kazconf
media conference

«ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІ – 2021»
халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

17-18 мамыр 2021

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
«THE SCIENTIFIC POTENTIAL OF CONTEMPORARY YOUTH – 2021»
17-18 may 2021

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
«НАУЧНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ – 2021»
17-18 май 2021

Қарағанды, 2021

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ 22

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ 22 Қазіргі жастардың ғылыми әлеуеті – 2021: халықаралық ғылыми конф. мат. = Научный потенциал современной молодежи – 2021: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: The scientific potential of contemporary youth – 2021. – Қарағанды: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021. – 381 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-1084-6

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-1084-6

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021
© Center «Bilim Innovations Group» 2021

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 02.11.21

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС КОНТЕКСТІНДЕГІ СЕКУЛЯРИЗМ ФИЛОСОФИЯСЫ

Д. Жанатаев
Доцент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
Қ. Әбілда
Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Секуляризация – ол қазіргі кездегі көпшілік зерттеушілермен қоғам мен билік негізгі арақатынасын және діннің қазіргі жағдайын көрсетуге қолданатын әлеуметтік үрдіс. Ортағасырлық Венецияның қоғамы секуляризацияның негізін қалады: зайырлы автономды принцип бастамасы. Мақалада секуляризация бойынша әр түрлі теориялар қарастырылады. Зертеушілердің пікірі бойынша (П. Бергер, Т. Парсонс) бастамада секуляризация үрдісінің объективті және қажетті деген көзқарасты ұстанып, кейінгі кезде дінге жаңа әлеуметтік статусын талап етті. Сондықтан қазіргі көптеген қоғамдық институттарда секуляризация процесстерімен қатар десекуляризация үрдістері болып жатқанын көреміз.

Түйін сөздер: секуляризация, секуляризм философиясы діни модернизация, шіркеу, демифологизация, десакрализация.

Секуляризация – бұл көптеген зерттеушілер діннің қазіргі жағдайын және оның қоғаммен және билікпен негізгі қатынастарын сипаттау үшін қолданылатын процесс. Бұл түсініксіз, сызықтық емес, көпвекторлы процесс, оның негізгі детерминанттары қоғамдағы діннің тарихи орнымен, оның билікпен қарым-қатынасымен және қоғамның мәдени дәстүрімен тамырластығымен анықталады. Секуляризацияның бірнеше өзекті аспектілерін бөліп көрсетуге болады: институт және моральдық күш ретінде қоғамдық өмір салаларын шіркеу бақылауынан босату; ойлау мен мінез-құлықтың догматикалық тәсілінен плюралистік бағытқа көшу; шіркеудің өзін секуляризациялау, оның догмалары мен рәсімдері; діни топтың әлеуметтік топ ретіндегі мәртебесінің өзгеруі және т.б. Бұл аспектілердің барлығы бір-біріне тәуелді, дегенмен таңдалған басымдылыққа байланысты ол әр түрлі мәдениеттерде әр түрлі жолмен жүруі және әр түрлі нәтижелерге әкелуі мүмкін.

Кейінгі орта ғасырдағы венециандықтар онда көптеген заманауи қоғамдар үшін де маңызы бар екі жақты процесті көрді: өздерінің қарапайым өмірінде адамдар ақыл-ойға және шіркеу санкцияларына сәйкес әрекет етуі керек. Жан мен мәңгілік өмірді құтқару, олардың пікірінше, шіркеуді мазалауы

керек. Осылайша, венециандықтар өздерін құдайға сенетін христиандар болып қала береміз, бірақ дүниелік өмір шеңберінен тыс деп санадық. Папалық Венецияны айыптады, өйткені олар секуляризацияның негізін қалады: зайырлы автономия принципі.

Тарихта әр түрлі зерттеушілер қоғам мен жеке тұлға үшін секуляризация процестерінің нәтижелері мен маңызын әр түрлі бағалады. Американдық әлеуметтанушы Питер Бергер қазіргі заман діннің дағдарысымен сипатталады, бұл діни тәжірибенің табиғаты мен нақты мәртебесі туралы терең ойланудың нәтижесі деп тұжырымдады. Діни құбылыстың негізінде оның көзқарасы бойынша рефлексияға дейінгі, теориялық кезеңге дейінгі тәжірибе жатыр. Сонымен, қаншалықты рационалды және рефлексиялық дискурс дамыған сайын, қоғам мен адам өміріндегі діни тәжірибе аз кеңістікті алады.

Ол субъективті және объективті секуляризация процестерінің өзара тәуелділігін атап өтеді. Әлеуметтік құрылымдар деңгейіндегі секуляризация («объективті секуляризация», мысалы, шіркеуді мемлекеттен бөлу) «субъективті секуляризация» жүреді: «көше адамы» дінге барған сайын бей-жай қарай бастайды. Оның күнделікті өмірі шіркеуге бет бұру қажеттілігін жояды, ол шіркеу өмірімен байланысты міндеттерді үнемі «кейінгіге» ауыстырады немесе тіпті оларды мүлдем ұмытады. Нәтижесінде жеке діндарлық құндылықтары мемлекеттік институттар жағдайында ешқандай рөл атқармайды: кәсіпкер немесе саясаткер отбасылық өмірде діни нормаларға шын жүректен беріліп, сонымен бірге қоғамдық өмір саласында әрекет ете алады кез-келген діни құндылықтарға кез-келген сілтеме.

Алайда П. Бергердің шығармашылығында консервативті бетбұрыс біртіндеп орын алуда. Ол секуляризация жолында азаттықты жоғары бағамен төледі деп санайды, өйткені дін қоғамда өзінің табиғатына ғана сәйкес келетін белгілі бір функцияларды атқарды: ол өмірдің негіздерін қасиеттілік аурасымен қоршап, «қасиетті ғарышты» құрды. оларға сөзсіз мағына беретін «қасиетті перде». Қол жетімділік, отбасылық институттардың қасиеттілігінің жоқтығы, патриотизм, өмірдің өзі олардың әлеуметтік дағдарысының себебі болды. Екіншіден, діни наным-сенімдердің, құндылықтар мен белгілердің ұқсастығы қоғамды шіркеу, діни қасиеттер мен мораль нормалары негізінде байланыстыратын желім болды. Үшіншіден, діни өсиеттер абсолютті даусыз императивтер мен ортақ мақсаттарға ие болды, оларсыз қоғам тұрақты және өміршең бола алмайды.

Сонымен, П. Бергер пессимистік тұжырым жасайды. Діни тәжірибенің жоғалуының нәтижесінде қазіргі адам әлемде жалғызсырай бастайды. «Қоғамның қазіргі институттары діни тәжірибеде пайда болған қасиетті рәміздер ұсынатын сенімді заңдылықтың жетіспейтіндігі тұрғысынан да жалғыз, демек секуляризация тарихы осы қасиетті белгілерді құлату және қалпына келтіру тарихы болды. Өйткені адамға ғарышта жалғыз болу өте қиын» [1, 225 б]. Нәтижесінде секуляризация «қасиетті» ешнәрсе жоқ деген ойға жетелейді, абсолютті құндылықтар салыстырмалы, шартты болады, ал бұл дағдарысқа әкеледі – мағынаны жоғалту, аномия, дезориентация. Осы тұрғыдан

секуляризацияның салдары, ішінара болса да, жойқын болып табылады. П.Бергер өзінің «Періштелер туралы сыбыстар» (1969) және «Бидғатшыл император» (1979) еңбектерінде заманауи әлемдегі сенімнің ішкі трансценденталды тәжірибесінің маңыздылығын атап көрсетеді. Бұл тәжірибе, оның пікірінше, тіпті рационалды дискурстар шеңберінде де жойылуы немесе «асып түсуі» мүмкін емес. Дәстүрлер мен биліктен бас тартуға алып келген діннің құлдырауы адамның «ішкі бостандық» тәжірибесі ретінде діни тәжірибеге жүгінуімен өтеледі.

Американдық әлеуметтанушы О'Ди басқа көзқарасты ұстанады. Қоғамдық дамудың табиғи тенденцияларының секуляризациялану процестерін қарастыра отырып, ол осыған байланысты екі жағдайды атап өтеді. Біріншіден, ойлауды, ақылға, логикаға, ғылымға деген сенімнің рационалдануы ғылыми танымның бұрын-соңды болмаған өсуіне және сәйкесінше табиғаттан тыс табиғатқа деген сенім аймағының азаюына әкеледі. Екіншіден, рационалды дискурстың өсуі десакрализацияға әкеледі. Әлемде «құпияларға», «қасиеттіге» орын жоқ. Адамның ақыл-ойына толық қол жетімді әлем «жұмбақтар» шешілетін мәселелерге жол беретін орынға айналады. Тіпті діннің өзі О'Дианың айтуынша, библиялық әңгімелерді «демитологизациялау» жолымен жүреді, яғни оларды білімді адамға, оның сыни және рационалистік ойлауына қолайлы ететін осындай түсіндіру.

Осылайша, секуляризация діннің құлдырауына алып келеді, өйткені әлемді ғылым түсіндіре алады. Сондықтан трансценденталды Құдайға жақындаудың қажеті жоқ. Бергерден айырмашылығы О'Ди бұл процестің қоғам үшін салдарын оң бағалайды. Ғылым мен зайырлы этика Құдайға жүгінуді және діни сенімді архаикалық ете отырып, қазіргі әлемнің алдында тұрған мәселелерді шешуге айтарлықтай көмектеседі [1, 115-118 б.].

Секуляризацияның салдары туралы сыни ой елегінен өткізудің нәтижесінде жаңа ұғым пайда болады: секуляризация діннің өзгеруін білдіреді, бірақ оның құлдырауына алып келмейді немесе тіпті маңыздылығын төмендетпейді. Сонымен, Т. Парсонстың пікірінше, қоғамның дамуы өмірдің барлық салаларында саралану жолымен жүреді, ал дін өзінің «қасиетті бейнесін» жоғалтады. Дін әлеуметтік институт ретінде мемлекетке, сот төрелігіне, экономикаға, білімге аз әсер етеді. Қасиетті сипатын жоғалту нәтижесінде дін әмбебап ұғым болудан қалады және қоғамдық өмірдің бір саласында ерекшеленеді.

Сонымен қатар, Парсонс келесі маңызды жағдайды атап өтеді. Христиан діні қоғамдық өмірге үлкен әсерін тигізуде. Батыс қоғамын христиандық этика мен әлемге христиандық көзқарас әсер еткен адамдар құрды, ол христиандық идеяларды бойына сіңірді. Әрине, секуляризация нәтижесінде трансцендентті Құдай барған сайын адам өмірінің әлеуметтік сферасынан терең «жеке» патшалыққа ығыстырылуда. Осыған қарамастан Батыс өркениеті қалыптасты, оның ішінде христиандық негізде ғылымның дамуына, зайырлы мемлекетке, демократияға және секуляризация процесінің дамуына ықпал етті.

Сонымен, қазіргі заманғы адам бүгінгі таңда әсер етуді жалғастыратын діни идеяларды имманентті қамтитын әлеуметтік жүйеде өмір сүруде. Парсонс бұл ерекше фактіні «көрінбейтін дін» деп анықтайды. Осылайша, шіркеу діндарлығының құлдырауы қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан адамның қажеттіліктеріне сәйкес келетін діннің жаңа формаларының пайда болуына, діндарлық пен діни қауымдастықтың жаңа инварианттарының пайда болуына әкелуі мүмкін және әкеледі. Барлық қоғамдық құндылықтар діни құндылықтарға негізделген деп айтуға болады. Алайда, бұл жағдайдың құрылымдық салдары нақты діни және әлеуметтік жүйелердің сипатына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Жалпы ұжым кейде діни ұжым болып та саналады, Дюркгейм сөзімен айтқанда «әдетте шіркеу деп аталатын адамгершілік қоғамдастық» [2, 616-617 б.].

Секуляризацияның нәтижелері, Парсонстың пікірінше, азаматтық мәртебе үшін маңызды екі жаңалық. Біріншіден, діни бағыттылықты институттандыру функциясы ескі типтегі әмбебап шіркеуден алуан түрлі, әрдайым айқын бағытталмаған және ұйымдасқан кіші ұжымдарға: конфессияларға, секталарға ауысады. Екіншіден, қазіргі заманғы діни ағымдар дінаралық қатынастарда толеранттылық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін діни талаптарды жалпылаудың жоғары деңгейімен сипатталады. «Қоғамдық ортақ белгі ортағасырлық католицизмнің ортақ белгілеріне қарағанда әлдеқайда кең жалпылау болып табылады. Осындай тар және егжей-тегжейлі дамыған діни келісім қоғам деңгейінде тұрақты құндылық үндестігінің қажетті шарты емес екендігі дәлелденді деп айтуға болады» [2, 616-617 б]. Бұл процестердің салдары жеке тұлға үшін діни сенімнің үлкен маңызы болып табылады, өйткені ол енді діни сенімді саналы түрде таңдау мүмкіндігін алады, өзін шіркеу, қоғам және отбасы мәжбүрлілігінен босатады.

Американдық зерттеуші Р. Белла да діннің неоэволюционизмінің жақтаушысы. Ол қоғамдық ұйымның күрделілігінің артуымен эволюцияға ұшырайды деп санайды, оның барысында ол қалыптасқан әлеуметтік құрылымдарды нығайтып қана қоймай, қалыптасқан нормалар мен құндылықтарды өзгерту арқылы қоғамның одан әрі дамуына ықпал етеді. XX ғасырда. Батыста, секуляризация айтарлықтай дамыған, Белла діни сенімдерге ұйымдық бақылаудың әлсіреуі байқалады, осылайша шіркеу түріндегі ұйымдасқан діннің одан әрі өмір сүруі туралы мәселе көтерілуде. Дінді жекешелендіру жүріп жатыр. Эмпирикалық дәлел – бұл сенушілердің барған сайын үлкен топтарын институт ретінде шіркеуден алшақтату. Нәтижесінде шіркеуден тыс діндарлық туралы сұрақ туындайды: қазіргі заманғы христиан «Құдайсыз» әлемде өмір сүретін «зайырлы христиан», осылайша барлық мәселелерді шешуге жауапкершілік алады. Сондықтан дін жер топырағын іздеуі керек. Демек, ол мынадай тұжырымға келеді: «Зайырландыру процесі діннің өзін жоюға емес, оның құрылымы мен рөлінің өзгеруіне алып келеді. Бірақ біз мұны енді түсіне бастадық [3, 699-703 б.].

Белла Батыс Еуропа елдерінің діни жағдайында діни жаңашылдықтарға тән екі сипаттама көрініс табатынын атап өтті. Біріншіден, бұл Құдайдың жеке

тәжірибесі мен жеке тәжірибесіне баса назар аудару. Екіншіден, бұл діни руханилық пен трансценденттілікке араласудың жаңа тәсілі – көптеген адамдар, мысалы, өздерінің дұғалары немесе басқа діни тәжірибелері, «рухани нәрселер» туралы айтады, бірақ олар ешқашан шіркеуге бармайды.

Кейбір зерттеушілер [4] осыған байланысты адамдарда «жаңа діни қажеттіліктің» пайда болуын көрсетеді. Бұрын дәстүрлі христиандық шіркеулер пиетистерге, зелоттарға және мистиктерге күдікпен қарайтын. Алайда, қазір эмоционалды тәжірибені дінді дараландырумен ұштастыру адамдардың діндарлығының маңызды көрсеткішіне айналуда. Ф. Джесперс атап өткендей, бұл өлшем оң әсер етеді. Сенушілер тек ақидаға жүгініп қана қоймай, олардың жүректері діни көріністерге қалай жауап беретінін тыңдауы керек. Ол сонымен қатар жеке тәжірибенің әсері дінге адам өмірінде ерекше рөл береді деп санайды [5, 62 б.].

80-ші жылдардың екінші жартысында Батыста (бірінші кезекте АҚШ-та) болып жатқан діни өзгерістер процестеріне жаңа көзқарас қалыптасты. Атап айтқанда, бұл туралы Р.Старктың еңбегінде айтылды. Американдық әлеуметтанушылар модернизация діннің құлдырауына алып келеді деген сұрақ қояды және осы негізде олар діндарлықтың құлдырауы туралы тезисті теріске шығарады, оны еуропалық миф деп санайды (Р. Старк). Ол 18-19 ғасырлардағы діндарлықты миф дейді. Ол келесі аргументтерді келтіреді: осы кезеңде көптеген приходтар жұмыс істемеді немесе оларда діни қызметкерлер болған жоқ; екіншіден, егер біз догмалар туралы білімге сүйенетін болсақ, онда бүгінгі күні діндарлар, яғни дін догмаларын білетіндер көбірек болуы мүмкін. Үшінші дәлел – секуляризация ислам мен будда елдері үшін бірдей дәрежеде тән емес, өйткені олардың діндарларды басқаратын жеке шіркеу құрылымы болмаған.

Сонымен, секуляризация дискурсына қысқа экскурсия оны бір бағытты үдеріс ретінде емес, діннің, діни институттардың қоғамдағы позициясын өзгертудің сызықтық емес процесі және халықтың діни көзқарасының өзгеруі деп түсіну керектігін көрсетеді. қоғамдағы дін мен діндарлықтың құлдырауына. Екіншіден, секуляризация белгілі бір дәрежеде жалпыға бірдей үрдіс бола отырып, соған қарамастан белгілі бір діннің қоғамдағы тарихи рөлімен анықталады және мәдени нормалар мен менталитетке негізделген. Түркияда немесе Жапонияда секуляризация Батыс әлемінде болған жай қарапайым еліктеу емес. Қазақстанда тарихи сипаттамалары мен менталитетіне байланысты зайырдану процестері болғанымен, олар көп жағдайда жасанды болып табылады. П. Бергер зайырланудың қозғаушы күші ретінде капиталистік-индустриалды рационализацияны, нарықтық қатынастардың қалыптасуын және нарықтық ойлауды бөліп көрсетеді, нәтижесінде қоғамның секулярланған сфераларының «босатылған аумақтары» қалыптасады. «Индустриалды қоғамға кең ғылыми-техникалық кадрлар қажет, олардың дайындығы мен қазіргі қоғамдық ұйымы инфрақұрылым деңгейінде ғана емес, сана деңгейінде де рационализацияның жоғары деңгейін болжайды» [1, 85 б.]. Сонымен, егер секуляризация үдерісінің кем дегенде бір факторын ғана ескеретін болсақ, онда Қазақстанда секуляризация өзінің орбитасында әртүрлі

әлеуметтік ішкі жүйелерді қамтыған табиғи, объективті процестің сипатына ие болмайтыны анық.

Секуляризация процесін циклдік сызықтық емес деп түсіну қазақстандықтардың діни дүниетанымындағы өзгерістердің және шіркеудің қоғамдық өмірдегі институт ретіндегі рөлінің күшеюінің қазіргі заманғы үдерістерін түсіндіруге, сондай-ақ діннің сақталуын болжауға мүмкіндік береді. негізгі діни дәстүрлер ретінде ислам мен православиенің басым әсері. Сонымен қатар, дін мен қоғамның арақатынасы туралы мәселе жеке тұлғаның мінез-құлқының діни мотивациясы, діни идеялары мен мүдделері және әлемдік діндердің әлеуметтік психологиясы туралы мәселе болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бергер П. Еретический императив // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. – М., 1996. – С. 339-364.

2 Парсонс Т. Әлеуметтік жүйелер туралы. – М.: Наука, 2002.

3 Белл Д. Культурные противоречия капитализма // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. М., 1996.

4 Woodhead, L., Heelas P. Religion in Modern Times. An Interpretive Anthology. – Oxford: Blackwell, 2000. – 222 p.

5 Степанова Е.А. «Заманауи жобадағы» зайырлану теориялары: мүмкіндіктер мен шекаралар. // Ресей Ғылым академиясы Орал филиалының Философия және құқық институтының ғылыми жылы. 2009.

ҒТАМР 16.41.99

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ КӨРІНІСІ

М.Д. Жумашев

Аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақалада қазақ тіліндегі антропонимдердің шығармадағы көрінісі лексика-семантикалық топқа бөлініп, мағынасы, қандай тілден еңгені, құрамы,

қандай тұлғалы есім екені көрсетілді. Ономастиканың бір саласы антропонимика туралы толық мәлімет берілген.

Түйін сөздер: ономастика,антропонимика, есімдер, мәдениет, жүйе, зерттеулер, маңызды, шығармалар, ұғым.

Қазіргі қазақ қоғамындағы ерекше маңызды сипатқа ие болған ұлттық мүдделі мақсаттың бірі – халық рухын, оның өзегі – мәдениетті жаңғырту.

Тіл бірден бір коммуникативтік құрал ғана емес, тілдік қарым-қатынас негізінде мәдениетті де аңықтайтын кешенді ұғым. Соның ішінде мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы, оның игерілуі, жетілуі тіл арқылы іске асатыны қазіргі тіл білімінің антропоөзектік бағыттағы зерттеулеріне нақты дәйектелуде.

Қазақ тіл біліміндегі тіл мен мәдениет сабақтастығына негізделген қағидаға сәйкес жүргізіліп жатқан зерттеулерде мәдениеттің өзі метатіл деп анықталып, оның коммуникативтік, кумулятивтік, әлеуметтік қызметтерін талдауға қазақ тіл білімінде ерекше назар аударылуда. Осы тұрғыдан қарағанда, мәдениет метатілін этномәдени негізде сипаттайтын өзекті арнаның бірі – жалқы есімдердің (антропонимдердің) лингвомәдени, әлеуметтанымдық жүйесі. Антропонимика – лингв. Ономастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы. «Antropos» – грек тілінен аударғанда «адам» деген мағынаны білдіреді. Қазақ халқы кісі есімдеріне ерекше мән берген. Дүниеге жаңа келген сәбиге ат қоюда мәнді, мағыналы есімдерді қоюға тырысқан. Себебі балаға қандай ат қойылса, оның өмірі де сол есім негізінде қалыптасады деген түсінік бар.

Ғылыми жобамызға арқау болған Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесіндегі және С. Мұқановтың «Ботагөз» романындағы кісі аттарының танымын, семасиологиялық жақтан зерттеу жұмыстың өзектілігін құрайды. Зерттеу жұмысына **о**қу, жинақтау, талқылау, жетілдеу, іздестіру, әдістері қолданылды. Біз мақаламызда С. Мұқановтың «Ботагөз» романын және Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты повесін зерттедік. «Есіміңіз кім?» есімдерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігін Т. Жанұзақов 2008 жылы қолдандық. Зерттеу барысында көп сөздік пен кітаптар қолдандық және керек мәлеметті тауып, мақаланың ішіне енгіздік. Қай тілдің болсын антропонимиялық қазына байлығы тек төл есімдер ғана емес, басқа тілден енген антропонимдер де құрайды және олардың жалпы антропонимиялық қордағы үлесі мол болады. Қазақ тіліндегі араб текті есімдер арабтардың мәдениетінің, салт-дәстүрінің және дінінің енуімен байланысты. Жалпы араб текті қазақ есімдерінің қазақ антропонимия өорындағы жалпы саны – 2000 деп алсақ, оның 1000-нан астамы ерлер, 900-дейі әйелдер есімін құрайды.

Антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік – экономикалық және мәдени өрісінің дамуымен ұштасып жатады және жан-жақты ақпаратқа ие. Осымен байланысты «Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы» атты осы саладағы зерттеу нәтижелерін қорытып, болашағын

бағдарлаған Т. Жанұзақов пен Қ. Рысбергеннің еңбегінде антропонимияның әлеуметтанымдық зерттеу нысанын былайша анықтаған: 1) тіліміздегі антропонимдік жүйенің қалыптасып дамуы мен қызмет аясының жалпы мәселелерін теориялық әрі методологиялық тұрғыдан зерттеудің жалпы проблемалары; 2) антропонимдердің тұтас бір жүйе ретінде зерттеу; 3) кісі аттарын әлеуметтік-қоғамдық, тарихи категория ретінде қарастыру; 4) кісі аттарының пайда болу, жойылу заңдылықтарындағы тарихи-әлеуметтік жағдайлардың себеп-салдарын анықтау; 5) кісі аттарының сөйлеу тілі мен жазба тілдегі қызметін, қос тіллдегі орны мен мәдени қарым-қатынастағы мән-маңызын зерттеу; 6) кісі есімдерінің экспрессивті-эмоционалдық қызметін көрсету; 7) антропонимдер жүйесіндегі интернационалдық, ұлттық ерекшеліктерді, олардың өзара байланыс, бірлігін зерттеу.

Қазақ дәстүрінде адамның жалқы есімнен басқа да толып жатқан қосымша аттары болады. Қосымша аттар адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың ыңғайына қарай өзгеріп, әр алуан морфологиялық тұлғалармен түрленіп, сұхбаттасушы субъектілердің бір-біріне деген ізет құрметін, көңіл-күйін, ішкі сезімін, дәстүрлі әдептілік пен жол-жоралғыны таныту үшін, жан дүниесін паш ету мақсатында жұмсалады. Тілдегі жалқы есімдер дегеніміз жекелеген заттардың бейнелеу қызметін атқаратын, заттық мағынаны беретін арнайы атаулар тобы. Лақап ат адамның екінші бір ресми аты, жеке адамның екінші, қосымша аты қызметін атқарады. Қазақ топ жүйесін қалыптасуындағы антропонимияның көрінісі негізінен, лингвомәдени негізде анықталады.

Кесте 1. Ай аттарына байланысты қойылған кісі есімдері.

Ай аттары		**Ай аттарьша байланысты қойылған кісі есімдері**
1	Қаңтар	Қаңтарбай, Қаңтарбек
2	Ақпан	Ақпанбет
3	Наурыз	Наурыз, Наурызбай, Наурызхан, Наурызбек, Наурызғали, Наурызгүл
4	Сәуір	Сәуірбек, Сәуірқұл, Сәуірбай
5	Мамыр	Мамырбай, Мамырбек Мамыргүл, Мамырай, Мамырхан, Мамыр
6	Маусым	Маусым, Маусымжан, Маусымбай, Маусымбек
7	Шілде	Шілдебай, Шілдебек
8	Тамыз	
9	Қыркүйек	
10	Қазан	Қазанбай, Қазанбек
11	Қараша	Қараша
12	Желтоқсан	

Кесте 2. Апта аттарына байланысты қойылған кісі есімдері.

№	Апта күндері	Апта күндеріне байланысты қойылған кісі аттары
1	Дүйсенбі	Дүйсен, Дүйсенбай, Дүйсенғали, Дүйсекей, Дүйсебек, Дүйсентай, Дүйсенгүл, Дүйсенхан
2	Сейсенбі	Сейсен, Сейсенгүл, Сейсенбай, Сейсенбек, Сейсенбі, Сейсенхан Сейсенғали, Сейсенәлі
3	Сәрсенбі	Сәрсенбі, Сәрсенбай, Сәрсенәлі, Сәрсен, Сәрсенбек, Сәрсекей, Сәрсенғали
4	Бейсенбі	Бейсенбі, Бейсенбай, Бейсенбек, Бейсенғали, Бейсен, Бейсенәлі, Бейсенгүл
5	Жұма	Жұмабек, Жұмагүл, Жұмағазы, Жұмәділ, Жұматай, Жұмахан, Жұмашай, Жұмажан, Жұмағүл, Жұмагелді, Жұмабике, Жұмаш, Жұманияз, Жұмағали, Жұмат
6	Сенбі	Сенбай, Сенбек, Сенбі
7	Жексенбі	Жексен, Жексенбі, Жексенбек, Жексенбай, Жексенәлі, Жексенғали

Кесте 3. Балаға ат қоюдағы салт-дәстүрлер.

№	Балаға ат қоюдағы салт-дәстүрлер	Түсінік
1	Артық саусағына қарай ат қою.	Артық, Артықәлі, Артықбай, Қосекен
2	Балаға тіл-көз тимейді деген ниетпен ат қою.	Жаманбай, Қойшыбай, Ошақбай, Тезекбай
3	Баланың дені сау, жаны берік болуы үшін ат қою.	Тасболат, Тастемір, Шымырбай
4	Баласы шетіней берген үйде жас сәбиге ат қою.	Аман, Аманкүл, Есен, Жүрсін, Тоқтар, Тұрсын
5	Бұрын – соңды болған қару-жарақ аттарына байланысты ат қою.	Қылышбек, Мылтықбай, Найзабек, Садақбай
6	Бала-шағаларының өмірі ұзақ болсын, көп жасасын деген ниетпен ат қою.	Жанұзақ, Мыңжасар, Өмірбек, Сексенбай
7	Ерекше көзге түсетін белгілеріне қарай ат қою.	Анарбай, Сүндет
8	Ислам әсеріне байланысты ат қою.	Ғали, Жамал,Иса
9	Мерзім бұрын дүниеге келген балаға ат қою.	Лекер, Шалабай
10	Мақсатыма жеттімау деген ниетпен ат қою.	Арман, Марат, Бақыт
11	Соңғы балаға ат қою.	Кенжебай, Кенжегүл
12	Төрт түлік мал, аң мен құстарға байланысты ат қою.	Аюбай, Арыстан, Ботагөз, Сандуғаш
13	Ұлы жоқ үйде қыз туғанда ат қою.	Ұлту, Болған, Тойған

Зерттеу барысында қол жеткен нәтижелер мен тұжырымдар қазақ тіліндегі антропонимиялық кеңістіктің жалпы сипаты мен ұлттық-мазмұндық құрылымын, номинациялық қағидалары мен атау жасаудағы уәж табиғатының дәстүрлі модельдерін, мәдени таңба ретіндегі коннотациялық сипатын тануға мүмкіндік берді. Ұлттық ономастикондық жүйенің оның ішінде антропонимдер де өзіндік ерекшелігі оның белгілі бір ұлттық тілге емес, ол қандай мәдени ортадада қалыптасқанына байланысты екенін қазақ антропонимдерінің лингвомәдени, этномәдени, әлеуметтанымдық сабақтастықта зерттелуі көрсетіліп отыр. Осы бағытта жүргізілген жұмыстың негізгі нәтижелерін былай көрсетуге болады:

1) антропонимдер этнотаңбалы, этномазмұнды, лингвомәдени жүйе ретінде қарастырылды;

2) Б. Майлинің «Шұғаның белгісі» повесіндегі кейіпкерлердің есімдері үлгісінде қазақ мәдениетінде сәбилерге әр заманға сәйкес көрнекті тұлғалардың атын қою дағдыны (Базарбай, Ыбырай) біріншіден, антропонимия даму үстіндегі ашық коммуникативтік тілдік бірлік екенін көрсетсе, екіншіден, антропонимдердің әлеуметтенуімен байланысты екенін көрсетеді;

3) Қазақ халқының ерекше бір көңіл бөлетін ғұрыптарының бірі – өмірге жаңа келген бөпеге ат қою дәстүрі екенін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, лингвомәдени жүйеде анықталатын қазақ тіліндегі антропонимдер – көне дәуірлерден этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс.Антропонимдер – әртүрлі ұлттық ассоциацияларға меңзейтін ұлттық символдарға айналып, қазақтың ұлт ретіндегі біртұтастығын, бүтіндігін сипаттайтын, ұлттық арқаудың бірі ретінде қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдердің мазмұнында этномәдени сипаттың сақталуы мен жалғасуы, жаңғыруы оның ұлттық-ұжымдық сұрсананың терең қатпаларында жасырынып жатқан мәдени архетиптердің тілдік бейнеде сақталған этнотаңбасы екенін көрсетеді. Антропонимдер, соның ішінде этноантропонимдер тарихи-этникалық, лингвомәдени, әлеуметтанымдық тарихи этникалық дереккөз екені анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Есімдер сыры. Парасат.Телқожа Жанұзақов. №10, 2004 қазан. 24-25 б.

2 Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Балаға ат қою. 1994 жыл. 58-60 бет.

3 Есіміңіз кім? есімдерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. Т.Жанұзақов. 2008 ж.

4 Ағабекова Ж.А. Қазақ тіліндегі қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистиқалық сипаты.

5 Ахметова З. Балаға ат қою – ата-ана үшін жауапты іс: 1 қыркүйек 2010.

6 Жанұзақов Т., Есбаева Қ. Қазақ есімдері (анықтама сөздік). – Алматы: Ғылым, 1998, – 480 б.

ҒТАМР 02.01.39

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ МЕН «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

А.И. Қозыбағаров
Оқытушы, Абай Құнанбаев атындағы Саран жоғары гуманитарлы-техникалық колледжі, Саран қ.

Мақалада Әлихан Бөкейханның әлеуметтік-философиялық көзқарастары мен «Алаш» идеясының негізгі мақсат-міндеттері және қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның «Мәңгілік ел» идеясы құндылықтарының сабақтастығы сипатталған. Қазіргі таңдағы рухани мәдениет пен руханилық, ұлттық философиялық дүниетаным, моральдық ұстанымдар идеологиялық-ақпараттық қатерлердің зардаптарын жоюда, оның алдын алуда және болашақта ұлттық идеяны насихаттауда «Мәңгілік Ел» мен «Ұлы дала елі» идеяларының маңыздылығы сөз болады.

Түйін сөздер: философия, Ә. Бөкейхан, «Алаш» идеясы, ұлттық әлеуметтік-философиялық дүниетаным, «Мәңгілік ел» идеясы.

Бүгінде халқымыз «Мәңгілік Ел» идеясы – Түркі қағандарының, Қазақ хандарының қалауы, Абайдың арманы, Алаш қайраткерлерінің ғасырлар бойы армандаған, елді ымыраға ұйыстыратын, ірі мақсатқа жұдырықтай жұмылдыратын, ұлттық идеология екендігін ұғынды. Осы уақытқа дейін «Мәңгі ел» идеясының негізін салған «Көне түркі жазба ескерткіштері», әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның мұраларын сол ғұламалардың өмір сүрген заманымен ғана байланыстырып зерделедік. Енді кейіңгі ұрпақтары егеменді мемлекет құрып, азат санаға ие болған кезде бабаларымыз іргетасын қалап кеткен «Мәңгі ел» идеясының теориялық негіздері мен оны ұлттық тарихымыздағы хандар мен билер, Абай мен Алаш азаматтары және де тәуелсіз қазақ қоғамындағы зиялылардың іс жүзінде жалғастырып отырғандығын біртұтастықтықта, сабақтастықта зерделеу қажет.

«Мәңгілік ел» дүниетанымдық идеясын «Алаш» философиялық идеясымен сабақтастыруға толық негіз бар. Өйткені, Алаш арыстары да ұлттық идеяны жасауға талпынды. Өткен ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылары қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алғаны да белгілі. Алаш қозғалысы XX ғасырдың басы қазақ халқының Ресей Империясының құрамында бүтіндей басыбайлы

түрде өмір сүрген шақтарында өріс алған еді. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқай, Мағжан Жұмабайұлы тұсындағы қазақ философиясы мен саяси-әлеуметтік ойы шектеулі еркіндікте дамыды. Өйткені, олар дербес ұлттық мемлекеттілік жайлы мәселелерді үкіметтің қатаң бақылауы астында жүріп жүзеге асыруға талпынды.

Қазақ қоғамының осындай мүшкіл халге душар болған жағдайында ұлт зиялыларының басты мақсат-мүддесі қайткен күнде де халықтың тұтастығын сақтап қалу және ілгері кеткен жұрттардың қатарына қосу еді. Бұл жерде ең бастысы философиялық дүниетанымдар мен көзқарастардың ортақ мәселесі – қазақ қоғамын жетілдіру мен ұлт тәуелсіздігі болды. Жалпыұлттық мақсатқа жету үшін ұлтты ұйыстырудың тетіктерін, яғни ұлтжандылықты, ауызбірлікті, ынтымақтастықты орнықтыруды алдыңғы орынға шығарды. Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейхан осы қағиданы өз іс-әрекеттерінің, мақсаттарының, жан-дүниесінің үнемі бағыттаушы күші ретінде ұстанды да. ХХ ғасырдың басында батыстандырылу жайылған әлемде қазақтардың дәстүрлі құндылықтары ығыстырылып, халық рухани күйзелуді бастан кешті. Әлемге деген өзіндік өзгеше бір қатынас, өмірді, әлемді өзгеше түйсіну, онымен өзгеше бір үйлесу ендігі жерде келмеске кетеді. Қазақтар өздері үшін адамдықпен бара бар деп түсінетін, өз болмысын қалауынша өздері анықтайтын күйден мүлдем айырылды. Көшпелілердің дәстүрлі тұрмыс-тынысы тарылған әлемде өркениеттер қақтығысына жол ашылған болатын.

Әлихан Бөкейхан философиясының түп негізі – қазақ халқының еркіндігі. Әлихан Бөкейханның еркіндік рухының философиясы субстанциялық дүниетанымында анық көрініс тапқан: «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!» Бұдан нені байқаймыз, тұлғаның ұстараның жүзіндегі өмірге саналы түрде баруы, өмірінің мәні – халқына жол көрсету болып табылатындығын байқаймыз. Елге, жұртқа өз ғұмырын арнау шешіміне жігер еркіндігі бар тұлға ғана бара алады. Философиялық тұрғыда, жігер еркіндігі дегеніміз – тұлғаның өз харекетін өзі айқындауы, өзінің харекет ету жолындағы еркіндігі мен мүмкіндігін өмір философиясына айналдыруы. «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді» – бұл не? Бұл философиялық танымда – рефлекция, тұлғаның өткенді саралап, көкжиектің көркем болуын мақсаттауы. Мақсат – «Тірі болсам, қазаққа қызмет етпей қоймаймын» деп өзі айтқандай, елдік дәстүрді жалғастыру. Әлихан Бөкейхан елге, жұртқа қызмет етудің үздік үлгісін рефлекциялық жолмен тарихи сананы жаңғырта еске түсіреді.

Әлихан Бөкейхан ең алдымен ұлтты рухани жетілдірудің жолдарын іздестірді. Мәселені философиялық тұрғыдан талдап-тарқата келе: «Адам баласы өзге хайуаннан айрылғанда ақылды болып, қолы шебер болып айрылады. Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай адам баласы қазынаға жарымайды» – деп жазды. «Еуропа мемлекеттерінің ұлылығын арттырып отырған – халықтың ақылы мен ұсталығы. Сахара жұртының мал бағып жүрген жеріне орыс мұжығы келе салып қазына суырып алып байып отыр». Негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығының төңірегінде

болған қазақтың өрісі тарылған мына заманда қандай амалдар арқылы жаңғырту керектігін: «Өз жеріне өзі қызмет қылмай, іске жаратпай, жер закон арқылы менікі деген башқұрт пен қазақ, атадан қалған көп қазынаны басқан жаман бала сапарында емес пе? Бұл тіршілік – үлкен талас, бір бәйге, жүйірік алады, шабан қалады. Жүйіріктік ақыл, ұсталық, жаһитшілікте» – деп жазды. Алдымен қоныстас жаңа көршілерден шеберлікті, кәсібилікті, өнімді еңбек етуді үйренуге шақырды. Қандай іспен шұғылдансаң да кәсіби шеберлік, іскерлік, білімділік қажет екендігін әрбір мақаласында жан-жақты талдап, ғылыми тұрғыдан тұжырымдар жасады. Осы тұста айтарлық нәрсе, Қазақстан өз егемендігін алған алғашқы күннен бастап-ақ Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Алдымен – экономика, содан соң саясат» деп көрсеткен идеясын осы бір тұжырымдармен сабақтастыра отырып, «Мәңгілік Ел» идеясын насихаттау басты мәселе болып отыр. Бұл бағыттың ең дұрыс, әрі тиімді таңдау екендігін өмірдің өзі дәлелдеп бергенін де көріп отырмыз.

Әлихан Бөкейхан тұлғасын әлемдік саясат пен мәдениет тарихында орын алған үлкен құбылыс ретінде қабылдау қажет. Әлихан Бөкейханды қазақтың ғана емес, адамзаттың ұстазының бірі десе артық айтқандық емес. Қазақ даласында Әлихан Бөкейханға дейін саяси философия негізінде ел тәуелсіздігі үшін күрестің жолын ешкім көрсете алмағанын мойындауымыз тиіс. Осы тұрғыдан алғанда Әлихан Бөкейханды қазақтың саяси философиясының негізін қалаған ірі тұлға ретінде ғана емес, адамзатқа ортақ саяси қайраткер, философ-ғалым ретінде қарастырған дұрыс. Әлихан Бөкейханның саяси дүниетанымына Еуразия кеңістігінде іштен де, сырттан да «жаулар» көп болған. Оған себеп: оның ерлік мінезі, терең білімі және ақсүйекке тән бас имейтін асқақ тұлғалық табиғаты және аса қуатты саяси концепциясы болатын. Абылай хан, Кенесары хан дәстүрін жаңа форматта саяси жолмен жалғастыру – тәуелсіздік санасының оралуы үшін күрес болатын. Әлихан Бөкейхан жоқты іздемеді, жаңа жолмен жоғалғанды іздеді. Әлихан Бөкейхан философиясы болмысының түйіні – елдің ертеңіне деген құштарлық болатын, басқаша айтсақ, жоғалып кетпеу философиясы, яғни бар болу танымы. «Бар болу неден?». Әлихан Бөкейхан соған жауап іздеген, саяси философияға ойшылдықпен келген. Қайтсем халқымды еркіндікке шығарам деген жолда философиялық-танымдық ізденісте болған. «Барды қалай жоғалтқан, бодан күйге қалай түскен, адамзат баласына ғажап өркениет әкелген түркі әлемі осыншама неге құлдыраған, одан шығар жол қайсы?» деген сауалдарға жауап іздеген.

Әлихан Бөкейхан өзінің сараптамалық талдауларында «адам жасампаздығы мен шығармашылық әлеуеті елдің саяси және экономикалық жағынан ғана дамуына әсер етпейді, адамдардың интеллектуалды, рухани өсуінің алғы шарттары» деп түсінгенін байқаймыз. Қазақтар төл мәдениеті мен ұлттық салт-дәстүрлерін сақтай отырып, Батыс өркениетінің үлгісі бойынша эволюциялық жолмен қоғамды түбегейлі өзгерткенін қалады. Әлихан Бөкейхан бұл ойларын қазақтың ұлан-ғайыр даласын мекендеген халқының арасында баспасөз арқылы публицистикалық мақалалар, ашық хаттар түрінде таратты. Қазақтың көзі ашық оқыған азаматтарын осы мәселе төңірегінде талқылауға

қатысуға шақырды. Мақсаты – халықтың ұлттық сана-сезімін ояту. Ол бұл мәселенің философиялық түйінін шешеуге талпынады. Патша үкіметі құлағаннан кейін бостандық, теңдік орнады, енді осы еркіндікті қалай пайдаланамыз деген мәселеде, Әлихан Бөкейхан былай дейді: «Сабасына қарай піспегі болады. Жұртқа бостандық, теңдік, туысқандық болған соң, жұрт бостандықты бұлданып, өз тізгінін өзі алып, қағушы, соғушы, күзетуші енді өлді деп күшейуі керек еді. Жұрт теңдікті бұлданып, ер-әйел, бай-кедей, мырза-бұқара, төре-қара, ақсақал-жас деп бөлмей бәрін тең ұстау керек еді. Жұрт бостандықты бұлданып, бір туған ағайын, құда тамыр, қарындас, көрші демей, барша адам баласымен ағайындық, туысқандық жолына тарту еді». Адамды рухани-адамгершіліктік жағынан жетілдірудегі осы идеяларды көзі қарақты оқырман шариғаттан, інжілден, будда оқуынан, Л.Н. Толстой философиясынан таба алады дейді. Әлихан Бөкейхан бүкіл адамзатқа бауырмашылық, ағайынгершілік көзқарастағы Лев Толстойдың дүниетанымдық негіздемелерін басты бағдар етіп ұстанды. Сондықтан да екі ойшылдың жалпыадамзаттық құндылықтар, бақыт пен махаббат жайлы ой-толғамдары бір арнада түйіскен. Ізгілік пен зұлымдық, өмір сүрудің мәні туралы орыс ойшылының көзқарастары нағыз гуманиске тән еді. Адамшылық қарым-қатынас орнатудағы мейірімділікті руханилықтың негізі ретіндегі маңызын алға шығарады. Күш көрсету дегеніміз, ұлы орыс ойшылының философиялық түйіндеулерінде зұлымдыққа пара-пар. Ол адамдар арасындағы махаббатты басқаларға зорлық-зомбылық көрсетпеу деген болатын. Лев Толстойдың түсінігіндегі махаббат – адамның әлеммен, айналасындағы адамдармен адамгершілікті тұрғыдан қарым-қатынаста болуының негізі. Осындай адам болмысының мәні жайындағы Толстойдың гуманистік философиялық ойларын Әлихан Нұрмұхамедұлы өзінің әлеуметтік-философиялық еңбектерінде әрі қарай өрбітті.

Әлихан Бөкейхан қоғамның дамуының негізгі тірегі – білім, әрі ғылымның алғышарты да білім екенін анық танып, осы салада өзі бел шешіп еңбек етті, әрі үлкен насихат жүргізді. Әлемдік білім философиясының дәстүріне сай, Алаштың білім философиясы институционалды тұтастықта дамыды. Ұлы Дала төсінде мектептер, басқа да білім ошақтарын ашу, оқулықтар жазу, газет-журналдар ашу, білім мен тәрбиеге қатысты танымдық-әдістемелік мақалалар жазу, түрлі бірлестіктерде білім мәселелерін, білім теориясы мен концепциясын талқылау, т.б. көптеген мәселелерді қарастыра келіп, соның нәтижесінде ұстаздық философияның жаңа бағыттарын көрсету, теориялық білімнің іргелі құндылықтарын ашу – Әлихан Бөкейхан қалыптастырған Алаштың білім философиясының метаконцепциясы болды. Әлихан Бөкейхан білім мәселесін сол қоғамның басты құндылығы ретінде қарастырды. «Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктердің көбі түзелгенде оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізге түсінбей, айтқанымызды тыңдамай, істегенімізге қосылмай – өтер. Олар өтіп кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойнын бұрып қайырылар, халық түзелуінің үміті – жастарда. Сондықтан

жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі бәрінен бұрын ескеріп бәрінен жоғары қойылатын жұмыс» деп жазды.

Рухани мәдениет пен руханилық, ұлттық философиялық дүниетаным, моральдық ұстанымдар идеологиялық-ақпараттық қатерлердің зардаптарын жоюда, оның алдын алуда және болашақта ұлттық идеяны насихаттауда «Мәңгілік Ел» мен «Ұлы дала елі» идеяларының маңызы зор. «Мәңгілік Ел» мен «Ұлы дала елі» идеяларымен мәндес, жүз жыл бұрын қалыптасқан Әлихан Бөкейханның әлеуметтік-философиялық көзқарастарының өзектілігі қазіргі қазақстандық қоғамда сол қалпында сақталып отыр. Әлихан Бөкейханның өрелі ой-тұжырымдарының негізгі алтын қазығы еркіндік идеясы болды. «Жұрттың тірлік күйде, я өлімтік күйде өмір шегуі өзінің жігерінен болады» – дейді Ахмет Байтұрсынұлы. Қазіргі кезеңде бәсекеге қабілетті елдердің қатарында даму үшін, алдымен, Тәуелсіз Қазақстанның азаматтарының әлеуеті, білімділігі мен біліктілігін арттыру басты нысанада болуы қажет.

Халқымыздың рухани өміріндегі өзгерістердің қай бағытқа қарай бет алысын, оның түп тамырдан ажырап бар жатқандығын қазақ ойшылы Әлихан Бөкейхан көре білді. Дәл осы құбылыс XXI ғасырдың де өзекті мәселесі болып отыр. Қазіргі кезеңнің сын-қатерлері мен жаһандық нарық, әлемдік саясаттағы болжаусыз жағдайлар, жаңа дағдарыстар ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай отырып бүгінгі көштен қалмауға итермелейді.

Әлихан Бөкейханның идеялары, олардың арман-тілектері бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатыр. Ол идеялар қазіргі біздің демократиялық қоғам құрудың негізгі қағидаттарымен сабақтастығын көрсетеді. Алаш қайраткерлерінің армандаған Ұлттық Автономиясы Қазақ елінде орнады. Енді азат, тәуелсіз қазақ ұлты өз еркіндігін алған тұста оның алдағы тағдыры өз қолында. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында Елбасымыз анық көрсетіп бергендей, ендігі міндет – осы идеялардың өзектілігін жоғалтпау. Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! «Мәңгілік Ел» – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы Стратегияда «біз мемлекеттігіміз дамуының руханилық мәселесі экономикалық, материалдық тұрғыдағы мәселелерден кем болмайтындай кезеңіне аяқ бастық» деп атап көрсетеді.

Заманауи қоғамдық сұраныс көрсетіп отырғандай мемлекеттілігімізді нығайтуда ұлттық сана архетиптерін жаңғыртудың тигізер үлесін де ескерген жөн. Қоғам өміріндегі келеңсіз іс-әрекеттер қазіргі кезде де белең алып отырған жағдайлар. Бұл әсіресе жаһанданудың қарқын алуымен ушыға түсетін құбылыстар. Осыған орай адамның рухани жетілуінің тетіктерін іске қосу қажеттілігі туындап отыр. Жаһандану үдерісі қоғам өмірінің барлық салаларын қамтып, дәстүрлі мәдениеттердің құндылықтары ұмытылып кету қаупі туған шақта елімізде жасалып жатқан шаралар оған қарсы тұру, сонымен қатар, басқа дамыған мемлекеттердің құрсауында кетпей, тәуелсіздігімізді сақтап қалуға бағытталуға тиіс. Ең алдымен бұл жағдайда экономикалық тәуелсіздікпен қатар, рухани тәуелсіздікті жоғалтпау мәселесі тұр. Қазақ ұлтының ғасырлар

бойы қордаланған руханиятының жетістіктерін бүгінгі күннің кәдесіне жарата отырып, еркіндік жағдайында дамуды дұрыс жолға қоя білу керек. Мәңгілік Ел болу жолында әрбір адам өзінің еркіндігін сақтай отырып, ішкі еркіндікті жоғалтпағаны абзал. Бұл бүгінгі таңда да, алыс болашақта да нағыз ұлттық басымдық, «Мәңгілік Ел» идеясының негізі болып қала бермек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақ» газеті. 1998. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 560 б.; Нысанбаев Ә. Жаһандану және қазақстанның орнықты дамуы. – Алматы, 2002. – 42-73 бб.

2 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 2009. – 384 б.

3 Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. – 3 Т. – Астана – Сарыарқа БҮ, 2009, – 530 б.

4 Жұртбай Т. Әлихан Бөкейханов: Алаш көсемі // Аңыз адам. №20.б.48.-2011 ж.

5 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). 4-том. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2016.

6 Назарбаев Н. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. – Астана, 2014 жылғы 17 қаңтар.

ҒТАМР 16.01.45

БАҚ-ТАҒЫ ЖАҢА СӨЗДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІ-ДИСКУРСИВТІ СИПАТЫ

С.М. Иманқұлова
Ф.ғ.к., аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
А.Т. Таубай
Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Мемлекеттер арасындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстың дамуы, жаңа технологиялардың дамып, цифрландыру және компьютерленудің жаппай қолданысқа енуі, ғылым мен техниканың өркендеуі, сонымен қатар техникалық құралдардың қолжетімді болуы жаңа сөздердің

қатарын көбейтті. Қазақ тіліне шет тілден енген сөздер БАҚ арқылы кең қолданысқа еніп жатыр. Соған байланысты неологизмдердің қолданылу аясын, мағынасын толық ашу кейінгі жылдары лингвистер тарапынан қолға алынды. Ал тілімізге жаңадан енген сөздің басым бөлігі ағылшын тілінен енген деп айтуға келеді және қазіргі баспасөзде бірнеше мақсатта қолданылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі – біздің мәдениетіміздің бүгінгі жай-күйінің көрінісі. Соған сәйкес, БАҚ тілінде байқалған тенденциялар тек отандық мәдениеттің ғана емес, сонымен қатар медиа мәдениеттің жай-күйі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жаңа сөздер, кірме сөз, неологизм, БАҚ тілі, ағылшын тілінен енген сөздер, ғылым мен техника тілі.

Кез келген әлеуметтік құбылыс сияқты тіл де үнемі дамып отырады. Бұл қоғамның дамуымен, ғылыми-техникалық прогреспен, әртүрлі инновациялардың енгізілуімен тікелей байланысты. Соған байланысты мамандар заттар мен құбылыстарды білдіретін жаңа сөздердің қолданысқа ену қажеттілігі туатынын айтады. Уақыт өте келе тіл мен сөйлеудің өзгеретіні, өзгеру қажет екені көпшілікке белгілі. Алайда әртүрлі кезеңдердегі бұл өзгерістердің қарқыны бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Жаңа ғасырдың басынан бастап елімізде жаңа сөздердің келуі, олардың кең қолданысқа енуі секілді құбылысты байқап отырмыз. Мұны әлеуметтік, саяси, экономикалық, психологиялық жағдайлардың өзгеруінен, қазақ қоғамының да, жалпы әлемдік қоғамдастықтың да бет-бейнесінің өзгеруінен туындаған тілдік өзгерістер деп атауға болады. Бұл өзгерістер кейінгі жылдары айтарлықтай қарқын ала бастады. Себебі жаһанданудың белсенді процестері, соның ішінде мәдени процестер тілге айтарлықтай әсер етпей қоймайды. Тіл – қарым-қатынас пен ойды білдірудің маңызды құралы. Әр түрлі лингвистикалық өзгерістердің процестері, жаңа сөздердің пайда болуы тілдің әдеби түрінде айқын байқалады. Жаңа сөздердің мол ағымы және оларды сипаттау қажеттілігі XIX–XX ғасырдың басында лексикологияның ерекше саласы – неологияның тууына себеп болды [1, 12 б.].

Жаңа сөздер тіл лексикасының ажырамас бөлігі. Неологизмдер тілге динамика береді, өйткені лексика уақыт өте келе өзгереді, лексика үнемі толықтырылып отырады.

Талданып отырған тілдік бірлікке анықтама берер болсақ, лексикадағы неологизмдер – бұл тілде жақында пайда болған сөздер немесе мағыналар. Сөз пайда болған сәттен бастап тілдің белсенді қорына енгенге дейін бірлікті неологизмдерге жатқызудың уақыты бірнеше жылдан бірнеше онжылдыққа дейін созылады [2].

Бұқаралық ақпарат құралдарының сөзжасамдық практикасы морфологиялық құрылысында қарапайым және сонымен қатар семантикалық жақтан әртүрлі болатын неологизмдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі БАҚ-тағы неологизмдердің рөлі туралы айтар болсақ, ең алдымен, жаңа сөздер тілді жаңартып, журналистік мәтіндерді заманауи етіп, авторға сөйлеу клишелері мен шаблондарынан аулақ болуға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінде неологизмдерді белсенді қолданудың жағымды жақтарына жаңа сөздердің тілдегі сол мағынаға сай келетін сөздер немесе сөз тіркестерімен салыстырғанда семантикалық жақтан өрісі кең екенін, сонымен қатар мәтінде ерекше стилистикалық рөл атқаратындығы жатады.

Алайда жаңа сөздер әрдайым сәтті қолданыла бермейді. Бұл мақалада неологизмдер тілдегі моданы қуып қолданылатын жағдайда жиі байқалады. Сондай сәтте жаңа сөздер мәтінде мақсатты түрде қолданылмауы керек, ал ондай жағдайда олар мәтіннің сапасын түсіріп, оқырманның қабылдауына кері әсер етеді. Мәтіндерді саралай келе БАҚ-тағы жаңа сөздердің үнемі сәтті қолданыла бермейтінін байқауға болады. Олардың көпшілігі сөйлеу мәнерін «бұзады», кейбірі тіпті мәтінді дөрекілендіреді. Осы айтылғанды ескеріп мақалада жаңа кірме сөздерді қолдану орнына тілде бар сол мағынаны беретін сөздерді қолдануға да болады.

Неологизмдерді шамадан тыс пайдалану көбінесе автор мен адресат арасындағы түсінісудің жоғалуына әкеледі, оны сөйлеу агрессиясының әрекеті ретінде қарастыруға болады – бұл тұлғааралық және бұқаралық қарым-қатынаста бірдей қолданылады. Бұл жағдайда қарым-қатынастың қиындығы жедел кері байланыстың жоқ болуына байланысты пайда болады. Мәселен әңгімелесу барысында адресат өзіне түсініксіз сөздің мән-мағынасын сұрай алатын болса, БАҚ бетіндегі материалды оқыған кезде мұндай мүмкіндік жоқ.

Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері стилистикалық тұрғыдан гетерогенді болды, оларда мағынаны білдірудің жалпы қабылданған әдістерінен бас тарту бар. Егер біреудің сөзін қолданудың нәзіктіктері адресатқа жетпесе, онда жіберуші мен ақпарат алушы арасындағы байланыс қашықтығы артады. Зерттеушілер жалпы тілдік кеңістіктің болмауы адресаттың сөйлеу агрессивтілігінің көрінісі деп санайды. Жалпы тілдік кеңістіктің бұзылуы, ең алдымен, шектеулі лексиканы, әсіресе мәтіндерді түсініксіз ететін соңғы немесе сирек кездесетін қарыз алуды (соның ішінде терминдерді) қолданудан туындайды.

Тілдің сөздік құрамының толығып кемелденуі өзінің ішкі мүмкіндіктері арқылы ғана емес, сонымен қатар сол тілде жоқ сөздің өзге тілден ауысуы арқылы да жүзеге асады. Сол арқылы сол тілдің сөздік құрамы байып, жетіледі. Оған мемлекеттер арасындағы қатынастар, жаһандану да тікелей әсер етеді. Бұған дейін де екі ел арасындағы сауда-саттық, әлеуметтік қарым-қатынас, достық байланыстың болғаны қазақ тілінің сөздік құрамынан байқалады. Екі халық мал-мүлік пен киім-кешек, ыдыс-аяқ, тұрмыстық заттар сияқты заттарды ғана алмастырып қоймаған, соған қоса рухани құндылықтар, қасиеттер де бір-бірімен ауысып отырған. Соған байланысты бір тілден екінші тілге көптеген жаңа сөз енді. Тілге енген әрбір кірме сөздің астарында халықтар арасындағы

байланыс жатыр. Сондай-ақ оны қоғам тарихымен, қазақ халқының басынан кешкен даму тарихымен тығыз байланыста қараған жөн.

Қазақ тіліне ғылым мен техниканың, цифрлық білімнің даму нәтижесінде ағылшын тілінен енген сөздер қатары көбейді. Ал шет тілден енген сөздерді кірме сөздер деп те, жаңа сөздер деп те қарастыруға келеді. Әлеуметтік-тарихи факторларға байланысты еніп, сөз арасында бұрыннан қолданылып келе жатқан сөздерді кірме сөз деп алсақ, ал мәдени-қоғамдық дамуға орай БАҚ арқылы тілімізге еніп жатқан атаулар жаңа сөз бола алады.

Бүгінде бұқаралық ақпарат құралы арқылы жаңа сөздердің енуі қалыпты жағдайға айналды. Себебі еліміз өзге елдермен экономикалық-мәдени байланысын нығайтып, ұлтаралық қатынастарды жақсартты. Сондай-ақ жаңа сөздердің енуіне нарықтың, экономиканың дамуы, түрлі қоғамдық-әлеуметтік факторлар әсер етті.

Қоғамдық қатынастар, ғылым мен техника, мәдениет пен шаруашылықтың дамуымен байланысты тілде пайда болған жаңа сөздер мен сөз тіркестері неологизмдер деп аталады. Неологизмдер тілге сіңісіп, жалпыхалықтық сипат ала қоймаған жаңа сөздер деген ұғымды білдіреді. Халыққа әбден танылып болмаған, белгілі бір саладағы тар көлемде қолданылып жүрген жаңа сөздердің бәрі де неологизмдер тобына кіреді (...) Бүгінгі неологизм деп таныған сөзіміз 5-10 жыл өтісімен-ақ неологизмдердің қатарынан шығып, актив сөздердің қатарына барып қосылып жатады [3, 178 б.].

Қазақ тілінің қай саласы болсын теориялық мәселелері талқыланып, оның қалыптасуына А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың ата қатар аталады. А.Байтұрсынұлы және Қ. Жұбанов өткен ғасырдың бас кезінде қазақ тіл біліміндегі негізгі бағыттарын бағамдап, оларға анықтама берген. Ал қазақ тіліндегі жаңа сөздерді тану және оны талдау, оларды ажырату әрі сұрыптау өткен ғасырдың жиырмасына тікелей қатысты екенін мәлім. А. Байтұрсынұлы қазақ арасында қолданысқа енген терминдер мен бірқатар сөзге қазақша балама жасап, оның алғашқы жолын қалап берді. Ол туралы ғалым Рәбиға Сыздық «Егер әрбір құбылысты, әрбір іс-әрекетті өз кезеңіне қарап, сол кезеңдегі жағдайға қарап тану керектігін мойындасақ, А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін көреміз, ұстаған принципі дұрыс екендігін танимыз. Ол принцип – жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз мүмкіндігіне иек артуға негізделеді» деп жазды [4].

Ал академик Ә. Қайдар А. Байтұрсынұлының аудармалары қазірге дейін қолданыста екенін, сол арқылы ана тілді пайдаланып ғылыми термин жасауға болатынын дәлелдей алды [5, 8 б.] деген пікір айтқан.

Жиырмасыншы ғасырдың бірінші жартысында қазақ әдеби тілінде жаңа сөздерің зерттелуі терминтану саласына да тікелей қатысты болды. Бұл шетелдік сөздердің тілге дендеп енуімен, оны меңгеруде, халықтың жаңа сөздерді түсінікті мағынасында қабылдауда көпшілікті сауаттандыруға тікелей қатысы бар. Тағы бір фактор – тіл тазалығы мен тіл өміршеңдігін сақтау. Себебі жиырмасыншы ғасырда қазақтың зиялы қауымы тіл тазалығын ұлттық ұстаным етіп алды, содан ғылыми сипаты қалыптаса бастады. Ол кезеңдегі жаңа

сөздерді қабылдау терминдердің қазақша баламасын тілге енгізумен өлшенді. Өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы жаңа сөздерге қатысты пікір-тұжырымды осылай қорытындылауға болады.

Одан кейінгі кезең, 1920-1930 жылдардағы жаңа сөздердің зерттелу форматын ғалым Ш. Бәйтікованың зерттеуінен көре аламыз. Ол жерде ғалым Алаш зиялыларымен қатар Сәкен мен Ілияс, С. Дөнентаев пен Б. Майлин секілді бірқатар қаламгердің шығармасынан жаңа сөздерді алып, талдайды [6].

Жаңа сөздердің тілді толықтыруы мәселесін академик М. Балақаев та қарастырған. Алайда дәл осы салада академик Р. Сыздықтың еңбектері ерекше аталады. Сондай-ақ Р. Сыздықты қазақ неологиясы мен неографиясының негізін қалаушылардың бірі деп атауға болады. Р. Сыздық 1966 жылы «Жұлдыз» журналында жаңа сөздерге қатысты мақала жариялады. Ол жерде неологизмдердің қаншалықты қажет екені, олардың мағыналық жағынан сәйкес келу, қандай жолмен жасалғанын пайымдайды. Ғалым ол мақаласында жаңа сөздердің баспасөз тілінде доминант, яғни басты күшке ие екенін айқындап берген. «Заман өткен сайын сөздік қазынаның сан жағынан молая түсу тенденциясын жоққа шығаруға болмайтынын мойындау керек» [7].

Тілімізге енген барлық сөзді неологизм деп тану барысында оның жұмсалатын орны, қолданысы, әдеби тілге ену-енбеуі, жеке адамның немесе қаламгерлердің қолданысқа енгізген сөздері, басқа тілден енуіне қарай баса назар аударылады. Сонымен қатар тілдегі қандай да бір өзгеріс пен толықтыруды терминология және аударма, сөзжасам мен сөз мәдениеті секілді салалармен тығыз байланыста қарап, солармен байланыста талдау қажет екенін айтқан. Ғалым сондай-ақ жаңа қолданыстардың әдеби тілдің қатарын толықтыруы мен нормалануына баса назар аударған. Оның пікірінше, жаңа сөздер мен сөз тіркестері беретін ұғымның мағыналық, яғни семантикалық өлшемге сай келуіне байланысты қолданысқа еніп, тілден орын алды. Оның екінші бір себебі ретінде әлеуметтік талғамның үдесінен шығып, қолданыс кезінде дәстүр мен тұрақтылық сипатының қалыптасуымен де байланыстырған. Ғалым кірме сөздерді қазақ лексикасының бір қабаты деп тану принципін ұсынған.

ХХ ғасырды сексенінші жылдарына қарай жаңа сөздер ұғымы тұтас алғанда қазақ терминология саласын жетілдіру және ғылым-техниканы қазақша «сайрату» мәселесімен бірге қарастырылған.

Академик Әбдуәлі Қайдар күн санап, апта санап тілген еніп жатқан кірме сөздердің барлығы орыс тілінен енуінен сақтануға шақырды [8]. Себебі сол уақытта тілге енген әрбір сөз «донор – тіл», яғни орыс тілі арқылы қарқынды еніп жатқан болатын. Сол арқылы ана тілдің табиғи болмысына, ұлттық ерекшелігіне нұқсан келе ме деп сескенген.

Қазақ тіліне енген сөздердің сөздік құрамды байытуы мен сөздік құрамға тән үдерістер туралы академик Ш. Сарыбаев тұщымды пікір айтқан. Ғалым зерттеу жүргізіп, соның нәтижесінде неологизмдердің атау қызметін көрсеткен. Ш.Сарыбаев қандай да бір жаңа құбылыс немесе жаңа зат қолданысқа енсе, онымен бірге жаңа ұғым енетінін айтады. Ғалым сөздік қордың жаңа сөздермен

толығуы мәселесін сөз еткенде сөз мағынасының кеңеюін және оның басқа мағынан иемденеу алу мүмкіндігін көрсетеді. Осылайша осы фактордың қазақ әдеби тілінің қоры көбеюіндегі оң фактор ретінде бағалаған. [9, 106 б.].

1995 жылға дейін пайда болып, қолданысқа енген жаңа сөздердің табиғаты Қ. Қадырқұловтың еңбегінде жан-жақты талданған. Филология ғылымдарының кандидаты жаңа зат пен белгілі бір жаңа құбылыс пайда болғаннан кейін оны ұғымдық жағынан сипаттап тұратын жаңа атау қажет деген пікір айтады. Жаңа атауларды лексикология саласында неологизмдер деп атайды. Ол қай тілде болмасын жаңа сөз – неологизм ретінде қарастырылады. Ол мақаласында шетелдік зерттеуші Л.И. Джоглидзенің орыс тілінде жаңа сөздердің пайда болуына қатысты пікірін келтірген. Ол жерде неологизм – тілдегі жаңа сөз, тіл жүйесінің лексикалық жүйесі. Жаңа сөздер сөйлеу тілінде дайын күйінде қолданылатын, бірақ салыстырмалы түрде жақында пайда болған сөздер деген пікір айтқан. Расымен де жаңа сөздер тілде белгілі бір уақытта қолданысқа енген, алайда жалпы қолданысқа түсе қоймаған, сол тілде сөйлейтіндер үші «жаңалық» болып табылатын сөздер тізбегі. Осылайша, жаңа сөздерге қазақ ғалымдары берген анықтамаға тоқталсақ, ең алдымен неологизм белгілі бір тілде жаңадан пайда болған және әзірге сол тілде сөйлейтін халықтың толық қолданысына енбеген жаңа сөздер. Екіншіден, жалпыхалықтық сипат ала қоймаған жаңа сөздер мен халықтың әлеуметтік, қоғамдық яки саяси өмірінде маңызды оқиғаға байланысты қолданысқа енген әдеби тілдегі жаңа сөздер немесе тұрақты сөз тіркестері. Қазақ ғалымдар осыған байланысты еңбектерінде неологизмдерді әртүрлі кезеңге бөліп қарастырған. Мысалы, Қазан революциясына дейінгі уақытта тілімге ене бастаған жаңа сөздерді Б.Әбілқасымовтың еңбегінен, жиырмасыншы ғасырдың жиырма-отызыншы жылдарындағы неологизмдер жайлы Ш. Бәйтікова, С.Исаев, Р. Барлыбаев екбектерінен көреміз. Одан кейін 70-90 жылдардағы жаңа қолданыстар А. Алдашеваның еңбегінде кездеседі. Маман мұны мазмұны мен түр ерекшелігіне қарай екі сипатта жеткізген. Біріншісі – қазақ тілінің бұрынғы лексикалық қорына араб-парсы тілінен енген сөздер, екіншісі – орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы басқа тілден енген жаңа сөздер.

Н. Сауранбаев неологизм – жаңа дәуірде жаңадан пайда болған сөздер деп атайды. Демек, жаңа сөздер тілімізге дайын күйінде басқа тілден еніп отыр. Сонымен қатар жаңа сөздер қолданылуына қарай екіге бөлінеді. Актив қолданылатын – неологизм, сирек қолданылатын – окказионализм. Алайда бүгін неологизм деп айтып отырған сөз 5-10 жылдың ішінде актив қолданысқа еніп, неологизм қатарынан шығып қалады [10].

Жаңа сөздер бірнеше құбылысты бастан өткереді. Мысалы, жаңа сөздер уақыт өте келе историзмге айналады. Бұған қоғамдық-саяси өзгерістер себеп болған. Жаңа қоғамға ескі қоғамның жаңа сөздері қажет болмай қалуы заман шындығы. Мәселен Кеңес үкіметі тұсында коммунизм, социализм, комсомол секілді сөздер неологизм болып енгенімен, уақыт өте келе актив қолданыстан шығып қалды. Екінші бір құбылыс – историзм сөздердің жаңа сөзге айналуы.

Мәселен кей жылдары орыстың өзі үшін историзм саналатын гимназия, лицей сөзі неологизмге ауысты.

Орыс ғалымы О.С. Ахманова лингвистикалық терминдер сөздігінде неологизм терминіне екі анықтама берген:

1. Жаңа (бұрын белгілі) затты белгілеу немесе жаңа ұғымды білдіру үшін құрылған (пайда болған) сөз немесе айналым;

2. Жалпыхалықтық тілде азаматтық құқығын алмаған жаңа сөз немесе сөз тіркесі. Сол себепті олар ерекше сөйлеу мәнеріне жатады [11, 261 б.].

Қазақ тілінде неологизмдер жаңа ұғымды, құбылысты немесе тақырыпты білдіру үшін пайда болады. Олар бастапқыда актив қолданысқа енеді, сол арқылы күнделікті сөздік қорға енеді. Артынша сөздікке еніп, уақыт өте келе пассив қолданысқа енеді. Сөздердің енуі дәл осы жүйемен сөздік қорды байытады. Сөз өзі енген тілдегі жаңашылдығын жоғалтқанша неологизм болып есептеледі. Шет тілден енген сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, сөз енген тілдің семантикалық, грамматикалық, фонетикалық, орфографиялық ерекшеліктері сақталған, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да сол тілді пайдаланушыларға «шетелдік қасиеті» көрініп тұратын, тілдік санасында «бөтен» сөздер ретінде қабылданатын сөздер [12, 113 б.].

Тілші-ғалым А. Исламова «Шетел сөздерінің қалыптасуы» атты мақаласында шеттілдік сөздердің қазақ тіліне ену жолдарын көрсетті:

1. Бірқатар шеттілдік сөздер қазақ тіліне туынды түрде, яғни жұрнақтармен бірге кірген: аутсорсинг, брэндинг, буккроссинг, коворкинг, нетворкинг, ньюсджекинг, майнинг, скрининг, рекрутинг, роуминг, диджитализация, модификация, пробация, модификация т.б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі шеттілдік сөздердің құрамында ешбір жұрнақ қабылдамай-ақ, жеке сөз ретінде қолданылатын сөздер де бар: лот, рейд сайт, смарт, тренд, форум, хаб, чип т.б.

3. Кейбір шеттілдік сөздер сөйлесім арасында тек көмекші етістіктермен тіркесіп келіп қолданылады: хайп ұстау, мессенджермен сөйлесу, трендте болу, селфи түсіру, мониторинг жүргізу, мораторий жариялау, сайтқа кіру т.б.

4. Қазақ тілі қорындағы шеттілдік сөздер сөзжасам құбылысының барлық амал-тәсілдерімен түрленіп, сөзжасамдық ұя жасай алады. Қазақ тіліндегі ең өнімді -лы//-лі, -ды//-ді, -ты//-ті, -лық//-лік, -дық//-дік, -тық//-тік қосымшалары арқылы жаңа сөз тудырады: мобиль+ді, цифр+лы, инклюзив+ті, дебитор+лық, венчур+лық т.б. [13, 125 б.].

Кірме сөздерді зерттеушілердің бірі А.Т. Исламова «Шетел сөздерінің белгілері мен деректері» зерттеуінде қазақ терминологиясында шетел сөздерді материалдар кірмелер; калькалар; аралас кірмелер (полилексемдік терминдер мен күрделі сөздерде) деп бөледі [14, 15 б.].

Шет тілден енген сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, сөз енген тілдің семантикалық, грамматикалық, фонетикалық, орфографиялық ерекшеліктері сақталған, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да сол тілді пайдаланушыларға «шетелдік қасиеті» көрініп

тұратын, тілдік санасында «бөтен» сөздер ретінде қабылданатын сөздер. Сонымен қатар жаңа сөздердің қазақ тіліне енуіне бірнеше фактор себеп бола алады. Оның ішінде халықаралық қатынастар және ұлтаралық қоғамның белсенді түрде дамуы да жатады. Сондай-ақ, елдің ішкі саясаты да әсер етеді. Олар:

– Коммуникативтік байланыстардың жандануы;
– Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі;
– Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты;
– Қоғамның шеттілдік сөздерді қабылдауына дайындығы.

Көптеген лингвист жаңа сөздердің басқа тілге ену процесін үш кезеңнен тұрады деп пайымдайды. *Бірінші кезең* – жаңа сөздің еніп, оның тілді қолданушылар арасында белсенді қолданысқа ие болуы; *Екінші кезең* – шетел сөздерінің біртіндеп игерілуі; *Үшінші кезең* – тілімізге толық бейімделіп, лексика-семантикалық сипаты бар, белгілі формасы бар шет тілден енген сөздер [15, 54 б.].

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі – біздің мәдениетіміздің бүгінгі жай-күйінің көрінісі. Соған сәйкес, БАҚ тілінде байқалған тенденциялар тек отандық мәдениеттің ғана емес, сонымен қатар медиа мәдениеттің жай-күйі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. XXI ғасырда ақпарат ағыны тоқтаусыз ағылған, жаһандану кезеңінде тілімізге жат сөздер бұрынғы кезге қарағанда жиірек ене бастады. Тілден тілге сөздердің алмасуы, енуі – заман талабынан туындаған заңды үдеріс. Дей тұрғанмен жаңа сөздер тілдің сөздік қорын толықтырады, екінші жағынан игерілуінде бірқатар қиындық бар. Жаңа сөздердің орыс тіліндегі немесе бастапқы нұсқасы өзгермей қолданылуы барысында қазақ тілінің тілдік заңдылықтарың сақталмауына әкеледі. Тілімізге енген сөздердің бұл заңдылықтарға бағынбауы да заңды. Оны реттеу үшін кейде сөздің құрамындағы жеке дыбыстарды түсіруге немесе жаңадан дыбыс қосып айтуға, төл дыбыстармен алмастыруға тура келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: ВШ. 1989. – 126 с.

2 Карпова Н.С. Роль метафоры в развитии лексико-семантической системы языка и языковой картины мира (на материале английских и русских неологизмов), 10.02.19 – теория языка, Саратов, 2007. – http://docs.podelise.ru/docs/index-1581.html.

3 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-словарь, 2006. – 264 б.

4 Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов (Өмірі мен қызметі туралы) // Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б. 8-30.

5 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 43 б.

6 Бәйтікова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер. – Алматы, 1971. – 122 б.

7 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.

8 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 1998. – 250 б.

9 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері // Вопросы казахского языкознания. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2000. – 624 б.

10 Қадырқұлов Қ. Жаңа сөздер мен жаңа сөз қолданыстардың айырым белгілері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2012. – №1. – Б. 127-130.

11 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 2008. – 261 с.

12 Сүлейменова Э.Д., Авакова Р.А., Мәдиева Г.Б. Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы: 2000. – №37. – 112-113 б.

13 Исламова А. Шетел сөздерінің қалыптасуы // ҚР ҰҒА хабарлары. Филология сериясы. – Алматы, 2004. – №3. – 123-129 б.

14 Исламова А.Т. Шетел сөздерінің белгілері мен деректері. – Алматы, 2004. – 15 б.

15 Беляева С.А. Английские слова в русском языке XVI-XX вв., – Владивосток, 1984. – 180 с.

ГРНТИ 16.31.02

РЕАЛИЙ ФЛОРЫ И ФАУНЫ ОТРАЖЕННЫЕ В КАЗАХСКОЙ, РУССКОЙ, АНГЛИЙСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Д.А. Жарысова

Студент, КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай

Данная статья излогает реалий флоры и фауны в казахской, русской, английской паремиологий. В статье акцентируется внимание на паремиях трех языков а так же их отличия. В статье изложено значение всех паремий на русском языке. Также определяеться понятия такие как «реалия»и «паремия», выявляется ее виды, особенности и использования.

Ключевые слова: паремиология, реалий, флора, фауна, пословицы, поговорки.

Паремия – это феномен филологии, который представляет собой устойчивую фразеологическую единицу, представляющую целое предложение (реже словосочетание) с дидактическим (поучительным) содержанием. Неслучайно именно в паремиях содержится вся «народная мудрость», накопленная десятилетиями и даже веками одним народом или этнической группой. К паремиям относятся пословицы, пословичные выражения, антипословицы, поговорки, девизы, слоганы, афоризмы, загадки, приметы и т.д. Паремии по своей устойчивости близки к речевым клише, а по распространенности – к крылатым словам. Тем не менее, присутствует одна существенная разница – авторство паремий лежит на народе, то есть точный источник остается анонимен в отличие, например, от афоризмов [1].

На сегодняшний день паремиология как наука получила широкое развитие и пристальное внимание со стороны ученых. Так, анализ теоретической литературы показал, что сегодня выделяют, главным образом, четыре подхода к исследованию паремий : функциональный, структурный, когнитивный, лингво-культурологический. Функциональный подход к лингвистическому анализу паремий за свою основу берет текстообразующую функцию. Так, паремия изучается в рамках изучения каждой ее составляющей (отдельных лексических единиц), при этом у каждого слова выявляются их собственные лексические, грамматические, синтаксические особенности функционирования в рамках паремии. То есть, авторы пытаются выявить, каким образом создается паремия, в чем заключается ее семантическое ядро, грамматические особенности и т.д. [2].

Стрктурный подход в изучении паремий позволил выявить три очевидных структурных плана пословиц (применимо ко всем паремиям): план лингвистической структуры, план логической структуры и план реалий. Так, различия между пословицами в разных языках основаны на их образности и метафоричности, которые в свою очередь проявляются исходя из этнической картины мира данной группы людей, особенно в виде реалий и национально-культурных понятий. Объединяет же пословицы разных культур логическое содержание, характер отношений между вещами реальной жизни, отраженные в них [3].

Когнитивная лингвистика изучает человеческий язык в рамках такого психологического процесса, как мышление. То есть, в рамках когнитивной лингвистики – это результат мышления, деятельности мозга человека и других психологических процессов, например, восприятия и памяти. Таким образом, когнитивная лингвистика предлагает два направления исследования паремий – собственно когнитивный и лингвокультурологический [4].

Термин «паремия» в исследованиях последних лет понимается как продукт устного народного творчества в его краткой форме. Главным образом,

когда речь заходит о паремиях, исследователи говорят о пословицах и поговорка. Неслучайно в переводе с древнего греческого слово «paremia» означает «пословица» или «притча». Паремии имеют «план выражения» и «план содержания», следовательно, они представляют собой единицу с уникальным семантическим и прагматическим значением [5].

Например, пословицы и поговорки обладают своими парадигматическими отличиями. Например, пословицы обычно являются предложениями, а поговорки – словосочетаниями. Следовательно, они отличаются в плане их выражения и структуре [6].

Цели использования паремий в устной речи меняются в зависимости от ситуаций и коммуникантов общения, например, взрослые используют пословицы и поговорки в отношении дети и подростков – для поучения и наставления; паремии могут быть использованы в форме совета близкому или в качестве предостережения; работодатели хвалят и отчитывают отличившихся подчиненных также с использованием паремий. Кроме того, среди целей использования паремий в речи необходимо перечислить обличение и обсуждение / осуждение, объяснение и оправдание [7].

Природа логического и ассоциативного мышления у разноязычных народов порождает приблизительно одинаковые исходные образные идеи и определяет близкие формы вербального выражения. Образное видение каждого народа своеобразно в силу географического положения, климата, фауны, флоры и всей истории этноса. Своеобразие же видится на стыке культур и языков, отсюда эвристическая ценность сопоставительного подхода к данным феноменам.

Ученые считают, что паремиологической картине мира свойственно воспроизведение опыта нации в ходе ее развития, каждая языковая общность людей индивидуальна, она по-своему видит мир и интерпретирует его в понятных для нее образах – внутренних формах паремий. Именно поэтому можно утверждать, что внутренняя форма паремии – инструментарий картины мира отдельно взятого языка.

В основу многих паремий казахского языка вошел основной вид деятельности казахов с давних времен – скотоводство. В казахском языке существует понятие «төрт түлік мал» – четыре вида домашнего скота (лошади, верблюды, коровы и мелкий скот – овцы, козы). Для самого понятия «скот» в казахском языке есть две лексические единицы, каждая из которых имеют свою национальную окраску, а, значит, являются реалиями. Рассмотрим примеры:

Бір ***түлікке*** *бай болғанша,*
Әр ***түлікке*** *сай бол.*

В данной пословице реалией фауны является «түлік».

Национальная картина мира во многом виделась казахом в ассоциациях с животными. Раньше слово «түлік», главным образом, определяло четыре вида скота – лошади, верблюды, коровы и мелкий скот (овцы, козы), следовательно, в данной пословице содержится наставление о том, что лучше иметь разнообразный скот (все 4 вида), а не один его вид.

В данной пословице отображается быт казахов, их видение мира, то, от чего зависело их благополучие и богатство. В переносном значении данная пословица означает, что не стоит сосредотачивать все свои силы на чем-то одном, а лучше иметь в запасе другие варианты на случай, если основное дело не приведет к успеху.

Реалия «түлік»: является реалией традиционного быта; общественно-исторической реалией.

Белгілі малшың жоқ болса,

Беліңді бу да ***малға*** *бар.*

В данной пословице реалией фауны является слово «мал».

Слово «мал» синонимично слову «түлік» однако используется в более общем значении – 1) скот (все виды); 2) животное; 3) домашний скот. Казахстан исторически является животноводческой страной. Животноводство было основой быта казахов, важнейшей стороной жизни кочевого народа.

Так, значение данной пословицы заключается в том, что даже если у вас нет именитого наставника или администратора в каком-то деле, это не означает, что вы не можете им заниматься.

Реалия «мал» – коннотативное слово; общественно-историческая реалия.

Рассмотрим на примере одного из самых распространенных видов скота у казахов – овец:

Екі ***қошқардың басы***

Бір қазанға сыймас.

В данной пословице реалией фауны является словосочетание «қошқардың басы».

С бараньей головой у казахского народа, главным образом, связана традиция «Табақ тарту». На любом празднике в самую первую очередь на отдельном блюде старейшему и почетному гостю подается баранья голова, в знак особого уважения и почитания. Гость должен разделить голову между присутствующими, соблюдая также древний ритуал, означающий уважительное отношение к старикам, детям, дальним родственникам.

Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – бес ***саулық****.*

В данной поговорке реалией фауны является слово «саулық».

«Саулық» означает «овцематка» (старше трех лет). Неслучайно в данной пословице в качестве трех богатств обозначены здоровье, семья и скот. Ведь скот для казаха – и пища, и одежда, и тягло.

Еще одним видом животных, с которым тесно связана жизнь казахского народа – это лошади. Слово «ат» с одной стороны является вполне нейтральным и имеет переводы на другие языки, однако для казахов слово «ат» отягощено литературными, эстетическими, художественными и эмоциональными ассоциациями и представляет коннотативное слово-реалию.

Жігіттің сорлысын, ***аттың*** *жолдысы теңестіреді.*

«Неудачливого джигита выручает удачливый конь».

Еще один пример:

Ер қанаты – ***ат****.*

Данная паремия включает отсылку на казахские героические эпосы, в которых воин-герой неизменно изображен на коне. Конь в казахском устном народном творчестве является символом свободы, силы и скорости:

Жүйрік ат *– бірде* ***ат****, бірде қанат.*

Самое главное, лошадь – свободолюбивое животное, которое не позволяет доминировать. Таким образом, слово «ат» представляет собой коннотативное слово и общественно-историческую реалию. «Жүйрік ат» – это выражение из фольклора, народного творчества, сопряженное для казахов с эмоциональной окраской.

Тұлпардың *ізі бітпейді, тұяғы кетпейді* .В казахской культуре «тұлпар» – летящий конь, стремительный в беге. Казахи ценили такую лошадь за способность преодолевать дальние расстояния. Данная пословица означает, что человек может оставить за собой долгий след в памяти потомков в виде своих поступков и заслуг.

В отношении кобылиц также существовало несколько синонимов. Например, бие – кобыла; буаз бие – жеребая кобыла; қулық бие – молодая, первородящая кобыла; мама бие – кобыла зрелого возраста; байтал – кобылица (еще не жеребившаяся). Практически каждое из этих определений встречается в паремиях:

Бір ***биеден*** *ала да туады,*

Құла да туады. Значение данной пословицы заключается в том, что в одной семье могут родиться дети разного характера и разной внешности.

Қу ***байтал*** *екі айғырды аш қалдырады.*

Значение данной пословицы складывается из того, что иногда хитрость может победить силу и опыт.

Түйе *байлық, жылқы мырзалық.* В данном примере реалией является слово «түйе».На первый взгляд данное слово является нейтральным, и означает верблюда, однако это не совсем так. Слово «түйе» означает двугорбого верблюда.

Нар *жолында жүк қалмас.* Казахский народ особо ценил выносливых верблюдов, которые также были незаменимы во время кочевья. Так как в Казахстане обширную территорию занимают степи и пустыни, то реалии флоры в паремиях встречаются не часто. Кроме того, ввиду скотоводческой деятельности, которая занимала большую часть времени казахов, земледелие не было распространено в Казахстане. Рассмотрим примеры:

Бәйтерек *бұтағымен,*

Адам ұрпағымен жасайды. Реалия флоры «бәйтерек» имеет ряд значений: 1) пирамидальный тополь, тополь-исполин; 2) (худ.) одинокий тополь в пустыне; 3) (перен.) опора; защитник.

Бір ***тал*** *кессен,*

Он ***тал*** *ек.* Реалия флоры «тал» означает иву. Если срубишь одно дерево, то посади десять. На рассвете люди собирались у родника или арыка и

расчищали его. Затем все вместе под руководством аксакалов сажали деревья. Еще одной реалией флоры является слово «шөп»:

*Дәрі – **шөптен** шығады, дана – көптен шығады*

Слово «шөп» стало общим обозначением всех растений:

Жел-боранда жел болып ескен

*Шекесіне **сексеуіл** өскен.*

(Бұғы)

Саксаул – символ казахских степей. Он использовался в быту казахов. Им украшали одежду и дом.

Русский язык также богат паремиями. Пословицы и поговорки, приметы, суеверия, народные загадки неизменно формулируются с национально-специфическими и культурными компонентами.

*Без **капусты щи** не густы.* В данной пословице аспектом флоры является «капуста» и «щи». Щи – это русское народное блюдо из капусты, представляющее собой реалию. Для русского народа капуста – это не простой овощ. В старые времена капуста являлась одним из ключевых продуктов русской кухни, ее тушили, солили, квасили, пекли

***Ельник**, **березник** – чем не дрова, хрен да капуста – чем не еда?* Ельник и березник – это небольшие леса (рощи), в которых растут деревья только одного вида – ели или березы. Паремия отражает быт русского народа, а именно то, что народ издавна отапливал избы зимой дровами, которые заготавливал летом.

*Кругло, а не месяц; зелено, а не **дубрава**; с хвостиком, а не мышь (репа).*

В данной загадке можно выделить реалию флоры: «дубрава». Дубрава – это дубровый лес, лиственная роща.

*Приживчивое дерево из **тычка** растет.* В данной пословице реалия флоры – это слово «тычка». Тычка – это маленький тонкий росток, который только появился из семени. Сейчас в данном значении используется редко

***Батожье** – дерево божье: терпеть можно.*В данной пословице реалия флоры – это слово «батожье». Батожье, иначе батоги, – это прутья для наказания, розги из дерева. Значение данной пословицы в том, что все невзгоды можно пережить и даже найти в них что-то хорошее.

*Если листочки на **березе** распустятся до **ольхи**, то ожидайте сухого лета, а если наоборот, то лето будет дождливым.* Береза – священное дерево языческой Руси. На рубеже весны и лета – на Русалочьей неделе, – по поверьям, в ветвях плакучих берез прятались русалки. *Добрую **лошадь** одной рукой бей, другою слезы вытирай.*

*У хорошего хозяина нет плохой **лошади**.*

*Красна ложка едоком, а **лошадь** ездоком.* В данных пословицах русская мудрость гласит, что лошади требуется хорошее отношение и уход, чтобы она хорошо ездила и работала

*Не разговаривает **мерин**, а везет.*Мерин – это кастрированный жеребец, который известен спокойным нравом и очень ценился на Руси.

*Укатали **сивку** крутые горки.* Сивка – это лошадь сивой масти. В данном примере в поговорке выражается сочувствие сивке.

Кляча *воду возит, а козел бородкой потряхивает.*Кляча – это худая маленькая лошадь (часто старая, слабая). В русских паремиях кляча – трудолюбивая, но слабая лошадь, которая много работает.

Английские паремии отличаются от казахских и русских, главным образом, тем, что они не настолько национально-окрашены, как вышеупомянутые .Тем не менее, в английском языке можно встретить большое количество паремий с реалиями флоры и фауны. Рассмотрим по порядку:

The older the ***crab-tree*** *the more* ***crabs*** *it bears.* Даже человек, уже давно изучающий английский язык, может сначала подумать, что речь идет о каком-то «крабовом дереве» и «крабах». Однако на самом деле *crab-tree* – это яблоня, а *crabs* в данном случае – плоды (яблоки)

Gather the ***breadfruit*** *from the farthest branches first.* В данной пословице реалией флоры является слово *breadfruit*. *Breadfruit* (хлебное дерево) – это разновидность цветущего дерева из семейства шелковицы, который считается одомашненным потомком Artocarpus camansi, пословица говорит о том, что сначала следует собирать плоды с дальних веток, так как, очевидно, что с ближних деревьев от стоянки переселенцев фрукты можно будет собрать в любое время, так как они находятся на их территории, а вот с дальних деревьев кто-то другой может собрать плоды.

Whoever eats the ***jackfruit****, will be touched by the sap. Jackfruit,* также известный как «jack tree», представляет собой разновидность дерева из семейства инжирных, шелковичных и хлебных. Значение данной пословицы (Тот, кто съест джекфрут, почувствует сок) схож с русской пословицей «Кто успел, тот и съел».

He that is afraid of the wagging of feathers must keep away from wild ***fowl****. Fowl* – это птицы куроподобных пород, на которых охотились охотники прежние времена. Охотников на такую дичь называли другим специальным словом – *fowlers. Adam ate the* ***apple*** *and our teeth still ache.*

В данном примере реалия флоры – *the apple*. Тут говорится о яблоке который сорвала Ева для Адама. Смысл данной пословицы в том, что некоторые ошибки настолько серьезные, что их последствия могут тревожить нас долгие годы. Не только Библия становится ресурсом для появления новых паремий. Художественная литература также породила ряд афоризмов, пословиц и поговорок. Например:

To grin like a ***Cheshire cat***

В данной поговорке выделена реалия фауны *a Cheshire cat*.

Чеширский кот – вымышленный кот, популяризированный Льюисом Кэрроллом в «Приключениях Алисы в стране чудес»

Образ розы в английской паремиологии также ассоциируется с неэгоистичной натурой:

A red rose is not selfish because it wants to be a red ***rose****.*

В английской паремиологии, а именно в поговорках-идиомах, часто встречаются компоненты флоры и фауны. При этом поговорки структуры *as…as, as…like a…, …like (a) …*

Реалии с компонентом фауны «dog»:
To look ***like a dog*** *that has lost his tail*
He looks ***like a dog*** *under a door*
Hungry ***as a dog***
Реалии с компонентом фауны «cat»:
To agree ***like cats*** *and* ***dogs***
As wary ***as a cat***
Реалии с компонентом фауны «pig»:
As willful ***as a pig****, he'll neither lead nor drive*
As proud ***as a pig*** *with two tails*
Реалии с компонентом фауны «hen»:
As fussy ***as a hen*** *with one chicken*
Like a hen *on a hot griddle*
Реалии с компонентом флоры «leek»:
As green ***as a leek***

В заключений мы можем выявить что в казахском и английском языках преобладающие большинство было за реалиями фауны. В казахском языке было много слов-терминов, определяющих возрастные, половые и видовые характеристики животных. Данные слова являются реалиями, так как не имеют точных аналогов в других языках. Реалии фауны из английского языка имели свои особенности. Так, если в казахском языке речь, главным образом, шла о выпасном скоте – лошадях, овцах, верблюдах, то в английских паремиях встретились реалии с образами домашних животных – кошек, собак, а также свиней, которые в казахских паремиях не встречались в рамках реалий.

В русских паремиях реалии флоры с небольшим перевесом преобладают над реалиями фауны. Это связано, в том числе, с тем, что большое количество русских жили у леса, и в отношении деревьев появился ряд реалий для обозначения определенных рощей, кустарников и деревьев.

На реалии английского языка во многом повлияла религия, а именно Библия: «the apple (Adam’s)», «flocks and herds», «ewe», «ram». Реалии с компонентом флоры и фауны также широко заимствуются в английские паремии из художественных произведений, мифов и преданий: «a Cheshire cat», «Kilkenny cats», «a jackal», «Under the rose». Среди реалий фауны русского языка много национально-окрашенных слов появилось в отношении лошади. Эти слова появились, в том числе, благодаря фольклору и устному народному творчеству: «Сивка-бурка», «сивка», «добрый конь». В казахском языке нам встретилась только одна реалия фауны, заимствованная из мифологии: «Ойсылқара», однако ряд встретился из фольклора – «Жүйрік ат», «тұлпар». Наблюдения за животными так же привели к появлению ассоциативного ряда людей с животными.

В заключений хочу сказать что каждый народ уникален по своему. И именно в паремиях можно встреть всю краску их речи.

Литература

1 Аюпова Р.А. Фразеология и фразеография английского и русского языков: Монография. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2013. – 269 с.

2 Бабиян Т.В. Пословицы и поговорки как средства репрезентации лингвокультурных реалий // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. №10-2 (76). https://cyberleninka.ru/article/n/poslovitsy-i-pogovorki-kak-sredstva-reprezentatsii-lingvokulturnyh-realiy.

3 Аюпова Р.А. Фразеология и фразеография английского и русского языков: Монография. – Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2013. – 269 с.

4 Маклакова Е.М., Магфурова С.О. Синонимы и структурные варианты паремий с компонентом-зоонимом в английском, французском и русском языках // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2018. №3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sinonimy-i-strukturnye-varianty-paremiy-s-komponentom-zoonimom-v-angliyskom-frantsuzskom-i-russkom-yazykah.

5 Рябинина М.В., Рябинина Н.В. Национально-культурная специфика фразеологизмов с компонентами дерево/название дерева в русском, английском и немецком язы-ках. – Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2014. – 137 с.

6 Солдаткина Т.А. Лексико-синтаксические способы выражения оценки в паремиях английского языка // Вестник ЧГУ. 2016. №2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/leksiko-sintaksicheskie-sposoby-vyrazheniya-otsenki-v-paremiyah-angliyskogo-yazyka.

7 Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики: Учебное пособие. – М.: Гнозис, 2006. – 208 с.

ГРНТИ 16.21.07

О РЕАЛИЗАЦИИ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ПРИМЕРЕ ИНФИНИТИВА

Р.М. Байтенова
Старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент
У.Т. Уразбакова
Магистр, ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент

Статья посвящена реализации структурно-семантического принципа обучения русскому языку на примере инфинитива. Инфинитив – категория со специфическими функциями и конструктивными возможностями, обусловленными его семантикой. Формирование умения анализировать синтаксические явления в совокупности их смысловых и формальных признаков рассмотрены как важное условие для совершенствования устной и письменной речи. Неточное понимание значения глагола и незнание условий его употребления ведут к нарушению норм речи, затрудняют коммуникативную деятельность обучающихся. Поэтому формирование умения анализировать синтаксические явления в совокупности их смысловых и формальных признаков является важным условием для совершенствования устной и письменной речи. Предложен ряд продуктивных и аналитических упражнений, способствующих формированию как синтаксических умений, так и развитию речи.

Ключевые слова: сказуемое, инфинитив, глагол, речь, коммуникативная деятельность, функция, семантика.

В обучении русскому языку обучающихся национальных групп особое место отводится в аспекте развития лингвистических компетенций роли глагола в формировании и развитии коммуникативных навыков, специфике употребления глагола и его форм в условиях общения. Как показывает практика, в устной и письменной речи учащихся встречаются ошибки при использовании глагольных форм, одна из причин которых кроется в недостаточном освоении теоретического и практического материала. Наблюдается противоречие между требованиями программы и реальным уровнем знаний обучающихся о глаголе и его формах, что делает актуальной проблему учебно-методического обеспечения занятий, посвященных глаголу.

Неточное понимание значения глагола и незнание условий его употребления ведут к нарушению норм речи, затрудняют коммуникативную деятельность обучающихся. По словам В.В.Виноградова, «глагол – самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка» [1]. Практическое овладение глагольными формами и их связями с другими словами во многом определяет уровень речевой культуры, а само изучение глагола предоставляет большие возможности для формирования и развития коммуникативных навыков.

Остановимся на инфинитиве – начальной форме глагола, выполняющей в предложении функции как главного, так и второстепенного члена. Инфинитив (от лат. infinitus – неопределённый) – неопределённая форма глагола, называющая действие или процессуальное состояние без указания на время действия, его отношение к действительности и к субъекту действия. В работе А.М.Пешковского «Русский синтаксис в научном освещении» инфинитив назван «загадочной по своему значению категорией глагола» [2]. Морфологически не выраженное, но обнаруживающееся в синтаксических связях потенциальное значение лица и модальности, а также наличие оттенков временного значения делают инфинитив емким и концентрированным способом обозначения главных и второстепенных членов предложения. Инфинитив – категория с особым синтаксическим поведением, со специфическими функциями и конструктивными возможностями, обусловленными его семантикой.

Знакомство со сведениями о синтаксических функциях инфинитива способствует не только усвоению теоретического материала, но и трансформированию его в практические навыки, необходимые для реализации коммуникативных задач обучения. Определение синтаксической функции инфинитива существенно важно для нахождения грамматической основы предложения, для понимания его структуры и семантики.

Инфинитив чаще всего входит в состав сказуемого и обозначает действие лица, названного подлежащим. *Мальчик начал петь с малых лет* (сказуемое).

В качестве подлежащего может выступать независимый инфинитив. Обычно он находится перед сказуемым и отделяется от него при произношении паузой, а на письме – тире. *Жить – Родине служить. Курить запрещается* (подлежащее). Инфинитив в позиции подлежащего не получает предметного значения, не субстантивируется, в то время как все «заместители» существительного субстантивируются и получают возможность сочетаться с согласованными определениями. При инфинитивном подлежащем не может употребляться глагольное сказуемое, другими словами, инфинитив в позиции подлежащего не может обозначать производителя действия. Инфинитив в функции подлежащего сохраняет присущее ему значение действия, представленного вне связи с субъектом и вне протекания во времени.

Инфинитив может выступать в роли несогласованного определения, например: *Шагом поехал он направо и послал адъютанта к драгунам с*

приказанием атаковать французов (Л. Толстой). *Еще одна попытка отдохнуть оказалась неудачной* (несогласованное определение).

Инфинитив, который выполняет синтаксическую функцию обстоятельства цели, относится к глагольному сказуемому, обозначающему движение. *Летом всей семьей ездили к морю загорать* (обстоятельство). В некоторых случаях такой инфинитив можно заменить существительным.

Инфинитив в роли дополнения обозначает действие другого лица, иногда вообще не названного.

Предлагаю вам передохнуть (дополнение).

Отличие инфинитива от личных форм заключается в отсутствии морфологического форманта личности в падежной форме синтаксического выражения личности: при инфинитиве деятель назван именем не в именительном, а в дательном падеже. Неназванность субъекта, отсутствие в конкретном инфинитивном предложении формы дательного объясняется теми же причинами, что и неназванность субъекта при действии, выраженном личной формой глагола. Это либо контекстная известность определенного лица, либо обобщенно-личное значение субъекта.

Существенно, что позиция дательного субъекта и при незанятости в инфинитивном предложении сохраняется. Она может быть занята при инфинитивно-императивном предложении, в случае, например, избирательной адресации приказания, например:

Тебе – завершить ремонт, а вам – принять работу..

В синтагматике глагола находят выражение еще две особенности действия: фазисный характер процесса (языковая констатация моментов начала и окончания, прекращения действия и – между ними – продолжения его), а также «внутрисинтаксические модальные отношения субъекта к действию (в плане возможности, желательности, долженствования). Их объединяет способ выражения – посредством несамостоятельных, вспомогательных слов, чаще глаголов. При этом само действие получает выражение в форме инфинитива, а вспомогательное слово, если это глагол, как бы замещает его место, принимая личные формы. Если вспомогательное слово выступает в именной форме, то при модальном имени название действия чаще сохраняет форму инфинитива (*может приехать*, ср.; *возможность приезда; стремится узнать – стремление узнать*), но при фазисном имени название действия принимает только форму отглагольного существительного (*начать отвечать – начало ответа, продолжать рисовать – продолжение рисования, кончить строить – конец, окончание стройки*).

Таким образом, приименное употребление инфинитива возможно только при именах существительных с модальным значением (либо называющих само опредмеченное модальное отношение: *желание нравиться, попытка вырваться*; либо называющих лицо по его склонности, способности к действию, выраженному инфинитивом: *любитель поесть, мастерица вышивать*), а также при именах прилагательных, называющих модальное отношение субъекта к действию как признак, приписываемый этому объекту

(*способен увлекаться, склонен фантазировать, должен уехать*), и соответствующих деадъективах (*способность увлекаться, склонность фантазировать* и т.д.). Исследовав природу инфинитива, не без оснований академик Л.В.Щерба писал: «Все глаголы при инфинитиве становятся более отвлеченными, приближаются к формальным словам, Ср.: *Он собирается охотиться* и *Он собирается на охоту*. По существу действие не может распространяться действием, и только при потере глаголом его активного и конкретного характера такое распространение возможно. В этих сочетаниях, в сущности, не инфинитив распространяет глагол, а наоборот, инфинитив распространяется глаголом» [3].

Следует различать две формы существования инфинитива. В качестве словарного представителя всех остальных глагольных форм инфинитив выступает в чисто номинативной функция как «голое» наименование действия, и только в этом употреблении можно констатировать в инфинитиве «момент отвлечения действия от деятеля». В речевом употреблении инфинитива, в противовес словарному, над номинативной функцией господствует предикативная: скрытая, имплицитная предикативность инфинитива, заключающаяся в специфике его личного, модального и временного значений, эксплицируется в синтаксических связях.

Для того чтобы сформировать у обучающихся умение находить основу в предложениях с инфинитивом в роли дополнения, обстоятельства цели, подлежащего или определения, важно научить учитывать семантику глагола в личной форме и семантику инфинитива, выявлять синтаксические связи и синтаксические отношения между словами в предложении, т.е. необходимо постоянно работать над формированием умения анализировать синтаксические явления в совокупности их смысловых и формальных признаков. В связи с этим необходимо выработать алгоритм действия для определения синтаксической роли инфинитива:

– определить семантику предложения;
– интонацию;
– задать смысловой вопрос к инфинитиву;
– определить синтаксическую позицию инфинитива (порядок слов);
– синтаксическое окружение.

Согласно структурно-семантическому принципу обучения русскому языку предлагаем ряд упражнений на формирование синтаксических умений, в частности умений определять структуру предложений с инфинитивом:

К глаголам в неопределенной форме поставьте смысловые вопросы и подчеркните эти глаголы как члены предложения. Обозначьте грамматическую основу в предложениях.

Образец: *Она готовилась /к чему?/ сдавать (н.ф.) экзамен по русскому языку.*

Замените подлежащее в этих предложениях, выраженные глаголом в неопределенной форме, подлежащими, выраженными однокоренными

существительными в именительном падеже. Как изменятся при этом смысловые оттенки предложения? Аргументируйте ответ.

Определите синтаксическую роль глаголов в неопределенной форме, учитывая:

а) смысловое значение личного глагола и глагола в неопределенной форме;

б) то, к чему относится действие или признак, обозначаемые глаголом в неопределенной форме.

Обозначьте грамматическую основу предложений.

Сравните предложения по сиктаксической роли употребленных в них глаголов в неопределенной форме. Обозначьте грамматическую основу, объясните, каким членом предложения является глагол в неопределенной форме.

Перестройте предложения так, чтобы глаголы в неопределенной форме были в них: а) сказуемыми, б) подлежащими.

Например: *Рисовать пейзажи – мое хобби. Я буду рисовать пейзажи.*

Спишите текст, подчеркните основы предложений, обозначьте, какими частями речи и в каких формах выражены главные члены предложений.

Замените фразеологизмы инфинитивом:

Намылить шею – ...

Делать из мухи слона – ...

Бить баклуши – ...

Воды в рот набрать – ...

Спрятать концы в воду – ...

Мутить воду – ...

Выводить на чистую воду – ...

Держать язык за зубами – ...

Прочитайте пословицы. Укажите глаголы в неопределенной форме. Как вы думаете, почему в пословицах часто используются глаголы в этой форме. Аргументируйте свой ответ.

1. Жизнь прожить – не поле перейти. 2. Где вода есть, там и саду цвесть. 3. Жить с народом в ладу – не попасть в беду. 4. Некогда плясать, когда посылают жать. 5. С людьми знаться – не зазнаваться.

Выполнение вышеприведенных продуктивных и аналитических упражнений подчинено формированию как синтаксических умений, так и развитию речи обучающихся. Такой подход к изучению материала по синтаксису способствует реализации структурно-семантического принципа обучения русскому языку и помогает развитию речи.

Таким образом, инфинитивное предложение и все его разновидности представляют собой особую группу предложений, в которых синтаксическая синтагматика инфинитива обусловлена его семантикой. Неточное понимание значения глагола и незнание условий его употребления ведут к нарушению норм речи, затрудняют коммуникативную деятельность обучающихся. Поэтому формирование умения анализировать синтаксические явления в совокупности

их смысловых и формальных признаков является важным условием для совершенствования устной и письменной речи. В свою очередь практическое овладение глагольными формами и их связями с другими словами во многом определяет уровень речевой культуры.

Литература

1 Виноградов В.В. Русский язык, Грамматическое учение о слове. – М., 1972.

2 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

3 Щерба Л.В. Избранные труды по русскому языку. – М., 1957.

4 Сергеева Ж.С. О синтаксических функциях инфинитива в предложениях типа Решено ехать / Велено ехать / Русский язык в школе. 2006, – № 2.

ГРНТИ 03.20

«НОВАЯ КАЗАХСКАЯ ВОЛНА» В КИНЕМАТОГРАФЕ В 80-90-Х ГГ. XX ВЕКА

Д.А. Макашева

Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

В статье предпринята попытка дать краткий обзор на общественно-политическую ситуацию в стране и обсуждается вопрос развития казахского кинематографа в 80-90-х гг. XX века и возникновение «новой волны» в киноискусстве Казахстана. Также рассмотрены вопросы развития и создания кинематографических школ и студий.

Ключевые слова: перестройка, «новая казахская волна», кино, кинематограф, киностудия «Казахфильм».

В процессе обновления и демократизации общества, когда переосмысливаются история нашего народа, деятельность многих его социальных институтов, возвращаются забытые в свое время явления духовной жизни народа, одной из актуальнейших проблем современности становится возрождение культурно наследия прошлого, одним из компонентов которого

является кинематограф. Актуальность темы обусловлена в потребности изучения и освещения киноискусства в 80-90 гг. прошлого века. Данный период ознаменован тем, что перестроечное кино заполнило своеобразный вакуум, образовавшийся в советское время, картины отображали реалии своего времени и ярким примером может послужить казахская «новая волна», открывшая миру имена режиссеров С. Апрымова, Д. Омирбаева, А. Карпыкова, Р. Нугманова, К.Салыкова.

При проведении анализа были использованы коллективные труды, монографии, научные статьи, диссертационные исследования, в которых содержалась информация об исторической обстановке в 80-90 гг. в Казахстане и кинематографе. Методологическую основу составили принципы историзма и системный подход. Были использованы проблемно-хронологический, историко-сравнительный, типологический методы.

Кино, существовавшее в СССР как инструмент идеологии, долгие годы оставалось таковым и в Казахской ССР. Многие советские идеологемы были опробованы в казахском кино: «национальное по форме, социалистическое по содержанию», «русский – старший брат», «Казахстан – кузница дружбы народов» и т.д., поэтому в пятидесятые годы практически не было возможностей для появления собственно национального кино. На киностудии «Казахфильм» в основном снимались историко-революционные фильмы и советские комедии. Только в шестидесятые годы, с наступлением «оттепели» стало появляться по-настоящему национальное кино. После короткого взлета в эпоху «оттепели» наступил «застой», во время которого снимались преимущественно фильмы на производственную тематику и о Целине. Новый расцвет национального кино обеспечил приход «Казахской новой волны», ставшей своеобразной предвестницей конца советской эпохи [4, 47 с.].

К периоду начала перестройки социализм как общественно-экономическая система полностью исчерпал себя. Советская страна впала в глубокий социально-экономический и культурно-моральный кризис. Подавляющее большинство мыслящего советского общества рассталось с коммунистическими иллюзиями, но было вынуждено пользоваться коммунистической фразеологией, на партсобраниях обсуждать директивные документы высших партийных органов, писать резолюции, справки, отчеты об их выполнении, участвовать в социалистическом соревновании, выпускать стенгазеты.

С приходом же к власти М.С. Горбачева была развернута политика демократизации всех сфер общественной жизни. В его лице высшее руководство попыталось модернизировать социализм, отказаться не от системы, а от ее наиболее нелепых и жестоких сторон. Это была попытка вдохнуть жизнь в умирающий организм. Снятие идеологических запретов раскрепостило и культурную жизнь, открыло дорогу для творческого простора писателям, поэтам, художникам, музыкантам. Но, в то же время сложный переход к рыночным отношениям усилил коммерциализацию культуры, превращение культуры исключительно в источник извлечения прибыли [12,

143 с.]. Таким образом, полоса противоречий в общественной жизни не прекратилась, напротив, начался новый еще более сложный этап в стране, больше известный в научной литературе, как переходный.

Одним из наиболее заметных явлений в области культуры в период Перестройки стало переосмысление советской истории. Были опубликованы ранее не известные архивные документы, приоткрылась завеса тайны на многие события, процессы советского прошлого. «Белые пятна» в истории стали заполняться объективно осмысленными материалами, расширилась база данных по Отечественной истории древнего, средневекового, нового и, безусловно, советского периода. Постепенно шел процесс отказа от марксистско-ленинских догматов в науке путем публикации новых исторических изысканий, что, в конечном счете, привело к развенчанию в глазах общества самой коммунистической идеи [12, 141 с.].

Многие искусствоведы рассматривают период 1985-1990 гг. как революционное время, потребовавшее новое видение и развитие искусства. «Появились молодые кинематографисты, низвергающие былые авторитеты и эстетические каноны, жаждущие снимать «другое» кино. Это было своего рода левое искусство, поставившее себя в конфронтацию к официально-государственному» [11, 141 с.].

Семидесятые годы на «Казахфильме» были зеркалом, отражающим все проблемы советского кино в брежневскую эпоху, и за каждой картиной стоял социальный заказ («Транссибирский экспресс» реж. Э.Уразбаева (1977); «Вкус хлеба» реж. А. Сахарова, рассказывающую о периоде освоения целины в Казахстане). По словам Гульнар Абикеевой известного казахстанского киноведа, «Казахстанское кино в советский период не испытало такого взлета, как киргизское или узбекское. Казахстан был очень сильно подвержен идеологии, поэтому, если не брать ярких личностей, огромное количество картин снималось заказного, производственного и историко-революционного характера» [10, 2 с.].

Начало восьмидесятых годов шло под знаком растерянности и непонимания того, что же надо делать, чтобы как-то исправить довольно плачевную ситуацию в кино [1, 248 с.]. 80-е годы на киностудии «Казахфильм» начинались в сложных условиях. По плану студия выпускала всего четыре фильма в год, и поэтому большинство, работающих на ней находилось в состоянии простоя. Казахский кинематограф существовал в «застойное» время так и не пережив по-настоящему подъема и освобождения шестидесятых годов. Поэтому все болезни, четко обозначившиеся в советском кинематографе еще в послевоенные годы, благополучно сопровождали кинематограф Казахстана вплоть до названного времени [6, 11 с.]. И многие фильмы восьмидесятых годов в казахском кино все еще мало отличались от основной продукции предыдущих лет. Например, все также было актуально военное кино. Картина «Долгий млечный путь (1983 г., сценарий Б. Габитова-Джансугурова и С. Бодрова)» рассказывающая историю о том, как в годы войны из Казахстана в помощь Украине был перегнан скот. Другой фильм о войне – «Снайперы» –

поставлен киргизским режиссером Б. Шамшиевым, рассказывает о судьбе Алии Молдагуловой.

Перемены, которые произошли в стране в результате 19-ой конференции и XXVIII съезда КПСС, так как и революционные решения V съезда кинематографистов СССР, долгое время не затрагивали казахский кинематограф.

В кинематографе Казахстана сложилась тяжелая обстановка. На киностудии давали о себе знать серьезные положения в подборе руководящих кадров. Однако, в середине 80-х годов спонтанно приглашаются режиссеры из разных республик СССР, тогда и начинает зарождаться «новая волна» в кинематографе Казахстана.

Основателями направления «новая волна» в казахском кинематографе стали выпускники ВГИКа, выходцы из экспериментальной мастерской известного режиссёра Сергея Соловьева. В 1987 г. С. Апрымов снял полнометражный фильм «Конечная остановка», который принес международное признание. «Один за другим соловьевские выпускники делали феноменальные фильмы: Рашид Нугманов – «Иглу», Дарежан Омирбаков – «Шилде». Вот так появилась так называемая Новая волна…» [3, 47 с.]. Манифестом нового казахского кино стал фильм «Игла» Рашида Нугманова. Анализируя фильм, автор отмечает его художественные особенности: тонкую иронию, стремление режиссера создать на экране некую реальную среду в соотвести с общим романтическим настроем произведения [6, 20 с.]. Фильм «Игла» сделал серьезную заявку на новые принципы художественного решения, поддержанные и другими картинами «новой волны». У нового поколения имелись свои художественные и идейные принципы. Некоторые из работ отличались новизной творческого подхода.

Новое поколение начало создавать новую ментальность – синтез Запада и Востока, Европы и Азии. Появился новый тип режиссера. Вместе с тем, «новая волна» казахского кино 1980-начала 1990-х пытается отразить космос традиционной казахской культуры. «Кочевник строит свои взаимоотношения иначе, чем оседлый человек. Естественное состояние для него – непрерывное движение, перемещение из одной точки пространства в другую, центром которого является он сам. Поэтому не удивительно, что мотив дороги и поиска пути – один из основополагающих в истории казахского кинематографа» [11, 168 с.].

Кинематограф казахской «новой волны» появился на перекрестке культур Запада и Востока в то время, когда были осознаны более широкие горизонты влияющих культур. Авторы этого направления творят с пониманием того, что национальное – это не только внешняя форма, а, прежде всего, содержание, суть этнического мировосприятия, и что невозможно осуществить творческий прорыв, не вписавшись в контексте общемировой культуры [9, 155 с.].

Именно на 90-е годы пришелся всплеск отечественного кино, начавшись в перестроечный период, оно развивалось в течение десятилетия. Флагманом в этом процессе была казахская «новая» волна. Выпускники студии Сергея

Соловьева очень гармонично сочетали в своем творчестве как исконно национальную, так и мировую культуру.

«Казахстанское кино в этот период играло особую роль, – отмечала Гульнара Абикеева, – вдруг как бы на пустом листе возникло абсолютно современное, авторское, очень элитарное и европейское кино. И по тому, какие задачи оно выполняло, стало понятно, что Казахстан – отнюдь не провинция, а может больший центр, чем Москва». Перестроечное кино заполнило своеобразный вакуум, образовавшийся в советское время, картины отображали реалии своего времени, в них уже не было той помпезности и приторности, которыми отличалось кино социалистическое.

В начале 1990-х годов наряду с киностудией «Казахфильм» в жизнь пришли 28 частных киностудий. И, спустя 3-4 года, вопрос выживания стал не только главным для этих частных киностудий, а в силу переходного времени – и главной темой самих фильмов, из сюжетной основы. «С приходом поколения, проявившего себя в 90-е годы…, наметился перелом не только в казахском кино. Они – молодые – перевернули сознание, отношение к тому, что казалось незыблемым, заставив оценить реальную суть вещей, взглянуть иными глазами на «иные» культуры и на собственные проблемы настоящего» [7, 12 с.]. В 1987-1988 гг. в Казахстане были образованы два творческих объединения, направленные на создание национальной художественно-игровой кинопродукции – «Мирас» (куда вошли представители старшего и среднего режиссерского поколения) и «Алем» (основу которого составили молодые режиссеры республики). Таким образом, «новая волна» развития кинематографа Казахстана характеризуется творчеством ряда талантливых режиссеров – Д. Манабаева, С. Нарымбетова, Е. Шинарбаева, Р. Нугманова, А. Айтуарова, Б. Калымбетова, А. Амиркулова, А. Карпыкова, А. Баранова, Б. Килибаева, Д. Омирбаева, С. Апрымова, А. Каракулова и др. В свою очередь, композиторы республики продолжают совершенствоваться в кинематографической практике, создавая музыку в картинах различных жанров и тематик [7, 56 с.].

В 1990-93 гг. в Казахстане выпускалось около 20 художественных фильмов в год. С середины 90-х годов наблюдается спад в производстве фильмов. Однако, несмотря на их небольшое количество, как отмечает искусствовед Г.О. Абикеева: «…Почти все эти фильмы получили общемировое призвание. Среди них – «Жизнеописание юного аккординиста» режиссера С. Нарымбетова (участвовал в конкурсе Берлинского кинофестиваля класса «А»); «Храброе сердце» режиссера Е. Шинарбаева (приз фестиваля в Сан-Себастьяне)» [5, 105 с.].

И все же к вопросу, как создать фильмы на историческую тематику, способные поднять престиж страны на международной арене и придать силу гражданам своей страны, законную гордость за свою историю и выдающихся личностей Казахстана, отечественные кинематографисты не всегда проходили продуманно. Здесь наблюдается отход от опыта создания подобных фильмов в мировой практике. Кинокритиками отмечается смешение процесса создание

масштабных исторических полотен. Например, 2-серийная лента «Абай» и картина «Юность Джамбула» остались на уровне неудачного эксперимента в отечественной кинематографии [9, 532 с.]

Население Казахстана нуждалось в современном кино, представители коренного этноса – в фильмах на национальном языке. Однако сохранявшаяся киносеть не могла удовлетворить запросы казахской части общества, в результате наблюдалось снижение ими посещаемости кинотеатров. Так, в 18 кинотеатрах г. Алма-Аты еженедельно по 2-3 киносеанса демонстрировались картины на казахском языке. Однако, как констатировали факты фильмы не вызывали никакого интереса в связи с тем, что они были союзного экрана, дублированные на казахский язык. Фильмов же студии «Казахфильм» было крайне мало, и те были на русском языке. Лишь по истечении времени они дублировались на казахский язык, и, естественно, уже становились безынтересными для зрителя, успевшего посмотреть все эти фильмы на русском языке [8, 232 с.]. Такова была общая ситуация с показом художественных полотен, выходивших в подавляющем большинстве на русском языке и несвоевременно дублированных на другие языки.

80-90 гг. XX века принесли существенные изменения в историю казахского кинематографа, ознаменовали качественно новый, более глубокий и правдивый подход к художественному анализу жизненных явлений.

Изменившаяся общественно-политическая обстановка в стране, Союза кинемотографистов дали толчок к переменам на «Казахфильме», а группа режиссеров, подготовленных во ВГИКе в мастерской С. Соловьева, стала залогом рождения подлинного казахского киноискусства. «Новая волна» стала уникальным течением в истории казахстанского кинематографа. Такого взлёта качественного кинопроизводства не наблюдалось ни до, ни после. Молодое поколение «новой волны» родилось через 10-15 лет после войны. Это люди, воспитанные на определенных образцах советского и зарубежного кино. Необременённые травмами своих отцов, а взволнованные в большей степени проблемами современности. В известном французском киножурнале «Les Cahiers du cinéma» казахская «новая волна» рассматривалась как логическое продолжение сначала французской, затем польской, бразильской и чехословацкой волн 60-х. Вобрав в себя веяния мирового киноискусства, она смогла сформировать собственный киноязык.

Литература

1 Абикеева Г.О. Архетипы кочевой культуры в кинематографе казахской «новой волны». В кн. Тимошинов В.И. «Культорология: Казахстан-Евразия-Восток-Запад»: Алматы, 2001. – 400 с.

2 Абикеева Г.О. Кино Центральной Азии (1990-2001). Алматы: Типография «Комплекс», 2001. – 342 с.

3 Абикеева Г.О. Тенденция развития современного казахского кинематографа и педагогический процесс. – В кн. «Вопросы культуры и

искусства Казахстана на пороге XXI века»: Казахский Государственный институт театра и кино им.Т.Жургенова, 1999 г., Алматы, – 120 с.

4 Абикеева Г.О., Сабитов А. Г. Кино советского Казахстана: как работали советские идеологемы. Франкфкфурт-на-Майне, 2020. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=938258.

5 АП РК, Ф.708, Оп.123, Д.10, Л.105-106. Подлинник.

6 Гурьева П.Г. Казахское кино 80-х годов, проблемы и поиски (На материале игрового кино). Автореферат, канд.иск.: 17.00.03. – М., 1992. – 26 с.

7 Досбол Г. Казахское кино – казахская история: Интернет Газета «Алтын Орда». Новости Казахстана. – Алматы, 2011. http://www.altynorda.kz/gulnur-dosbol-kazaxskoe-kino-kazaxskaya-istoriya/.

8 Зоркая Н.М. История советского кино. – СПб.: Алетейя, 2005. – 544 с.

9 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 5. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 680 с.

10 Карпыкова А. Казахстанский кинематограф: прошлое, настоящее, будущее. Алматы: Иинтернет Газета «Zona KZ». Новости Казахстана, – Алматы, 2001. http://www.zonakz.net/.

11 Ногербек Б.Р. Кино Казахстана. – Алматы: Национальный продюсерский центр, 1998. – 272 с.

12 Турлыбекова А.М. Искусство Казахстана в 20-80-е гг. XX века: истоки и тенденции развития: Монография / А.М. Турлыбекова. – Павлодар: Инновац. Евраз. ун-т, 2014. – 180 с.

ГРНТИ 21.21.31

РЕЛИГИОЗНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА АЛМАТЫ

Ш.С. Рысбекова
Д.ф.н., профессор, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы
Ч.Р. Алимгожинов
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Изучение религиозности студенческой молодежи имеет большую необходимость в современном мире, ведь именно молодежь по своей социальной природе представляет «голографическое» отражение всех противоречий и возможностей социально-исторической и культурной

динамики общества в рамках определенного масштаба социальной реальности (свой Родины, страны и др.). В данном контексте молодежь представляет собой своеобразный фенотипической код эволюции конкретного общества. Именно молодежь выбирает траекторию исторического движения общества.

Ключевые слова: молодежь, религиозность, студенческая молодежь, религиозность студенческой молодежи, религии.

В современном мире происходят значительные социокультурные изменения: разрушаются прежние системы ценностей, постепенно формируется глобальное информационное пространство, на основе электронных технологий появляются новые виды искусства. И в то же самое время сохраняется и даже возрастает интерес к религии как в традиционных, так и в нетрадиционных ее формах. Молодежь, в частности студенческая занимает свое место в обществе и вопросы религиозности студенческой религиозности не могут остаться без внимания.

Постсоветский Казахстан в 1990-е годы пережил «религиозный ренессанс», приведший к значительному росту религиозных организаций самых различных направлений, в том числе – новых религиозных движений. Но это только «верхушка айсберга». Гораздо более серьезной проблемой является духовный кризис в казахстанском обществе, вызванный утратой прежних моделей социокультурной идентичности. Интерес к выбору личности своей позиции, целей и средств самоосуществления, особенно молодых людей, их отношение к религии в современную эпоху стали приоритетными как в Казахстане, так и во всем мире. Актуальность данного вопроса связана так же и с тем, что молодое поколение любой страны является тем ключевым звеном, с которым связаны все перспективные планы дальнейшего развития государства. При этом современная религиозность проявляется в несвойственной для нее агрессивности, насилии, фанатизме и экстремизме.

Большинство ученых сходятся во мнении, что религиозность (также называемая религиозностью) не является независимой чертой личности, несмотря на некоторую общность между их характеристиками. Религиозность и личностные черты связаны с чувствами, мыслями и поведением человека. Однако, в отличие от личности, уровень религиозности человека часто измеряется наличием или отсутствием веры в высшую силу и отношений с ней, определенным образом жизни или поведением, принятым для высшей силы, и чувством принадлежности к другим последователям своей религии. Дополнительно, личностные черты, как правило, следуют нормальному распределению, так что большинство оценок индивидов по той или иной черте личности будут сосредоточены ближе к середине, а не будут чрезвычайно высокими или низкими. Распределение религиозности, однако, следует за ненормальным распределением, так что есть больше людей, которые набирают особенно высокие или низкие баллы по шкалам религиозности.

Изучение религиозности в ее связи с личностными характеристиками может дать эмпирический способ изучения сложной концепции. Со временем акт религиозности стал последовательным поведением почти во всех культурах, что может свидетельствовать о том, что личность связана с религиозностью. Используя современные, эмпирически проверенные личностные показатели, исследователи могут искать связи и получать количественные результаты, чтобы дать представление о том, как и почему религия является таким важным элементом человеческого бытия.

Изучение вопроса роли и значения религии в молодежной среде не потеряла своей актуальности, а в последнее время приобрела особое значение в свете угроз безопасности со стороны экстремистских организаций и деструктивных течений, как в мире в целом, так и в стране.

Интерес к выбору личности своей позиции, целей и средств самоосуществления, особенно молодых людей, их отношение к религии в современную эпоху стали приоритетными как в Казахстане, так и во всем мире. Актуальность данного вопроса связана так же и с тем, что молодое поколение любой страны является тем ключевым звеном, с которым связаны все перспективные планы дальнейшего развития государства. При этом современная религиозность проявляется в несвойственной для нее агрессивности, насилии, фанатизме и экстремизме.

Процесс формирования духовности молодежи, ее социализации в обществе неразрывно связан с религиозными ценностями. Религия в общественной жизни Казахстана с каждым годом приобретает все возрастающее значение. Примеры религиозного «ренессанса» мы наблюдаем в разных возрастных группах населения, но особенно он заметен среди молодежи.

Приведем основные причины роста религиозности среди молодежи, обобщенные на основе различных аналитических материалов:

– религия становится «модной», вносит в усложнившийся процесс социального становления юношей и девушек нечто новое;

– происходит рост религиозности в силу уязвимости и лабильности молодежи как социальной группы общества;

– молодежь утратила социальные и нравственно-идеологические ориентиры, у нее существенно ограничены возможности выработки духовно-нравственных ориентаций;

– ослаблена роль институтов социализации молодежи (семья, школа, система профессионального образования, общественно-политические организации, движения);

– у молодежи отсутствуют достаточный жизненный опыт, знания, социальная подготовленность, не определены приоритеты и ценности.

Такие вопросы, как религия и религиозность, являются важнейшими концепциями в индивидуальной и социальной жизни казахстанского общества. Эти концепции, составлявшие одну из эпистемических тем и регулярных дискурсов в различные исторические периоды, чаще всего рассматриваются как

индикаторы оценки, оценки явлений и как важные элементы идентичности народов Казахстана. Таким образом, рассмотрение одного из феноменов оценки и конформации может быть полезно при планировании моделей и форм явлений. Хотя ограничение предмета изучения входит в число принципа подтвержденной науки и на него необходимо обращать внимание, в этом исследовании четко сформулирован описательный анализ содержания и направлений религиозности студентов.

Религиозность имеет свое особое содержание и направление в каждый период и в каждом обществе, основанное на значениях сущностей и других материальных и нематериальных переменных.

Религиозность – это не доказанный феномен, не зависящий от времени и ситуации, но это динамичный диалектический феномен, полный конфликтов и отстранений, но не имеющий определенности. Он никогда не принимает фиксированной формы и содержания и сопровождается критикой результатов проведенных исследований. Важно отметить, что религиозность имеет свою особую динамику и эволюцию в каждом обществе, то есть религиозность не является отражением и простым следствием институциональных сфер или других компонентов, а является аутентичным структурным элементом, который имеет сложную связь с другими структурными элементами. элементы, несмотря на сохранение своего внутреннего ядра. Он принимает различные формы в соответствии с многочисленными объективными, субъективными, микро- и макро-значениями и требованиями окружающей среды. То есть он принимает различные формы, структуру и содержание в соответствии с эпистемической и дискурсивной природой, природой институциональных сфер и другими программными и аппаратными переменными среды, и этот принцип в конечном итоге действует в соответствии с логикой других институциональных сфер.

Понятие содержания религиозности относится к содержанию, элементам или аспектам религиозности, а также количеству и качеству их отношений. Направление религиозности также относится к возможным направлениям, на которых религиозность может сосредоточить на них внимание. Религиозное направление имеет два основных аспекта семантического направления и функционалистского направления. В семантическом направлении приоритет онтологии и телеологии имеет смысл в религиозности, то есть смысл значения определяет основное содержание религиозности. В функционалистском направлении религиозность – это функциональная детерминированность при возрождении социального государства.

В современном обществе проблема самоопределения и самоутверждения личности молодого человека является сверхактуальной и приоритетной задачей государства. Молодежи Казахстана необходимо помочь четко обозначить пространство для приложения своего интеллектуального и инновационного потенциала. В Послании Президента Казахстана Н.А. Назарбаева «Новоедесятилетие – новый экономический подъем – новые возможности

Казахстана» определено, «молодежь – основа будущего, получит новые возможности строить свое будущее».

В рамках нашей темы нами был проведен опрос среди студенческой молодежи. Результаты опросы мы приведем ниже.

Настоящее исследование было выполнено с учетом вышеупомянутых точек зрения и сосредоточено на студенческом обществе.

Согласно данным в нашем опросы приняли участие 81 человек. Из них: 50 женского пола (61,7 %) и 32 (39,5 %) мужского пола.

По возрастной шкале: 16 человек (19,8 %) в возрасте от 15 до 19 лет, 58 человек (71,6 %) в возрасте от 20 до 29 лет и 7 человек (8,6 %) в возрасте от 30 до 39 лет.

Национальная принадлежность: казахи – 29 человек, русские – 31 человек, корейцы – 3 человека, узбеки – 2 человека, украинцы – 6 человек, белорусы – 1 человек, чуваши – 1 человек, грузины – 1 человек и китайцы – 1 человек. 6 человек преподчли не отвечать на данный вопросы.

На вопросы, Что вы понимаете под понятием «религия»? 45 (55,6 %) ответили что Религия это свод моральных норм и правил поведения, регулирующих жизнь люедй в обществе, 24 (29,6 %) ответили что религия – это вера в сверъхестественные силы, 7 (8,6 %) религия – это способ некоторых людей занять свое время, попытка уйти от реальности. Были получены также ответы, что религия это вера в одного бога, религия вытягивание и отмывание денег, религия – это способ контроля над преобладающей массой людей.

На вопрос считаете ли вы себя религиозным человеком? 40 (49,4 %) ответили нет, не считаю, 25 (30,9 %) считаю отчасти и 16 (19,8 %) да, считаю.

Отмечаются ли в вашей семье религиозные праздники? 41 (50,6 %) ответили только самые известные, 25 человек (30,9 %) иногда и 15 человек (18,5 %) ответили да, всегда.

Какую религию вы исповедуете? Я атеист 31 (38,3 %), 34 (29,6 %) Ислам, 14 (17,3 %) Христианство, 8 (9,9 %) другая религия, 3 (3,7 %) Христианство (католицизм, протестанство) и 1 (1,2 %) иудаизм.

Что повлияло на ваше отношение к религии? 28 (34,6 %) семья, 17 (21%) литературы, 11 (13,6 %) СМИ, 5 (6,2 %) мнение друзей. Были также даны такие ответы как наука, образование, интернет, я атеист.

Как вы относитесь к людям, которые соблюдают религиозные обычаи, обряды, ритуалы (посещают храм, носят хиджаб, читают молитвы и т.п.)?

38 (46,9 %) нейтрально, 27 (33,3 %) уважительно, 14 (17,3 %) терпимо, 1(1,2 %) резко негативно и 1(1,2 %) с осторожностью и вопросами.

Какое из этих определений наиболее точно характеризует ваше отношение к религии?

22 (27,5 %) ответили я верующий, но в религиознйо жизни не участвую.

16 (20 %) я не верующий, в религиозной жизни не участвую.

16 (20 %) я равнодушен к вопросам религии, придерживаюсь светского мировозррения.

12 (15 %) я верующий, состою в религиозной общине и соблюдаю обряды.

8 (10 %) я не верующий, но по традиции придерживаюсь религиозных обрядов.

4 (5 %) я неверующий или противник религии.

1 (1,2 %) Я равнодушен к вопросам религии, придерживаюсь светского мировоззрения, но в семье приходится соблюдать некоторые религиозные традиции.

1 (1,2%) верю в Бога, но не в религию.

Обсуждаются ли в Вашей семье вопросы религии?

47 (58 %) время от времени.

24 (29,8 %) нет.

10 (12,3 %) да

Какова, на Ваш взгляд, религиозная ситуация в стране сегодня?

24 (29,6 %) число верующих увеличивается.

22 (27,2 %) процент верующих всегда примерно одинаков.

17 (21 %) число верующих уменьшается.

17 (21 %) затрудняюсь ответить.

1 (1,2 %) Число верующих скорее всего остается прежним, а вот процентное соотношение различных религий меняется.

Как часто Вы бываете в культовых сооружениях (мечети, церкви, молебном доме и т.д.)

37 (45,7 %) один раз в несколько лет.

15 (18,5 %) несколько раз в году.

9 (11,1 %) никогда не был.

Были также ответы, в поездках в Европу посмотреть на архитектуру, пару раз в жизни для интереса, один раз в жизни.

Как Вы относитесь к тому, что люди меняют веру?

54 (66,7 %) нейтрально

12 (14,8 %) положительно

10 (12,3 %) затрудняюсь ответить

5 (6,2 %) отрицательно.

Приходилось ли Вам лично быть участником или свидетелем конфликтов на религиозной почве?

45 (55,6 %) нет.

36 (44,4 %) да.

Насколько часто Вы видите в Интернете различную рекламу религиозных организаций, религиозной литературы, предметов культа или иную подобную информацию?

26 (32,1 %) иногда

22 (27,2 %) очень редко

20 (24,7 %) довольно часто

9 (11,1 %) редко

4 (4,9 %) затрудняюсь ответить.

Согласно проведенного нами исследования, студенческая молодежь в большинстве своем не считает себя религиозной, нечасто посещает культовые сооружения, на их восприятие религии большое влияние оказала семья. В целом, согласно проведенному нами исследованию, студенты не всегда имеют представления о религиях в целом. В современном мире в эпоху глобализации каждый человек вне зависимости от возраста, рано или поздно интересуется вопросами религии. И в большинстве случаев возрастает угроза попадания в различного рода псевдорелигиозные организации, которые ставят иные цели, направленные на полное подчинение своих последователей.

Литература

1 Билялов С.А. Особенности религиозности современной казахстанской молодежи, 2011. Режим доступа: Электронный журнал edu.e-history.kz http://e-history.kz.

2 Миронова Н.П. Религиозность современной студенческой молодежи Республики Коми: социологический анализ // Человек. Культура. Образование. – 2014. – №1. – С. 117.

3 Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2015». МОН РК. Режим доступа: www.edu.gov.kz.

4 Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь: в 2 т. / пер. с англ. Н.Н. Марчук. – М.: АСТ, Вече, 1999. – Т. 1. – 544 с.

5 Вовченко В.А. Религиозность орловской студенческой молодежи в социологическом измерении // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: гуманитарные и социальные науки. – 2010. – №1. – С. 87-92.

6 «Молодежь и религия: дилемма выбора». 24.02.2015. Режим доступа: www.agkipr.kz/archives/158.

7 Данные Комитета по делам религий Министерства культуры и спор- та РК / 28.08.2015. Режим доступа: www.din.gov.kz/rus/index.php.

8 Андреева Л.А., Андреева Л.К. Религиозность студенческой молодежи. Опыт сопоставления с религиозностью россиян // Социологические исследования. – 2010. – №9. – С. 115-119.

9 Климова С.М., Мартынова Г.В. Отношение к религии студенческой молодежи (социологические заметки) // Мониторинг общественного мнения. – 2007. – №3. – С. 94-99.

10 Изучение общественно-политической ситуации в молодежной сре- де. Аналитический отчет по результатам социологического исследования НИЦ «Молодежь». – Астана, 2015. Режим доступа: www.youthpolicycenter.kz.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 15.81.29

ЖАҚСЫ МАМАНДЫҚ – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚТЫҢ БАСТАУЫ

М. Тоқтарова
Студент, «Нархоз» университеті, Алматы қ.
Ж.Н. Таштырова
Ғылыми жетекші, оқытушы, «Нархоз» университеті, Алматы қ.

Мақалада жастардың мамандықты таңдаудағы түрлі қателіктерді қарастырады. Расында да, мамандық – бұл әрбір адамның, өмірлік ісі, оның ертеңгі болашағы. Мамандық таңдау үлкен жауапкершілікті іс. Қазақстан жастарының мамандық таңдауда қандай ақаулар бар екенін қарастыру керек. Осы мәселе әлі күнге дейін өзекті, сондықтан тереңірек зерттеуді қажет етеді. Мақала жастардың өз мамандығын таңдау ісіне үстіртін қарау мәселесін көтереді.

Түйін сөздер: Жаһандану жағдайындағы жастар мәселесі, мамандық таңдау өзектілігі, білім беру жүйесі.

Мемлекетттің саяси аренада алдыңғы қатарда орын алуы, ғылыми ашылымдармен барша жұртшылықты таңғалдыруы, әлем халқының әлеуметтік жағдайынын көтерілуі тікелей жастарға тәуелді. Себебі, жас жаңа идеялардың авторы, өзгерістер мен жаңалықтардың жасаушысы. Бәлкім, дәл осы себептен жастың білімділігі мен болашағына мемлекет тарапынан үлкен мән беріледі. Әр мемлекет жастарға арнап мектеп бағдарламарын құрып, олардың білім алуын бақылайды. Мықты маман иесіне айналуы үшін жоғарғы оқу орындарында оқуын қадағалап, барынша жағдайын жасайды. Оқу кампустарымен, жаңа кітаптар мен ғаламтормен қамтамасыз етіп, жұмыс орындарының санын арттырады. Бұл жерде жасқа қойылған негізгі талап тек барынша сапалы білім алып, уақытын тиімді пайдалану арқылы болашағына үлкен жауапкершілікпен қарау.

Ұлт зиялылары насихаттағандай қазақ елі өзге мемлекеттермен терезесі тең болуы үшін білім мен ғылымға бет бұруы қажет еді. Ұрлық пен зомбылықты ұмытып, бойдағы жалқаулықты жеңіп, мал жинап жанын жүдетудің орнына ғылыммен айналысса мықты ұлттың біріне айналатына сенді. Аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізіп, шекарамызды бекітіп, өз тілімізді қолданғанмен алаш арыстарының айтқан ақылына құлақ түретініміз аз ғана. Бұл бойға сінген әдеттермен, уақыт өтегелі қалыптасқан қағидалармен байланысты сияқты.

Жалпы, қазақ жастары өзге әлем жастарынан мамандық таңдау жолдарымен, сабаққа деген зейінімен, және алға қойған мақсаттары мен мотивацияларымен ерекшілінеді. Біріншіден, мамандық таңдағанда ата-анамыздың ақылы, мұғалімдеріміздің жол сілтеуінен жанымыздың қаламайтын мамандығымызда 4 жыл оқып жатамыз. Біреуіміз, жұрттың ойын ойлап, оқу грантын меңзеп қабілетіміз жоқ мамандықта уақытымызды жоғалтып жатамыз. Кейде, жақын туыстарымыздың кәсиби жолында жеткен жетістіктерін қайталау мақсатында, мамандық таңдауда қателіктер жібереміз. Бұны арнайы жүргізілген сауалнама жауаптарынан байқауға болады:

Ал, АҚШ немесе Европа жастары мамандық таңдау барысында асығыстыққа жол бермейді. Ұзақ уақыт бойы ойланып, өздерінің қызығушылықтарын анықтайды. Егерде, уақыт жетіспей жатып, емтихан дайындығына көңілі толмаса арнайы «gap year»-ды қолданады. Бұл уақытты толығымен дұрыс пайдалануды меңзеп, әр салада өзін сынап көреді. Бірақта, бұл әрекетте тиімділігін бермесе студент алғашқы екі жылда мамандығын оңайлықпен өзгерте алады. Себебі, мамандық таңдауда жіберілетін қателіктер маман сапасының төмендігіне немесе жастың болашағынын құртылуына алып келеді.

Келесі, мені өте қатты қызықтырған мәліметтің бірі АҚШ елінің студенттері оқу жылының алдында «Студенттік ар-намыс кодекс» бойынша толығымен білім алуға, жұмысты көшіріп арамдыққа бармауға ант береді екен. Мұғалімдердің пікірінше бұл әрекет өзінің жақсы нәтижесін береді екен. Себебі, студенттер берген антына байланысты маңыздылығы мен жауапкершіліктерін мойындайды. Ал, біздің елде плагиатизм мәселесі жоғарғы көрсеткіштерді көрсетеді. Біріншіден, жұмыстарды достарымыз арасында таратып, кейін ғаламтор желісінен көшіріп оңайлықпен өткізе саламыз. Ал, ең қиыны дипломдық жұмыстарды сатып алып, өзіміз қорғағандай мақтанамыз.. Тағы да, ғаламтор желісінде осындай жұмыстарды ұсынатын арнайы сілтемелер мен топтар саны өте көп. Осындай, арзан әрекеттерге сұраныс аяқталмаса,біздің білім деңгейіміз ешқашан көтерілмейді.

Тағы бір қызықты өзгешілік АҚШ елінің студенттері іздемпаз қасиетке ие, олар тек бір кітаппен немесе оймен шектелмейді. Әрнәрсенің шегіне жете

біледі. Олар үшін бір аптада 200-300 беттік кітаптарды оқу ешқандай қиындық туғызбайды. Ал, екінші артықшылығы, олар бір мамандықпен шектелуді жөн көрмейді, сондықтан да басқа салалардада өздерін сынап жатады. Эффективті тайм-менеджментті жоғарғы деңгейде меңгеру арқылы әртүрлі топтарда өзін көрсетіп, ғылыммен көп айналысады. Сондықтан да, АҚШ елінің ғылыми ізденістері мен ашылымдары жоғарғы оқу орындарында орындалып жатады. Ал, лекцияда немесе оқу барысында олар «К-Р-Э-М-И» әдісін толықтай меңгеру арқылы білім деңгейінен алғашқы қатарларды иеленді. Жалпы, бұл әдіс орыс аудармасынан «к-креативность», «р-размышление», «э-эффективность», «м-мотивация», «и-инициативность» білдіреді екен. Осы әдіс біздің студенттерге ауадай қажет сияқты, себебі бұл бәсекелестік деңгейімізді арттыра алатын еді.

Ал, біздің елге тоқталатын болсақ, біз керісінше қосымша ізденуді жөн көрмейміз, белгіленген бір кітаппен немесе мұғалімнің берген білімімен шектеліп жатамыз. Бұны, өзімнің университетімде студенттер арасынан сауалнама жүргізуды жөн көрдім. Сауалнама нәтижелерінен байқай аламыз.

Осыдан, бөлек біз креативті ойлау немесе аналитикалық талдаулардан алыс орналасқанбыз. Яғни, бұл дайын материалдармен іздену қасиетінің жоқтығынан.

Келесі, бір ерекшілік ол екі ел студенттерінің өздерінің тануы. АҚШ мемлекетінің студенттері «жеке тұлға» қасиеттеріне үлкен мән береді. Өздерінің мықты тұстарын анықтап, әлсіз жақтарын дамыта түседі. Сондықтанда, жаңа қабілеттерді қалыптастыру мен жаңалықтарға әрқашан дайын болуы, АҚШ мамандарынын біліктілігін арттырады. Арнайы тұлғалық қасиеттерді анықтау үшін «Gallup», «16 personalities» сияқты психологиялық

тесттерді жиі тапсырып жатады. Кейде, жұмыс берушілердің талаптары бойынша бұл тестті өткізу маңызды екен. Себебі, осы арқылы жұмысшының мықты тұстары мен қызығушылықтарын анықтап, сол кісіге жақын жұмыс ұсынады. Бұл жұмыстын сапасы мен жұмысшынын қызығушылығын арттыра түседі.

Ал, қазақ елінің студенттері өзінің жеке қасиеттері мен қабілеттеріне тоқтала бермейді. Бәлкім, дәл осы себептенде жастардың біршамасы жұмысын тастап, мамандығын өзгертіп жатыр. Ал, батылы жетпегендер сүйікті емес жұмысында өз өмірін құртуды жөн көреді. «Atameken» кәсіпкерлер палатасының жүргізген арнайы сауалнамасы арқылы жоғарғы оқу орны түлектерінің 60 % өз мамандығымен жұмыс істемейтіндігі осының анық дәлелі бола алады. Сондықтанда, бізде АҚШ елінің методикасын қолданып, студенттерге алғашқы 2 жылда мамандық таңдау мүмкіндігін ұсынсақ, жастар арасындағы жұмыссыздықтың азаятынына күмәнім жоқ. Себебі, мектеп қабырғасында жүріп, көп оқушылар нарық талабы мен сұранысын толығымен білмейді. Ал, өздерінің қалауларына тоқталатын болсақ, маңызды шешімді қабылдауға көбіміздің батылымыз жетпейді, сондықтан да еліктеу мен біреудің артынан еру оңайлықпен кездеседі. Жоғарғы оқу орындарында бәрі өзгешелеу, нарықты сәлде болса өз көзімізбен көре аламыз, жаңа орта, аға буындар мен жан-жақтан жиналған студенттер. Мамандықтар туралы зерттеп білуге өте ыңғайлы аймақ.

Атақты ағылшын жазушысы, драматург Бернард Шоу «Жастық шақ– әсем зат, оны жастардың оңды-солды шашуы қылмыс» деу арқылы жастық шақтың маңыздылығын айтып өткен болатын. Тұлға болып қалыптасуын, жақсы әдеттерді игеруін, дамитын ортаны қалыптастыру және ең маңыздысы өзінің не қалайтындығынды анықтау, жастық кезенінің негізгі тапсырмасы сияқты. Өзге елдің осы бағытта жеткен жетістіктерін анықтап, бойымыздағы қазақи тәрбиені сақтай алып, осал тұстарымызбен жұмыс жасасақ, болашақта біз алмайтын шыңнын жоқтығына сенемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Курков А. Быть студентом в Америке. – Array Литагент «Фолио», 2011.

2 Коттрелл С. Успешная учеба в вузе, – Эксмо, 66 с.

3 https://informburo.kz/stati/60-vypusknikov-vuzov-ne-rabotayut-po-professii-pochemu-tak-proishodit.html.

4 https://www.globaldialog.ru/articles/sistema-obrazovaniya-ssha.

ҒТАМР 77.29.61

ФУТБОЛ ОЙЫНЫНДА ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫ МЕН СПОРТ ТЕХНИКАСЫН ТОЛЫҚТЫРУДАҒЫ ҮЙЛЕСТІРУДІҢ ӘСЕРІ

Г.Н. Сафаргалиева
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Ә.Б. Бижан
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада футболда жас спортшыларды дайындауда үлкен тәжірибе жинақталған, физикалық қасиеттерді дамытудың әдістемелік аспектілері қарастырылған және сондай-ақ футбол саласындағы мамандардың практикалық қызметіне талдау жүргізіп бүгінгі күні үйлестіру қабілеттері мен физикалық қасиеттерді жедел дамыту кезеңдерімен уақыт бойынша біріктірілген кезеңдердегі педагогикалық әсерлердің тиімділігі айтылған.

Түйін сөздер: футбол, үйлестіру қабілеттері, жылдамдық, тепе-теңдік, арнайы жаттығулар.

Футбол спорты ойыншыларға үнемі өзгеріп отыратын ойын жағдайларында негізгі физикалық қасиеттер мен үйлестіру қабілеттерін үйлесімді көрсету үшін жоғары талаптар қойылады. 7-8 жастағы ұлдарда спорттағы болашақ жетістіктер алдын-ала анықталады, ал жас футболшының техникалық және тактикалық дайындығында үйлестіру қабілеттерін басым дамыту болып табылады [1].

Қазіргі футболда жас спортшыларды дайындауда үлкен тәжірибелік тәжірибе жинақталған, физикалық қасиеттерді дамытудың әдістемелік аспектілері қарастырылған және негізделген әдістемелік әдебиеттер, алайда ғылыми дереккөздерге, сондай-ақ футбол саласындағы мамандардың практикалық қызметіне талдау жүргізіп бүгінгі күні 7-8 жас аралығындағы үйлестіру қабілеттері мен физикалық қасиеттерді жедел дамыту кезеңдерімен уақыт бойынша біріктірілген кезеңдердегі педагогикалық әсерлердің тиімділігін көрсетті [2].

Үйлестіру футболшыға, ең алдымен, допты сәтті басқару үшін қажет, бұл оның денесін жақсы ұстай білуді білдіреді.

Үйлестіру, жылдамдық және тепе-теңдікті сақтау көптеген техникалық элементтерді сәтті орындаудың негізгі нүктелері болып табылады.

Допты басқару – бұл доптың кез-келген позициядағы элементтерінің жиынтығы, содан кейін тепе-теңдікті сақтай отырып, дәл беруді, жүргізуді немесе қақпаға дәл соққы беруді орындаңыз. Футболшы доппен бір сызықта орналасқан қолдың көмегімен тепе-теңдікті сақтайды. Сондай-ақ, футболшыға күрделі үйлестіру әрекеттері тән екенін атап өткен жөн.

Футболшының үйлестіру қабілеттерінің құрылымында, ең алдымен, өз қимылдарын қабылдау мен талдауды, суреттердің болуын, өз денесінің және оның әртүрлі бөліктерінің күрделі өзара әрекеттесуіндегі қозғалыстарының динамикалық, уақыттық және кеңістіктік сипаттамаларын, маңызды мотор мәселесін түсінуді, жоспарды және нақты әдісті қалыптастыруды бөліп көрсету керек қозғалыс. Үйлестіру деңгейін анықтайтын маңызды фактор орындалатын қозғалыстардың сипаттамаларын жедел бақылау және оның нәтижелерін өңдеу болып табылады [3].

Үйлестіру қабілеттерінің деңгейін анықтайтын маңызды фактор тиімді бұлшықет ішілік және бұлшықет аралық үйлестіру болып табылады.

Жаттығудың әсерінен көптеген анализаторлардың функциялары жақсарады. Спорттық ойындар өкілдерінде көру аппаратының функциясын жетілдіру (көру өрісін ұлғайту, терең көру қабілетін жақсарту және т.б.) байқалады. Вестибулярлық сенсорлық жүйенің функциялары, атап айтқанда қозғалыс ауруына төзімділікпен байланысты, гимнастикалық жаттығуларда, жүзуде және т.б. үнемі жаттығулар нәтижесінде жақсарады. Кейбір жағдайларда сезімталдықтың төмендеуі байқалады. Қозғалыс реакцияларының көріністеріне және ғарыштық уақытқа қарсы тұруға негізделген үйлестіру қабілеттері күтпеген және тез өзгеретін жағдайларда спортшылардың іс-әрекетінің негізі болып табылады.

Қарастырылып отырған нақты үйлестіру қабілеттері, тіпті жоғары білікті спортшыларда бірдей дамымаған. Әр спортшының физикалық дайындығының күшті және әлсіз жақтары бар, ал біріншісі екіншісінің орнын толтыра алады.

Спортшының үйлестіру қабілеті әр түрлі және әр спорт түріне тән. Алайда, оларды көріністердің ерекшеліктері бойынша жеке түрлерге ажыратуға болады:

– негізгі қозғалыстардың динамикалық және кеңістік – уақыт параметрлерін бағалау және реттеу қабілеті; қалыптың (тепе-теңдіктің) тұрақтылығын сақтау қабілеті);

– ойын әрекеті процесінде кеңістікте бағдарлау қабілеті;

– пайда болған үзілістер процесінде бұлшық еттерді еркін босаңсыту қабілеті;

– қозғалыстарды үйлестіру.

Нақты жаттығу және бәсекелестік іс-әрекетте барлық көрсетілген қабілеттер таза түрінде емес, күрделі өзара әрекеттесуде көрінеді. Нақты жағдайларда жеке үйлестіру қабілеттері жетекші рөл атқарады, ал басқалары көмекші рөл атқарады, ал сыртқы жағдайлардың өзгеруіне байланысты әртүрлі қабілеттердің рөлі бірден өзгеруі мүмкін [4].

Спорттың әр түрі жалпы үйлестіру қабілеттеріне әр түрлі талаптар қойып қана қоймайды, сонымен қатар үйлестіру қабілеттерінің жекелеген түрлерін барынша көрсету қажеттілігін анықтайды.

Әрбір спорт жалпы үйлестіру қабілеттеріне әртүрлі талаптар қойып қана қоймайды, сонымен қатар үйлестіру қабілеттерінің жекелеген түрлерін барынша көрсету қажеттілігін анықтайды.

Жаттығу мен бәсекеге қабілетті іс-әрекеттің нақты жағдайларында үйлестіру қабілеттерінің әртүрлі түрлері әдетте бір-бірімен және басқа мотор қасиеттерімен (жылдамдық қабілеттері, күш қабілеттері) тығыз қарым-қатынаста көрінеді, (төзімділік, икемділік), сондай-ақ дайындықтың әртүрлі аспектілері – техникалық, тактикалық, психикалық.

Осыған байланысты, егер әртүрлі физикалық қасиеттерді дамыту, техниканы, тактиканы жетілдіру немесе психологиялық дайындық үйлестіру тұрғысынан көп немесе аз күрделі жаттығуларды қолдану арқылы жүзеге асырылса, онда үйлестіру қабілеттерінің әртүрлі түрлері қатар жетілдіріледі. Өз кезегінде, бағытталған жетілдіру, мысалы, бұлшық еттерді ерікті түрде босаңсыту қабілеті жұмыс тиімділігі мен шыдамдылықты одан әрі арттыруға, спорттық техниканы жетілдіруге тікелей немесе жанама түрде ықпал етеді, қозғалыстарды үйлестіру, ғарышта бағдарлау қабілеті спортшының техникалық және тактикалық дайындығын кеңейтеді және т.б.

Үйлестіру мүмкіндіктерін арттыруға бағытталған жұмысты жоспарлау кезінде жүктеменің мынадай компоненттерін ескеру қажет: қозғалыстардың күрделілігі, жұмыстың қарқындылығы, жеке жаттығудың ұзақтығы (амал, тапсырма), бір жаттығуды қайталау саны (амал, тапсырма), жаттығулар (амалдар, тапсырмалар) арасындағы үзілістердің ұзақтығы мен сипаты.

Футболшылардың үйлестіру қабілеттерін дамыту және жетілдіру процесінде әр түрлі деңгейдегі арнайы жаттығулар қолданылады: салыстырмалы түрде қарапайым, әртүрлі анализаторлардың, жүйке-бұлшықет аппараттарының қызметін ынталандыратын және денені құрылымы жағынан күрделі қозғалыстарға дайындайтын – спортшылардың функционалды мүмкіндіктерін толық жұмылдыруды қажет ететін күрделі жаттығуларға дейін. Футболшылардың үйлестіру қабілеттерінің әр түрлі түрлерін дамыту және жетілдіру процесі қозғалыстардың күрделілігі максималды деңгейдің 75-90 % аралығында болған кезде тиімді болады, яғни асып кету мүмкін емес деңгей спортшыға тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді (тепе-теңдікті немесе ырғақ сезімін сақтау, ғарышта жүру және т.б.).

Қозғалыс спортшының денесінің функционалды жүйелеріне бейімделу реакцияларын ынталандыратын жоғары талаптар қойылатындай дәрежеде орындалған кезде – үйлестіру қабілеттерінің өсуінің негізі, бірақ сонымен бірге анализаторлардың тез шаршауына және спортшылардың тиімді жұмыс істеу қабілетінің төмендеуіне әкелмейді, бұл жағдайда үйлестіру қабілеттерін жетілдіруге ықпал ететін жеткілікті үлкен жұмыс көлемінің орындалуы қамтамасыз етіледі [4].

Футболшылардың үйлестіру қабілеттерін дамытуға және жетілдіруге арналған тапсырмалардың басым бағыты олардың құрылымында әртүрлі қарқындылықтағы жаттығуларды орындауды қамтиды, оларға қатысты жалпы тенденция бар: белгілі бір мотор іс-әрекеттеріне қатысты осы сапаны дамытудың бастапқы кезеңдеріндегі жұмыстың төмен қарқындылығы, техникалық-экономикалық жағдайдың кеңеюіне қарай қарқындылықтың біртіндеп артуы.

Футболшылардың бастапқы дайындықта үйлестіру қабілеті бар, доппен және допсыз әртүрлі қарапайым эстафеталарды қолдана отырып, допты дәлдікке тигізу, доппен жұптарда және топтарда, орнында және қозғалыста қарапайым жаттығулар және т.б.

Жаттығулар салыстырмалы түрде төмен қарқындылықпен орындалады, бұл келесідей техникалық мүмкіндіктері шектеулі, сондай-ақ дене дайындығының төмен деңгейі, оның ішінде үйлестіру қабілеті.

Футболшылардың үйлестіру мүмкіндіктерін дамыту және жетілдіру процесінде жеке жаттығулардағы, тәсілдердегі (бір қозғалыстың қайталануының сериясы) немесе тапсырмадағы (өзара байланысты әр түрлі қозғалыстардың үздіксіз орындалуы) үздіксіз жұмыс ұзақтығы кең ауқымда өзгеруі мүмкін, бұл әр нақты жағдайда тұрған міндетпен анықталады.

Егер қозғалыс әрекеттерінің құрамы, жұмыстың қарқындылығы қатаң түрде анықталуы мүмкін (мысалы, бір аяғындағы тепе-теңдікті сақтау, белгілі бір қашықтыққа кедергілермен жүгіру, белгілі бір градусқа бұрылыстармен секіру және т.б.), онда үздіксіз жұмыстың ұзақтығы нақты анықталады және әдетте 10-20 с құрайды. Осы уақыт ішінде жұмыс сапасына жоғары тиімді бақылау және бұлшықет қызметін тиісті реттеу қамтамасыз етіледі, өйткені жұмыс шаршау шегі басталғанға дейін аяқталады.

Егер үйлестіру қабілеттерін дамыту және жетілдіру процесі нақты бәсекелестік белсенділік жағдайында жүзеге асырылса, онда әр жаттығуда жұмыс ұзақтығын алдын-ала жоспарлау мүмкін емес (жаттығулардың сипаты мен жұмыс қарқындылығы сияқты) және ол әдетте секундтан бірнеше секундқа дейін өзгереді.

Жұмыстың ұзақтығы тапсырмаға да байланысты. Егер жаттығу үйлестіру тұрғысынан күрделі қозғалысты дамытуға ықпал етсе, онда жаттығудың ұзақтығы шаршау шегі пайда болғанға дейін тұрақты күйде жұмыс істеу қажеттілігімен анықталады және, әрине, ол аз.

Бәсекелестік белсенділікке тән шаршау жағдайында үйлестіру мүмкіндіктерінің жоғары деңгейін көрсету қабілеті дамыған кезде, содан кейін жаттығу кезінде жұмыс ұзақтығын едәуір арттыруға болады.

Үйлестіру қабілеттерін дамыту және жетілдіру әр түрлі ұзақтық пен қарқындылықтағы жаттығу жұмыстары жағдайында жүзеге асырылатын әртүрлі қозғалыс әрекеттерін қолданумен тығыз байланысты.

Олардың кейбіреулері бірнеше рет қайталануы мүмкін, ал басқалары күтпеген ойын жағдайына реакцияның нәтижесі болып табылады және оларды

таза түрде көбейту мүмкін емес. Барлық осы факторлар бір жаттығудың немесе тапсырманың қайталану санына әсер ете алмайды [5].

Әр жаттығуда қысқа жұмыс істеген кезде (5 секундқа дейін) жаттығуларды орындау кезінде қайталанулар саны жеткілікті үлкен болуы мүмкін – 6-дан 10-12 есеге дейін. Ұзақ тапсырмалар кезінде қайталанулар саны пропорционалды түрде азаяды және 2-3 еседен аспауы мүмкін, өйткені бұл жағдайда қатысушылардың жоғары белсенділігін сақтауға және олардың белгілі бір тапсырмаға деген қызығушылығын сақтауға және сонымен бірге дененің функционалды жүйелеріне және негізгі жүктемені көтеретін механизмдерге айтарлықтай үлкен әсер етуді қамтамасыз етуге болады. Орындалатын жаттығулардың қайталану саны жаттығу сабағының бағдарламасымен, оның осы дайындық кезеңінің нақты міндеттерімен де анықталады.

Әр түрлі жаттығуларды қолдануды қажет ететін үйлестіру қабілеттерінің әр түрлі түрлерінің жан – жақты дамуымен әр жаттығудың қайталану саны әдетте аз болады 2-3 реттен аспайды.

Нақты қозғалтқышқа қатысты үйлестіру қабілеттерінің бір түрін терең дамыту немесе жетілдіру қашан жүзеге асырылады тапсырма бойынша жаттығуларды қайталау саны 3-5 есе артуы мүмкін.

Әдетте, жеке жаттығулар арасындағы демалу үзілістері өте үлкен – 1-ден 2-3 минутқа дейін дененің жұмысын қалпына келтіруді, сондай-ақ келесі тапсырманы тиімді орындауға қатысушылардың психологиялық жағдайын қамтамасыз етуі керек.

Кейбір жағдайларда, шаршау жағдайында жұмысты орындау міндеті қойылған кезде, тапсырмалар арасындағы үзіліс айтарлықтай қысқаруы мүмкін (кейде 10-15 секундқа дейін), бұл прогрессивті шаршау жағдайында жұмысты одан әрі орындауды қамтамасыз етеді.

Табиғаты бойынша жаттығулар арасындағы демалу үзілістері белсенді немесе пассивті болуы мүмкін.

Ашық ауада демалу жағдайында үзілістер бұлшықеттердің босаңсуы мен созылуына ықпал ететін аз қарқынды жұмыспен толтырылады, мысалы, допты орнында ұрып-соғу және созылу жаттығулары [5].

Қозғалыстарды үйлестіруді дамыту және жетілдіру әдістемесі жалпы дайындық, көмекші, арнайы дайындық және бәсекеге қабілетті жаттығулардың алуан түрін қолдануға негізделген спортшыларды барынша әр түрлі техникалық жетілдіруге негізделген.

Қозғалыстардың үйлесімділігі үйлестіру қабілеттерінің басқа компоненттерімен және, ең алдымен, негізгі қозғалыстардың динамикалық және кеңістіктік – уақыттық параметрлерін бағалау және реттеу қабілетімен тығыз байланысты. Алайда, бұл ұсыныстар жас спортшыларға қатысты, дайындықтың бастапқы кезеңдерінде ғана заңды, ал жоғары дәрежелі спортшылар үшін үйлестіру қабілеттерін дамыту мен жетілдірудің қолданылатын әдісі әр түрлі функционалды күйлерде (тұрақты күйден айқын

шаршаудың ауыр көрінісіне дейін) жоғары үйлестіру күрделілігінің арнайы жаттығуларын орындауды қамтамасыз ету қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ахмеров Э.К. Жаңадан бастаушыларға арналған футбол. – Минск: Полымя, 2005.

2 Вайн Хорст. Футбол ойнауды қалай үйрену. – Терра Спорт, Олимпия Пресс, 2004.

3 Варюшин В.В., Лопачев Р.Ю. Футболдағы алғашқы қадамдар әдістемелік құрал, 2015.

4 Губа В.П., Лексаков А.В., Антипов А.В. Футболшылардың интегралдық дайындығы: оқу құралы, 2010.

5 Горохов Л.В. Футболдағы күрделі үйлестіру қозғалыстарына үйрету техникасы мен әдістемесінің әдістемелік негіздері. – М., ФиС, 2016.

ҒТАМР 77.29.99

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ КҮШ ҚУАТЫНЫҢ ТӨЗІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Н.Қ. Бекентаев
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
З.А. Мусин
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақалада ұлттық ойындар арқылы білім алушылардың физикалық төзімділігін жетілдіру мәселесі қарастырылады. Дене тәрбиесіне ұлттық мәдениетті белсенді енгізу, дене шынықтыру сабақтарында қазақ халық ойындарын пайдалану жас ұрпақты оқыту процесін ізгілендірудің маңызды бағыты екендігі айтылады. Қазіргі уақытта халық ойындарын қолдана отырып оқыту және тәрбиелеу жастарды патриоттық тәрбиелеудегі мүмкіндіктері туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: ұлттық ойын, дене шынықтыру, жалпы төзімділік, арнайы төзімділік, әдістер.

Қазіргі заманғы Қазақстандық қоғам жоғары білім беру жүйесінде іргелі білімі бар, кез келген, оның ішінде бірегей мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан келуге, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға қабілетті, адамгершілік жағынан тәрбиеленген және дене бітімі сау мамандарды даярлайды. Дене тәрбиесі жалпы мәдениеттің феномені ретінде ерекше мәнге ие. Бұл адамның дамуындағы әлеуметтік және биологиялық біріктіруге мүмкіндік беретін табиғи көпір. Сонымен қатар, дене шынықтыру – бұл адамда қалыптасатын мәдениеттің алғашқы және негізгі түрі.

Дене шынықтыру белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастырудың маңызды факторы, әлеуметтік міндеттерді орындау үшін адамның дене бітімін жақсарту тәсілі болып табылады. Адам ағзасының төзімділігі белгілі бір жағдайларда жүзеге асырылатын үлкен ресурстарға ие. Төзімділікті дамытудың жоғары деңгейінсіз денсаулықты нығайту мүмкін емес екені белгілі. Төзімділікті жақсарту мәселесі дене тәрбиесіндегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Төзімділікті тәрбиелеу өскелең ұрпақтың денсаулығын жаппай нығайтуға ықпал етуі тиіс [1].

Төзімділік – бұлшықет белсенділігі процесінде физикалық шаршауға қарсы тұру қабілеті. Көптеген заманауи зерттеушілердің пікірінше, төзімділік белгілі бір адамның пайда болған шаршауға сәтті қарсы тұру қабілеті тұрғысынан қарастырылуы керек. Төзімділіктің екі түрі бар – жалпы (аэробты төзімділік) және арнайы (анаэробты төзімділік).

Жалпы төзімділік – дененің қалыпты қарқындылықтың жоғары тиімділігімен ұзақ уақыт жұмыс істеу қабілетін анықтайтын және кәсіби немесе спорттық іс-әрекеттің әртүрлі түрлеріндегі жұмыс қабілеттілігінің нақты емес негізін құрайтын функционалдық мүмкіндіктерінің жиынтығы. Жалпы төзімділік – орташа қарқындылықтағы жұмысты ұзақ уақыт орындау мүмкіндігі.

Арнайы төзімділік – бұл кәсіби қызметтің белгілі бір түріне тән жүктемелерді ұзақ уақыт беру мүмкіндігі. Арнайы төзімділік күрделі, көп компонентті мотор сапасы.

Төзімділікті дамытудың негізгі әдістері мыналар болып табылады:

1) орташа және ауыспалы қарқындылықтағы жүктемемен бірге (үздіксіз) жаттығу әдісі;

2) қайта аралық жаттығу әдісі;

3) айналмалы жаттығу әдісі;

4) ойын әдісі;

5) жарыстық әдіс.

Төзімділіктің физикалық сапасын дамыта отырып, жалпы дидактикалық принциптерді сақтау қажет.

Қол жетімділік. Бұл принциптің негізгі мәні жүктеме талаптары қатысушылардың мүмкіндіктеріне сәйкес келуі болып табылады. Міндетті шарт-бұл жасын, жынысын және жалпы дене шынықтыру деңгейін ескеру.

Жүйелілік. Дене жаттығуларының ағзаға әсері көбінесе жүктемелердің әсер ету жүйесі мен реттілігімен анықталады. Жалпы төзімділікті тәрбиелеуде оң өзгерістерге қол жеткізу сабақ процесінің жүйелі түрде жүргізілуі және жүктемелер мен демалыстардың қатаң қайталануы жағдайында ғана мүмкін болады.

Кезеңділік. Денсаулыққа зиян тигізбеу үшін жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерін дұрыс қалпына келтіру керек. Физикалық белсенділік жасына, жынысына, физикалық мүмкіндіктеріне байланысты біртіндеп беріледі. Жаттығуларды дұрыс таңдау өте маңызды [2].

Сонымен, төзімділік адамның тиімділігін төмендетпестен кез-келген әрекетті ұзақ уақыт орындау қабілеті. Төзімділік сияқты физикалық сапаны жақсарту дене функцияларын реттеуді қалыпқа келтіреді және физикалық жаттығулар кезінде олардың қызметін үнемдеуге әкеледі.

Ұлттық мәдениетті дене тәрбиесіне белсенді енгізу, қазақ халық ойындарын дене шынықтыру сабақтарында пайдалану біз жас ұрпақты оқыту процесін ізгілендірудің өзекті бағыты деп санаймыз. Оқу процесінде халықтық ойындарды қолдану дене тәрбиесінде ұсынылған мотор компонентін, халық мәдениеті туралы білімге негізделген танымдық компонентті және ұлттық ойындардың сюжеттік негізіне байланысты эмоционалды компонентті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі мектептің негізгі міндеттерінің бірі – баланың уақыт пен кеңістікте өзін-өзі анықтауын ұйымдастыру, яғни оны этномәдени сәйкестендіру процесі, бұл жеке тұлғаның қалыптасуының қажетті шарты және оның әлемдік қоғамдастыққа кірігуінің алғышарты болып табылады. Осыған байланысты халық ойындарын болашақ мұғалімдерді дайындауда да, мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесінде де қолдану ерекше маңызға ие.

Ұлттық ойындар педагогика ғылымының арсеналында, ал ойын сюжеттері мен спорттық халықтық жарыстар жас ұрпақтың дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесін жетілдіру бағдарламасында болуы керек. Ұлттық ойындар мен ерекше физикалық жаттығулардың тәрбиелік мәнін асыра бағалау қиын. Өкінішке орай, біздің педагогикалық тәжірибемізде олардың кейбір түрлері адамның рухани және физикалық қасиеттерін қалыптастырудың тиімді құралы болса да, ұмытып кетуге бейім. Тарих халық ойындарының ойын сюжеттері батылдық, адалдық, еңбексүйгіштік, ізгілік, әлсіздерге көмектесу қабілеті, үлкендерге құрмет және т.б. сияқты мінез-құлық қасиеттерін тәрбиелеудің маңызды факторы екенін дәлелдейді [3].

Ұлттық ойын – бұл әлеуметтік құбылыс, тарихи қалыптасқан тәрбие құралы. Ұлттық ойын – бұл балалар қауымдастығының тарихи қалыптасқан ересектер қарым-қатынасын қайта жаңғыртуы ғана емес, сонымен бірге осы қатынастарды қайта қарастыру және әлемдегі өзіндік орнын анықтау.

Қазақ халқының ойын мұрасы бай әрі алуан түрлі. Ол өзінің қозғалыс мазмұны жағынан да баға жетпес: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру және басқа да қозғалыс түрлері, осының барлығын қазақ халық ойындарынан табуға болады. Олардың барлығы дерлік өмірлік дағдыларды қалыптастыруға, физикалық дамуды жақсартуға, қажетті моральдық, ерік-жігер мен қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Қазақ халық ойындарының өзіне тән белгілері: жарыс, ынтымақтастық, ұжымшылдық, дербестік, қатысушылардың өзара әрекеттері, жоғары эмоционалдылық және т. б. ойынның формалары әртүрлі. Адамзат қоғамының дамуымен бірге олар үнемі жетілдіріліп, күрделене түседі. Ұлттық ойындардың білім беру мен тәрбиелік маңызы зор, олардың көмегімен әртүрлі физикалық қасиеттер, ең алдымен жылдамдық пен төзімділік дамиды. Сонымен бірге моториканың дағдылары жетілдіріледі. Халық ойындары ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтады, туған жерге деген сүйіспеншілікті арттырады, басқа ұлттардың ойындарын зерттеуге қызығушылық тудырады.

Оқушылардың дене шынықтыру жүйесін дамытуда ұлттық ойындарды қолданудың артықшылығы – олар қарапайым және қол жетімді, арнайы жабдықты қажет етпейді. Ұлттық ойындарда халықтың қозғалысқа деген шынайы махаббаты бейнеленген. Мазмұнның алуан түрлілігін, мақсаттарын, міндеттерін, ойынның ұйымдастырушылық формаларын, оның өту кезеңдерін ескеру, қатысушыларды мұғалім алға қойған мақсаттарға сәйкес ойынды ұйымдастырудың әртүрлі кезеңдеріне орналастыру, мұғалімнің ұстанымын анықтау ұлттық ойындарды оқушылардың дене шынықтыру жүйесін дамыту құралы ретінде сәтті қолдануға ықпал етеді.

Оқу-тәрбие процесі барысында оқытушының көзқарасы оқушының жеке басының дамуы мен оның оқу іс-әрекеті болып табылады. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі ұлттық ойындарды өткізуде үлкен қиындықтарға тап болады, өйткені қатысушылардың құрамы бірдей емес физикалық дайындыққа, психикалық дамуға, моториканың әр түрлі деңгейіне, білім мен қызығушылықтың әр түрлі деңгейіне, ойынға деген мотивациялық қажеттілікке ие. Көбінесе жақсы, бірақ балалардың мүдделеріне сәйкес келмейтін ойын күтілетін педагогикалық нәтиже бермейді. Бір жағдайда мұғалім балаларды біріктіріп, оларды ұйымдастыруы керек, екіншісінде – балалардың бастамасын анықтауға көмектесу керек, үшіншісінде белгілі бір физикалық қасиеттерді жақсарту керек. Әр түрлі ойындардағы қатысушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру оларға мақсатқа жету жолдарын таңдауда бастама береді.

Оқушылардың әртүрлі физикалық қасиеттерін тәрбиелеуге, дене күш қуатының төзіміділігін жетілдіруге, ойын әлемі туралы ақпаратты беруге негізделген, баланы оқытуға бағытталған көптеген ұлттық ойындар бар [4].

Қазақ ұлттық ойынын ұйымдастыру технологиясы келесі кезеңдерді қамтиды:

Бірінші кезең: мұғалімнің ойын тұжырымдамасын жоспарлау, тапсырмаларды, мақсаттар мен оларға жету жолдарын анықтау, күтілетін нәтижелерді жоспарлау бойынша жұмысы. Бұл жұмыстың нәтижесі – ойын

модельдерін әзірлеу, оларды жоспарлау, мысалдарға сәйкес ойын ережелері мен шарттарын әзірлеу үшін жетекші топтарды таңдау.

Екінші кезең: ойынға қатысушыларды тиісті түрде қосу моделін құру. Бұл кезеңнің нәтижесі – ойынның әр қатысушысының өз рөлін анықтау, ойынға қатысатын немесе бір-бірімен бәсекелесетін топтар құру.

Үшінші кезең: даму шарттары мен ойын ережелеріне сәйкес ойынға қатысушылардың белсенділігін түзету. Бұл кезеңнің нәтижесі ойынның барлық қатысушыларының өз рөлін қабылдауы, ойын шарттары мен ережелерін түсіну, оларды орындау, қатысушылардың мүдделері мен қажеттіліктерін іске асыру болып табылады.

Төртінші кезең: рефлексияны ұйымдастыру және ойынды қорытындылау, қатысушыларды ойынға қатысу сипаты мен қол жеткізілген нәтижелерді бағалау. Бұл кезеңнің нәтижесі келесі бірлескен өзара әрекеттесулердің жоспарларын, қатысушылардың жаңа тәсілдерін анықтау болып табылады.

Бесінші кезең: қорытынды әрекет-қатысушылармен жұмыстың басқа түрлерінде алынған оң жетістіктер мен тенденцияларды дамыту және шоғырландыру, ұжымның өмірлік белсенділігін ұйымдастыруды түзету.

Біз төменде дене шынықтыру сабағында білім алушылардың дене күш қуатының төзімділігін жетілдіруге бағытталған ұлттық ойын түрлеріне тоқталатын боламыз.

Қуалап соқ ұлттық ойыны. Ойынның шарты: ойын спорт залында, аулада ойналады. Ойыншылар екі топқа бөлінеді. Бұл екі топ та түзу сызық бойымен тұрады. Содан кейін осы сызықтан 20-30 метр қашықтықта тағы бір сызық тартылады, оның екі жағында екі жалауша желбірейді.

Ұйымдастырушы әр топтан бір ойыншыны шақырып, біреуіне белбеу береді. Ойынды бастаушының белгісімен қалған екі ойыншы жалаулармен көрсетілген сызыққа қарай жүгіреді. Белбеуі бар ойыншы екінші ойыншыны қуып жетіп, осы сызыққа жеткенше оны белбеуімен ұрады. Сапқа жетіп, бірінші ойыншы белдікті сызыққа лақтырады да, ол артқа қарай жүгіреді, ал екінші ойыншы белдікті шығарып алып, жүгіріп келе жатқан ойыншыны қуып жетіп, оны белбеуімен ұруға тырысады. Егер ол мұны істей алса, ол жеңімпаз болып саналады. Егер ол оны белбеуімен ұстай алмаса, ол жеңіледі.Содан кейін келесі екі ойыншы шығады және ойын жалғасады. Жеңілгендер алдын ала белгіленген тәртіппен өлеңдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер айтады.

Жалғыз түрде жаралыларға жәрдем беру ұлттық ойыны**.** Мақсаты: аяқтың, белдің, қолдың бұлшық еттеріндегі күштің дамуына ықпал етеді. Бұл сондай-ақ төзімділікті, қайраттылықты, жылдамдықты арттырады.

Ойыншылар 2 топқа бөлініп, 2 жаққа топтасады. Олардың арасындағы қашықтық 10-15 метрді құрайды. Ойыншылар бір-бірінің артында тұруы керек. Содан кейін оның алдында тұрған бала, жарақат алғандай, арқасымен немесе арқасын көтеріп, қарсы сызыққа шығады. Көтерген сол жерде қалады, ал жараланған адам жүгіріп барып, өз тобындағы алдында тұрған адамды көтереді, ал өзі сол жерде қалады. Ойын осылай жалғасады. Бірақ егер ертерек топ болса, сол топтағы ойын жеңімпаз болады.

Жаяу тартыс ұлттық ойыны**.** Ойын төзімділікті, күшті дамытады, жеңіске деген ерік-жігерді, күрес дағдыларын тәрбиелейді.

Ойын шарты: жасы – 9-10 жас және одан жоғары. Ойыншылар – ұлдар (ерлер) жұптық сайысы немесе бір-біріне қарсы 2 команда. Құрал-сайман: арқан. Екі ойыншы немесе кезек-кезек әр командадан бір ойыншы бір-біріне айналады, байланған ұштары бар арқанды мойнына қойып, оны қолтық астына өткізіп, арқанды тартып, артқа қарай итереді. Сигнал бойынша әркім бір уақытта қарсыласын өз жағына тартады. Ойыншылар арасында сызылған сызықтан асып кеткен адам ұтылады; командалық нұсқада ұпайлардың (жеңістердің) жалпы саны есептеледі, ал жеке жарыстарда жеңімпаздар арасында жекпе-жек ұйымдастырылады. Ұйымдастырушылық және әдістемелік нұсқаулар: Әр жекпе-жектің максималды уақытын бастамас бұрын орнату керек. Егер осы уақыт ішінде бірде-бір қатысушы қарсыласын тартпаған болса, онда тең ойын жарияланады [5].

Бүгінгі таңда ұлттық ойын түрлерін кеңінен танымал ету қажет, өйткені олардың барлығы білім алушыларда физикалық және рухани қасиеттерді: дене күшін, төзімділікті, ептілікті, дәлдікті, талдау қабілетін қалыптастыруға және дамытуға бағытталған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Тілеуғалиева Ю. Адамбеков Қ. Қасымбекова С. Дене тәрбиесі. – Алматы 2003.

2 Курамшин Ю.В. Выносливость и методика ее развития // Теория и методика физической культуры. Учебник для студентов ВУЗов. – М.: 2003. – 464 с.

3 Молдагаринов А .Казахские детские игры. – Алматы, 2007.

4 Сагындыков Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы, 2001. – 58 с.

5 Тотенаев Б.Т. Казахские национальные игры. – Алматы: Казахстан, 2009. – 144 с.

ҒТАМР 77.29.25

ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА ЖАТТЫҒУЛАРЫ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Е. Нургазин
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақалада дайындықтың бірінші кезеңінде жеңіл атлетикалық жаттығулар техникасы қарастырылған. Жеңіл атлетті дайындау оған жеңіл атлетикалық жаттығулар техникасын үйрету және жаттығу, кез келген педагогикалық процесс сияқты, белгілі бір принциптерге негізделген, біртұтас педагогикалық процесті құрайтын жан-жақты физикалық даму мен теориялық, моральдық және ерікті дайындықтың үйлесімі баяндалған.

Түйін сөздер: жеңіл атлетика, жылдамдық, жүгіру, жаттығу кезеңдері, әдістер.

Бастапқы дайындықтың негізгі міндеті жан-жақты дене шынықтырудың жоғары деңгейін алу. Жалпы дене шынықтыру деңгейінің жоғарылауымен қатар, төзімділікке жүгірудің өте үлкен көлемі жүзеге асырылады. Жаңадан бастаушылар үшін бұл баяу жүгіру (1 минут ішінде 160-170 қадам), кернеу күйіне жетпейді. Мұндай жүгірудің мақсаты дененің функционалдығын арттыру, тыныс алу және қан айналымын дамыту. Баяу жүгіру кезінде жаттығу жүктемелерінің көлемі қатысушылардың күштері мен қалауына сәйкес әр түрлі болуы мүмкін. Әрине, жүгірудің бастапқы көлемі барлығына аз (1-2 км) болуы керек.

Жаттығуды аптасына 3-4 сабақ негізінде жоспарлау керек. 3-4 айлық жаттығулардан кейін жас жүгірушілер жарыстарға қатыса алады. Жаттығудың бірінші жылында айына 1 рет, екінші және үшінші жылы 2 рет жарыстарға қатысу жеткілікті. Жарыстардағы қашықтықтың шамамен ұзындығы-жолда 1000 м және кросста 3000 м.

Арнайы дайындық кезеңі 15-16 жастан басталып, 2-3 жылға созылады. Бұл уақытта жүгіру жаттығулары мамандандырылған сипатқа ие болады. 16 жасында ұлдар мен қыздар өз қашықтығын 1 және одан жоғары деңгейде жүгіре алады.

Жоғары нәтижелерге қарамастан, осы кезеңде жаттығу ең жоғары нәтижеге жету мақсатын көздемейді. Оның негізгі міндеттері – жалпы дене

шынықтыру деңгейін одан әрі арттыру, жүгірушілердің физиологиялық және психологиялық тұрғыдан жүгіру жұмыстарының көлемін ұлғайту.

Жоғары жылдамдықпен қайта жүгіру сияқты қарқынды жүктемелердің көп мөлшерінен аулақ болу керек. Бұл жүктемелер, әрине, нәтижелердің тез өсуіне ықпал етеді, бірақ өсу қарқыны тез арада баяулайды және 2-3 жылдан кейін мүлдем тоқтап қалуы мүмкін. Спортшылардың жағдайы мамандандырылған қарқынды аралық немесе қайталанатын жаттығулар есебінен емес, орташа жылдамдықпен ұзақ жүгіру арқылы нәтижелердің баяу өсуімен әлдеқайда тұрақты [1].

15-16 жас аралығындағы ұлдар мен қыздардың денесі тез өсіп, дамиды, сондықтан кез-келген жаттығу жүйесінде айқын прогресс бар. Бұл қарым-қатынасты жаттықтырушы жоғары нәтижелердің себептерін дұрыс түсіну үшін есте ұстауы керек. 17-18 жас аралығындағы жастардың спорттық өсу қарқыны жиі төмендейді, бұл олардың өмір сүру жағдайындағы айтарлықтай өзгерістерге байланысты.

15-16 жас аралығында аптасына жаттығулар саны 4-5-ке жетуі мүмкін, дайындық кезеңіндегі жалпы жүгіру аптасына 40-50 км, ал жылдық циклде 1500-2000 км немесе одан да көп.

Келесі жас тобында (17-18 жас) жаттығу көлемін арттыру жалғасуда. Апталық цикл 5-6 немесе одан да көп сабақтардан тұрады, жылдық жүгіріс 2500 км-ге жетуі және одан асуы мүмкін.

Ересектер тобына көшу кезінде көптеген жас жүгірушілер психологиялық қиындықтарға тап болады, әсіресе жас көшбасшылар. Енді олардың нәтижелері ересек және мықты спортшылардың нәтижелерімен салыстырылады. Әдетте, жасөспірімдер жетекші шеберлермен бір қатарда болғанға дейін бірнеше жыл өтеді. Жеңілістерге батылдықпен төзе білу, олардың жетістіктері мен сәтсіздіктерінің себептерін талдай білу, жаттығу жұмыстарын жоспарлау және алыс қашықтықтағы жарыстарда өнер көрсету және экстракласс жүгірушісі болуға деген сенімділікті жоғалтпау және спортшының одан әрі жетістіктерінің кепілі болып табылады.

Жалпы білім беретін мектеп жағдайында кросс-жаттығуды кезектесіп жүру мен жүгіруден бастау керек, содан кейін қашықтықты біртіндеп арттыра отырып, берілген қашықтыққа баяу жүгіруге көшу керек.

Кросс жарыстарына дайындалудың ең қарапайым әдісі-жарты, 3/4, содан кейін бүкіл қашықтықта біркелкі қарқынмен жүгіру. Жүгіру жылдамдығын біртіндеп арттыруға болады, оны бәсекеге қабілетті етеді. Дайындықтың тағы бір әдісі – белгілі бір қашықтықты қайта жүгіруі. Мысалы, 1000 м кроссқа дайындалу үшін жаттығуға 4-5х200 м. немесе 3-4х300 м. сегменттерді алдымен 1000 м. жылдамдықпен, содан кейін осы жылдамдықтан жоғары қарқынмен өтуге болады. Айнымалы жүгіру мұнда пайдалы болады, онда жылдамдықтар жүгірумен немесе жүрумен ауысады [2].

Жүгіруге мамандандырылған жас спортшыларға келетін болсақ, олар үшін кросс – арнайы дайындықтың негізгі құралдарының бірі, әсіресе дайындық кезеңінде – күзде, қыста және көктемде. Алайда, жазда да, жарыс

кезінде стадионның жүгіру жолындағы сабақтар оған аптасына кемінде 1-2 жаттығуға арнап, жердегі кросс-жүгірумен ауыстырылуы керек.

Кросс – дайындыққа кірісе отырып, спортшыларды әртүрлі жерлерде жүгірудің ерекшеліктерімен таныстыру қажет. Тегіс қатты топырақта жұмсақ қонуды сақтау керек. Жүгіру бойынша құм, жеңіл топырақ талап етеді ұзындығын қысқарту қадам арттыру, оларды жиілік. Кішігірім кедергілер кең қадаммен, секірумен жеңіледі.

Мектепте жүгірудің көмегімен шыдамдылықты дамыту төменгі сыныптардан басталады. Негізгі құралдар қозғалыс ойындары, оған жүгіру, спорттық ойындар, эстафеталар, қайта және ауыспалы жүгіру, кросстар және жаттығулардың басқа түрлері кіреді.

Жаттығуларды орындаудың негізгі әдістері: ойын, қайталанатын, біркелкі, айналмалы және бақылау.

Алдын-ала дайындық кезеңінде жас спринтерлерді оқытуға тән жалпы әдістемелік ережелерді ескеру қажет.

Негізінен қозғалыс жылдамдығын дамытатын жаттығулар үлкен жүйке кернеуін қажет етеді. Осы себепті жылдамдық жаттығуларының кешені жаттығудан кейін бірден жаттығудың басталуына қосылуы керек (яғни, орталық жүйке жүйесінің қозу дәрежесі оңтайлы болған кезде). Жылдамдықты дамытатын жаттығулар жиынтығынан кейін осы сапаны бекітетін жаттығуларға ашық ойындарды қосқан жөн [3].

Күшті дамытатын жаттығуларды жаттығудың екінші жартысына қосқан дұрыс, өйткені осы уақытқа дейін дененің қамтамасыз ету жүйелерінің функционалды мүмкіндіктері – тыныс алу, қан айналымы және т.б. алдыңғы жағдайдағыдай, күш жаттығуларының кешендері күштік күрес элементтері бар қозғалыс ойындармен күшейтіледі.

Бастапқы спорттық мамандандыру кезеңінде жаттығудағы негізгі міндеттер: денсаулықты нығайту және жан-жақты физикалық даму; жеңіл атлетиканың таңдалған түрінде мақсатты дайындыққа біртіндеп көшу; әртүрлі жеңіл атлетика жаттығуларының техникасын үйрету және көп айналмалы дайындық.

Бұл кезеңдегі жаттығудың негізгі құралдары: 200-300 м. дейін әр түрлі жылдамдықпен жүгіру; қозғалмалы ойындар мен ойын жаттығулары; жалпы дамыту жаттығулары; акробатика элементтері (құлату, төңкеру және т.б.) снарядтардағы гимнастикалық жаттығулар; әр түрлі секіру жаттығулары; әр түрлі лақтыру жаттығулары; спринт пен арнайы дайындық жаттығулары.

Барлық осы жаттығулар ойын, қайталанатын, біркелкі, айналмалы, бақылау және бәсекеге қабілетті жаттығу әдістерімен орындалады.

Бұл кезеңде жан-жақты дене шынықтыру әлі де жаттығудың басты міндеті болып қала береді, дегенмен арнайы дайындық жаттығуларына маңызды орын беріледі. Бұл қысқа қашықтыққа жүгірушілердің жалпы және арнайы физикалық дайындығының бірлігін қамтамасыз етеді [4].

Негізгі құралдар: жалпы дамыту жаттығулары, арнайы дайындық жаттығулары; әр түрлі секіру жаттығулары; әр түрлі лақтыру жаттығулары;

арнайы жүгіру жаттығуларының кешендері, салмақ жаттығулары (штанга, гір, гантель, толтырылған доптар және т. б.), 30-40 минутқа дейін ұзақ баяу жүгіру (кросстар).

Қайталаудан басқа айнымалы, қайта-ауыспалы, сондай-ақ дөңгелек, бақылау, бәсекелестік әдістер қолданылады.

Орта мектеп жасында спринтердің арнайы жаттығуы маңызды орын алады. Осы кезеңде жалпы және арнайы дайындық құралдарының шамамен арақатынасы тиісінше 45 және 55 %-ды құрауы тиіс.

Спринтерлерді дайындаудың барлық кезеңдеріндегі жалпы дене шынықтыру деңгейі негізінен әр түрлі гимнастикалық жаттығулардың көмегімен снарядтар мен снарядтарсыз жоғарылайды. Бұл жағдайда қысқа қашықтыққа жүгіруде негізгі жүктемені көтеретін бұлшықеттер мен бұлшықет топтарының дамуына басты назар аудару керек.

Жалпы төзімділік – спринтердің жұмысының негізі. Оның негізінде басқа физикалық қасиеттер сәтті дамуда. Жалпы төзімділікті төмен жылдамдықпен біркелкі жүгіру (кросс), сондай-ақ әртүрлі ашық және спорттық ойындар және басқа да спорт түрлері (шаңғымен сырғанау, жүзу) арқылы дамыту ұсынылады.

Қысқа қашықтыққа жүгірушілер үшін күш қасиеттері үлкен мәнге ие. Бұл қасиеттер жалпы физикалық және арнайы дайындық процесінде дамиды. Қазіргі уақытта спорттық жаттығу тәжірибесінде спортшылардың күш-қуат қасиеттерін спринт жүгірісінің ерекшеліктеріне сүйене отырып дамыту керек деген ереже бекітілді. Басқаша айтқанда, қысқа қашықтыққа жүгірушілердің күштік қасиеттері жылдамдық-күш сипатындағы жаттығуларды орындау барысында тиімдірек жетілдіріледі: әр түрлі секіру және секіру жаттығулары, күрделі жағдайларда жүгіру (жоғары, қарсылықпен, серіктестің қарсылығымен), әр түрлі бастапқы позициялардан, гимнастикалық және акробатикалық жаттығулардан әр түрлі салмақтағы допты лақтыру.

Барлық жағдайларда күш жаттығулары созылу және релаксация жаттығуларымен ауысуы керек екенін есте ұстаған жөн.

Жылдамдық – бұл қысқа қашықтыққа жүгірудің сәттілігін анықтайтын негізгі сапа. Сонымен қатар, жылдамдық жаттығу кезінде басқа қасиеттерді дамытуға қарағанда қиын, өйткені бұл сапаны жеке жақсарту ауқымы генетикалық түрде анықталады. Егер спринтердің қозғалыс жылдамдығы негізінен максималды және максималды жылдамдықпен қысқа жүгіру арқылы дамитын болса, онда көп ұзамай бұл әдіс тиімсіз болып, жылдамдық кедергісі пайда болады. Жылдамдықты дамыту үшін сізге ұзақ уақыт пен секіру және лақтыру сипатындағы жаттығулардың әртүрлілігі қажет, олар спринт жүгірісінің жеке сәттерін еліктейді (қол жұмысы, орнында жүгіру және т.б.), сонымен қатар жылдам, қысқа жүгіру, секіру, лақтыру сияқты әртүрлі ашық және спорттық ойындар қажет. Жасы ұлғайған сайын, тұрақты жаттығулар мен спорттық шеберліктің жоғарылауымен қозғалыс жылдамдығын дамытудың арнайы құралдарының үлесі артуы керек және шекті жылдамдықпен әр түрлі жүгіру.

Көбінесе, тең дәрежелі спортшылар жарысқан кезде, олардың моральдық-еріктік дайындығы жақсы адамдар табысқа жетеді. Ауа райы мен басқа да жағдайларға қарамастан жаттығу жоспарларын үнемі және мүлтіксіз орындау спортшының еркін жақсы тәрбиелейді. Жарыстарға үнемі қатысу спортшыларды шамадан тыс толқуды басуға, күшті қарсыласпен күресте сенімсіздік сезімімен күресуге үйретеді [5].

Жаттығуды жоспарлау соңғы жылдары жеңіл атлетика бойынша жарыстар жыл бойы өткізілуіне байланысты оқу процесін кезең-кезеңмен айтарлықтай өзгерді.

Жаттығудың дайындық кезеңі (қараша-сәуір) әдетте өзара байланысты үш кезеңге бөлінеді: күзгі-қысқы дайындық (қараша – қаңтар), қысқы жарыс (ақпан – наурыз) және көктемгі дайындық (наурыз – сәуір).

Күзгі-қысқы дайындық кезеңінде 2-3 дәреже деңгейінде нәтижелері бар қысқа қашықтыққа жүгірушілерді жаттықтыруға қатысты алдымен жалпы дене шынықтыруды арттыруға, жалпы төзімділікті жақсартуға және жүгіру техникасын жақсартуға қол жеткізу керек. Әдетте, 3 дәрежелі спринтерлер осы кезеңде аптасына 3-4 жаттығу сабақтарын әрқайсысы 1,5-2 сағаттан, залда (аренада) және ашық ауада кезектесіп өткізеді.

Қысқы жарыс кезеңінің міндеті-жаттығулар мен бақылау бағалары мен жарыстарға үнемі қатысу арқылы қол жеткізілген жаттығу деңгейін одан әрі арттыру.

Көктемгі дайындық кезеңінде жалпы және жоғары жылдамдықты дайындық деңгейі одан әрі жоғарылайды, арнайы төзімділік жетілдіріледі. Бұл уақытта жалпы физикалық дайындық көлемі біртіндеп азаяды және арнайы жаттығу құралдарының көлемі артады. Төменгі басынан бастап сегменттердің жүгіру жылдамдығы біртіндеп артады, бұл жылдамдықты және басталу және басталу жылдамдығын жақсартуға мүмкіндік береді.

Жазғы бәсекелестік кезеңнің негізгі міндеттері жылдамдықты, арнайы төзімділікті, жүгіру техникасын жетілдіру, жалпы физикалық дайындық деңгейінде ұстап тұру және, сайып келгенде, негізгі жарыстарға тікелей дайындық, ең жоғары нәтижелерге қол жеткізу. Осы кезеңде жаттығу құралдарының көлемі біршама азаяды және олардың қарқындылығы артады. Төменгі деңгейдегі спринтерлер, тіпті жазғы бәсекелестік кезеңде де, кросс-жаттығуды жақсартуды жалғастыра отырып, салмақ жаттығуларын орындау арқылы жалпы физикалық дайындыққа көп көңіл бөлуі керек.

Қорытындылай келе, көптеген жеңіл атлеттерді дайындау тәжірибесі 9-11 жас аралығында басталған жоспарлы көп жылдық дайындық барысында жас кезінде (16-17 жас) жоғары нәтижелерге қол жеткізуге болатындығын көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мұстафаев Е. Спорттық оқу-жаттығу үрдісіндегі тәрбие жұмыстары. Қазақстан мектебі. – 2006.

2 Уаңбаев Е.Қ. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы. – Алматы: Санат, 2000.

3 Платонов В.Н. Подготовка квалифицированных спортсменов. – М.: Физкультура и спорт, 2013.

4 Асарбаев А. Использование национальных игр в учебно-воспитательной системе // Высшая школа Казахстана, 2007.

5 Елчибаев У. Основы методики и организация самостоятельных занятий физическими упражнениями // Физическая культура в школе, 2008.

ҒТАМР 14.25.19

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ ӨНЕРГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ТҮРЛІ ҮЙІРМЕЛЕР МЕН СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

М.К. Жантаева

Ст.преп., Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

Бұл мақалада жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының ұлттық музыкалық өнерге қызығушылығын қалыптастыруда түрлі үйірмелер мен сыныптан тыс жұмыстардың маңыздылығы қарастырылған. Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру жағдайын қарастырғанда ерекше көңіл бөлетіндігі айқындалады және ол тікелей педагог, маманның назарында болуын қадағалау қажеттігін назарға алады. Музыкант-педагогқа сыныптан тыс уақытты оқушылардың жас ерекшеліктерін және дайындық деңгейін ескере отырып жоспарлау мүмкіндігі келтірілген.

Түйін сөздер: Сыныптан тыс жұмыстар, қазақ музыкасы, музыкалық аспаптар, домбыра, қобыз, сырнай, шертер, халық әндері, күйлері.

Білім беру мен тәрбие саласының түбегейлі өзгеруі жағдайында ұлттық мәдениетке, халықтық дәстүрлерге, олардың тарихы мен даму жолдарына оралу, жаңа тәрбие жүйесіне қызмет етуге көркем мәдениеттің барлық мүмкіндіктерін жұмылдыру – бүгінгі күннің басты мәселесі. Өйткені, жас ұрпақ

ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді игерген кезде ғана жалпы адамзаттық мәдениет, әлемге деген, қоршаған шындыққа эмоционалды көзқарас, танымдық, ішкі сезім, ойлау қалыптасып, дамиды. Сондықтан әр кезеңнің педагогикалық тәжірибесін зерделей отырып, эстетикалық тәрбие жүйесін жаңа қайта құруда дәстүрлі, қазақ, көркем мәдениетіне жас ұрпақ қалаған көркем-рухани мұраға тарту ісіне ерекше орын беріледі.

Мектептегі тәрбиелік іс-шаралардың ең тараған түрі – ертеңгіліктер, кештер, байқаулар, түрлі тақырыптағы тәрбиелік іс-шаралар, ойын-сауықтар орын алуда. Жастардың рухани дамуына, осы бағытта тәрбиелік іс-шараларды өңілге қонымды өткізуге мән беретін қазіргі жағдайда педагогикалық ұжымдарға мектеп мерекені ұйымдастыруға ерекше жауапкершілік жүктеледі.

Сыныптан тыс іс-шараларды өткізу ең бірінші мәселе оны дұрыс ұйымдастыру және ұйымдастырушылық қабілеті оқу-тәрбие талаптарына сай, жоғары деңгейде өтілуіне назар аудару қажет. А.С. Макаренко «Тәрбие беру жұмысы ең алдымен, ұйымдастырушының жұмысы» деп бекер айтпаған болар. Сондықтан барлық жауапкершілікті, ұйымдастырушы толығымен өз қолына алуды назардан тыс қалдырмауды ойластырған жөн.

Сыныптан тыс үйірмелердің ерекшеліктері, олардың әдіс-тәсілдері бүгінгі мұғалімдердің, жетекшілердің жүйелі басшылығымен музыка сабақтарында және жалпы білім беретін мектептердің сыныптан тыс тәрбие жұмысында жүзеге асырылады.

Сыныптан тыс үйірмелердің ән айту, аспапты ойнау, ауыз-екі шығармашылық, сәндік-қолданбалы, би, жеке өнер түрлері ретінде бүгінгі күнге дейінгі қалыптасып дамуын зерттеп, жүйелеу оның зерттелу деңгейін саралап көрсетуге өнертану, мәдениеттану, тарихи-этнографиялық, әдістемелік, педагогикалық көркем өнер түрлерінің дамуы, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде жалғасуына көркем мәдениеттің мазмұндық ерекшеліктеріне сипаттама беруге әсер етеді.

Бұл үйірмелерге қатысушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие берудің толық құндылығы оқу үрдісінің мазмұны мен ұйымдастырылуына тікелей байланысты екені дау туғызбаса керек. Олар бірқатар жалпы педагогикалық және дидактикалық талаптарға сай келуге тиіс. Атап айтқанда: бүкіл оқу үрдісінің нысаналы жүргізілуі; оның жүйелілігі, түсініктілігі, қолжетімділігі, дәйектілігі, көрнекілігі, өмірмен байланыстылығы, оқыту мен тәрбиедегі сабақтастығы, әрбір қатысушыны терең құрметтей отырып, барлық мүшелеріне қойылатын талаптардың бірлігі, шығармашылық-ізденіс, өзін-өзі көрсету үшін оңтайлы жағдайлар жасау және жетекшісінің талаптарына міндетті түрде бағыну, жоғары тәртіптілікті қажет етеді.

Сыныптан тыс үйірмелердің тәрбиелік мүмкіндіктері және оның музыка мұғалімдерінің педагогикалық іс-әрекетіндегі орын анықталып, оның ұрпақ тәрбиесіндегі тағылымдық мүмкіндіктерінің жоғары екеніне көз жеткізіп, көркем мәдениет негіздерін пайдалану олардың ақыл-ойын дамытуға, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға, эстетикалық талғамын арттыруға әсер етеді.

Жетекшінің сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру балалардың шығармашылық қызметке өз қалауларына сай жаппай қатысуын қамтамасыз етеді. Ал мұның өзі жан-жақты музыкалық тәрбие беруге, көркем шығармашылықтың түрлі салаларында білімді шеберліктермен дағдыларды жетілдіруге сабақтан тыс кезде балалардың бос уақытын дұрыс ұйымдастыруға, қазақ халқының музыкалық-эстетикалық мәдениетінің таңдаулы үлгілеріне оларды таратуға жәрдемдеседі.

Үйірмелерде өткізілетін тәрбиелік іс-шаралар балалардың мақсаткерлігін дамытып, тәрбиеліп, білімін тереңдетіп, достығын нығайтады, олардың танымдық ой-өрісін кеңейтуге жәрдемдеседі, түрлі жастағы мектеп оқушыларын біртұтас ұжымға біріктіруге мүмкіндік береді. Балалардың бос уақыттағы мәдени демалысын ұйымдастыруда педагогикалық ұжымдардың ғана емес сонымен қатар қоғамдық ұйымдардың да рөлі орасан зор екенін айтып кеткен орынды.

Мектеп мерекелері балалармен көп қырлы жұмыстың бір бөлігі болғандықтан, оларды бүкіл тәрбие үрдісін шебер байланыстыруды талап етеді. Яғни, олардың мазмұны, көркемдік қырлары саяси-идеялық, адамгершілік-эстетикалық тәрбиенің тығыз бірлестігін қамтамасыз ету қажет. Әсіресе төменгі сынып оқушыларының өмірінде мектеп ертеңгіліктері ерекше орын алады. Бұл жаста балаларға сезімталдық, әсемпаздық кез-келген көрініске, оқиғаға әсерленгіштік қажеттері тән. Осы секілді орта және жоғары сынып оқушылармен өткізілетін тықырыптың, достық, өнертанымдық іс-шаралардың әсері мол. Оларды дайындау барысында оқушылар өз беттерімен ізденуге шығармашылық қабілетін танытуға мүмкіндік алады. Өнерпаздық, білімпаздық қасиеттері ұшталады, арман, қиялдарына қанат бітеді. Әр оқушының мектепте өткізілген іс-шараларды, содан алған әсерлері, есінде ұзақ уақыт бойы ұмытылмай жүретіндігі содан болар.

Түрлі іс-шаралар өткізуге дайындықтың өзі оқушылардың сана-сезіміне, мінез-құлқына әсер етіп, оларды ұйымдастыру ісіне жұмылдырары анық. Музыка мұғалімі, жетекшісі өз сабағында білім берумен шектелетін маман ғана емес, ол музыкалық тағылымдылық жұмыстарды жүргізуші, мерекелік кештерді, концерттерді, түрлі үйірмелерді ұйымдастырушы. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың халық музыкасына қызығушылықтарын дамытуға, шығармашылық ой-өрісі мен қабілетін дамытуға ықпалын тигізеді. Енді бір қатар сыныптан тыс жұмыстардың негізгі бағыттары мен жұмыс тәжірибесіне талдау жасап көрелік:

– сыныптан тыс музыкалық тәрбие мектепте әртүрлі үйірмелер құру арқылы жүзеге асырылады;

– түрлі үйірмеге қатысатын оқушылардың музыкалық дарындылығына мұқият болу керек;

– мектепте хор, оркестр, жеке аспаптар, әншілер, би үйірмелері, фольклорлық, музыкалық театр және т.б. үйірмелер болуы тиіс;

– жаппай музыкалық-тәрбиелік жұмыс оқушылардың қызығушылығына байланысты. Олар арнайы дағдыларды қажет етпесе де, музыканы үйренуге дайын болу керек.

Өйткені музыка баланың іс-шкі-сезімдеріне әсер етумен қатар, оны жан-жақты дамытып, тыңдалған музыкалық шығармалардан алған әсерлерінен, орындалған әндерден рухани-адамгершілік, имандылық, философиялық терең ой-толғаулар туындайды. Музыкалық шығармалар алатын болсақ, олар тек жақсылықты, ізгілікті, адамгершілікті, ізгілікті насихаттайды. Жалпы алғанда музыка – жас ұрпақтың бойына жан-жақты әсер етпей қоймайды. Бұл салаға дәрістік концерттер өткізу, театрларға, музыкалық фильмдерге бару, музыкалық кештер ұйымдастыру, карнавал, байқаулар өткізу кіреді. Қатысушыларды жұмылдыру тәсілдері: өткізілетін тәрбиелік іс-шаралардың арнайы сценарийін құру, онда мереке барысында болып жатқан тақырыптарды ашатын көріністер, үзінділер, кештің бір бөлімінен екінші бөліміне ауысу, яғни сайыстар, ойындар, тосынсыйлар, безендіру және мереке өтетін орынды жабдықтау жұмыстары жатады.

Кез келген орта білім беретін мектепте халық аспаптар оркестрі бар. Оркестрдің негізгі міндеті – қатысушы оқушыларды эстетикалық талғамын жоғары деңгейде тәрбиелеу. Оркестр жетекшісі оқу –тәрбие жұмысын сапалы жүргізу үшін жұмыс жоспарын жасап және алдын-ала репертуар тағайындайды. Орындалатын музыкалық шығармалар: әндер (халық, кәсіби композиторлардың, балалар, тұрмыс-салт әндері), күйлер (халық, тарихи, аңыз) оқушыларды жас ерекшеліктеріне байланысты таңдалуы керек.

Оркестр үйірмесінің қатысушыларына қойылатын талаптар:

– музыкалық аспаптараға (домбыра, қобыз, сырнай,) қолдың икемділігін қалыптастыру;

– ноталарды оқуға өз бетінше бейімделу және кішігірім шығармаларды орындау, музыкаға, естуге деген сезімді арттыру және т.б.;

– музыкалық аспаптар ойнау әдісін қолдана отырып, нәтижелі сабақ өткізу. Мысалы: домбырашылар, қобызшылар, сырнайшылыр, шертершілер тобымен жұмыс істеуге қойылатын негізгі талаптар: аспапты дұрыс ұстау, қолдың қойылуына назар аудару;

– аспаптың дұрыс дыбысталу тәсілдерімен, құрылымымен таныстыру, бастапқы позициядан келесі позицияға өту жолын көрсету;

– гаммаларды, арпеджиоларды орындату; штрихтарды ойнау және оларды ауыстыру тәсілдерін үйрету;

– жаттығулар мен шығармаларды ойнау арқылы орындау шеберлік пен дағдыларды дамыту.

Халық аспаптарын қолдана отырып, халық музыкасын таңдағанда, оны тереңдетуге, оған деген қызығушылықты арттыру, халық аспаптары мен репертуарына кіретін халықтық музыкалық шығармалардың ұтымды тізімін анықтауда, халықтық-музыкалық шығармашылықты әрлеу мен өңдеудің ұлттық сипатын сақтауда дағдылармен қабілеттерді қалыптастыруға болады.

Жеке аспапты ойнау үйірмесінің ерекшелігі – оны үйренгісі келетін оқушылармен жеке жұмыс жасау болып табылады. Мұғалім дайындықты әр баламен жұмыс жасау кезеңін жеке қабілеттері мен талғамына сәйкес жоспарлайды. Баланың музыкалық аспапты игеруі оның музыкалық қабілетіне, еңбекқорлығына, ынтасына, қызығушылығына байланысты. Әрине, жетекші баланың дайындыққа деген қызығушылығын арттыратын әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана білуі керек. Мысалы, жетекші балаға өзіне ұнайтын белгілі бір әнді айтқызу, күйді орындату, тіпті аспапты ұстау арқылы болашақта фольклорлық аспаптарға деген қызығушылығы бар екенін және сол қызығушылықты әрі қарай дамытуға болатын мүмкіншілігі бар екендігін байқауға болады. Әрине үйірмеге қатысушы оқушылар бұл аспаптарды қызығушылықпен игереді. Сондықтан фольклорлық аспаптар үйірмесінің жұмысы мұғалімнен халықтық әдет-ғұрыптарды, орындалу ерекшеліктерін, әр аспаптың құрылысын білуді талап етеді.

Сыныптан тыс музыкалық жұмыстардың ішінде ең қиыны – балалар музыкалық театрын ұйымдастыру. Балалар музыкалық театры Қазақстан Республикасының классикалық шығармаларын, композиторларының шығармаларын кеңінен насихаттауға, жастардың жан дүниесін классикалық музыкамен байытуға, ізгілік еркі халықтық музыкалық мұрасына қосылып, оны көпғасырлық ғибраттарға үйрететін оқушыларды тәрбиелеуге негіз болады.

Музыкалық театрға қатысатын оушылар екі топқа бөлінеді: бірінші топқа орта буын және бастауыш сынып оқушылары, екінші топқа жоғары сынып оқушылары кіреді. Бірінші топқа жататын балалардың өнерге, әнге деген құштарлығы басым болады. Олар өздерінің еңбектерімен жас ерекшеліктеріне сай ертегілер, қойыламдарға қатыстырып, оларды көріп, жан-жақты талдау жүргізіп үйретуге болады. Қатысушы балалардың ішінде театрға деген қызығушылығы басым балалар бар екенін мойындаған жөн. Табиғат берген дарындылығын әрі қарай дамытып, сол баланың келешегінен зор үміт күтуге болатындығын көз жеткізуге болады.

Жас жеткіншектермен бірлесе отырып, қазақ халқының «Алтын сақа», «Қаңбақ шал», «Мақта-қыз» және т.б. ертегілер дайындауға болады. Бұл туындылар балаларды өз сюжетімен таң қалдыратын еліктіретін құнды мұра екенін ұмыпағанымыз жөн. Жоғары сынып оқушылармен бірге «Қыз Жібек», «Біржан-Сара», «Айман-Шолпан», «Ертарғын» операларынан үзінділер қоюға болады.

Қорыта келе, бұқара ғасырлар бойы тәуелді болып, қазақ халқы болашақ дәуірден көңіл-күйді көтере отырып, білім, ғылым, музыка, мәдениет сарайында қолын бұлғап, түрлі ұлттық мазмұндағы халық өнерін белсенді дамытып келеді. Кез келген музыка маманның міндеті – болашақ ұрпақ бойына қазақ халық әндерінің, халық музыкалық шығармаларының пайда болу тарихы туралы білімді, ой-өрісін кеңейту, дарыту. Қазақ халық әндерін саналы түрле қабылдай түсуге және тыңдай білуге тәрбиелеу. Қазақ мектептерінде басқа пәндермен қатар музыка пәні оқушыларды жан-жақты тәрбиелеу үшін, оны жүргізетін музыкант-педагог жүйелі және мақсатты түрде орындау қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Макаримова Г.А. Оқушылардың бос уақытын жоспарлауда білім ұйымдары, мектептен тыс орталықтар мен ата – аналардың шығармашылық серіктестігі, бірін-бірі қолдауы. – Орал, 2013.

2 Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері https://zharar.kz/course/txt/1799.

ҒТАМР 77.03.15

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ СТУДЕНТТЕРМЕН БҰҚАРАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА СПОРТТЫҚ ІС-ШАРАЛАР ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Қ. Бүтінбай

Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада университеттерде студенттермен инклюзивті дене шынықтыру және спорт қызметін дамыту бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Бұл жұмыстың нормативтік-құқықтық негізі жоғары жаққа дейінгі мемлекеттік жастар саясатының негіздерінде қарастырылған. Университеттерде инклюзивті дене шынықтыру – спорт қызметін ұйымдастыруды жоспарлау білім алушы контингенттің – денсаулық жағдайы бойынша бейімделген дене шынықтыру тобына жатқызылған күндізгі оқу нысанындағы студенттердің ерекшеліктеріне бағытталған.

Түйін сөздер: бұқаралық спорт, денсаулық, жаттығу, мүмкіндігі шектеулі студент, ағза.

Мүмкіндіктері шектеулі студенттер физикалық және психологиялық денсаулықты нығайту, сақтау және қолдау тұрғысынан мемлекеттің қолдауына мұқтаж. Білім беру мекемелері мемлекетпен бірлесіп, мұндай студенттерге олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану үшін тиісті жағдай жасауы тиіс.

Негізінен ауруды емдеуге бағытталған денсаулық сақтау жүйесі көбінесе тиімсіз. Сондықтан салауатты өмірдің алдын алу қажет. Бұл жағдайдың негізгі себебі, көптеген зерттеушілердің пікірінше, қоршаған ортаның нашарлауы, нашар өмір салты, санитарлық – гигиеналық мәдениеттің төмен деңгейі, сондай-ақ білім беру мекемелерінде бүкіл оқу кезеңінде студенттердің физикалық белсенділігінің жеткіліксіздігі. Бұл сонымен қатар белсенді дене шынықтыру бағдарламаларының болуына және мәдениеттің жеткіліксіз деңгейіне байланысты. Бұл проблема негізгі топпен жұмыс істей алуы керек, сонымен қатар күнделікті жүктемелерге төтеп бере алады.

Студенттердің денсаулығын сақтау мен алдын алудың кең ауқымды міндеттерін шешуде университетте арнайы медициналық топтар құру қажеттілігі туындайды. Оларды құрудың орындылығы денсаулығына байланысты проблемалары бар студенттердің денсаулығын сақтау және нығайту және болашақ кәсіби қызметке дайындық үшін тиісті дене шынықтыру құралдарын мақсатты пайдалануды қамтамасыз ететін әлеуметтік және жеке құзыреттерді қалыптастыру қажеттілігінен тұрады.

Тірек-қимыл аппаратының созылмалы аурулары немесе жарақаттары бар студенттер арнайы топтарда оқиды, мұндай топтарды дәрігерлер басқарады. Жоғарыда аталған топтарда жұмыс істейтін мұғалімдердің алдында тұрған міндеттер: аурудың алдын алу; жағдайды жақсарту; сыртқы факторларға бейімделу; қатаю [1].

Дұрыс ұйымдастырылған жүйелі жаттығулар – денсаулықты нығайтудың маңызды құралы. Олар физикалық дамуды жақсартады, арнайы медицина тобына жатқызылған студенттер денесінің функционалды мүмкіндіктерін арттырады, олардың денсаулық жағдайын және физикалық дайындық деңгейін қалпына келтіреді.

Дене шынықтыру сабақтары әдістемелік материалдарды, жаттығулар мен оның элементтерін, бейне материалдарды, түсініктемелер мен ұсыныстарды қолдана отырып жүргізілуі керек.

Физикалық белсенділікке қатысу тұрғысынан екі көзқарас бар: – бұқаралық іс-шаралар бойынша оқу бағдарламалары қабылданған дене белсенділігін арттыру үшін тиімді.

Оқу бағдарламаларының басқа модельдерінде дене белсенділігі студенттерді олар үшін жоспарланған дағдыларға немесе білімге үйрету үшін негіз болып саналады. Студенттердің физикалық белсенділігінің нақты деңгейі мен олардың университеттерінде қабылданған оқу бағдарламаларының модельдері арасындағы байланысты көрсетуге болатын ұлттық өкілдік деректер аз.

Жаттығуларды таңдаудағы маңызды мәселе – университеттегі негізгі бөлімнің топтарында қолданылатын дене шынықтыру құралдары мен әдістері әртүрлі аурулары бар арнайы медициналық топқа жатқызылған студенттердің дене шынықтыру жүйесіне толығымен берілмеуі.

Мөлшерленген қыдыру емдеу гимнастикасын қолдауын толықтырып, жүрек-тамыр жүйесінің резервтік мүмкіндіктерін кеңейтеді.Науқастың

бейімделуіне қарай, қыдыру ұзақтығы, біртіндеп ұзарады, ал ауада пассивьті дем алуға арналған тоқтау сандары қысқарады [2].

Физикалық жаттығуларды таңдау және қолданған кезде жүрекке абайлап әсер етіп, қан айналымының қосымша факторларын дамытуға ұмтылған жөн. Бұл мақсатқа жету үшін бастапқы қалыптағы немесе отырған күйдегі күш жұмсалмайтын қарапайым, терең және біркелкі тыныс алу мен жүретін, жаттығулар болып табылады. Емдеу гимнастикасын шынығудың жұмсақ формаларымен біріктіру керек.

Мәселен, тыныс алу жаттығуларының комплексін орындағаннан кейін шектері қанайналымды күшейтетін жаттығуларды орындайды. Сол кезде комплекстің әр жаттығуы, ұзақтығы бойынша реттелетін, тыныс шығару фазасында жүргізеді. Жаттығулар орындаудың қиындығы мен сабақтың тығыздығы біртіндеп жоғарлайды.

Сабақ кезіндегі физикалық жүктеме бұлшық еттердің түрлі топтарына жасалатын жаттығулардың, қайталану мөлшерінің, темпінің, қозғалыс амплитудасының және бұлшық еттік қатаю дәрежесінің сипатына қарай реттеледі.

Сабақтың дайындық бөлімін тыныс алу жаттығуларының көмегімен тыныс алу аппаратына, сонымен бірге ұсақ және орташа топтарын бұлшық етпен буындарға бағытталған жаттығулар арқылы шеткері қайналымның звеносынатүсетін физикалық жүктемеге дайындаумен бастау керек.

Сабақтың негізгі бөліміне бастапқы қалпы арқамен жатып орындалатын жаттығулар жатады. Олар бүкіл ағзаға қанның дұрыс таралуына жәрдемдесіп, жүректің жұмысын жеңілдетеді. Соған қоса, бұлшық еттердің барлық топтарын, буындарды, омыртқа жотасын жалпы дамытатын жаттығулар, тыныс алу мүшелерін және жүрек-тамыр жүйесінің қызметін күшейтетін жаттығулар енгізіледі. Бірінші сабақтарда жаттығуларды баяу темпте, аз амплитудамен, әр қайсысын 3-6 рет орындайды. Кейін бірнеше сабақ өткеннен соң темпін, амплитудасын және жаттығулардың қайталану санын біртіндеп жоғарылатады.

Жүрек-тамыр жүйесінің дене тәрбиесі жаттығуларына бейімделу шамасына қарай, сабақтың негізгі бөліміне біртіндеп жүрек-тамыр жүйесіне жаттықтырушы әсер беретін түрлі жаттығулар қосылады. Мысалы: отыру, секіру, жүгіру, снарядтармен және снарядтардың үстінде орындалатын жаттығулар.

Біртіндеп өсетін, дұрыс мөлшерленген дене тәрбиесі жүктемелерінің әсерінен жүректің бұлшық еті жұмысқа бейімделіп, берік болып қалыптасады да, жүректің қан айналуы күшейеді, систоланың уақыты азаяды, диастоланың уақыты өсіп, жүрек әрекетінің үнемді ритмі қойылады. Бұл тәждік қанайналымының және жүрек бұлшық етіндігі трофикалық процесстердің жақсаруының салдарына болады.

Бірінші сабақтарда, яғни тыныс алу техникасы әлі қарастырылмаған кезде, дайындық және негізгі бөлімдердегі дене жүктемесін ауыстырып отыру қажет: 5-6 босаңсытуға бағытталған тыныс алу жаттығулары.

Сабақтың қорытынды бөліміне тыныс алуға және босаңсуға бағытталған жаттығуларды орындап, жай жүру жатады. Содан кейін тамырдың соғуын өлшеу мен өз-өзін сезінуін анықтау, сабақтың қорытындысын жасау өзін бақылау күнделігіне жазумен аяқталады [3].

Гимнастика сабағы 3 бөлімді құрайды: дайындық, негізгі және қорытынды. 1 және 2 деңгейдегі сколиозда жаттығулар 40-45 минут бойында өтеді.

Дайындық бөлімі: жүру, саптағы жаттығулар, дұрыс мүсін қалыптастыруға арналған жаттығулар, тыныс алу жаттығулары.

Жүру –бұл адам үшін барынша табиғи жүктеме. Мүсіннің бұзылуы жүрісте көрінеді, ал жүру кезіндегі жаттығулар мүсіннің бұзылуын жоюға көмектеседі. Жүруді сабақтың барлық бөлімдеріне, басым түрде кіріспе және қорытынды бөлімдерге қосуға болады. Жүруді дұрыс мүсінді сақтаумен, тыныс алу жаттығуларымен, аяқтың ұшымен, табанның сыртқы және ішкі ойығына, табаннан ұшына әр түрлі қол, дене қозғалыстарымен ауысуы және қосымша тапсырмалармен қолданылады.

Жаттығуды айна алдында, назарды мүсінге бағыттау арқылы жасаған жөн. Негізгі бөлім: арқа бұлшық еттерінің, құрсақ тығыршығының, жалпы және күш төзімділігін жаттықтыру және қалыптастыруды қамтамасыз ететін, кеуде бөлігінің «бұлшықет корсетін» құру үшін, жалпы нығайтушы және тыныс алу жаттығуларымен үйлескен корригирлеуші жаттығулар.

Бұқаралық спорт ойындарын өткізу кезінде іске асырылатын жарыс қызметінің ұсынылатын моделі мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған іс-шараларды барынша қатысушылар үшін жайлылық, бұл жеңімпаздардың өте көп саны анықталатынын білдіреді. Жарыстарға қатысу үшін қатысушыларды топтарға бөлу есебінен – жынысы, жасы бойынша, нозологиялық категориялар бойынша бөлдік. Әрбір қатысушы кәдесыйлар немесе естелік сыйлықтар алады, оларға жарыс уақытында тамақтану қамтамасыз етеді, ойын-сауық бағдарламасынан эстетикалық ләззат алатындай тіп жасау әр оқиғаның міндетті элементі. Спорттық ғимаратты безендіру оларға ерекше көңіл күй сыйлады [4].

Әзірленген ұйымдастырушылық және әдістемелік жағдайлар бірнеше кезеңде жүзеге асырылады: дайындық, бұқаралық спорттық іс-шараларды өткізудің ұйымдастырушылық кезеңі, қорытынды шығару кезеңі (диагностикалық).

Бұқаралық спорт түрлерін ұйымдастыру мен өткізудің ұйымдастыру-әдістемелік шарттарын әр түрлі нозологиялық топтағы мүмкіндігі шектеулі студенттерге арналған іс-шаралар.

Мүмкіндігі шектеулі студенттерді салауатты өмір салты мен спорттық-бұқаралық қозғалысқа тарту үшін мұндай студенттердің жетістікке жетуіне жағдай жасау керек. Бұқаралық спорттық іс-шараларды ұйымдастыру кезеңінде олардың орны мен уақыты анықталады және келісіледі өткізу, әртүрлі нозологиялық топтардағы мүмкіндігі шектеулі студенттер үшін ортаның қол жетімділігі, спорттық ұйымдастыру, судьялардың, медициналық қызметтің, көліктің жұмысы өзара іс-қимыл жасайтын ұйымдар. Ұйымдастыру кезеңінде

өткізу туралы ереже жасалады, оның сценарийі құрылады. Өткізу туралы ережеде қатысушылардың жынысы бойынша топтары есепке алынады, осы топтар құрамының олар үшін таңдалған спорт түрлеріне сәйкес келуі. Ойын жеке және командалық түрлеріне артықшылық беріледі. Дәстүрлі түрлердің ішінен бұл жұмыс үстелі теннис, шахмат, дойбы [5].

Келесі кезең – бұқаралық спорттық іс-шараны өткізу. Іс-шараны алдын-ала жасалған сценарий бойынша өткізеді және ол мыналарды қамтиды: іс-шараның салтанатты ашылуы мен жабылуы, қатысушылар үшін жалпы жаттығулар өткізу, мастер-класстар өткізу бағдарламада алғаш рет. Өткізу кезеңі алаңдарды, құрал жабдықтарды дайындаудан басталады. Қатысушы санаттардың ерекшеліктерін ескере отырып, әрбір спорт түрі бойынша жарыстар өткізіледі. Ашылғанға дейін қатысушыларды тіркеу жүргізіледі. Іс-шаралардың ұзақтығы (4 сағат және одан көп) бағдарламадағы спорт түрлерінің саны мен қатысушылар санына байланысты. Осыған байланысты міндетті іс-шараның барлық қатысушыларын тамақтандыру жүзеге асырылады. Іс-шараны өткізу жүлдегерлерді марапаттаумен жабылу рәсімімен аяқталады. Жүлдегерлерге дипломдар, медальдар, жеке сыйлықтар және командалық кубоктар алады.

Қорытындылау кезеңі әлі де іске асырыла бастайды спорттық іс-шаралар: қатысушыларға жарыстардың қанағаттанушылығының шағын сауалнамасы ұсынылады, іс-шараларға тұрақты қатысатын қатысушылардың есебі жүргізіледі.

Мұндай спорттың маңызды міндеті – белгілі бір функционалдық бұзылуларға бейімделу (белгілі бір органдар немесе анатомиялық аймақтар). Спорт түрлеріне бөлу кезінде денсаулық жағдайын медициналық бағалау ғана емес, сонымен қатар белгілі бір спорт түрінің ерекшеліктері де ескерілуі керек. Жүктеме неғұрлым күшті болса, экстремалды көріністер неғұрлым көп болса, белгілі бір спортқа ену критерийлері соғұрлым қатаң болады. Сол студенттер денсаулығына байланысты жарыстарға қатыса алмайтын адамдар жетекші, бақылаушы, ұйымдастырушы ретінде қатыса алады [6].

Дайындық кезеңінің мақсаты бұқаралық спорттық іс-шараларды жылдық жоспарлау болып табылады. Бұл кезеңнің міндеттері – мүмкіндігі шектеулі студенттердің сабаққа деген қажеттіліктерін, идеяларын, себептерін, спорттық іс-шаралардың мазмұнына жыл сайын талдау жүргізу жыл сайынғы бұқаралық спорттық іс-шаралар күнтізбесі.

Бірінші кезеңнің маңызды аспектісі – спорттың қандай түрлері туралы түсінік қалыптастыру бұқаралық спорттық іс-шаралардың мазмұнына енгізу қажет. Мүмкіндіктері шектеулі адамдар арасындағы қоғамдық пікірдің сауалнама жүргізу, спорттық іс-шаралардың болашақ қатысушыларымен байланыс орнату, қатысушылардың саны мен құрамы туралы ақпарат. Бұқаралық спорт іс-шараларын ұйымдастыру және өткізу бойынша көп жылдық тәжірибе спорт бірқатар талаптарға сай болуы керек: әртүрлі нозологиялық топтар үшін қол жетімді болуы керек, арнайы контингенттің жоқ екенін ескере отырып, мүмкіндігі шектеулі спорттық дайындық, техникалық

қиын емес, сақтандырылған қатысушылар үшін қызықты. Сондай-ақ, спорттың жаңа түрлерінің әртүрлілігі мен енгізілуі маңызды фактор болып табылады. Таңдаудың бұл тәсілі мүгедектердің бұқаралық спорт түрлеріне қатысуына уәждемесін арттыруды қамтамасыз етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Винник Дж.П. Бейімделгіш дене тәрбиесі және спорт ред. – Киев: Олимпийская әдебиеті, 2016.

2 Грек Г.Н. Валеология негіздері: оқу құралы. – Смоленск, 2016.

3 Епифанов В.А. Емдік дене шынықтыру: ЕДШ бойынша жәрдемақы. – М., Ағарту, 2011.

4 Калинин Л.Н. ЖОО-дағы арнайы медициналық топ студенттерінің дене тәрбиесі.

5 Пархаева Е.С. Арнайы медициналық топ студенттерінің оқу сабақтарына сауықтыру әдістемелерін енгізу, 2014.

6 Будыка Е.В. Медико-психологический анализ здоровья студентов: Автореф. Дис.канд. наук : 19.00.01. – М., 1992.

FTAMP 14.15.01

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ШАРТТАРЫНДА ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ЖҮРГІЗУ

Д.Х. Халилова
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
А.Г. Касымова, А.М. Нупирова
Ғылыми жетекші, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Жарияланған пандемия нәтижесінде барлық білім беру ұйымдары қашықтықтан оқытуға көшті. Оқу процесін қашықтықтан оқытудың жаңа жағдайларына бейімдеу қажеттілігі туындады. Атап айтқанда, жұмыс бағдарламасын орындау үшін зертханалық жұмысты ұйымдастыру қажет. Мектеп оқушылары үшін қашықтықтан оқыту әдістемесін негіздеу және дамыту, оны зертханалық жұмыстарды жасауда қолдануды үйрену. Ол үшін қашықтықтан зертханалық жұмыстар жүргізуге мүмкіндік беретін интернет-

ресурстарға шолу жасау, қашықтықтан зертханалық жұмыстар жүргізу бойынша нұсқаулықтар әзірлеу және осы техниканы қолдану тиімділігін бағалау.

Түйін сөздер: виртуалды, қашықтықтан білім беру, зертханалық практикум, инновациялық технологиялар.

Қашықтықтан оқытуды кеңінен қолдану үшін оқытуға үлкен көңіл бөлу қажет. Сонымен қатар, қашықтықтан оқыту технологиялық, әдістемелік және психологиялық аспектілерін қамтуы тиіс, мұндай оқытудың әртүрлі үлгілерінің ерекшеліктерін ескеру керек. Бұл, әсіресе, қашықтықтан оқыту моделінде жұмыс істейтін педагогтар анықталады. Мұғалімдер кейінірек жұмыс істейтін қашықтықтан оқытудың ұқсас жүйесімен қашықтықтан білім беру технологияларын пайдалана отырып, оқытуды жоспарлайтын мұғалімдердің біліктілігін арттыру ұсынылады. Қызметкерлерге қашықтықтан білім беру технологияларын қолданып, тірек мектебінде (ресурстық орталықта) оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу және жаңарту бойынша талаптар қашықтықтан оқытуды жүзеге асыратын білім беру ұйымының маңызды іс-әрекеттерінің бірі болып табылады.

Қашықтықтан оқытудың ақпараттық жүйесі мынадай мүмкіндіктерге ие болуы тиіс: білім мазмұнын басқаруды қамтамасыз ету, «мұғалім–оқушы» білім беру өзара әрекеттесуді жүзеге асыру; әкімшілік, мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар, білім беру органдары үшін оқу процесінің ашықтығын қамтамасыз ету; оқушылардың жеке оқу жоспарларын қалыптастыруды және түзетуді қамтамасыз ету; электрондық кестені қалыптастырады. Білім беру порталының көмегімен әрбір қатысушыға білім беру үдерісіне жеткізеді; оқу үрдісінің нәтижелерін электронды түрде (портфолио және электронды журнал) жүргізу; электрондық күнделіктерді сақтау.

Электрондық қашықтықтан оқыту жүйесінің мүмкіндіктері электрондық оқытудың тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Физиканы қашықтықтан оқыту – ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар көмегімен жүзеге асырылатын және қойылған білім беру мақсаттарын жүзеге асыруға, педагогикалық әдістерді қолдануға, физика мұғалімі (оқытушысы) мен оқушылардың бір-бірімен арақашықтықтағы өзара әрекеті қашықтық дәрістер, семинарлар, зертханалық практикумдар сияқты оқу процесін ұйымдастырудың осындай формаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Физиканы қашықтықтан оқытудың жүйелік факторы. Қашықтықтан оқыту физикасы бойынша жаңа бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етуді жасаушылардың әрқайсысы өз жобасын іске асыру үшін педагогикалық, әдістемелік және бағдарламалық құралдарды таңдау проблемасымен бетпе-бет келеді. Таңдау керек: аудиторияны (жасы, қабылдау деңгейі, білім беру жүйесі); пән (салалар, олардың арасындағы байланыстар, материал көлемі, нақты деңгейлік мақсаттар, пәнаралық байланыстар); мақсатқа жетуге қажетті

педагогикалық техникалар мен әдістер. Аудиторияның қолданатын нақты техникалық құралдарды ескере отырып, мұндай жиынтықтың түзетілуі сөзсіз.

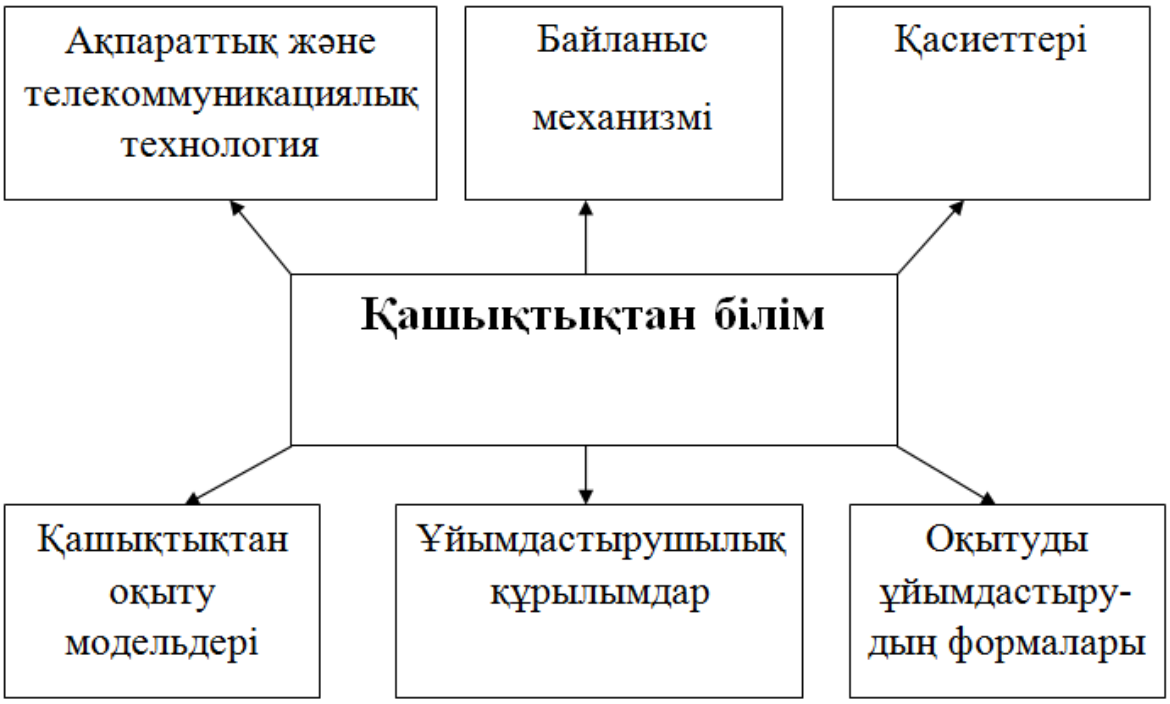

Сурет 1. Қашықтықтан білім берудің құрылымы.

Қашықтықтан оқыту физикасы әдістемесінің негізгі ережелерін келтірейік.

1. Мектептегі қашықтықтан оқыту әдістемесі қашықтықтан оқытудың қандай түріне қолданылатындығына қарай бөлінуі керек: дәстүрлі білім беру үдерісіне қосымша ретінде таратылған немесе аралас түрге (дәстүрлі + қашықтық).

2. Тыңдаушыларға мәліметтер базасына, білім базаларына, қашықтағы физикалық зертханаларға және физиканы қашықтықтан оқыту басқа құралдарына қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін оқу орны телекоммуникация құралдарын (модемдер, коммутаторлар, прокси-серверлер) алады, жалдайды және пайдаланады.

3. Физиканы қашықтықтан оқыту бойынша оқушыларды басқару жүйесі физика бойынша білім мен дағдыларды объективті бағалауды қамтамасыз етуі керек, сонымен бірге аутентификация мен қол жетімділікті басқарудың ішкі жүйесін қолданып, ақпараттың құпиялығы мен тұтастығын қамтамасыз ететін қорғауға ие болуы керек.

4. Қашықтықтан оқытудағы физикалық экспериментті үш тәсілмен оқыған жөн. Біріншіден, нақты тәжірибелерді бейнежазбаға түсіру, оларды тыңдаушыларға бірнеше рет көрсету (синхронды және асинхронды хабарлар түрінде). Екіншіден, виртуалды және модельдік эксперименттерді көрсету (желіде жасалған немесе алдын-ала дайындалған). Үшіншіден, нақты уақыт

режимінде физикадағы арнайы бағдарламалық-аппараттық жүйелерді қолдана отырып, қашықтықтан қол жетімділіктің физикалық экспериментін жүргізу, параметрлерді өлшеу, содан кейін эксперимент нәтижелерін талқылау.

5. Физиканы қашықтықтан оқыту зертханалық сабақтарын өткізу формалары мен әдістері келесі ерекшеліктерге ие:

– зерттеу қызметіне жақын зертханалық жұмысты орындау;

– жеке зертханалық жұмысқа бөлінген уақыттың қатаң регламенті жоқ;

– қиындықтар туындаған жағдайда кеңес алу мүмкіндігі;

– зертханалық жұмысты шағын топтарда орындау, нәтижелерді ұжымдық талқылау, тәжірибе алмасу мүмкіндігі;

– зертханалық жұмыстарға арналған әр түрлі тапсырмалардың болуы.

1. Физиканы қашықтықтан оқыту зертханалық жұмыстарға арналған құралдар талаптарға сай болуы керек (2-сурет).

Қашықтағы зертханалық практикумның құрылымы:

– зертханалық қондырғылардың үлгілері көрнекі және қауіпсіз болуы керек;

– виртуалды зертханалар интерактивті және эргономикалық болуы керек;

– зертханалық жұмыстарға арналған нұсқаулықта жұмысты орындауға жеткілікті теориялық бөлім, сондай-ақ мектеп оқушыларының оқу белсенділігін арттыру элементтері болуы керек.

Физиканы қашықтықтан оқытудың ерекшелігі – бұл оқушыға іс-әрекетті белсенді меңгеруге, өзін және өзінің мықты жақтарын тексеруге, қызықты шығармашылық іс-әрекет пен қарым-қатынасты іздеуге, нақты нәтиже ретінде өз ісін таңдап, оны аяқтау үшін жағдай мен ортаны ұсынады. Бұл оған жаңа мүмкіндіктер алуды және бар қабілеттерді жетілдіруді қамтамасыз етеді. Оқушы сыртқы бақылаушы емес, бірақ таным, қарым-қатынас және жұмыс процесіне шынымен де белсенді қатысады.

Зертханалық сабақта оқушылардың компьютермен оқу жұмысын ұйымдастырудың әр түрлі формалары болуы мүмкін: өзіндік жұмыс, бірлескен жұмыс (мұғаліммен, жұпта немесе кіші топта оқушылармен). Виртуалды құралдармен тапсырмаларды орындау бойынша оқушылардың өзіндік жұмысы, сондай-ақ бұрын алған білімдері мен іскерліктерін бекіту мақсатында компьютерлік сыныпта немесе үй жағдайында өз бетінше даярлау сағаттарында оқу сабақтарынан кейін ұйымдастырылуы мүмкін.

В.В. Трухинның берген анықтамасы бойынша виртуалды зертхана – оқу материалдарына қажетті шынайы нысандарсыз компьютерлік модельдеу арқылы тәжірибе жүргізудің бағдарламалық-аппараттық кешені. Оның құрамына қашықтықта орнатылған зертханалық қондырғылар (қашықтықтағы зертхана) және зертханалық тәжірибелерді модельдеуді бағдарламалық қамтамасыз ету (виртуалды зертхана) кіреді. Виртуалды зертхананың артықшылығы:

– оқу кабинеттерін қымбат құрал-жабдықтармен қамтамасыз етуді қажет етпейді. Бүгінгі күні қаржылық жетіспеушілікке байланысты көптеген оқу орындарының заман талабына сай құралдармен жабдықталу деңгейі төмен, онда ескі зертханалық құралдар орнатылған, ол оқушылардың жасаған тәжірибелерінің нәтижесін нақты бермеуі мүмкін.

– зертханалық жағдайда жасалуы мүмкін емес тәжірибелерден компьютерлік модельдеу (компьютер экранындағы көрсетілім) арқылы нәтиже алуға мүмкіндік береді. Қазіргі компьютерлік технологияның шынайы жағдайда қосымша техниканың көмегінсіз процестер мен құбылыстарға (мысалы, бақылау жасайтын нысанның көлемінің өте кіші болуы т.б.) бақылау жасауға мүмкіндігі зор.

– аз секундтар немесе бірнеше жылға созылған үдерістер мен құбылыстарға бақылау жасау мүмкіндігі;

– қауіпсіздік мүмкіндігі (жоғары вольтты немесе улы химиялық заттармен тәжірибе жасау, т.б.);

– бір уақытта бірнеше тәжірибе жүргізу мүмкіндігі;

– тәжірибе нәтижесін жылдам алудағы уақыттың үнемділігі;

– қашықтықтан оқытудағы виртуалды зертхананы пайдаланудағы

мүмкіндіктер, т.б. сипатталады.

Енді осы виртуалды зертхана не үшін қажет деген сұрақтың мағынасын ашатын болсақ:

– шынайы зертханалық жұмыстарға дайындық жасау;
– материалдық-техникалық жағдайдың сәйкессіздігін жою;
– қашықтықтан оқыту;
– теориялық материалды тәжірибеде өз бетімен зерделеу;
– ғылыми немесе жоба жұмыстарын жүргізу;
– тәжірибенің нақтылы нәтижесін алу үшін маңызды.

Жоғарыда келтірілген алғы шарттар виртуалды зертханалардың түрлерін ажыратып береді. Қазіргі оқу үдерісінде екі өлшемді және 3D; қарапайым және күрделі виртуалды зертханалардың түрлері қолданылып жүр, олар зерттеу және оқытуға арналған түрлі бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады (кесте 1).

Кесте 1. Виртуалды зертхана бағдарламалары.

Түрлері	**Сипаттамасы**
VirtualLab	Жаратылыстану пәндері бойынша (биология, физика, химия, география, экология) оқушыларға виртуалды зертханалық жұмыстарды дайындау бойынша жоба. Виртуалды зертханалық жұмыстар Flash технологиясының көмегімен жүзеге асырылады. Жеке пәндер бойынша маманданумен ерекшеленеді, тәжірибе көбінесе сызықтық тәсіл (жұмыстың реттілігі және алынатын нәтиже алдын-ала беріледі) бойынша орындалады. Virtual Lab-тың танымдық құндылығы жоғары және қажетті құрал-жабдықтар жоқ болған жағдайда лабораториялық жұмыстарды жүргізуге көмектеседі. Жобаның сайты – Virtual Lab: http://www.virtual lab.net/ Жаратылыстану пәндері бойынша виртуалды зертханалық жұмыстарға мысал: – Толық тізбектердегі Ом заңын зерделеу. – Металл және шойын үлгілерімен таныстыру. – Органикалық емес байланыстардың идентификациясы. – Биологиялық үлгідегі экожүйе өзгерістерін зерттеу. – Бунақденелердің сыртқы құрылысын зерделеу, т.б.
Wolfram Demonstration Project	Қазіргі ғылым мен техниканың тұжырымдарын бейнелейтін көрнекілік. Wolfram онлайн интеркативті лабораторияларын біріктіретін біртұтас платформа. Жоба каталогы білім және адамның іс-әрекетінің түрлі салаларына жататын негізгі 11 тараудан тұрады, мұнда физика, химия, математика және техника, инженерлік іс, әлеуметтік ғылым салалары бар, мысалы, Radial Engine, 3D skeletal Anatomy of the Arm, Keynesian Cross diagram, т.б.

Зертханалық жұмыс – көп функционалды қызмет атқарады, оның негізгі мақсаты:

– теориялық материалды тәжірибеден өткізіп, алған білімдерін бекіту;

– ғылыми ойды дамыту және талдау жасау біліктерін меңгеру;

– оқушылардың эмпирикалық білімге деген қызығушылықтарын арттыру;

– тұрмысқа қажетті мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыру;

– алған білімнің тиімділігін арттыру, ынтымақтастықта жұмыс жасауды сезіну;

– механикалық есте сақтау әдісінен белсенді әрі тиімді іс-әрекет әдісіне көшу;

– инновациялық технологиялар мен өндіріс әдістерін пайдалануды модельдеу;

– мұғалімдердің білім деңгейі мен тәжірибелік дағдыларын арттыру және пәнді терең түсінулерін қамтамасыз ету және т.б. қамтиды.

Жаратылыстану – ғылыми білім берудің мақсаты оқушылар алған білімдерін болашақ кәсіби іс-әрекеттерінде толығымен пайдалана алуға үйрету. Сондықтан жаратылыстану пәндерін зертханалық құралдармен жабдықтаудың маңызы зор, себебі зертханалық тәжірибе жасау арқылы оқушылар өзбетімен жұмыс жасауды меңгереді.

Зертханалық жұмыстың элементтері екі топқа бөлінеді:

1) ақпараттық;
2) тексеру топтары.

Ақпараттық топ элементтері дәріс сабақтары ресурстарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады және теориялық кіріспеден, модельді сипаттаудан және зертханалық жұмыс моделінен тұрады.

Тексеру тобының элементтері бақылау сұрақтары немесе тест сұрақтары ресурстарын пайдалануды құрайды, бұл жағдайда жұмысты орындау іс-әрекеттерінің интерактивті нұсқаулары беріледі. Аудио және визуалды көріністер арқылы оқушылардың білімі бақыланып, бағаланады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, оқыту үдерісінде виртуалды зертханалық жұмыстарды пайдаланудың оң және теріс жақтарын ажыратуға мүмкіндік туды (кесте 2).

Кесте 2. Виртуалды зертханалық жұмыстарды пайдалануды бағалау.

Виртуалды зертханалық жұмыстар	
Оң жақтары	**Теріс жақтары**
1) кіріктіріп оқыту мүмкіндігі; 2) нақты зертханаға тәуелсіздігі (компьютер арқылы тәжірибені жүргізу); 3) шынайы бақылау жасауға мүмкіндіктің жоқ болуында, оқу ғимараттары жағдайында нысандар мен құбылыстарды модельдеу мүмкіндігі; 4) интернет желісін пайдалана отырып, тапсырманы қашықтықтан орындау мүмкіндігі; 5) оқушылардың ақпараттармен жұмыс жасау біліктерін қалыптастырып, коммуникативтік қабілеттерін дамытады; 6) оқу материалдарын жоғары шекті (max) көлемде меңгереді; 7) оқушылардың зерттеушілік және өз бетімен оңтайлы шешім қабылдау біліктерін қалыптастырады; 8) қысқа уақыт аралығында зерделенетін оқу материалдарының көлемі ұлғаяды; 9) оқу материалдарының түрлі түстермен берілуі, дыбысталуы және қозғалысы оның көрнекілігін арттырады, т.б.	1) шынайы зерттеу жүргізуге мүмкіндіктің жоқтығы; 2) зат түрінде көрнекіліктің болмауы; 3) оқушылардың нақтылы құрал-жабдықтармен жұмыс жасаудағы практикалық дағдыларының болмауы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Агапонов С.А. Средства дистанционного обучения. Методика, технология, инструментарий. – Петербург, 2003. – 336 с.

2 Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. – Академия, 2007. – 336 с.

3 Виртуальные лабораторные работы по физике Медиадидактика. – 2016. –http://mediadidaktika.ru.

4 Виртуальная образовательная лаборатория ВиртуЛаб. – 2020. http://www.virtulab.net.

5 Қазақстан және ТМД елдеіндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы, – 461 б.

ҒТАМР 14.15.15

КРЕАТИВТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮДЕРІСІНДЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫҢ АТҚАРАТЫН РӨЛІ

М.Т. Кошанова
PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Ж.Т. Кошанова
Ф.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы СҚУ, Петропавл қ.

Мақалада болашақ маманның қоғамдың өмірдің өзіндік дамуы, қалыптасуының субъектісі ретінде инновациялық білім беру ортасында педагогикалық креативтілікті қалыптастыруда шығармашылықтың рөлі сөз болады.

Оқу-таным үдерісінде білімгерлердің креативтілік іс-әрекетін дамыту мәселесінде тұлғаның деңгейін анықтауға негіз болатын шығармашылықтың қажеттілігінің ерекшеліктері айқындалып, оның жолдары қарастырылады.

Сонымен қатар, білімгерлердің дамуы шығармашылық мүмкіндіктермен байланыстырылып, креативтіліктің қалыптасуы зерделенеді.

Түйін сөздер: креативтілік, ой ұшқырлығы, икемділік, ерекшелік, интеллектуалдық белсенділік.

Бәсекелестікке қабілетті мамандар дайындауды жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Болон үдерісіне кірді. Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне кіруі еліміздің білім беру жүйесін жетілдірудің жаңа бағдары инновациялық білім беру субъектілерін даярлауды талап етеді [1]. Нәтижесінде, университет білімгерлерінің қоғамдық өмірдің өзіндік дамуы мен қалыптасуының субъектісі ретінде инновациялық білім беру ортасында педагогикалық креативтілігін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау және оның ішкі тетіктерін айқындау болып есептелінеді.

Жаңаны құру ретінде қарастырылатын креативтік барлық дәуірдің ойшылдарының зейінін аударды. Қазіргі кезде де креативтік механизмі, оның өлшемдері, креативтік қабілеттер туралы сұрақтар, тіпті осы ұғымның анықтамасы туралы пікірлер күні бүгінге дейін жалғасуда. Креативтілікті тек данышпандар ғана емес, әр түрлі саладағы белсенді мамандар да пайдаланады.

Ғалымдар, зерттеушілер, психологтер мен педагогтер өздерінін зерттеулеріне креативтілік ұғымына әртүрлі анықтамалар береді. Е.Торренс бойынша креативтілік – білім игертуде кездесетін қиындықтарды, кейбір кемшіліктерді шешудегі қабілеттілік.

Е. Торренс үш факторлы креативтіліктің моделін ұсынады. Олар:

– ой ұшқырлығы (продуктивтілігі-өнімділігі);
– икемділік;
– ерекшелік, өзіндік [2, 145 б.].

Бұл тәсілде шығармашылық өлшемі нәтиже сапасы емес, шығармашылық өнімділікті арттырып, белсенділікті жандандыратын сипаттар мен үрдістер ретінде көрінеді.

Д.Б. Богоявленская креативтілікті жеке тұлғаның «шығармашылық дарындылығы» ретінде қарастыра келе, шығармашылықты талдау бірлігі – интеллектуалдық белсенділікті (шығармашыл тұлғаның танымдық және мотивациялық сипаттарын олардың бірлігінде бейнелеп көрсетеді) және интеллектуалдық белсенділіктің үш деңгейін ажыратады:

– стимулдық – өнім;
– эвристикалық;
– креативтілік [3, 7 б.]

Стимулдық деңгейге жеке тұлғаның интеллектуалдық белсенділігі танымдық ынта және жігерлілікпен жұмыс жасау барысында да бастапқы берілген тәсіл шеңберінде қалатын адамдар жатқызылады, олардың іс-әрекеті сыртқы стимулмен анықталады.

Эвристикалық деңгейдегі адамдарға өз іс-әрекетінің құрамы мен құрылымын талдау, түрлі міндеттерді өзара салыстыру тән, бұл жаңа шешімдерге, ой-қорытындыларға, жаңалық ашуға жетелейді.

Интеллектуалдық белсенділіктің креативтілік деңгейіндегі адамдар құбылыстардың себептерін түсінуге тырысады, ал бұл өз кезегінде зерттеудің жаңа мақсаттарына айналдырып, талдау үдерісін тереңдете түседі.

Көптеген зерттеулерде ғалымдар «креативтілік» ұғымына анықтама беруде креативтіліктің бір сипаты ретінде жеке тұлғаның жағдаяттардан шыға білу қабілеті мен өзіндік мақсатты нақты қоя білу қабілеттілігіне тоқталады.

Л. Ермолаева-Томина шетел зерттеушілерінің тәжірибесін жалпылай келе, креативтілікті әртүрлі қабілеттердің жиынтығы ретінде анықтайды, қабілеттер әр адамның жеке-даралық сапасында әр түрлі көрініс беретіндігіне тоқтала келіп, төменде көрсетілген белгілерді атап өтеді:

– тәжірибеге ұмтылушылық – жаңа проблемаларға икемді, мәселені шешуге бейімділік;
– талқылауға икемділік – тапсырманың шегіне шыға алу;
– ой ұшқырлығы – тез арада, кенеттен шешім шығару тәсілдерін өзгерте алу қабілеттілігі;
– ойлау ерекшелігінің болуы – өзбеттілік, даралық ерекшелік, ерекше шешім шығару.

Креативтілікті қалыптастыру мәселесіне сәйкес жазылған еңбектерді саралай келе креативтіліктің құрылымдық бөліктерін бөліп көрсетуге болады:

– аса сезгіштік, ой ұшқырлығы, жаңаға ұмтылушылық, шығармашылық қабілеттер, өзіндік ой-пікірлерде тұра білу, өзіне сын көзбен қарау, қисынды ойлау, жаңаны сезгіштік, күмәншілдік, әр нәрсеге күмән келтіру, т.б.

Креативтілік арқылы адам өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылып, ізденеді, өзінің істеріне есеп беріп, кемшіліктеріне сын көзбен қарай алады.

Жеке тұлғаның креативтілігін, шығармашылық дербестігін қалыптастыру өте маңызды, күрделі және көп салалы мәселе болып есептеледі. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі.

Демек, креативтілікті қалыптастыру шығармашылыққа жетелейтін қабілеттер мен шығармашылық қызметің сапасын анықтайтын, жаңаны тану мен жасауға бейімделуге бағыттайтын әрбір жеке тұлғаға тән интеллектуалдық үдеріс ретінде сипатталады.

В.С. Шубинский шығармашылық процесті үш сатыға бөліп, онда пайда болатын қабілеттердің қасиеттерін төменде берілгендей зерделейді:

1. Жаңаны, өзгеше, тың дүниені сезе білу, қарама- қайшылықтарды түсіне білуде сезімталдық, сындарлылық, шығармашылық ой – талдауға бейімділік, жан дүниесіне ішкі тартысты оята білу қабілеті, танымдық қызығушылық, яғни шығармашылық көңіл күйдің туу кезеңі.

2. Интуиция, шығармашылық қиял, әдемілікті сезіне білу, сөз ұшқырлығы, қайшылықтарды түсіну, ой қызметінің ерекшелігі, батылдық, шығармашылыққа деген ішкі құштарлық, яғни оқиға, белгілі бір образ жасаудың бағдар ұстанар кезеңі;

3. Өзіндік сын, бастаған ісін аяғына дейін жеткізу, дәлелдеме, дәйектемелер ұсына білу, оның формаларын табу, яғни сын, дәлелдеме сатысы.

Педагогика, психология саласындағы ғалымдардың зерттеулерін басшылыққа ала отырып, білімгерлердің креативтілігін дамытуда бір-бірімен тығыз байланысты болатын төмендегідей қағидаларды айқындауға болады:

– білімгерлердің жеке психологиялық ерекшеліктерін;

– тұтас педагогикалық процесте білемгерлердің танымдық әрекетінің басым болуы;

– білімгерлердің білуге деген құштарлығын белсендендіруге негізделген іс-әрекеттерді жетілдіру;

– тұлғаның жоғары сезімдерін дамыту;

Егер оқу-таным процесінің құралдары, формалары, әдіс-тәсілдері нақты бір мақсатқа бағытталып, түрлендіріліп отырса, онда білімгерлердің таным процестерінің деңгейі жетіліп, іс-әрекеттерін дербес орындауға дағдыланады.

Әрине, егер іс-әрекет біркелкі, сыңар жақты болып қайталана берсе, онда білімгерлерді шығармашылыққа жетелеу екіталай болар еді. Ал, шығармашылық пен эмоция ұштастырылса, ол бір-бірімен үйлесе отырып болашақ маманның іс-әрекетін ынталандырады.

Іс-әрекеттің нәтижелі болуы шығармашылықтың дамуы үшін қажетті шарттардың бірі.

Педагогикалық шығармашылықтың ең жоғары деңгейі креативтілік болып келеді. Себебі, ол жаңашылдық стандартты емес бағыттармен, құрамдармен сонымен қатар, күрделі болып саналатын педагогикалық

мәселелерді белгілі бір шаблонсыз түрде шешумен зерделенеді. Демек, креативтілік көрінісі шығармашылық оқу әрекетімен жүзеге асырылады.

Креативтілік ұғымының педагогикалық-психологиялық еңбектердегі көрінісін талдай келе, біз А.В. Хуторской мен отандық ғалым Ш. Таубаеваның креативтілік ұғымына берген анықтамасы «креативтілік дегеніміз жеке шығармашылық әрекеттің жемісі» және «креативтілік – бұл индивидтердің саналы құндылықтар жасау, стандартты емес шешім қабылдаудың терең қасиетін көрсететін қабілеттілік» – деген пікіріне қосыламыз [4, 44 б.]

Креативтіліктің негізгі көрсеткіштері: ойдың шапшаңдығы мен икемділігі, өзіндік ерекшелігі, білуге құмарлығы, дәлдігі мен батылдығы.

Креативтілік – іс әрекет нәтижесі ретінде кез-келген жаңа материалдық және рухани құндылықтарды құру болып табылады. Креативтілік ішкі мазмұны жағынан мәдени-тарихи құбылыс болса да оның психологиялық аспектілері бар. Олар: жеке және процессуалдық. Ол жеке тұлғаның бойындағы қабілеттеріне, мотивтеріне, білім мен дағдыларына негізделеді, олардың көмегімен белгілі бір өнім жасалады, ол жаңашылдығымен, өзіндік ерекшелігімен және бірегейлігімен ерекшеленеді [5].

Жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін, даралығын құрайтын бірнеше қасиеттерінің ішінде ақыл сапаларының елеулі мәні зор. Олар адамның ақыл-ой қызметінің ерекшеліктерінен, оның ақыл-ой қабілетінің өзіндік өзгешеліктерінен байқалады.

Ақыл-ойға қабілеттілік деп нақты бір адамның ойлау өзгешелігін білдіретін сапалар жиынтығы айтылады. Ақылдың мұндай сапаларына:

– білім құмарлық пен ізденімпаздық. «Білім құмарлық» пен «ізденімпаздық» ұғымдары көбінесе синоним ретінде қолданылады, бірақ олардың арасында аздаған айырмашылықтар бар. Білім құмарлық – әдетте адамның өмірде кездесетін жаңа нәрсені білуге ұмтылысы. Ізденімпаздық – нәрсені жан-жақты білуге, өзіне әлі таныс емес құбылыстар мен байқаған фактілерінің негізгілеріне жетуге, бұл фактілердің шығу көздерін білуге, яғни онымен байланысты нәрсенінің барлығын анықтауға, онда өзгеріс туғызатын жағдайларды ашуға талпынатын адам;

– ой тереңдігі. Мәселе қою – ақыл-ойлық қызметтің аса маңызды буыны. Оны шешу үшін бастыны қосалқыдан, жорамалды шындықтан, құбылысты шығу тегінен, негізгіні детальдан ажырата білу қажет. Сұрақ қоя білу («неліктен, неде?», «қашан, қайда» т.б.) және құбылыстың тегін ашу, құбылыстар арасындағы және олардың өз ішіндегі кез келген емес, ең негізгі, елеулі байланыстарды таба білу ақылдың тереңдіген білдіреді. Сонымен қатар, зерттеліп отырған фактінің ең маңызды жақтарын ашуға және оның өзіне белгілі басқа да құбылыстарымен жан-жақты байланысын жасауға талпынады. Сондықтан, ой тереңдігі көбінесе білім құмарлықпен ұштасады;

– ақылдың икемділігі мен оралымдылығы. Әр нәрсені шешу үшін адамда бар тәжірибені кеңінен және өте мұқият зерделеп пайдалану талап етіледі, сондықтан оның ойлауы икемді және оралымды болып келуі қажет. Демек, нақты мәселені шешуге әр түрлі білімді пайдалана біледі. Нәтижесінде, бұрын

орныққан байланыстардан назарын басқа жаққа тез аударуға, жаңа үйлесімдер жасауға таныс ұғым, бейне, байланыс, заңды жаңа қатынастарға енгізуге, затқа жаңа, әдеттен тыс тұрғыдан қарауға, елеусіз болып көрінетін фактілерді салыстырып, тиісті қорытындылар жасауға қабілетті болады. Ақылдың осындай оралымдылығы – ойлау тереңдігі мен шапшаңдығы үйлесімін тапқан ақыл тапқырлығынан көрінеді. Әдетте үйлесімділік, ең маңызды мәселені тез анықтаушылық, жаңа шешімдерге оңай келушілік ақылдың тапқырлығын, оралымдылығын, саналылығын білдіреді;

– логикалылық. Ақылдың бұл сапасы ой процесінің өзінің барысын сипаттайды және ең біріншіден, синтездеу арақынасымен анықталады. Ойлау процесінің бағытының айқындығы, оның бірізділігі, қойылған мәселеге сай келушілігі, логикалылығы, барлық ірі және ұсақ детальдарды салыстыра білушілік адамға болашақ (немесе бұрын болған) құбылыстың барысын анықтауға мүмкіндік береді.

– дәлелділігі. Ойлаудың дәлелділігі келтірілген негіздеудің логикалылығын, бірізділігін қажет етеді, яғни белгілі бір пікірдің ақиқаттығын басқа бір осымен байланысты пікірдің ақиқаттығын негізге алатын логикалық операция.

Бұл сапаларды жүзеге асыру үшін, педагогтың бойында төрт түрлі маңызды қасиет болуы қажет. Олар: тұлғалық; шығармашылық; өзіндік; дербес қасиеттер. Ал, оқу-таным үдерісі білімгерлердің дамуы мен осы қасиеттерді меңгеруге икемдеп, сол арқылы төрт түрлі мәдени-тарихи тәжірибелерге қол жеткізеді. Атап айтсақ: материалдық мәдениет; жалпыға ортақ мәдениет; танымдық және шығармашылық мәдениет; рухани мәдениет.

Мысалы, Ю.М. Лотман «кинотетрға бара жатқанда, санаңызда сырттан көрген жарнама арқылы студияның атын, режиссердің авторы мен жетекші авторларды, жанрды, сізден бұрын фильмді көрген таныстарыңыздың берген бағасын алдыңғы көркемөнер шығармашылық тәжірибеңізге сүйене отырып нақты құрылымы бар өзіңіздің күткен сұлбаны анықтайсыз. Көрсетіліп отырған алғашқы кадр осы құрылым бойынша қабылданса, онда бұл туынды сізге ешқандай жаңалық болмағандықтан, авторлық модель алдын-ала берілген қалып болып есептеледі.

Бірақ, ол басқа да болуы мүмкін: белгілі бір кезеңде фильмнің желісін көз алдыңызға елестеткенде оның идеясы қайшылық тудырады. Санада танымал, ойды жаулап алған және белгілі бір қалыпқа айналған, шындыққа жанасатын өзінің анағұрлым жетілдірілумен жаңаны құруды ұсынады» [6, 171-172 б.]. Бұл жерде, В.А. Ядовтың мұндай шарттарды бірнеше деңгейге бөлуге болады деген пікірімен келісуге болады:

– элементарлы түрде бекітілген (қарапайым жағдайлар мен өмірлік қажеттіліктерге негізделген);

– коммуникативті (қарым-қатынас қажеттілігіне негізделген);

– әлеуметтік негіз (база) (жеке тұлғаның нақты әлеуметтік белсенділігінің сферасына қатысты қызығушылықтарының бағытына негізделген);

– жоғары (жеке тұлғаның нақты әлеуметтік сферасына негізделген құндылық бағыттылығы) [7, 89 б.].

Сонымен бірге, көркем шығарманы қабылдау үшін әр деңгейдің ішінде өзінің айырмашылықтары бар.

Сондықтан, білімгерлер оқытушы берген білімді, іс-әрекеттің әдістері мен тәсілдерін, бағалау өлшемдерінен тұратын қоғамдық, ұжымдық тәжірибе тағылымдарын меңгерумен шектелмей, оны одан әрі өзінің белсенділігімен, бағыттылығымен, зерделі түрде керативтілік іс-әрекетімен сабақтастыру қажет.

Қорыта келгенде, қазіргі кезде әлеуметтік ортаны демократияландыру жағдайында білім берудегі жеке көзқарастың пайда болуы мен дамуы үшін алғышарттар жасалуда, бұл әрбір жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау құқығын, өз мүддесіне сәйкес өзін-өзі дамытуды және жеке тұлғаны білім беру процесінің субъектісі мен объектісі ретінде бір уақытта қарастыруды көздейді. Бұл педагогикалық теорияны абсолютті білім беру мақсаттарынан (жан-жақты дамыған тұлға) бас тартып, жаңа мақсаттарға – адамның өзін-өзі реттеу, өзін-өзі тәрбиелеу қабілеттерін барынша дамыту мен дарындылықтарына көшуге мәжбүр етеді.

Студенттердің креативтіліктерін дамытудың оңтайлы педагогикалық шарттарын іздеу, олардың жеке іс-әрекеттерінің бұрыннан алынған тәжірибесіне негізделуі ескерілуі керек. Оқытудың бұл тәсілі тұлғаға бағытталған деп аталады.

Тұлғалық бағдарлы оқыту ең алдымен білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне негізделген креативтіліктерін дамытуға бағытталған. Әдетте, бұл олардың талаптарына, қабілеттеріне, бейімділіктеріне, қызығушылықтарына, құндылық бағдары мен тәжірибесіне сүйенеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Білім беру ұйымдарында пайдаланылатын бағдарламалық-аппараттық кешенге және қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етуге қойылатын ең аз талаптарды айқындау туралы» (Цифрлік портфель) 2020 жылғы 2 наурыздағы №79 бұйрығы.

2 Torrance E.R. Growing up creatively gifted: a 22-year longitudinal study. Creative Child and Adult Quaterly. – 1980. N 5. – P. 145.

3 Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология». – М.: Знание, 1981. – №10. – 96 с.

4 Ташбулатова А.Е. Болашақ химия пәні мұғалімінің креативті тұлғасын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Түркістан, 2014. – 179 б.

5 Батоврина Е. Креативность: дань моде или необходимость? 10 способов сломать рамки шаблонного мышления // Управление персоналом. 2011. – № 20.

6 Лотман Ю.М. Лекции по структурной поэтике //Труды по знаковым системам: Ученые записки Тартусского ун-та. – № 160. – Тарту, 1964. – 187 с.

7 Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – 106 с.

ҒТАМР 14.35.07

КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К. Мешел, Ж.А. Есказинова
Магистрант, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақала қазіргі заманғы көптілді білім беру жағдайында CLIL технологиясының қолдану ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Интеграцияланған әдістің негізгі принциптері қарастырылады және талданады. CLIL технологиясының пайда болуы, қолданылуы туралы ақпарат қарастырылады. Осы әдістеменің оқу орындарында ағылшын тілі сабақтарында қолдану мысалдары келтіріледі. CLIL әдістемесінің негізгі аспектілері және оларды қолдануға тән ерекшеліктері мұқият қаралады.

Түйін сөздер: кіріктірілген оқыту, бағдарлама, мазмұн, әдіснама, тәжірибе, құзыреттілік.

Қазақстан халқына арнаған «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан бүкіл әлемде үш тілде қолданатын жоғары білімді ел ретінде қабылдануы тиіс: Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде, халықаралық қарымқатынас тілі ретінде, орыс тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға табысты кірігу тілі ретінде» делінген [1]. Үш тілде білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру заңнамалық актілер мен даму бағдарламалары арқылы жүзеге асырылады.

Әлемдік тәжірибеде сәтті жүзеге асырылған осындай тәсілдердің бірі CLIL деп аталатын пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту деп аталады. CLIL технологияны пайдалану білім беру проблемаларының айтарлықтай ауқымын шешуге мүмкіндік береді. Ана тілі емес (шетел) тілді және тілдік емес пәндерді бір мезгілде оқыту күтілетін оқыту мақсаттарына жетудің және кең ауқымды дағдыларды қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. CLIL-ды орта

білім беру тәжірибесіне енгізу кезінде ықтимал қауіптерді болдырмау үшін мұғалімдер осы әдістемені меңгеруі тиіс. Практикалық қызметінде пән мұғалімдері мен тілдік пәндер мұғалімдері жаңа білім беру жағдайына байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады, олар заман талаптарына сәйкес жаңа білім жағдайымен, тәрбиелеу мен білім берудің белгіленген әдістері және тәсілдерін өзгертуге, оқытудың коммуникативтік әдісі мен ағылшын тілін білудің жеткіліксіз деңгейіне байланысты. Бұл әдістемелік ұсыныстар CLIL технология негізінде ағылшын тілін және жаратылыстану бағытының пәндерін (информатика, физика, химия, биология, жаратылыстану) интеграцияланған оқыту әдіснамасының негізгі ережелерін сипаттау мен түсіндіруге бағытталған. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қарастырылған:

– CLIL технологиясының мақсаты мен бағыттарын нақтылау;

– CLIL технологиясын қолданудағы табысты тәжірибелердің үлгілері;

– CLIL мәнмәтінінде тілдік және тілдік емес пәндердің өзара әрекеттесуін ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар;

– CLIL мәнмәтінінде білім алушылардың тілдік және пәндік құзыреттіліктерін бағалау ерекшеліктерін сипаттау.

К. Құдайбергенова «құзырлылық» ұғымына «құзырлылық ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «компетенс» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деген түсініктеме береді [2].

Инновациялық оқыту нәтижелері оқушының өз бетінше әрекет етуі арқылы білімді меңгеруіне ықпал етуі тиіс. Оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымдық көзқарастары мен танымдық белсенділігін арттыруда, зерттеушілігі арқылы шығармашылық икемділігін дамытуда, біліктілікке ұмтылуда, яғни тұлғаны жан-жақты дамытуды жүзеге асыруда оқу үдерісіне инновациялық технолгияларды енгізу шешуші рөл атқарады, оң нәтиже береді. Сондықтанда білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін білім беру үрдісінде әр түрлі әдістерді қолдануымыз қажет. Соның бірі, қазіргі кезде тамырын жая бастаған CLIL әдісі.

CLIL терминін алғаш рет 1994 жылы Дэвид Маршам ойлап тапқан еді. «CLIL» ағылшын тілінде Content and Language Integrated Learning немесе пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдістемесі, пәндерді екінші не үшінші /қазақ, орыс, не ағылшын/ тілде оқыту деп қарастыруға болады. Кейінгі зерттеулерде мынандай анықтама береді: «CLIL-оқушылардың шетел тілінде лингвистикалық және коммуникативтік дағдылардын қалыптастыруға мүмкіндік беретін дидактикалық әдіс» [3].

CLIL технологиясы: мақсаты мен міндеттері Оқытудағы кіріктірілген пәндік-тілдік тәсіл (ары қарай – CLIL) – кең түсінік, ол пәнді шет тілдері арқылы меңгерудің оқыту әдісін сипаттау үшін қолданылады, оның негізгі мақсаты – пәнді меңгеру және шет тілі бойынша тілдік дағдыларды жетілдіру.

CLIL материалдық мазмұн мен тіл үйрену арасындағы теңгерімді талап етеді, онда тіл мазмұнды оқыту құралы ретінде пайдаланылады, ал мазмұн, өз кезегінде, тіл үйрену үшін ресурс ретінде қолданылады. CLIL терминін (Content and Language Integrated Learning).

Негізі CLIL екі мақсатты көздейді, яғни шет тілі арқылы пәнді оқу және оқытылатын пән арқылы шет тілін меңгеру. Қазақстанның үш тілдік саясаты мектеп оқушыларына тіл үйренумен бірге тіл үйрену мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. CLIL бағдарламасы екі жаһандық мақсаттарға ие: пәннің шет тілі арқылы мектепте оқу деңгейі, сондай-ақ оқытылатын пәндер арқылы шет тілін тереңдетіп оқыту. Мұндай көзқарас студенттерге химия, математика, география, биология, жаратылыстану ғылымы, классикалық әдебиет, информатика, экономика, өнертану, философия, біртұтас үрдісінде туған және білетін тілдерінде келесі тақырыптарды түсіндіруді біріктіреді [4].

CLIL шартты түрде екіге бөлінеді: hard CLIL және soft CLIL. Hard CLIL дегеніміз кез-келген мектеп пәні ағылшын тілінді жүргізіледі (тек білім алушының ағылшын тілі деңгейі L2 болуы тиіс). Бұндай оқыту барысында оқушылар география, әдебиет, биология, физика, тіпті дене шынықтыру пәндерін шет тілі арқылы зерттей алады. Ағылшын тілі мұғалімдері soft CLIL әдісін қолданады, олардың міндеті шет тілін басқа пәндердің тақырыптарын қолдану арқылы үйрету болып табылады.

CLIL әр түрлі білім беру жүйесінде қолданылады, бала-бақшаның дайындық тобынан жоғары білім беру орындарына дейін жүргізілуі мүмкін. Негізінен бұл әдістемені қолдану барысында Еуропа елдерінде негізгі 4 «С» аспектісі қарастырылады. Олар:

Content – пән мазмұны. Пән аумағындағы білімді, шеберлікті және дағдыларды дамыту.

Communication – коммуникация. Оқыту процесіндегі шет тілін ауқымды қолдану.

Cognition – ойлау. Ойлау және тану қабілетін дамыту.

Culture – мәдениет. Пәнаралық байланысты түсіну, пән мәдениетін түсіну.

Мүмкіндігінше сөйлеу белсенділігінің барлық түрлері сабақта (CLIL) болуы керек, дегенмен, осы оқыту әдісінің ерекшелігі (CLIL) оқу уақытының көп бөлігін алуында. Дегенмен мұғалім сабақты жоспарлай алады, кейбір материал аудио мәтін түрінде ұсынылуы мүмкін және оқытудың іздеу әдістері арқылы диалог пен әңгіме арқылы материалды түсінуге болады. Тыңдалым жазылыммен біріктірілуі мүмкін (кестелерді толтыру, диаграмманы құрастыру, кемшіліктерді қалпына келтіру). Оқу материалдарын таңдағанда, жас ерекшеліктеріне және оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне сәйкес келетін түрлі стильдердің түпнұсқа мәтіндерін таңдау керек. Сондай-ақ, аудио және бейне материалдарын пайдалануға болады. Оқу материалы екі мақсатқа қол жеткізуге тиіс: тақырып және тіл. Мәтіндер кішігірім бөліктерге бөлініп, иллюстрациялар, диаграммалар, карталар және т.б. бірге жүрсе, жақсы қабылданады [5].

Пәннің және тілдің кіріктіліген оқытуы CLIL-ді әзірлеген әдіснама мамандарының қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылады [6]:

1) көп жақты фокус: – тілдің оқытуы пән мен тіл арқылы қамтамасыз етіледі;

– сабақтың мазмұны тілдік сабақтарда жетіледі;

– пәндердің кірігуі жүзеге асырылады; 5 – жаттығулардың көрінісі пәндердің кірігуі арқылы жүзеге асады;

– оқытудың рефлексиясы өткізіледі;

2) қауіпсіз оқу ортасы:

– әдеттегі іс-әрекеттер мен тілдік модельдер қолданылады;

– оқытылатын тақырыптық және тілдік құрылымдар көрнекі түрде көрсетіледі;

– тіл қателіктері түзетілмейді, бірақ мұғалім тіл құрылымын дұрыс пайдаланудың үлгісін көрсетеді;

– тілдік білімді білу үшін түпнұсқалық (түпнұсқа) оқыту материалдары қолданылады;

3) түпнұсқаға және дереккөзге жақын болуы:

– білім алушы ауызша және жазбаша дағдылары арқылы сөйлеуге, жазуға, сонымен қатар жетілу мүмкіндігін қолдана алады;

– білім алушы өзінің қызығушылығын ескере алады; – оқу материалы білім алушының күнделікті өмірімен байланысты;

– бұқаралық ақпарат құралдарының және басқа көздердің нақты материалы пайдаланылады;

4) белсенді оқыту:

– мұғалімнен гөрі оқушылар сабақта көбірек сөйлейді;

– білім алушылар өздерінің тілдік және білімді меңгеру дағдыларын дамыту және пәндік мазмұнды меңгеру үшін өздерінің мақсаттары мен міндеттерін қалыптастырады;

– оқушылар оқу нәтижелерін және оларға жету жолдарын сипаттайды;

– сабақта екі және одан да көп жұппен жұмысты тиімді ұйымдастыру үшін жағдай жасалады;

– білім алушы мен мұғалім әңгіме құру және түрлі тапсырмаларды орындау арқылы тақырып пен тілдік материалдардың мағынасын түсінуге қол жеткізеді;

– мұғалімнің рөлі – сыныпта үш үдерістің мүмкіндіктерін құру және басқару, атап айтқанда: оқу процесіне, топтағы қарым-қатынастарды дамыту үдерісіне, өзара іс-қимыл жасауға, сондай-ақ жеке даму үдерісіне;

5) негізгі құрылым: Оқу үрдісінде мұғалім білім алушылардың тәжірибесіне, білімдеріне, дағдыларына, көзқарасына, нанымдарына, мүдделеріне сүйенеді;

6) Сабақты жоспарлау және өткізу кезінде білім алушылардың оқу стилі ескеріледі; Шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға назар аударылады;

– білім алушыға күрделі жағдайда болу мүмкіндігі жасалады, сонымен қатар оған эмоциялық жағынан оны жеңуге көмек беріледі;

Ынтымақтастық – оқытушылар педагогикалық қарым-қатынас пен ынтымақтастық үдерісінде пәндік сабақтарды, тілдік сабақтарды және тақырыптарды бірлесе жоспарлайды;

– ата-аналар білім алушылардың ана тілін және мәдениетін меңгеруге қолдау көрсетеді, сондай-ақ мақсатты тілді қолдануға мүмкіндік жасау үшін оқу процесіне қатысады;

− білім беру процесіне жергілікті қоғамдастық, лауазымдық ведомстволар, жұмыс берушілер мен басқа да мақсатты топтар тартылады.

CLIL технологияны қолдану саласындағы табысты тәжірибелер.

CLIL технологиялар жаңа әдіс болып табылмайды. Еуропаның көптеген елдерінде CLIL әртүрлі білім беру мәнмәтінінде, балабақшаның жоғары топтарынан жоғары білім беруге дейін қолданылады. CLIL технологияны Еуропа елдері, мысалы, Финляндия, Венгрия, Литва, Эстония сынды Балтық елдерінің түрлі мектептері тәжірибеден өткізуде. CLIL аталған елдерде табысты қолдану, бізге бұл әдісті ықтимал табысты деп есептеуге негіз болады. Еуропалық білім беру жүйелерінде CLIL технологиясын енгізудің оң әсері көптеген зерттеулермен расталған. 1986 жылы Еуропалық комиссиямен, еуропалық білім беру және білім саласындағы саясатты зерделеу үшін құрылған Эвридика (Eurydice) зерттеу ұйымының мәліметі бойынша, CLIL Еуропалық Одақ елдері көпшілігінің білім беру жүйелерінің бір бөлігі болып табылады және оны пайдалану барысында тілдік оқыту тиімділігі айтарлықтай артқан [6]. D. Wolff пікірі бойынша, еуропалық білім беру проблемаларын талқылау барысында, соңғы онжылдықта CLIL әдіснамасы басым бағыттардың бірі болып табылады [7]. Аталған мәселеге назар аударудың басты себебі, Еуропалық комиссия, Еуропалық Одақтың (ЕО) әрбір азаматының ана тілінен басқа екі тілді меңгеруін ұсынады. C. Dalton-Puffer Еуропалық Одақтың өз азаматтарын ортақ нарық шеңберінде кәсіби және жеке мобильділік, сонымен қатар, кроссмәдениетті және өзара түсінісу мақсатында өзге тілдерді зерттеуге шақыратындығын мәлімдейді [8]. Шет тілдерін білу, барлық еуропалық азаматтар үшін өмірлік маңызы бар жағдай болып табылады. Басқа тілдердегі қарым-қатынас когнитивті дағдыларды жетілдіреді, білім алушылардың ана тілін білу деңгейін арттырады және өзге елде еркін жұмысқа орналасуға немесе білім алуға мүмкіндік береді. Бұл талапты қанағаттандыру үшін ЕО елдерінің көбінде білім берудің сан алуан дәстүрлері мен тілдік мазмұнға негізделген түрлі қостілді оқыту үлгілері әзірленді. «Эвридика» баяндамасында айтылғандай, CLIL еуропалық білім беру контексінде өзіне таңғаларлықтай жылдам орын қамтамасыз етті [9]. 1980 жылға дейін тек аздаған елдерде ғана пәндік мазмұн мен шет тілдерін оқытуды кіріктіру қолданылған және негізінен тек элиталық мектептерде ғана. Бүгінгі таңда, Еуропаның көптеген елдерінде жұмыс жүргізіліп жатқандығын болжамдауға болады. Дания, Греция, Литва, Португалия және Кипр елдерінен басқа. CLIL әдіснамасы тұрақты негізде немесе қысқа мерзімді жобалармен енгізілуде, және бұл бастауыш және орта білім беру жүйесіндегі 3-тен 30 %-ға дейінгі білім алушылары аталған мәндегі білім алатындығын келтіреді. Барлық студенттер, екі немесе үш тілде оқитын

жалғыз елдер, Люксембург пен Мальта болып табылады. Финляндияда CLIL оқыту ағылшын, неміс, француз және орыс тілдерінде жүргізіледі, сондай-ақ фин, швед және жергілікті сами халқының тілінде «тілді толықтай енгізу» бағдарламалары жүзеге асырылуда. Тіл оқытудың нысаны емес, оның құралы, сондықтан, шет тілі барлық сабақтарда және ана (фин) тілінен басқа барлық оқу пәндерінде қолданылады. Шет тілін формальді оқыту, арнайы сабақтарда жүргізіледі. Испанияда Білім министрлігінің Британдық Кеңеспен (ағылшынша British Council), Британия және өзге де елдер арасындағы білім беру, мәдениет және өнер саласындағы ынтымақтастығы бойынша халықаралық ұйымымен бірлескен жұмысы 1996 жылы 80 мыңнан астам қостілді білім алушылардың пайда болуына себеп болды. Жалпы көп жылдық бағдарлама, білім алушылардың ағылшын тілінде еркін сөйлеуін айтарлықтай арттырған өте табысты және инновациялық болып табылды [10]. Италияға аталған білім беру үлгісі 2009 жылы бейімделді: өз балаларымен ағылшын тілінде сөйлесетін 2100 бастауыш сынып білім алушыларының ата-аналары, қостілді білім берудің және шет тілі мен ана тілдерінде сауаттылық дағдыларын дамытудың нақты пайдасын атап өткен, ал аталған уақытта 55 мұғалім Британдық Кеңес тарапынан тұрақты оқыту мен қолдау тапты. Италияның Білім беру министрі Стефанья Джаннини атап өткен: «Сапалы білім ұзақ уақыт бойы көптеген елдердегі реформалардың ортасында және барлығымыз оның еуропалықтар үшін, Еуропаның болашақ табыстары үшін қаншалықты маңызды екенін білеміз. Демократиялық қатысуға бағытталған тиімді басқару, барлық деңгейдегі білім беру мекемелеріне қажет – бастауыш, орта және жоғары. Барлық білім алушылардың өмірде табысты болуы үшін тиісті біліктілікпен қамтамасыз ету үшін білім қажет» [11]. Т.А. Лалетина және А.Е.Красенинникова былай деп жазады: «Венгрияда оқу пәндері шет тілінде оқытылатын қостілді мектептер ерте қалыптасқан. Болгарияда CLIL әдіснамасын пайдалану, шамамен 50 жыл көлемінде жүргізіліп келеді және осы салада жұмыс істейтін мамандар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Осы әдіске сәйкес қостілді мектептерде тарих, география, биология және философия сынды пәндер оқытылады, ал оқу процесін жүзеге асыру үшін ағылшын, неміс, француз, испан және өзге де тілдер пайдаланылады. Бұл әдістеме жоғары оқу орындарында да қолданылады, бұл белгілі бір кәсіби салада мамандарды дайындап қоюды ғана емес, сонымен қатар, шет тілдерін меңгерген мамандарды да дайындауға мүмкіндік береді». Т.А. Лалетинаның пікірінше, «осы ретте мұғалімнің біліктілігі үлкен маңызға ие». Бұл күрделі міндетті шешу үшін 2002 жылы биология пәнінің мұғалімі Штефка Китанованың (Софиядағы Сервантес атындағы тіл мектебі) бастамасымен және Болгар ғылым академиясының Орман институтының қолдауымен жоба әзірленді. Аталған жобаны әзірлеу барысында Білім және ғылым министрлігі, Софиядағы Британдық Кеңес, Софиядағы ақпарат беру және мұғалімдерді қайта даярлау бойынша департамент, Оңтүстік-Батыс университеті (Благоевград) әріптестік танытты. Жобаның негізгі мақсаты пән мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бойынша CLIL курстарын құру, сондай-ақ, мұғалімдер мен білім алушыларға

арналған оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу болып табылды. Оңтүстік-батыс университетінде, университетті аяқтағанна кейін ағылшын тілінде сабақ өткізуге ниетті тарих білім алушыларына арналған ағылшын тілінде сабақ аптасына бір рет жүргізіледі. Португалияда қостілде білім беру бағдарламасын бастады. Британдық Кеңес және Білім министрлігінің білім беруді жоспарлау бөлімі (DGE) бүкіл ел бойынша жеті мектеп топтарында қостілді мектептер пилоттық жобасын жүзеге асыруда. Жоба 2011 жылдың қыркүйек айында іске қосылды және қазіргі уақытта төртінші жыл іске асырылуда. Жоба бастауыш мектеп мұғалімдері мен ағылшын тілі мұғалімдеріне арналған 8 аккредитацияланған оқыту курстарын қамтиды, олар CLIL әдіснамасы бойынша жаратылыстану, әлеуметтік ғылымдар және сәндікқолданбалы өнер бойынша оқу бағдарламаларының бір бөлігін пайдалануға мүмкіндік береді. Аймақтық білім басқармалары және білім беруді жоспаралау бөлімінен келген Британдық Кеңес өкілдері мен тренерлері мектептерді аралап, ашық сабақтар жүргізеді, әріптестерінің жұмысын бақылап және кері байланысты қамтамасыз етеді [14]. CLIL тілдері ретінде оқытуда қолданылатын тілдерді егжей-тегжейлі шолу, «Эвридика» баяндамасында қамтылады [15], бұл шет тілдері, аймақтық азшылық тілдері немесе елдердің өзге де ресми тілдері. Шет тілдері арасынан, ағылшын тілі өзге шет тілдерінен ілгері тұр, ағылшын тілнен кейін француз және неміс тілдері орналасқан. Кейбір елдерде (мысалы, Венгрия және Чехия) тізімге испан, итальян және орыс тілдері кіреді. Ресми көптілді елдерде, елдің өзге де тілдері пайдаланылады, мысалы, Бельгияның француз тілінде сөйлейтін бөлігінде – фламанд, Ирландия Республикасындағы – ирланд, Финляндиядағы – швед, Швециядағы – фин тілі. Еуропалық Одақ пен Еуропа Кеңесінің көптеген елдерінде азшылық (аз қолданыстағы) тілдері жұмыс тілдері ретінде пайдаланылады, мысалы, Францияда – окситан, каталан, бретон, Эстонияда – орыс, Норвегияда – саам, Румынияда – украин тілі. Осы контексте аталған тілдердің кейбірі көп жағдайда азшылық (аз қолданыстағы) тілінің мәртебесіне ие (мысалы, Нидерландыдағы фриз тілі), басқалары, керісінше, көбінесе көрші елдерде (мысалы, Словениядағы көпшілік тілі болып табылатын, Австриядағы словен тілі) . Көптеген елдерде жұмыс бастауыш және орта білім деңгейінде ұсынылады. Кейбір елдерде, мысалы, Бельгия, Испания, Италия, Ұлыбритания және Румынияда қазіргі таңда мектепке дейінгі деңгейде басқа тілде оқыту жүргізілуде. Кейбір елдерде аймақтық және азшылық тілдері бастауыш деңгейде енгізіледі, мысалы, Польша мен Румынияда, жұмыс орта мектепте жүргізіледі [16]. CLIL енгізу туралы еуропалық талқылаудағы маңызды рөлді басқа тілде оқытуға қандай пәндер аса қолайлы болып табылатындығы туралы сұрақ атқарады. Оларды қолдану жиілігінде жаратылыстану ғылымдарының пәндері: математика, биология, физика, химия және технология аталады. Әлеуметтік ғылымдар пәндері арасынан тарих, география және экономика жиі көрсетіледі, шығармашылық пәндер арасынан музыка және өнер жиі кездеседі. Бастауыш білім беру жүйесінде ешқандай айырмашылықтар жоқ, басқалай айтқанда, әр пән немесе пәндік сала басқа тілде оқытылуы мүмкін. Ерекшеліктер – шығармашылық пәндер тек шет тілінде оқытылатын Эстония

мен Бельгияның неміс тілінде сөйлейтін бөлігі. Көптеген елдерде мектептерге пәндерді таңдау және іріктеу барысында еркіндік беріледі (мысалы, Испания, Франция, Италия, Ирландия, Англия, Уэльс, Польша, Венгрия және Австрия). Басқа елдерде, мысалы, Чехия мен Румынияда таңдау әлеуметтік және жаратылыстану-ғылыми пәндерімен шектеледі. Швецияда, Финляндияда, сондай-ақ, Голландияда және Болгарияда жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар аса маңыздылыққа ие, шығармашылық пәндер үшін шектеулер жоқ [6]. CLIL әдіснамасы үшін оқу сағаттарының саны маңызды көрсеткіш болып табылады. Көптеген елдерде CLIL сабақтарына жұмсалған уақыт мүлдем анықталмаған және әр нақты мектепте байланысты, мысалы, Финляндияда, Италияда және Словенияда орын алғандай. Өзге елдер (Бельгияның, Чехияның, Австрияның және Германияның француз тілінде сөйлейтін бөлігі) «Эвридика» баяндамасына жуық мәліметтер келтіреді. Испания, Франция, Нидерланды, Польша және Мальтаның кейбір автономды аймақтарында өзге тілде оқытуға, оқу уақытының 50 %-нан үштен екі бөлігіне дейін бөледі [8, 6 б.]. Эстонияның білім беру жүйесі басқа тілдерде оқытудың ұзақ дәстүріне ие. 1960 жылдары Таллин қаласының №7 және №21 орта мектептерінде пәндерді шет тілінде оқыту басталды; кейіннен бұл бағдарламаға тағы да бірнеше мектептер қосылды. Таллин гуманитарлық гимназиясында ағылшын тілінде оқыту 1970 жылдары енгізілген және осы күнге дейін жалғасуда. Эстонияда пәндік-тілдік кіріктірілген оқу әдістемесі таратылатын ең танымал әдістердің бірі – 2000 жылдан бері қолданылып жүрген тілдік енгізу бағдарламасы, аталған бағдарламаға қазіргі уақытқа дейін 70 мектеп пен балабақша қосылған, жалпы алғанда, 4500 астам білім алушылар мен 600 мұғалім. Берілген әдістеме кәсіби білім беруде де жемісті пайдаланылуда. Пәнді және тілді кіріктіріп оқыту саласындағы ең маңызды жетістіктердің бірі CLIL-технология – оқытудың Еуропалық стандарты болып табылады [13]. Стандарт, замануаи тілдердің Еуропалық орталығының кәсібилингвисттер бағдарламасымен қаржыландырылатын CLIL-CD жобасы аясында құрылды. Себебеі, Еуропа Кеңесінің мүше елдерінің CLIL бағдарламалары ұйымдастыруда, мазмұнында, қарқындылығында және тілдерді таңдауында ерекшеліктерге ие, пәнді және тілді кіріктіріп оқыту үшін мұғалімдерді даярлауға арналған Еуропалық стандарт, CLIL мұғалімдерінің макродеңгейдегі әмбебап құзыреттіліктеріне баса назар аударады. Мұның барлығы CLIL контекстінде мұғалімдерді даярлаудың бағдарламалық мазмұнын зерттеу, сонымен қатар, жалпыеуропалық кеңес беру процесі барысында анықталды. Стандартта ұсынылған бағдарламалық модульдер оларды әр түрлі аймақтық және ұлттық нұсқаларға бейімдеуге мүмкіндік береді. Стандарттың үш модулінде пәнді және тілді кіріктіріп оқыту мұғалімінің мақсатты кәсіби құзыреттіліктерінің он екі компоненті көрсетілген: Жеке рефлексия. Белгілі бір танымдық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуды ұстану, білім алушылардың танымдық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуына көмектесудің негізі болып табылады. Пәндік-тілдік оқытудың негіздері. Пәндік-тілдік кіріктірілген оқытудың басты тәсілі болып, CLIL негізгі сипаттамаларын және олардың ең озық оқыту

әдістемелерімен байланысын түсіну болып табылады, бұл арқылы білім алушылармен және өзге де мүдделі тұлғалармен конструктивті өзара әрекеттестік құрылады. Пәндік және тілдік құзыреттілік. CLIL пән мазмұнын табысты оқыту, ең алдымен тілді меңгерумен, ал тілді тереңдетіп оқыту пән мазмұнына байланысты. Тілдердің (ана тілі, өзге, шет тілі) өзара байланыстылығын білуді және танымдық қабілеттіліктерді дамытудағы зерттеушілік тәсіл, пәннің мазмұны мен тілді зерттеуге де ықпал етеді. *Әдіснама*. Пәнді және тілді кіріктіріп оқыту барысында дәстүрлі педагогиканың қағидалары жаңаша қолданылады. Өзге (шет тілі) тіл көмегімен оқу міндетіне байланысты дәстүрлі педагогиканың көптеген аспектілері мұқият қайта қарауды қажет етеді. Әдістемеге және бағалауға қатысы бар бірқатар білім және біліктер, білім алушылар үшін маңызды және пайдалы оқу тәжірибесін құру үшін біріктіріледі. Оқыту құзыреттілігн қалыптастыру. CLIL мұғалімдері өзін-өзі оқыту және бағалау құзыреттіліктерін қалыптастыруда білім алушыларға қолдау көрсетулері қажет, олардың конструктивті баға беру, алу және қабылдау/мұғалім мен сыныптастар кері байланысы барысында неғұрлым тәуелсіз болулары мақсатында. Әріптестермен қызметтестік. Оқу пәні мен тілді кіріктіре оқыту мұғалімдердің белгіленген педагогикалық мақсаттарға жетулері үшін бірлесуінен құралған жаңа педагогикалық ортаны қалыптастырады. Мұғалімдер алдына қойылған міндеттерге қол жеткізуге қосқан үлестерімен қатар бірлесіп атқарған жұмыстың нәтижесі үшін де жауапты болады. Педагогтардың командадағы өзара әрекеттесуі әріптес оқытушыныңмұғалімнің жұмыс сипатын зерттеуге, өз іс-әрекетін топтың басқа мүшелерінің мақсат-міндеттеріне бағытталады. Бұл өз кезегінде бірлесіп жоспарлауды және атқарылатын жұмыс түрлерін үйлестіруді талап етеді. Мұғалімдер командамен жұмыс істеу аясында пәнаралық байланыс жоспарын жасап қана қоймай, шын мәнінде өзара әрекеттеседі. Әрбір мұғалім CLIL-ды пайдалану арқылы командадағы әріптестерінің жұмысына тікелей немесе жанама түрде қатысып, оқу пәні оқылатын тілде пән мақсаттарына жетуге және оқушылардың тілді меңгерулеріне практикалық көмек көрсетеді. Бағыттар мен басымдылықтарды анықтау. CLIL тәсілі қолданылғанда оқу үдерісін даралау және дифференциациялау жүргізіледі. Бұл оқушылардың тілдік құзыреттіліктері мен қажеттіліктеріндегі айырмашылықтарын ескеріп, пән мазмұнының негізгі концептілерін оқушылардың түсінуіне жеңіл болатындай етіп оқытуды түрлендіру және оқу қажеттіліктерін анықтау үшін жасалады. Пәнді оқытудың толыққанды тәжірибесін жасау. Оқушылардың оқу процесіндегі эмоционалды жағын ана тілі/бірінші тілі емес, шетел тілі арқылы басқаруға талпыныстарын қолдап, оқу пәнінің мамұнын өзара белсенді талқылаулары үшін жұптық және топтық жұмыс түрлерін ұйымдастыру. Бағалау. CLIL тәсілі қолданылғанда ең алдымен пән мазмұнын меңгеруге, содан кейін мақсатты (шетел) тілде тілдік дағдыларды бағалауға бағытталып, күтілетін нәтижелер түрінде оқыту мақсаттары нақты, анық белгіленуі тиіс. Мақсатты (шетел тілінде) тілді меңгеру нәтижелерін үш топқа бөліп қарастыруға болады: сөйлеу дағдылары,

лингвистикалық білім, және мәдениетті түсіну (өз мәдениетінің құндылылығын және мәдени алуандылық туралы түсінік қалыптастыру).

CLIL тәсілін қолданатын оқытушының әріптестері және басқа да мүдделі тұлғалармен бірге, оның ішінде оқушылармен де, оқу іс-әрекетіне талдау жасап, таным психологиясы мен оқыту нәтижелілігінде CLIL мен мақсатты (шетел) тілді меңгеру және жалпы оқу үшін маңызды тұжырымдама жасап, зерттеу нәтижелері мен бағалауды сын тұрғысынан қарастырып, түсіндіруі тиіс. Оқыту ресурстары мен оқу ортасы. Оқу пәні мен тілді кіріктіре оқыту үшін арнайы ресурстардың және байытылған оқу ортасы болу керек. Арнайы оқыту ресурстарға оқу мақсаттарына бейімделіп жасалған емес, мақсатты (шетел) тілде ана тілі ретінде сөйлейтіндердің оқыту тілінде ауызша және жазбаша дайындаған мәтіндер жатқызылады. Толығымен оқу тілінде жазылған заң актілері мен нормативтік актілердің, баспададан шыққан және интернетте жарияланған мақалалардың мәтіндерімен қатар авторлардың мәтіндері өзгеріссіз берілген арнайы оқу құралдарындағы мәтіндерді, ғылыми және публицистикалық дереккөздерден алынған мәтіндерді қолдануға болады. CLIL басқару. Оқу пәні мен тілді кіріктіре оқыту бойынша сапалы әзірлеме – көптеген тұлғалардың, оның ішінде оқушылар, ата-аналар, CLIL оқытушылары, басқа пәндердің мұғалімдері мен администраторлардың қатысуымен дайындалатын үлкен кешен. CLIL оқытушысы өзін-өзі кәсіби басқару принциптерін ұстанып, оқу үдерісінің ішкі және сыртқы қатысушыларымен CLIL-ға қатысты этникалық, оның ішінде гендерлік және басқа да инклюзивті мәселелер бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізуі керек. Жалпы алсақ, CLIL оқытушыларының Европа стандарты CLIL-педагогті кәсіби дайындау бағдарламасын әзірлеу құралы болып табылады. Қазіргі отандық әдіскерлер де осы әдістің қолданылуын қарастыруда. Берілген әдіс үш тілде оқыту моделіне негізделген Кіріктірілген оқу бағдарламаларын енгізу барысында Назарбаев Зияткерлік мектептерімен кең қолданыс табуда. Қазақстанның үш тілде оқытуды енгізу және CLIL-әдістемені пайдалану бойынша тәжірибесін сипаттайтын жұмыста, 2012 жылы Назарбаев Зияткерлік мектептерінде тіл маңыздылығын, үш тілде оқытуды жүзеге асыруға мүдделі тараптарды, педагогикалық принциптерді, құндылықтарды, мақсаттарды анықтайтын негізгі шектік құжат болып табылатын үш тілде оқыту саясаты әзірленгендігі атап өтілген. Сонымен қатар, Назарбаев Зияткерлік мектептерінде үш тілді оқытуды енгізу жоспары, топтық оқыту және тілдік енгізудің CLIL тәсілдерін пайдалану бойынша мұғалімдерге нұсқаулық (мазмұн мен тілдің интеграциялануы) әзірленген болатын. Аталған стратегияның басты бағыттары келесідей. Үш тілде оқыту бағдарламасы қазақ, орыс және ағылшын тілдерін тікелей оқыту, жекелеген пәндерді мақсатты тілдерде оқыту және сабақтан тыс іс-шаралар арқылы енгізілуде. Сондай-ақ, негізгі пәндермен қатар тілдік пәндерде функционалдық сауаттылықты, коммуникативтік дағдылар мен сыни ойлау қабілеттілігін дамытуға бағытталған. Тілдік сабақтар күнделікті өмірмен байланысты тақырыптарды қамтып, мұғалімдерге түрлі ресурстарды пайдалануға мүмкіндік береді. Тілдік пәндерде төрт түрлі дағдыларды

дамытуға көңіл бөлінеді – оқылым, айтылым, тыңдалым және жазылым. Сонымен қатар, түрлі көзқарастар және перспективалар тарпынан зерттелінетін ортақ, пәнаралық тақырыптарда пайдаланылады. Жекелеген пәндерді үш тілде оқытуға барысында білім алушылардың кең спектрлі дағдыларын дамытады. Мысалы, «Қазіргі әлемдегі Қазақстан», «География», «Қазақстан тарихы» сынды пәндер қазақ тілінде оқытылады. Информатика, Дүниежүзі тарихы – орыс тілінде. Жоғары мектептегі техноматематикалық бағыттағы пәндер – ағылшын тілінде. Тәрбиелеу сипаты тілдерді сабақтан тыс зерттеуді қамтиды – оқушылар ғылыми-зерттеу жобаларына, экспедицияларға, театр қойылымдарына, зияткерлік ойындарға қатысады. Қазақстан педагогтерінің қолданатын әдістемелері мен тәсілдеріің ішінде оқу пәні мен тілді кіріктіре оқыту, камандада сабақ беру және тілге ену тәсілдері бар. Кіріктіре оқыту сабақтарындағы тапсырмалар тіл ұстартуға бағытталған болады, яғни пән мұғалімі оқушының оқу пәнінің мазмұныны меңгеруіне ғана емес, оның тілдік дағдыларының дамуына да жауапты болады. Осылайша, пәндерді оқу арқылы оқушыда академиялық тіл қалыптасады. Командада сабақ беру – әдістемеге соңғы енгізілген тәсілдердің бірі. Бір сыныпта екі мұғалім сабақ береді. Бірі – оқушылардың ана тілі – қазақ немесе орыс тілінде, екіншісі – ағылшын тілінде. Бұл сабақты бірлесіп жоспарлап, бірге өткізу дегенмен қатар, материалды қабылдауда қиындық туындаған оқушыларға көмек көрсету дегенді білдіреді. Үш тілде білім беру әзірлемелері халақаралық сарапшыларға ұсынылып, Канада, Бельгия, АҚШ, Ұлыбритания кеңесшілерінен жоғары баға алды. Қазіргі кезде Назарбаев зияткерлік мектептерінің тәжірибесі Қазақстанның бардық жалпы білім беру мектептеріне таратылуда. Қорыта келгенде, талдау нәтижелері CLIL түрлі елдерде әртүрлі білім беру бағдарламаларында – балабақшаның мектепке дейінгі жастағы балалар тобынан бастап, жоғарғы оқу орындарына дейін қолданылатынын көрсетті. Бұл әдістемені қолдану әдістеменің тиімді екенін көрсетті, өйткені тілді белгілі бір сала арқылы үйренгенде, яғни CLIL әдістемесі бойынша сабақ шетел тілі сабағы емес, оқу пәні шетел тілінде жүргізіледі. Тіл жалпы білім беру бағдарламасына кірігіп, тіл оқу пәнінің мазмұнын меңгеру құралы ретінде қолданылады. Сөйтіп, оқушылардың тақырыпқа деген қызуғышылығы туындап, бұл өз кезегінде тілді қолдануға ынталандырады. Білім алушы тілді мақсатты түрде үйрене бастайды, өйткені тіл нақты коммуникативтік міндеттерді шешуге қолданылады. Сонымен қатар оқу пәні мен тіл пәнін кіріктіре оқытудың нәтижелілігі көптеген факторларға, ең бастысы, мұғалімдердің тілдік және әдістемелік дайындықтарына байланысты болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының Ғылыми кеңесімен басылымға ұсынылды (2018 жылғы 28.08. №9 хаттама).

2 Құдайбергенова К. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық

нәтижесі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 2008. –32 б.

3 Marsh D. (2002) Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory.

4 Maryshkina T.V., Kalizhanova A. N. Possibilities of mechanisms of bilingual education for the formation of trilingualism // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. – Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2018. – №11 (43). – С. 138-145 с.

5 Машрапова А.С. Использование методики CLIL на уроках со вторым языком обучения // Молодой ученый. – 2017. – №18.1. – С. 48-51. – URL https://moluch.ru/archive/152/43289/.

6 Novotná J. Teacher training for CLIL – Competences of a CLIL teacher. – In: M. Hejný and J. Novotná (Eds.) / Novotná J., Hadj-Moussová Z., Hofmannová M. // Proceedings of SEMT 01. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta. – 2001. – P. 122-126.

7 Wolff D. Bilingualer Sachfachunterricht in Europa: Versuch eines systematischen Uberblicks (Content and Language Integrated Learning in Europe. An attempt at a systematic overview) / D. Wolff. – Mode of access: http://anglistik.univie.ac.at/fileadmin/user_ upload/dep_anglist /ARAL _2011 _CLIL _article.pdf

8 Dalton-Puffer, C. Content-and-Language Integrated Learning: From Practice to Principles. C. Dalton-Puffer // Annual Review of Applied Linguistics. – Mode of access: http://typo3.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/dep_anglist.pdf.

9 Content and Language Integrated Learning (CLIL) at School in Europe. Eurydice. The information network on education in Europe. Mode of access: http://www.eurydice.org.

10 Лалетина Т.А. Интегрированный подход и использование предметноязыковой интеграции при обучении иностранному языку http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/8574.

11 Крашенинникова А.Е. К вопросу об использовании предметноязыкового интегрированного обучения CLIL: http://www.rusnauka.com/3_ANR_2013/Pedagogica/5_126661.doc.htm.

12 British Councie CLIL: (Content and Language Integrated Learning) Introduction / Teaching English. – Mode of access: http://www.britishcouncil.org.

13 Хамитова Г.А. «Полиязычное образование: современное состояние и перспективы развития». http://repository.ineu.edu.kz/library/pdf/Хамитова_ГА_Полиязычное__об разование_Учпособие.pdf.

ҒТАМР 14.25.05

ЖОБАЛАР ӘДІСІ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

М.К. Жайлауова
П.ғ.к., доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
Г.А. Нурханова
Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Мақалада жобалар әдісі негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Жобалау іс-әрекеті барысында қалыптасатын адамның сапалары мен іскерліктеріне сипаттама берілген. Жобалар әдісі негізінде оқу-зерттеу әрекетін ұйымдастыру кезеңдеріне талдау жасалған.

Түйін сөздер: жобалар әдісі, зерттеушілік мәдениет, сыни ойлау, тілдік дағдылар, зерттеу әрекеті.

XXI ғасырда жаңа білім беру парадигмаларының енуіне байланысты бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру талабы өсе түсуде. Оның ерекшелігі күрделі мәселелерді шешуге қабілетті, өнімді ойлау мен белсенді ізденуге бейім зерттеуші тұлға болуымен сипатталады.

Қазақстандық білім беру мен ғылым жүйесін жаңғыртудың қазіргі заманғы кезеңі әрбір тұлғаның зерттеу және шығармашылық құзыреттіліктерін дамыту мүмкіндіктерін көздейді. Демек, қоғамдағы қарқынды өзгерістердің жыл сайын жаңа өмір салтын құруына орай, оның бір мүшесі ретінде мектеп оқушылары да, бұл өзгерістерді дұрыс қабылдап, тиісінше, өз зерттеушілік әлеуетін арттыруға ұмтылуы тиіс.

Зерттеу мәдениеті оқушының барлық субъективті әлемін білдіреді және зерттеу қызметінің заңдылықтары мен тәсілдері туралы зерттеу білімінің белгілі бір жиынтығын; ақпаратты іздеу көздері, фактілер туралы хабардар болу ретінде зерттеу сауаттылықтарын; ақпаратты жүйелеу білігін; оқушының жеке басының қарым-қатынас жасау қабілеті ретінде эмоционалдық құрамдас бөліктің болуын; қандай да бір проблеманы зерттеу барысында шығармашылық қызығушылықтар мен зерттеу себептерін көрсететін құндылықтық бағдарларды, зерттеу ізденістерінің нәтижелерін шығармашылық ұғынуды, жазбаша рәсімдей білуді қамтиды.

Зерттеушілік мәдениет – бұл ең алдымен білім алушылардың белсенді іздеу қажеттілігімен, білімдер жиынтығымен, іскерлігімен, дағдыларымен, белгілі бір зерттеу қабілеттерімен сипатталатын белгілі бір сапаның болуы, оларды қалыптастыру кезінде зерттеу әрекетін табысты жүргізуге болады.

Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберіндегі барлық іс-шаралар кешені тұлғаның үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін құруға бағытталған.

Бастауыш мектепте келесі кең ауқымды дағдылардың негізі қаланады:

1. Білімді функционалдық және шығармашылық қолдану;
2. Сыни ойлау;
3. Зерттеу жұмыстарын жүргізу;
4. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану;
5. Коммуникацияның әртүрлі тәсілдерін,оның ішінде тілдік дағдыларды қолдану;
6. Топта және жеке жұмыс істей білу [1].

Бастауыш мектепті аяқтағаннан кейін оқушыларда қалыптасады:

– оқу дербестігі;
– қарым-қатынас және ынтымақтастық дағдылары;
– пәндік салалар бойынша бастапқы білім;
– зерттеу әрекетінің бастапқы белгілері.

Жобалық іс-әрекет оқушылардың XXI ғасырдағы адамға қажетті сапалары мен іскерліктерін қалыптастырады:

– жауапкершілік және бейімделу;
– коммуникативтік дағдылар, креативтік және білім алушылық;
– сыни және жүйелі ойлау;
– ақпаратпен және медиаресурстармен жұмыс істей білу.

Бастауыш мектептегі зерттеу жұмысының ерекшелігі – мұғалімнің жүйелі бағыттаушы, ынталандырушы және түзетуші рөлінде. Мұғалім үшін ең бастысы – балаларды қызықтыру, олардың қызметінің маңыздылығын көрсету және өз күшіне деген сенімділікті арттыру, сондай-ақ ата-аналарды өз баласының мектеп істеріне қатысуға тарту.

Оқу-зерттеу әрекетін ұйымдастыру үшін келесі кезеңдерден тұратын жүйені ұсынамыз:

Бірінші кезең – сыныппен жаттығу сабақтары (бірінші сынып оқушыларын зерттеу жүргізу техникасымен таныстыру). 2 сыныптан бастап – мәселелерді көре білуді қалыптастыру және олардың шешімдерін іздеу (зерттеу әдістері):

– Болжамды ұсыну;
– Мәселе бойынша сұрақтар;
– Түсініктерді анықтау;
– Салыстыру;
– Жинақтау;
– Жіктеу;
– Бақылау (жұп суреттерді салыстыру);

– Эксперимент;

– Қорытынды [2].

Бұл және басқа да тапсырмалар зерттеу жұмыстарын немесе жобаны жасау үшін қажетті дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.Көптеген ғалымдардың айтуынша, кіші мектеп жасындағы балалар – табиғатынан зерттеушілер.Сыныпта келесі жоба түрлері тиімді іске асырылады:

– кіші мектеп жасындағы балаға өз қабілеттерін көрсетуге және дамытуға мүмкіндік беретін шығармашылық жобалар (өз өлеңдерінің декламациясы, әндерді орындау, сахналауға қатысу, шағын кітапшалар шығару, фильм жасау және т.б.);

– рөлдік ойын жобалары, жас шамасына сай және кіші мектеп оқушыларына біреудің бейнесін «үлгі-өнеге ету», осылайша әлемді танып білу, онда өзара қарым-қатынас жасауды үйрету (дүниетану және әдеби оқу сабақтарында);

– алынған ақпаратпен талдау жұмысын болжайтын таныстыру (бағдарлы -ақпараттық);

– практикалық бағытталған (қолданбалы), қоршаған ортаға қажетті және пайдалы заттарды дайындаумен аяқталатын, бұл балаға өзінің әлеуметтік маңыздылығын сезінуге мүмкіндік береді (технология сабақтарында).

– зерттеу іскерліктері мен дағдыларын, зерттеушілік ойлауын дамытуға бағытталған зерттеу жобалары.

Қатысушылар саны бойынша: жеке, топтық, ұжымдық.

Өткізу орны бойынша: сабақта, сабақтан тыс.

Уақыты бойынша: қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді.

Тақырыбы бойынша: пәндік немесе еркін.

Зерттеу әрекетінің сипаты бойынша: теориялық түрлі көздердегі деректерді, материалдарды зерттеу және қорыту бойынша жұмысқа бағытталған.

Фантастикалық – жоқ фантастикалық объектілерді, құбылыстарды әзірлеуге бағытталған.

Эмпирикалық- өз тәжірибелерін жүргізу [3].

Жобалар әрекеті бастауыш сынып оқушыларында XXI ғасыр адамына қажет сапаларды қалыптастырады:

– жауапкершілік және бейімделушілік;

– коммуникативті біліктер, креативтілік және білуге құмарлық;

– сыни және жүйелі ойлау;

– ақпаратпен және медиаресурстармен жұмыс істеу білігі.

Біз қандай біліктерді қалыптастырамыз?

Ұйымдастырушылық сипаттағы біліктер:

– жұмыс орнын ұйымдастыру;

– жұмысты жоспарлау.

Зерттеушілік сипаттағы біліктер мен білімдер:

– зерттеу тақырыбын таңдау;

– мақсат қою;

– зерттеу құрылымын анықтау;
– зерттеу әдістері;
– жалпылогикалық әдістер;
– ақпаратты іздеу.
Ақпаратпен жұмыс істеу білігі:
– ақпаратты құрылымдау;
– бастыны бөліп көрсету;
– түрлі формаларда ұсыну.
Нәтижені ұсыну білігі:
– ұсыну формасы;
– баяндамаға қойылатын талаптар;
– баяндамашының сөзіне қойылатын талаптар [4].

Барлық осы біліктерге оқытудың келесі құралдарының көмегімен қол жеткізуге болады:

– проблемалық, ішінара-іздеушілік, мұғалімнің басшылығымен эвристикалық оқыту;
– сабақ-зерттеу;
– зерттеу, жобалау.

\Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру төмендегі әрекеттерді қамтиды:

Ойлау біліктері мен дағдылары.

1. Қарапайым теориялық талдау дағдылары; түрлі оқу ақпаратын (көрген, естіген) талдау кезінде құбылыстардың мәніне үңілуге, жұмыстың рационалды және рационалды емес тәсілдерін ажырата білуді үйренеді. Қарапайым теориялық талдауды логикалық бағалаумен аяқтауды үйренеді. Басты нәрсені бөлу білігін дамыту. Ақпаратты логикалық бөліктерге бөле білуді үйрену және оларды салыстыра білу. Түрлі сипаттағы мәтін бөліктерінің логикалық бірізділігін, олардың өзара байланысын анықтау, мағыналық тірек бөліктерін құру. Оның авторының ойын анықтай отырып, картинаның мазмұны мен формасын ажырата білуді үйрену.

2. Бір тақырыпқа берілген атауларды, оқулық мәтінінің жекелеген бөліктерін, тілдік құбылыстарды, оқу сипатындағы ұйымдастырушылық және практикалық әрекеттерді салыстыру. Оның бірізділігін сақтай отырып, берілген жоспар бойынша салыстыру жүргізу.

3. Эмпирикалық жинақтау біліктері мен дағдыларын дамыту және жетілдіру. Дайын мәліметтер бойынша жинақтаушы кестелерді толтыру. Алғашқы қорытындыларды жасау және қайта жасау, сызба, жоспар, модель, формула, кесте түрінде қарапайым жинақтау нәтижелерін безендіру.

4. Практикалық өмірлік тәжірибені ұғымдарды анықтау және түсіндіру үшін пайдалану.Ұғымдардың мазмұны мен көлемін ажырата білу. Ұғымдарды және олардың анықтамаларын мына типтегі практикалық әрекетте бекіту: объектілер тобының арасынан зерттеліп отырғанын бөліп көрсету, оған сипаттама беру.

5. Индуктивті-дедуктивті дәлелдер құруды үйрену (тезис – ішінара жинақталған ұғым, аргументтер – мысалдар, фактілер, құбылыстар, ережелер). Теріске шығарудың қарапайым тәсілдерімен танысу. Сөздік жоспарды пайдалана отырып, дәлелдердің құрылымы мен ереже-бағдарын игеру. Дидактикалық ойындарда, оқу сабақтарында, практикалық сабақта дәлелдеу және теріске шығару білігін дамыту [3].

Кітаппен және ақпараттың басқа да көздерімен жұмыс істеу білігі мен дағдылары.

1. Мәтіндегі басты нәрсені бөліп көрсетуді үйрену; ұғымды анықтаудың мазмұны мен құрылымын ажырата білу; оларды түрлі көздер, кестелік мәліметтер, диаграммалар негізінде салыстыру. Оқу материалын дайын логикалық сызбалар негізінде талдау және салыстыру; оқулықтардың тапсырмалары, сұрақтары бойынша өз бетінше мәтіндік емес материалдармен жұмыс істеуді үйрену; тақырып бойынша білімдерді жүйелеу үшін кестелерді, сызбаларды пайдалану.

2. Ойларды бөле, оларды жоспар түрінде жаза отырып, мұғалімнің оқығанын, әңгімесін, түсіндіргенін, оқушылардың жауаптарын тыңдау. Естіліп тұрған мәтіннің стилін анықтау (әңгіме, көркем, ғылыми). Белгілі бір жоспар бойынша оқушылардың жауаптарын талдау; өзінің сөзін және сыныптастарының сөзін тыңдау және түзету.

3. Сабақтарға қосымша әдебиеттерді, сыныптан тыс іс-шараларға қажетті әдебиеттерді іріктеу. Белгілі бір оқу тақырыптары бойынша материал жинау: үнемі сөздіктерге, балалар энциклопедиясына жүгіну.

Ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетімен байланысты біліктер мен дағдылар.

1. Сұрақтың сипатын айыра білу (қайта жаңғыртуға, шығармашылықпен ойластыруға, қолдануға) және соған сәйкес жауап беру; оқулық мәтініне, мұғалімнің түсіндірмесіне, оқушының жауабына сипатына қарай сан алуан сұрақтар қою.

2. Сан түрлі оқу және еркін тақырыптар материалында диалог жүргізу; жоспар бойынша (қысқа, таңдамалы) оқу мәтінінен, көркем шығарманың үзінділерінен, кинофильм фрагменттерінен түсінік айту білігін жетілдіру. Фактілерді, құбылыстарды салыстыру негізінде сөйлеу стилі, типі, композициясы бойынша байланысқан пікірлер айта білу.

3. Жазба жұмысының негізгі түрлерін меңгеру (мазмұндама, шығарма, пікір, газетке мақала) [3].

Сабақта зерттеу жұмысын ұйымдастыра отырып, біз оқушыларды проблеманы шешу жолын өз бетінше іздеуге итермелейміз, оларды бақылау жүргізуге, болжамдар жасауға, шешімдерді тексеруге ынталандырамыз.

Жоба әдісін пайдаланудың әрбір сатысында мұғалім мен оқушының әрекеті былайша бөлінеді:

Оқушы: әрекет мақсатын анықтайды; жаңа білімдерді ашады; эксперимент жасайды; шешу жолдарын таңдайды; белсенді; оқыту субъектісі; өз әрекеті үшін жауапкершілікті сезінеді.

Мұғалім: анықтауға көмектеседі; ақпарат көздерін ұсынады; жұмыстың мүмкін формаларын ашып көрсетеді, нәтижелерді болжауға ықпал жасайды; оқушының белсенділігі үшін жағдай жасайды; оқушының серіктесі болады; алынған нәтижені бағалауға, кемшіліктерді анықтауға көмектеседі.

Нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларында жаңа сапалар қалыптасады:

- бастамашылдық;
- инновациялық;
- конструктивтілік;
- ұтқырлық;
- динамикалық;
- икемділік.

Зерттеу әрекетіндегі ата-аналардың рөлі, олардың қатысу формасы сан алуан. Мотивациялық қолдау (орындалатын жобаға қызығушылықты ынталандыру, балада нәтижеге қол жеткізуге ұмтылысты, бірлескен жұмыстың табысты болуына сенімділікті көрсету).

Ақпараттық қолдау (жоба үшін қажет материалды, ақпараттың ең маңызды көзін жинау, қажет мәліметтерді іздеуге көмек).

Ұйымдастырушылық қолдау (жобаны дайындау үдерісінде балаға уақытты оңтайлы бөлуге және жүктемені реттеуге көмектесу, топсеруенді ұйымдастыру, баланы сүйемелдеу).

Техникалық қолдау (фото- және видеотүсірілімдерді өткізу, материалды монтаждау, компьютерлік презентациялар дайындау, баяндамаларды техникалық жабдықтау).

Жобаны өзіндік бағалауды қолдау (оның жетістіктері мен кемшіліктерін талдау және міндетті түрде баланың шынайы жетістіктерін атап көрсету) [2].

Демек, ата-аналар тарапынан барлық қолдаулар олар шын мәнінде қажет болған жағдайда, бала қиындықты сезінгенде көрсетілуі тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Жексенбаева Ү.Б., Игенбаева Б.Қ., Ниязова Г.Б. Оқушыларды зерттеушілік оқытудың технологиясы. – Астана, 2006. – 48 б.

2 Молдажанова А.А., Ниязова Г.Б., Копишев Э.Е. Развитие основ исследовательской компетентности учащихся начальной школы // Проблемы современного образования. – 2017. – № 2. – С. 78-89.

3 Исаева З.А. Формирование у студентов университета профессиональной готовности к организации исследовательской работы со школьниками. – Астана, 1989. – 173 с.

4 Файн Т.Д. Поэтапные действия по формированию исследовательской культуры школьников // Практика административной работы в школе. – 2003. – №7. – С. 35-40.

ҒТАМР 14.35.05

ЖАСТАРДЫҢ ҒЫЛЫМҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ

А.А. Мұхамедияр
Студент, Нархоз университеті, Алматы қ.
Ж.Н. Таштырова
Ғылыми жетекші, оқытушы, Нархоз университеті, Алматы қ.

Қазіргі таңда біз жаһандық өзгерістердің куәсі болып отырмыз: экономикалық санкциялар, экологиялық проблемалар мен техникалардың көз алдымызда дамып, жаңашылдыққа бет бұрғандығын байқауға болады. Осындай өзгерістермен қатар заманауи инновациялар енгізіліп, IT-технологиялардың дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы жеделдетілуде. Мұндай жағдайда білім мен ғылым қоғамды және бүкіл мемлекетті қайта құрудың алдыңғы қатарында тұруы керек. Әлемдегі жетекші экономикалар мен технологиялар өркендеуге адами капиталдың жоғары деңгейінің арқасында қол жеткізеді және бұл жастардың ғылымға және елдің ғылыми-техникалық әлеуетіне тартылуына тікелей байланысты. Осы мақалада жастардың ғылыми саладағы белсенділігі мен жаңа технологияларға деген қызығушылықтарының өскендігін, не кемігендігін білетін боламыз.

Түйін сөздер: цифрлы технология, ғылыми зерттеу, жастар, ғалым, форумдар, тәжірибе, инновация.

Қазіргі заман ғылым мен технологияның қарыштап дамып, өте жоғары деңгейге жеткен шағы десек те болады. Соған сай сана өркениеті өрістеп, биіктеп барады. Бір анығы, адам қоғамдағы жастардың санасы мен дүниетанымы жоғарылаған сайын қоғам да жаңа өзгерістерге бет алады. Мысалы, интернет жүйесі 1969 жылы 2 қыркүйекте пайда болып, қоғамға енген кезде оны ең жас пайдаланушылар жасы 20-25 жастан асқан, ересек адамдар болса, қазіргі таңда интернетке, жалпы жаңа технологияларға 5-6 жастағы бала да әуес екендігі мәлім. Алайда осындай ақпараттық жаңа технологиялар кеңінен қанат жайған қоғамымызда ұстанатын екі қағида бар: бірі – жан дүниенің рухани тазалығы болса, бірі – сананың сергектігі. Бұл қағидаларды ұстанатын жастарға, біріншісіне жүрек, екіншісіне ақыл керек. Осы тұрғыда, жүрегін ақылына билетіп, ғылым саласындағы технологияларды дамытсам деп қызығушылық танытатын жастарымыз кездеседі.

Бірақ, қоғамда «Жастар ғылым саласына қызықпайды» деген теріс көзқарастар кеңінен қалыптасқан. Оған себеп те жоқ емес. Елімізде ғылымның беделі төмен екендігін, ғылыммен шұғылдануға қызығушылық азайып бара

жатқанын басқалар емес, ғалымдардың өзі айтып, дабыл қағып келе жатқанына бірнеше жылдың жүзі болды. Әсіресе, соңғы бірнеше жылдың көлемінде ғылымға бет бұрған жастардың қатары қатты кемігендігі осы мәселенің дәлелі болмақ. Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректеріне сүйенер болсақ, елімізде ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысатындар 1 миллион халыққа 662 ғалымнан келеді екен. Олардың шамамен 9 %-ы ғана 25 жасқа дейінгі жастар болса, ал 25%-ға жуығы 45 жастан асқан тәжірибелі ғалымдар екен. Еліміздің бұл көрсеткіші көршілес Ресейге қарағанда 4,3 есе, Беларуське қарағанда 2,8 есе, ал АҚШ-тан 6,4 есе аз, бұл еліміздегі ғылым саласы үшін ауыз толтырып айтарлықтай нәтиже емес. Ғылымнан жаңа әрі жақсы нәтиже алу үшін ғылыми зерттеушілер көп болу керек. Сонда бәсекеге қабілеттілік артып саннан сапа туады [1].

Еліміздегі ғылымның болашағына деген күмән, ғылыми институттардың материалдық-техникалық базасының әлсіз болуы, ғылым саласындағы жас мамандарға төленетін жалақының төмендігі мен қағазбастылық талантты жастарымыздың өзге салаға көп бет бұруына немесе шетел асып кетуіне себеп болып отыр. Сонымен қатар, республикамызды ғылымға, жастардың ашып жатқан жаңалықтарын әлемдік ғылыми айналымға енгізуі үшін мемлекет бюджетінен жеткілікті қаражат бөлінбейді. Ғылымға ЖІӨ-ден ең көп қаржы бөлетін, ғылыми салада жоғары дәрежеде жетістікке жеткен елдер Израиль – 4,6%, Швеция – 4 %, Жапония – 3,4 %, АҚШ – 2,7 %, Германия – 2,5 %, ал көршілес Ресейде – 1,25 %, болса, Қазақстанда бар болғаны 0,12 % деп көрсетеді статистикалық мәліметтер (1-сурет). Халықаралық академиялық кеңестің мәліметі бойынша мемлекеттің ғылым саласына бөлетін қаражаты 1,5 пайыздан артық болған жағдайда ғана ғылым дамиды. Сандарды сөйлетіп, пайыздық мөлшерге салатын болсақ, отандық ғылым саласының «әттеген-ай» дейтін тұстары ап-анық шыға қалары анық [2].

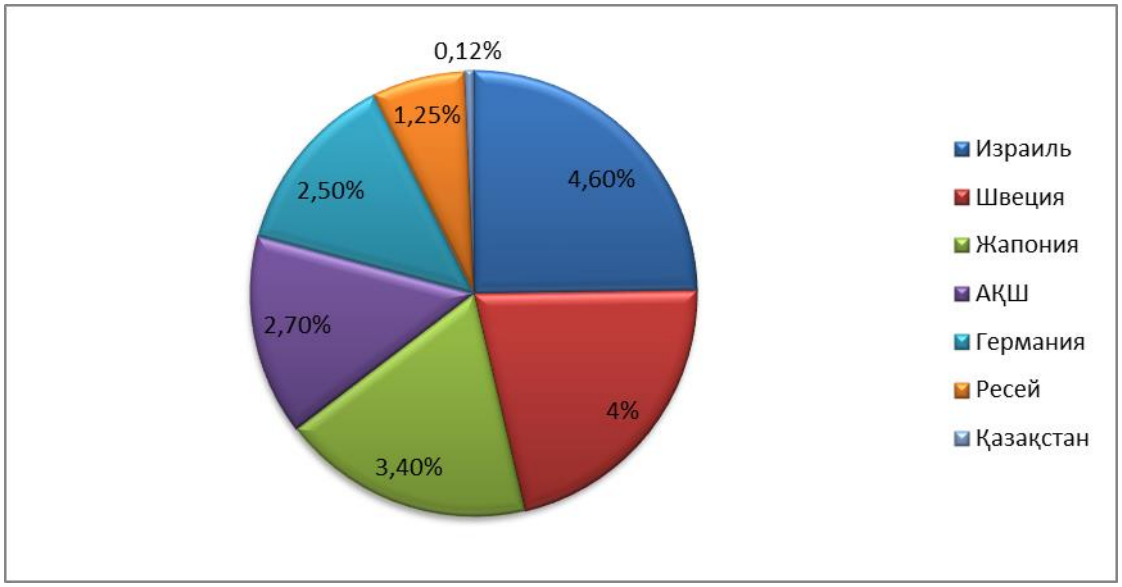

Сурет 1. Ғылымның дамуына ЖІӨ-нен қаржы бөлетін елдер.

Алайда, осынша түйткілді мәселелер мен қаржының аздығына қарамастан, дана Абай «Ғылым таппай мақтанба, орын таппай баптанба» деп айтып кеткендей, қазақ ғылымының дамуына өз үлесімді қосамын, ғылымда өз орнымды қалыптастырамын дейтін жастарымыздың бар екендігі қуантады. Жыл сайын елімізде ғалымдардың еңбегін қолдау, жас ғалымдарды ғылым саласына тарту мақсатында ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры дарынды жастардың бастамаларын қолдауға бағытталған жобаларға қаржы бөліп, конкурстар, форумдар ұйымдастырады. Бұндай маңызды шараларға шет елдерден қатысушылар шақырылып, елдің дарынды жастарының тәжірибе алмасуына жағдай жасалады. Бұрын бұндай жобалар үш жылда бір рет өткізілген босла, биылдан бастап жыл сайын өткізу қолға алынуда. Бұл да ғылым мен техникаға ұмтылысы жоғары жастардың қазіргі кезеңдегі алға басушылықтарының бір көрінісі [3]. Жастарды ғылымға тарту мақсатында жас ғалымдар қауымдастығын құру, ғылымға деген қызығушылықты арттырып, ғылым дәрежесін өсіру және жас ғалымдардың санын арттыру үшін өңірлік ғылыми форумдар өткізіп, ғылыми-танымдық журналдарды қолданысқа енгізу және ғалым кәсібінің беделін барынша насихаттауды жүзеге асыру да жоғарыда айтылып өткен мәселелердің оңтайлы шешілуіне салынған жол болмақ.

Осындай мемлекет тарапынан көрсетілген қолдаудың нәтижесінде соңғы жылдары елімізде жастардың ғылымға қызығушылығы артуда. Елімізде қазіргі заманға сай ойлай алатын, білімді, ғылымға құштар жастардың қатары күн санап көбейіп келеді. Солардың бірі ретінде «100 жаңа есім» жобасының жеңімпазы Тимур Рыспековтың инновациялық жұмыстарына бүгінгі таңда әлемнің алпауыт компаниялары, соның ішінде Майкрософт және НАСА агенттігі қызығушылық танытуда. Небір компьютерлік бағдарламалар жасайтын қазақстандық жас жігіт әлемдік деңгейдегі бағдарламалар жасауға кіріскен. Ол мектепте оқып жүргенде-ақ, 50-ге жуық жоба ойлап тауып, 28-іне патент алған. Қазіргі уақытта Майкрософт компаниясының тапсырысымен « Absolut Viewer» деп аталатын арнайы бағдарлама жасап жатыр. Ал аэропоника әдісі арқылы ауыл шаруашылығына өз пайдасын тигізіп жүрген жас ғалым Диас Тастанбеков бұдан бөлек өзге де жобаларды іске асырмақ. Яғни, зымыран модельдеу бойынша білім беру орталығын ашпақ ниетте. Жас болса да, бас болып жүрген жас ғалым Диас осы арқылы өзінен кейінгі жастардың ғылымға деген қызығушылығын арттыруды көздеп отыр [4].

Тимур Рыспеков пен Диас Тастанбеков сияқты жас ғалымдарымыз жаңа технологиялық жобаларын қоғамға таныстырып, тәжірибе алмасу мақсатында басқа да жастардың ғылымға деген қызығушылығын оятары анық. Осылар секілді жас ғалымдарымыз 2020 жылы 20 мамырда онлайн кездесу өткізіп, өз тәжірибелерімен және ғылыми жоспарларымен бөліскен болатын. Кездесу барысында «Болашақ» бағдарламасының түлегі, Нархоз университетінің доценті Еділбай Оспанов академиялық сауаттылық және оның ерекшеліктері, сыни ойлау, диссертацияның құрылымы сияқты мәселелерді егжей-тегжейлі баяндап берді. Сондай-ақ, жас ғалым академиялық сауаттылық саласындағы тәжірибесімен бөлісіп, құнды ұсыныстар жасады [5]. Қоғам арасында білім мен

тәжірибе алмасу үшін, осындай кездесулер өткізіліп тұрса, білімді жастарымыз көбейіп, олардың ғылымға деген көзқарасы жақсы жаққа өзгерер еді.

Ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби айтқандай «Ғылымы жоқ елдің – болашағы жоқ». Бүгінде әлемнің алдыңғы қатарлы елдері ғылымсыз, озық білім мен инновациялық технологияны меңгерген ғалымдарсыз мемлекеттің экономикасы мен азаматтардың әлеуметтік жағдайын түзеу мүмкін еместігін жақсы түсінді. Сол сияқты қазақстандық жастар да ғылымға ерекше көңіл бөліп, қызығушылығын арттырса еліміздің экономикасы жақсы нәтиже көрсетеді. Қасым-Жомарт Тоқаев «Ана тілі» газетіне берген сұхбатында: «Той қуалайтын емес, ой қуалайтын кезеңмен бетпе-бет келдік. Бұл дәуір – ақыл-ойдың, ғылым мен білімнің, еңбектің дәуірі», – деген болатын. Мемлекет басшысы айтпақшы, біздің заманымыз – ғылым мен білімнің дамуына білек түріп белсене кірісетін кезең. Ал, бұл кезеңде жас буынның алдына үлкен міндеттер мен жауапкершіліктер қойылып отыр. Жастар сол міндеттерді дұрыс атқарып, ғылым мен білімнің дамуына өз үлестерін тигізіп, бүкіл елдің артып отырған үмітін ақтайды деп сенеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Асқар А. Жастардың ғылымға келуі бәсекелестікті арттырады. 7 наурыз, 2016. https://egemen.kz/article/184693-zhastardynh-ghylymgha-kelui-basekelestikti-arttyrady.

2 Байжан А. Қазақстанда ғылымның дамуына әсер еткен жаңа технологиялар. 15 сәуір 2021. https://strategy2050.kz/news/aza-standa-ylymny-damuyna-ser-etken-zha-a-tekhnologiyalar.

3 Мұханбетқали А. Қазақстан ғылымы: Бүгін және ертең. 11 тамыз 2020. https://qazaq1913.com/2020/08/11/aza-stan-ylymy-b-gin-zh-ne-erte.

4 Отандық жас ғалымдардың жұмыстарына шетелдіктер қызығушылық танытып отыр. – Алаш айнасы. 15 маусым 2018. https://alashainasy.kz/bilim_innovacija/otandyik-jas-galyimdardyin-jumyistaryina-sheteldkter-kyizyigushyilyik-tanyityip-110748.

5 Жас ғалымдар өз тәжірибесімен және ғылыми жоспарларымен бөлісуде. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 20 мамыр 2020. https://sp.kaznpu.kz/kz/2037/page/11962/news.

ҒТАМР 77.29.10

ЖАС БОКСШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Ж. Ережепов
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада оқытудың әдістемесі боксшылардың техника-тактикалық дайындық әрекеттерін ұйымдастыру, шабуылдау, қорғаныста тактикалық әрекеттері өзара, содан кейін – қарсы шабуыл әрекеттері, тактиканы оқыту кезіндегі әдістемелік жүйе ұсынылады. Сонымен қатар, қарастырылған әдістер мен әдістемелердің әрқайсысы бокс техникасын жетілдіру мәселесін толық шеше алмайды, тек олардың спортшының жеке ерекшеліктерімен органикалық байланыстағы шығармашылық үйлесімі ғана моториканың жетілуіне және жоғары тиімділігі туралы айылған.

Түйін сөздер: бокс, жас спортшылар, жаттықтырушы, техника-тактикалық дайындық.

Бокс үйірмесінде айналысушылардың жетістікке жетуінің кепілі – тәрбие және спорт жұмысын дұрыс ұйымдастыру болып табылады. Соңғысын үш бөлікке бөлуге болады: тәрбиелік, тәрбиелік-тренингтік және бәсекелестік.

Оқу-жаттығу жұмыстары теориялық та, практикалық та жүйелі сабақтар кезінде жүзеге асырылады. Теориялық сабақтарға бокс тарихы туралы әңгімелер мен дәрістер, ең көрнекті спортшылардың тактикасымен танысу, оқу фильмдерін көру және т.б. жатады.

Бәсекелестік – жас боксшыларды бірнеше айлық жаттығулардан кейін ғана қабылдау керек. Бұл ереже тыңдаушы секция ішілік жарыстарға қатысқан кезде де, жас боксшылар ашық рингке шыққан кезде де және осы жарыстар күнтізбеде қарастырылған кезде де сақталуы керек.

Жас спортшылармен жұмыс жасайтын кез-келген жаттықтырушы ең маңызды міндеті – жан-жақты, физикалық және моральдық тұрғыдан мықты тұлға тәрбиелеу. Әрине, мұны спорт үйірмесінде жасау өте маңызды. Ақыр соңында, спорттағы жетістіктер, мысалы, бокстағы шеберлікке немесе физикалық күшке ғана байланысты емес, сонымен қатар – бұл ең бастысы – спортшының ерік қасиеттеріне байланысты [1].

Жалпы спорттағы кез-келген жетістік тәжірибеші мінезінің кейбір қасиеттерімен анықталады. Мысалы, еңбексүйгіштік, жолдастық, адалдық, тәртіптілік сияқты жалпы сипаттағы түрлері бар. Сонымен қатар, бокс үшін бұл ең алдымен батылдық, байсалдылық.

Жаттықтырушы жас спортшылармен жұмыс істей бастай отырып, алғашқы жаттығудан бастап олардың бойына осы қасиеттерді сіңіруі керек.

Жаттықтырушы жаттығушының бойына сіңіретін тағы бір маңызды қасиеті – еңбекке деген саналы көзқарас. Әрбір боксшы шеберлікті арттыру – бұл ең алдымен қажырлы еңбек екенін ұмытпауы керек. Жаттықтырушы өз шәкірттеріне еңбек қажеттілікке айналатындай етіп білім беруі керек.

Жас спортшыға бокс техникасының элементтерін үйрететін жаттықытрушы жаттығу сабақтарын ұйымдастырған кезде оның тәрбиесінің барлық аспектілерін ескеруге міндетті.

Адамгершілікке тәрбиелеу – жаттықтырушының ең маңызды міндеті. Ол оқушының әлеуметтік және жеке өмірінде, оның мінез-құлқы мен іс-әрекетінде нақты көрініс табуы керек.

Бокс кезінде жасөспірім тек физикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой жағынан да тәрбиеленуі керек.

Тәрбие және спорт жұмыстарында жаттықтырушы үнемі боксшы шеберлігінің негіздерін меңгерген, сонымен бірге адамгершілік қасиеттері жоғары адам ғана жақсы боксшы бола алатындығынан үнемі шығуы керек. Сонымен, білім беру мен оқыту жан-жақты дамыған тұлға – қоғамның болашақ құрылысшысын қалыптастырудың бірыңғай педагогикалық үдерісімен тығыз байланысты болуы керек [2].

Көбінесе жекпе-жекте рингте бірдей техникалық және тактикалық дайындығы бар екі спортшы қатысады. Жаттықтырушы қиын ұрыс жағдайында жаудың қарсылығын жеңе алатын, ерік-жігері мықты спортшыларды тәрбиелеуге ұмтылуы керек. Боксшының жекпе-жегіне сенімді шайқас, іс-қимылдардағы шешімділік, күтпеген және батыл шабуылдар негіз болады.

Жарыстың тәжірибесі көрсеткендей, шайқас сәттілігі ерік-жігерге, физикалық, техникалық және тактикалық дайындыққа тікелей байланысты.

Тактика техникамен байланысты, оған тәуелді және өз кезегінде оның дамуына әсер етеді. Боксшының шеберлігі қарсыластың сипаттамаларына қатысты техниканы дұрыс қолдана отырып, рингте күресу мүмкіндігіне байланысты.

Тактиканы техниканың негіздерімен қатар зерттеу керек. Жаттығудың алғашқы кезеңінен бастап боксшы тактикалық техниканы қолдануы керек.

Бокс тактикасы – бұл рингтегі жекпе-жек өнері, боксшының жеңіске жету үшін жекпе-жек құралдарын ұтымды қолдана білуі.

Тактика – бокс жаттығуларының маңызды бөлімдерінің бірі. Тек тактикалық тұрғыдан сауатты боксшы жекпе-жектің нақты жағдайына негізделген техника элементтерін саналы түрде қолданады. Шайқас кезінде жас жігіттердің өнертапқыштық қабілеттерін, қорғанысты әр тараптандыруға

немесе шабуылдарды өздері игеріп алған техниканың жаңа комбинацияларымен тәуелсіз талпыныстарын мүмкіндігінше көтермелеу керек.

Жаттықтырушы әуелден бастап-ақ өз шәкірттеріне бокс негіздерін бере отырып, олардың тактикалық көкжиегін кеңейту туралы қамқорлық жасауы керек және бұл үшін жекпе-жек құрылымындағы техниканың маңыздылығын нақты және дәл түсіндіруі керек. Алғашқы 15-20 сабақтан кейін, оқушы белгілі бір дәрежеде қимылдарды, оларға қарсы негізгі соққылар мен қорғанысты игере отырып, еркін шайқастарға қатыса бастаған кезде, жаттықтырушы ұрыс қимылдарының қай тактикасы үшін қолайлы болатынын болжай алады. Бұған оқушының физикалық дамуы да, жылдам навигациялау қабілеті де, оның ерік қасиеттері де түрткі болады.

Әр спортшыға арналған тактиканы анықтай отырып, жаттықтырушы сабақ барысында өзінің шәкіртіне осы тактиканы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәсілдерді мұқият қадағалап отыруы керек. Мысалы, алыс қашықтықты ұнататын жас боксшы дайындағанда, онымен бірге тікелей соққылар мен қапталдағы ұзақ соққыларды, қорғаныс – соққылардан, қапталға адымдарды, қалдықтарды жақсылап жақсарту керек.

Практика көрсеткендей, боксшы техниканы үйреніп алғаннан кейін көп күш жұмсауды қажет ететін күшті гимнастика жүргізілетін сабақтарда әлдеқайда аз шаршайды және олардың жаңа элементтерді игеру дәрежесі анағұрлым жақсы болады.

Жаттығудың психологиялық жүктемесі де осылай жоспарлануы керек. Сонымен, алғашқы жаттығуларда боксшы қауіп-қатерге байланысты емес қарапайым қимыл-қозғалыстарды, ал одан кейінгі сабақтарда белгілі қауіп-қатерге байланысты, ұрыстың шиеленісуімен байланысты шабуылдау немесе қорғаныс техникасын үйрену ұсынылуы керек.

Жүктемелердің біртіндеп артуы дайындық жаттығуларын жоспарлау кезінде де, спорт жарыстарының күнтізбесін жасау кезінде де байқалуы керек. Жарыс оқушының денесі жүктемелерге жеткілікті дайын болған кезде өткізілуі керек. Мұның алдында жүктемелердің біртіндеп ұлғаюымен бірге жоғарылатылған жүктемелер қолданылатын жаттығу болуы керек. Көтерілген жүктемелерді уақтылы енгізу спорттық форманың тез басталуына ықпал етеді, яғни спортшы соңғы жұмысты орындай алатын оңтайлы жағдай. Жаттықтырушы жас спортшылармен жаттығуларда көбейтілген жүктемелерді ұзақ және мұқият дайындалғаннан кейін ғана өте мұқият енгізу керек екенін ұмытпауы керек, өйткені оларды мерзімінен бұрын қолдану жас ағзаның қалыптасуына зиян келтіруі мүмкін.

Біріншіден, спортшыларға белгілі бір дәрежеде арнайы қимылдарды еске түсіретін қорғасын жаттығуларына баса назар аударатын жалпы дамытушы гимнастикалық жаттығулар ұсынылуы керек. Әрі қарай қарапайым жаттығулардың ішінен арнайы жаттығулар ұсынылады. Мысалы, шеңбер бойымен қозғалу, қозғалыста соққы беру және т.б. содан кейін ғана сіз ең қарапайым комбинацияларды бере аласыз [3].

Жас спортшылармен өткізілетін жаттығуларда, ең алдымен, жас боксшылардың жаңа техниканы ересектерге қарағанда тезірек үйренетінін, сонымен бірге оларды тез ұмытатындығын ұмытпау керек. Сондықтан жасөспірімдермен жұмыс кезінде өткенді жиі және мұқият қайталауға үлкен мән беру керек.

Ең алдымен, техниканың белгілі бір бөлігінің мәнін қамтитын жаттығулар мен әрекеттер қайталануы керек. Мәселен, мысалы, жанама соққыны зерттеу кезінде төменнен тікелей соққылар мен соққыларды үнемі қайталап отыру керек, мұнда әсіресе аяқ қимылдарының дұрыстығын мұқият қадағалау қажет, өйткені аяқтың жұмысы барлық қолданылған кезде соққылар бірдей. Тікелей немесе астыңғы соққыны қолдану кезінде аяқ қимылдарының дұрыс орындалуына назар аудара отырып, жаттықтырушы жаттығушыға жанама әсер етумен аяқпен жұмыс жасауды қадағалау керек [4].

Кейде моториканы мықтап бекіту үшін көп уақыт кетеді. Қайталау белгілі бір дәйектілікте және мөлшерде қолданылған жағдайда өте сәтті болады, өйткені жүйелі қайталану болмаған кезде жекелеген бокс техникасы тез ұмытылады.

Бір сабақта шабуылдаудың немесе қорғаныстың бірнеше жаңа тәсілдерін үйрену мүмкін емес, өйткені сонымен бірге жас боксшының зейіні шашыраңқы және бір техниканы зерттеу екіншісінің дамуын айтарлықтай баяулатады.

Жаттықтырушы спортшылардан аяқталғанды және жаттығу шайқасы кезінде қайталауын талап етуі керек. Сонымен, егер студенттер бүйірлік соққыларды біріктіру үшін жекпе-жек өткізген болса, онда олардың шайқаста бүйірлік соққыларды ғана емес, тікелей және төменгі соққыларды, сондай-ақ алдыңғы сабақтарда үйренген қарапайым тіркесімдерін көрсетулерін қамтамасыз ету керек. Тек осы шартта ғана жас боксшы жақсы оқып, өткенін есінде сақтап қана қоймай, үйренген соққылар мен қорғанысты рингте дұрыс қолдана білуге үйренеді. Сондықтан рингтегі жекпе-жек – өткен материалды қайталау мен бекітудің тиімді әдістерінің бірі [5].

Бокстың жаңа техникасын үйрету кезінде жаңа қозғалысты жүзеге асыруды жеңілдету үшін бұрыннан белгілі, ұқсас ұстанымдарды баса отырып, оның бұрын зерттелген материалмен байланысын орнату қажет. Техниканы түсіндіре отырып, жаттықтырушы бейнелі өрнектер мен салыстыруларды кеңінен қолдануы керек.

Техниканы да, оның жекелеген элементтерін де оқыта отырып, боксшыға бұл қозғалыстың мәнін толық түсінуге, оның мақсаты мен мақсатын түсінуге, сонымен қатар зерттелген қозғалысты шайқаста қалай қолдануды білуге ұмтылу керек.

Бокс техникасын оқып-үйрену және жетілдіру кезінде тәрбиеленушілердің бұл немесе басқа қозғалысты дұрыс орындап қана қоймай, серіктестерін бақылап отыруы өте маңызды. Спортшылардың өздері оқитын материалға деген осындай белсенді, саналы қатынасы оқудың сәтті болуына ықпал етеді. Серіктестің жіберген қателіктерін байқап, тәжірибеші маман өзі жібермеуге тырысады.

Шабуыл мен қорғаныс техникасына дайындық келесі схема бойынша құрылымдалуы керек.

1. Қозғалысты бір қолды, ашық қолды қалыпта игеру (тыңдаушылар залдың көлеміне қарай төрт, үштен және т.б. ашық бағанға салынады).

2. Екі қолды формациядағы шабуыл техникасын үйрену (бір серіктес «лапа» тәрізді қолғап ұстайды, ал екіншісі соққы береді).

Мұнда техниканы үйрену кезінде спортшылар жаттығушымен басқаруымен қимылдарды ырғақты орындайды, тосын және күтпеген элементтер алынып тасталады. Бұл тыңдаушыларға қимылдарды дұрыс орындауға және меңгеруге көп көмектеседі.

Екі қолды тәртіпте жаттығу (бірінші дәрежелі боксшылар шабуыл жасайды, ал екіншісі – қорғанады). Шабуыл мен қорғаныс техникасын орындау кезінде мұнда белгілі бір дәйектілік сақталады: бірінші дәрежелі боксшылар шабуылдағанда, екіншісінің боксшылары қорғауда, келесі сәтте екінші дәрежелі боксшылар шабуылдауда, ал боксшылар бірінші дәреже қорғауда. Бұл ауысым боксшыларға шабуыл мен қорғаныс техникасын анық орындауға мүмкіндік береді, сонымен бірге олардың сана-сезімі мен белсенділігін арттырады. Шабуыл мұғалімнің нақты бұйрығымен жүзеге асырылады [6].

Осы мақсатта оқытудың басынан бастап техника элементтерін жаттығу кезінде де, үйренген техниканы жетілдіру барысында да техниканы мүмкіндігінше еркін, штаммсыз орындаумен айналысатындарды қамтамасыз ету қажет.

Жаттығудың дайындық бөлігінің бұл тәртібі, бүкіл топ бір мезгілде қыздыруды орындайды, оның негізгі міндетіне қосымша – денені жұмыс жағдайына келтіру, сонымен қатар жалпы дамытушы және арнайы жаттығуларды ойдағыдай игеруге көмектеседі.

Мысалы, жаттықтырушының нақты басшылығымен колоннада бірінен соң бірі, сол жақ аяғының астымен түзу қозғалу арқылы барлық топ толығымен жақсарады. Барлық тыңдаушылар осы соққыны осы қимылдың ерекшеліктерін сақтай отырып, бірдей ырғақта орындайды. Сонымен бірге жалпы фонға сәйкес жекелеген оқушылардың жіберген қателіктері немесе дәлсіздіктері өте айқын көрінеді. Осының арқасында студенттердің көптігі жасаған қимылдың сапасын бірден бақылауға болады және олардың бірнешеуіне ортақ қателерді көрсетуге болады. Бұл әдіс жаңа қимылдарды тезірек және дұрыс игеруге көмектеседі, өйткені мұнда қабылдаудың жақсаруы екі сигнал жүйесіне де тікелей әсер етеді. Дайындық бөлімінің мұндай мазмұны тыңдаушыларды рингтегі қозғалыстарға едәуір жақындатады және сонымен қатар үйлестіруді дамытуға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қасымбеков М. Бокс негіздері, 2001. – 120 б.
2 Кочур А.Г. Тактическое мастерство боксера. – Киев: Здоровье. 1977.
3 Нұрмаханов Ә. Бокс мектебі, 2007.

4 Мауленов К.С. Бокс энциклопедиясы. – Атамұра, 2009.
5 Уанбаев Е.К., Уанбаева Ф.Ж. Дене тәрбиесі және спорттың теориясы мен әдістемесі. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2006.
6 Қазақ боксшылары (Тарих деректі басылым). – Алматы, Ер-Дәулет, 1999.

ҒТАМР 14.29.09

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

А.К. Нурова
Магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Г.А. Алипбаева
Магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Қазіргі уақытта Қазақстанда оқушылардың психофизикалық дамуының бұзылуынан туындайтын ерекше білім беру қажеттіліктері тек арнайы мектептерде ғана толық көлемде қанағаттандырылуда. Осы санаттағы қалған оқушылар, сондай-ақ оқудағы қиындықтар басқа себептермен туындаған оқушылар, тиісті психологиялық-педагогикалық қолдау қамтамасыз етілмейтін, оның ішінде ұйымдастырушылық-әдістемелік мәселелердің дамымауы себебінен елдің жалпы білім беретін мектептерінде оқиды. Біз қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, бұл мінез-құлқы мен эмоционалды және жеке дамуы бұзылған балалар санының көбеюіне әкеледі; көптеген балаларда мазасыздық деңгейі жоғарылайды, өзін-өзі бағалау төмендейді. Сондықтан баланың ақыл-ой функцияларын, ақыл-ойын дамытумен қатар, оның эмоционалды-тұлғалық дамуын зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар, эмоционалды дамуы, тұлғалық дамуы, түзету жұмысы, мінез-құлық.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың даму ерекшеліктерін зерттеу осы санаттағы балаларды тереңірек түсіну үшін де, оларға қатысты психологиялық дифференциалды диагностика әдістерін жетілдіру және толық түзету жұмыстарын жүргізу үшін маңызды болып көрінеді.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың психологиялық ерекшеліктеріне арналған жұмыстарда эмоционалды-тұлғалық реттеудің ерекшеліктерін, сондай-ақ осы психикалық процестің жеке қасиеттерінің кемшіліктерін сипаттайтын өте қызықты бақылаулар бар [1].

Сонымен, авторлар тәуелсіздік, бастаманың болмауы, импульстардың ұстамсыздығы, өз іс-әрекеттерін басқара алмау, кішкене кедергілерді жеңе алмау және азғыруларға қарсы тұру қабілетсіздігін көрсетеді. Ерікті әрекеттер, барлық психикалық белсенділік сияқты, мидың жұмысымен байланысты. Ерекше білім беру қажеттілігібар балалардың мінез-құлқын ерікті реттеудің ерекшелігі психиканың дамуы мидың органикалық зақымдануы және оның қайталама асқынулары жағдайында жүретіндігімен байланысты.

Ерекше білім беру қажеттілігібар балалардың эмоционалды-тұлғалық ерекшеліктері олардың:

– ерікті күш-жігерді жеткілікті дәрежеде көрсете алмайды;
– ерікті әрекеттерді басқара алмайды;
– болашақ мақсаттарға сәйкес әрекет ете алмайды;
– олар өздерінің мінез-құлқын белгілі бір тапсырмаға бағындыра алмайды, іс-әрекеттерін жоспарлай алмайды;
– кездесетін қиындықтарды жеңе алмайды.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың тәуелсіздігі мен мақсаттылығы жоқ, олар оңай шабыттандырады. Олар айналасындағы адамдардың нұсқаулары мен кеңестерін сыни емес қабылдаумен, осы нұсқауларды өздерінің мүдделері мен бейімділіктерімен салыстыруға тырыспауымен сипатталады. Мәселен, егер олар ойнауға, көңіл көтеруге ұсынылса, оларды оңай көндіруге болады. Сонымен бірге, олар ақылға қонымды дәлелдер келтірілсе де, естімейтін қыңырлықты көрсете алады. Ерік көрінісіндегі мұндай қарама-қайшылықтар жеке саланың жетілмегендігінің нәтижесі болып табылады.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар баланың жеке басының жетілмегендігі оның эмоционалды саласының бірқатар ерекшеліктерінде көрінеді. Бұл ерекшеліктер баланың бүкіл психикалық келбетінде із қалдырады және, ең алдымен, оның қажеттіліктері, мотивтері мен ақыл-ойының даму ерекшелігіне байланысты.

Эмоционалды-тұлғалық дамуының бұзылуының белгілері – тітіркену, қозғыштықтың жоғарылауы, қозғалтқыштың мазасыздығы, тыныштық. Сонымен қатар, балалар көбінесе олардың динамикасында, сыртқы әлемнің әсерінен сәйкес келмейтін, эмоциялар мен сезімдерге ие. Олардың кейбіреулері өте оңай, олар өмірдің қиын жағдайларына үстірт жауап береді. Сонымен қатар олар үшін тән өзгерістер, көңіл-күй. Балалардың тағы бір санаты шамалы себептермен шамадан тыс және ұзақ тәжірибеге бейім. Екі топқа да белгілі бір

әсерлерге реакцияның жеткіліксіздігі тән, тек бірінші топта қозу процесі басым болады, екіншісінде – ингибирлеу процесі [2].

Ерекше білім беру қажеттілігібар балалардың сезімдерін интеллектуалдық реттеудің әлсіздігі, сондай – ақ оның мотивациялық-қажеттілік саласының жетілмегендігі, қарабайырлығы жоғары сезімдердің кеш және қиын қалыптасуына әкеледі: жауапкершілік, ар-ождан және т.б. олардың моральдық сезімдері аз дәрежеде хабардарлықпен ерекшеленеді, көбінесе тек білім деңгейінде болады.

Эмоционалды саладағы бұзушылықтарды жою немесе ішінара жою бойынша түзету – тәрбие жұмысы баланың жеке басының дамуында және болашақта оның әлеуметтік және еңбекке бейімделуінің өзекті мәселесін шешуде маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, әлеуметтік-еңбекке бейімделуде баланың өзін-өзі бағалауы маңызды.

Өзін-өзі бағалау – бұл адамның өзін, іс-әрекетін, қарым-қатынасын, жетістіктерін бағалауы. Тұрақты өзін-өзі бағалау басқалардың бағалауы, сондай-ақ өз қызметі және оның нәтижелерін өзіндік бағалау әсерінен қалыптасады. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың өзін-өзі бағалауы мектепте оқытудың әртүрлі кезеңдерінде әр түрлі.

Бастауыш мектеп жасындағы өзін-өзі бағалаудың бұзылуы жеке тұлғаның жетілмегендігінен, қызметтің алға қойған мақсаттарын түсінбеуінен, қызмет барысында қол жеткізілген нәтижелерді бастапқы деректермен талдай және байланыстыра алмауынан туындайды. Жеткілікті тұрақты өзін-өзі бағалауды қалыптастырудағы маңызды, жиі шешуші рөл оны қоршаған ересектерге тиесілі. Ерекше білім беру қажеттілігібар балалардың, мұғалімдердің және олармен жұмыс істейтін басқа мамандардың іс-әрекеттерін, пікірлерін бағалау, тәрбиелеу және оқыту процесін жүзеге асыру өзін-өзі бағалауға бағыт береді.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларда сезімдердің рөлі әсіресе жоғары, өйткені тіпті оқу процесі білімге емес, оларды ұсыну әдісіне негізделген. Оқыту мен тәрбиелеу тек сезімге негізделуі керек, олар мақсатқа жетедіЕрекше білім беру қажеттілігі бар балалар өте терең және анық болмаса да, олардың сезімдері мен айналасындағы адамдардың сезімдерін түсінеді, белгілі бір дәрежеде өздерінің ішкі тәжірибелерін реттейді, белгілі бір қатынастар мен байланыстар орнатады, негізінен ұжымда дұрыс әрекет етеді. Бұл дегеніміз, мектеп кезінде ерекше білім беру қажеттілігібар балалардың эмоционалды дамуында үлкен оң өзгерістер орын алады [3].

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың эмоционалды-тұлғалық саласының кемшіліктері арнайы оқыту мен тәрбие жағдайында түзетіледі.

Эмоционалды-тұлғалық саланың жетілмегендігі оқу, жазу және сөйлеу қабілетінің төмендігі, оқушылардың танымдық белсенділігінің төмендеуі сабақтарында өзекті мәселе болып табылады. Көптеген балалардың эмоционалды-тұлғалық саласының бұзылуының маңызды ерекшелігі-бұл көбінесе ересектер мен басқа балаларға қарсы бағытталған негативизммен, дұшпандықпен, қақтығыспен арандататын мінез-құлық. Балалар көбінесе ересектермен ұрысады, шыдамдылығын жоғалтады, қорлайды, ашуланады,

және басқаларға оңай ашуланады. Олар көбінесе ересектердің өтініштері мен талаптарын орындамайды және оларды тітіркендіреді. Олар басқаларды өз қателіктері мен қиындықтары үшін кінәлауға тырысады.

Мұндай жағдайларда жеке тұлғаны қалыптастыру процесінің бұзылуы емес, оның бұзылуы, дамып келе жатқан тұлғаның механизмдері мен құрылымдарына зақым келтірумен байланысты және адамның эмоционалды-еріктік қасиеттерінің ақауымен сипатталатын ақау. Бұл психикалық процестердің сарқылуымен, белсенді көңіл-күйдің жетіспеушілігімен, есте сақтаудың төмендеуімен, ең алдымен, ерікті есте сақтау және көбею процестерінің бұзылуымен, құбылыстардың нақты ситуациялық белгілеріне назар аудару үрдісімен аналитикалық және синтетикалық ойлау белсенділігінің төмендеуімен көрінеді.

Балалардағы эмоционалды-тұлғалық бұзылыстарды түзету педагогикалық және психологиялық әсерлердің ұйымдастырылған жүйесі болып табылады. Оның негізгі бағыты-балалардағы эмоционалды ыңғайсыздықты азайту, балалардың белсенділігі мен тәуелсіздігін арттыру, агрессивтілік, қозғыштықты арттыру, мазасыз күдік және т.б. сияқты эмоционалды бұзылулардан туындаған қайталама жеке реакцияларды жою [4].

Ерекше білім беру қажеттілігібар балалардағы эмоционалды-тұлғалық бұзылуларды жеңу үшін түзету жұмыстарының негізгі бағыттары.

Түзету және дамыту жұмыстары ерекше білім беру қажеттілігібарбалалардағы эмоционалды бұзылуларды жеңуге уақтылы мамандандырылған көмек көрсетеді, баланың жеке мүмкіндіктеріне және жеке ресурстарына сәйкес эмоционалды тұрақтылықты, тиісті әлеуметтік-эмоционалды дамуды қалыптастыруға ықпал етеді.

Түзету-дамыту жұмыстарының мазмұны:

– Ерекше білім беру қажеттілігі бар баланың дамуы үшін оның мүмкіндіктеріне сәйкес эмоционалды бұзылуларды түзетудің оңтайлы әдістері мен тәсілдерін таңдау;

– Эмоционалды саланың бұзылуын жеңу үшін қажетті мамандардың жеке және топтық түзету-дамыту сабақтарын ұйымдастыру және өткізу;

– Жоғары психикалық функцияларды түзету және дамыту (есте сақтау, зейін, ойлау, қабылдауды дамыту, шығармашылық, қиял, сөйлеу);

– Баланың эмоционалды-тұлғалық және жеке салаларын дамыту;

– Психо-травматикалық жағдайларда қолайсыз өмір сүру жағдайлары жағдайында барабар эмоционалды жауап беру дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемелік тәсілдер.

Бағдарламаға көптеген көп функционалды жаттығулар кіреді, олар бір жағынан бірнеше мәселелерді шеше алады, екінші жағынан әртүрлі балаларға әртүрлі әсер етуі мүмкін:

– этюдтер;

– жаттығулар (шығармашылық және еліктеу-орындаушылық сипаттағы);

– ережелері бар ойындар (сюжеттік-рөлдік, ауызша, қозғалмалы);

– дидактикалық және білім беру ойындары;
– көркем шығармаларды оқу;
– әңгімелер;
– әңгімелер ересек және балалардың әңгімелері;
– еркін және тақырыптық сурет;
– релаксация.

Әр сабақ белгілі бір алгоритмге негізделген.

Сабақ кезеңдері:

Сәлемдесу рәсімі.

Ширату – балалардың эмоционалды жағдайына, олардың белсенділік деңгейіне әсер ету (психогимнастика, музыкалық терапия, би терапиясы, түс терапиясы, дене терапиясы, саусақ ойындары).

Сабақтың негізгі мазмұны – бұл сабақтың мәселелерін шешуге бағытталған психотехникалық жаттығулар мен әдістердің жиынтығы (ойын терапиясы, ертегі терапиясы, жағдайларды жоғалту, эскиздер, топтық пікірталас, пластилинмен модельдеу жаттығулары).

Сабақтың рефлексиясы – сабақты бағалау.

Қоштасу рәсімі.

Бір уақытта эмоционалды саланы дамытуға, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға, топтың динамикалық дамуына бағытталған көп функционалды әдістерге басымдық беріледі. Жаттығуларды ұсыну тәртібі және олардың жалпы саны маңызды. Кезектілігін болжайды кезектестіру қызметі. Баланың психофизикалық жағдайының өзгеруі: жылжымалы жаттығудан тыныш жаттығуға дейін, зияткерлік ойыннан релаксация техникасына дейін. Жаттығулар күрделіден қарапайым жаттығуға дейін реттеледі (балалардың шаршауын ескере отырып) [5].

Күтілетін нәтижелер:

– жауапкершілікті өз мойнына алуға, өз алдына мақсат қоюға және оларға қол жеткізу жолдарын табуға қабілетті психикалық белсенділік субъектісі ретінде оқушының жеке басын қалыптастыру және дамыту;

– қазіргі күрделі жағдайларда бейімделу қабілеті;

– оқушының өзіндік мен және басқа адамдардың құндылығы туралы түсініктерін арттыру;

– эмпатияны басқа адамға деген жанашырлық сезімі ретінде дамыту;

– теріс эмоционалды көріністерді азайту (негативизм, қозғалмайтын қыңырлық, сыныптастарымен тұлғааралық қарым-қатынаста агрессивті көріністерге бейімділік, оқшаулау, апатия);

– әртүрлі тұрмыстық, оқу, сондай-ақ қиын жағдайларда барабар әрекет ете білуге тәрбиелеу;

– саналы мотивтер негізінде қажетті ерікті қасиеттер мен мінез-құлықты ерікті түрде реттеу қабілетін қалыптастыру.

Осылайша, жеке тұлғаның эмоционалды-тұлғалық қасиеттерінің сәтті оқу іс-әрекеті үшін маңыздылығы осы санаттағы балалармен арнайы түзету

жұмыстарын жүргізу қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан оқыту мен тәрбиелеу процесі жүйелі көзқарас тұрғысынан құрылуы керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Богатырева А.В. Развитие эмоциональной сферы у детей с ОВЗ в процессе театрализованной деятельности / Текст: непосредственный // Вопросы дошкольной педагогики. – 2019. – № 2 (19). – С. 37-40. https://moluch.ru/th/1/archive/115/3860.

2 Акимова М.К., Козлова Т.В. – Психологическая коррекция умственного развития школьников. – М., 2000.

3 Изотова Е.И. Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика: учеб.пособие для оқушыов вузов / Е.И. Изотова, Е.В. Никифоров. – М.: Академия, 2004. – 288 с.

4 Воронич Е.А. Сущность инклюзивного подхода в образовании / ФЭН-НАУКА. – 2013. – № 1. – С. 17-20.

5 Романов А.А. Расстройства поведения и эмоций у детей в целом. Рабочая тетрадь специалиста. Опросники, заключение, рекомендации, перечень игровых задач. – М.: Плэйт, 2003. – 32 с.

ҒТАМР 14.35.09

БІЛІМ БЕРУДІ ӨЗГЕРТЕТІН ТЕХНОЛОГИЯЛАР: «ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП» МОДЕЛІ

Ж.Т. Раймкулова

Менеджер-әдіскер, «Педагогикалық шеберлік орталығы» Қызылорда қаласы филиалы, Қызылорда қ

Педагогикалық технологиялар тәжірибесінде әр оқушының оқу үдерісіне белсенді және мағыналы қатысуын қамтамасыз ететін белсенді оқыту әдістері күн сайын танымал бола түсуде. Білім беруге көп көңіл бөлетін педагогиканың дәстүрлі әдістерінен айырмашылығы, белсенді әдістер негізінен проблемаларды шешуге және бірлескен жұмыс дағдыларына бағытталған. «Жаңа» педагогикалық технологияның осындай әдістерінің бірі – «Төңкерілген сынып»

моделі. Жалпы «Трансформация» яки «төңкеру» соңғы бірнеше жылда сәнге айналды, бұл ішінара танымал басылымдармен байланысты Нью-Йорк Таймс (Фицпатрик, 2012); Жоғары білім шежіресі (Баррет, 2012); және ғылымдар (Мазур, 2009). Мәні бойынша, «төңкеру» дегеніміз, оқушылар жаңа материалмен алғашқы танысуды сыныптан тыс уақытта, әдетте, өзіндік оқу немесе дәріс арқылы алады. Сабақ уақытын білім, мәселелерді шешу, пікірталастар арқылы мүмкін болатындығын қиындықтарды бірлесе түсінеді [1].

Блумның таксономиясы тұрғысынан (2001) бұл оқушылардың сыныптан тыс танымдық жұмыстардың төменгі деңгейлерін (білім алу және түсіну) және құрдастары мен оқытушыларының қолдауы бар сыныпта танымдық жұмыстың жоғары формаларына (қолдану, талдау, синтез және/немесе бағалау) назар аударатындығын білдіреді [2].

Ғылымда «төңкерілген сынып» және «төңкерілген оқыту» деген терминдер бар. Шын мәнінде, бұл екі термин бірдей деген жалпы түсінік қалыптасқан. Алайда, бұл іс жүзінде синонимдер болып табылмайды. Сонда, айырмашылық неде?

«Төңкерілген сынып» – бұл «аралас оқытудың» бір түрі, онда оқушылар ғаламтордағы мазмұнды үйде бейне дәрістерді қарау арқылы оқиды, ал үй тапсырмалары сыныпта мұғалімдермен және оқушылармен бірге талқылап, шешіледі. Мұғалімнің оқушылармен өзара әрекеттесуі жеке – дәріс/лекциямен емес, басшылықпен бағыттау және нұсқау арқылы жүзеге асырылады. Зерттеуші Джастин Фрриманның пікірінше, бүкіл әлемдегі сыныптар төңкеріліп жатыр – және себепсіз емес. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, төңкерілген орта білімді есте сақтауға көмектеседі. Ғалым модельдің тиімділігін мына статистикамен көрсетуге тырысқан:

– 2012 жылы мұғалімдердің 48 %-ы кем дегенде бір сабақты «төңкерген»;

– 2014 жылы бұл көрсеткіш – 78-ге жетті;

– Сабақты өзгерткен/төңкерген мұғалімдердің 96 %-ы бұл әдісті басқаларға ұсынады;

– Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 46 %-ы 16 жылдан астам уақыт бойы сабақ беріп келеді, бірақ төңкерілген сыныптарға көшеді екен;

– 10 мұғалімнің 9-ы сынып төңкерісінен бастап оқушылардың қатысуындағы оң өзгерістерді байқады (80 жылмен салыстырғанда 2012 %-ға көп);

– Мұғалімдердің 71 %-ы оқушылардың бағалары төңкерілген сынып стратегиясын енгізгеннен кейін жақсарғанын айтты;

– Сынып сабақтарын өзгертпейтін мұғалімдердің 89 %-ы педагогика туралы көбірек білуге қызығушылық танытатынын айтты.

Ғалым төңкерілген сыныптарға қатысты бір маңызды ескеретін жайт бар екенін айтады – бұл тәсілді әр пән бірдей қолдана бермейді, бір немесе екі сабақтан бастаған дұрыс. Ғалымның пікірінше, дәстүрлі тәсіл әлі де өзінің

артықшылықтарына ие және оны қолдану керек, ал төңкерілген тәсілді оқуды толықтырудың және оқушылардың мазмұнды терең игеруіне ықпал етудің шығармашылық тәсілі ретінде қарастыруды ұсынады [3].

Төңкерілген оқыту – бұл «педагогикалық тәсіл, онда тікелей оқыту топтық оқу кеңістігінен жеке оқу кеңістігіне ауысады, топтық кеңістік динамикалық интерактивті оқу ортасына айналады, онда мұғалім оқушыларға тұжырымдамаларды қолдана отырып, пәндік салаға шығармашылықпен қатысуға жағдай жасайды. Көбінесе «төңкерілген оқыту» мектептегі жұмыстың үйде жұмыс істеуге, үй жұмысы мектептегі жұмысқа ауысуымен сипатталғанымен, бұл – мұғалімдерге өз сыныптарында жаңа модельдерді енгізуге мүмкіндік беретін тәсіл. Көптеген мұғалімдер өз сыныптарын төңкере алады, бірақ бұл оқытуды жүзеге асыру үшін сыныпқа негізгі төрт ұстанымды кіріктіру керек:

1. **Икемді Орта:**

– Оқушыларға өзара әрекеттесуге және қажет болған жағдайда олардың оқуы туралы ойлануға, талдауға мүмкіндік беретін кеңістіктер мен уақыт аралықтарын орнату.

– Тиісті түзетулер енгізу үшін оқушыларды үнемі бақылап отыру.

– Оқушыларға мазмұнды меңгерудің және шеберліктерін көрсетудің әртүрлі тәсілдерін ұсыну.

2. **Оқыту Мәдениеті:**

– Оқушыларға мұғалімнің қатысуынсыз маңызды іс-шараларға қатысуға мүмкіндік беру.

– Осы әрекеттерді ұйымдастыру және оларды саралау және кері байланыс арқылы барлық оқушыларға қол жетімді ету.

3. **Арнайы Мазмұны:**

– Тақырып бойынша басымдық берілетін ұғымдарды, атауларды тізбектеп ұсыну (оқушыларға мазмұннан нақты акпаратты анықтауына қолдау болады)

– Мазмұнды барлық оқушыларға қол жетімді және сәйкес ету үшін саралау.

4. **Кәсіби Педагог:**

– Барлық оқушыларға жеке, шағын топ және кері байланыс алу үшін, қажет болған жағдайда нақты уақыт режимінде ашық және қол жетімді болу.

– Болашақтағы оқу формасы туралы хабарлау үшін деректерді бақылау және жазу арқылы сабақ барысында тұрақты қалыптастырушы бағалауды жүргізу.

– Басқа мұғалімдермен бірлесе жұмыс жасау және тәжірибені өзгерту үшін жауапкершілікті мұғалімнің өз мойнына алуы.

«Төңкерілген сынып» моделімен айналысқысы келген әрбір мұғалім осы төрт қағиданы тәжірибесінде ұстанса ғана нәтижеге жете алады [4]. «Төңкерілген сынып» педагогикалық моделінде әдеттегі дәріс беру және үй тапсырмаларын ұйымдастыру керісінше ұсынылған. Оқушылар мұғалімінің

веб-сайтында жарияланған дәрістерді оқиды, презентация тақырыбы бойынша барлық материалдарды (мысалы, YouTube-тен қосымша) үйде анықтамалық және үлестірмелі материалдарды қарайды, ал сыныпта не аудиторияда жаттығуларды орындауға, тақырыпты, жобаларды және пікірталастарды талқылауға уақыт бөлінеді. Төңкерілген оқыту ұғымы белсенді оқыту, оқушыларды жалпы іс-әрекетке тарту, аралас оқыту жүйесі сияқты идеяларға негізделген.

Оның құндылығы – оқушылар дәрістің мазмұнын талқылауға, білімдерін тексеруге және практикалық іс-әрекетте бір-бірімен өзара әрекеттесуге болатын топтық сабақтарға оқу уақытын пайдалану мүмкіндігі. Оқу сабақтары кезінде мұғалімнің рөлі – жаттықтырушы немесе кеңесші, фасилитатор ретінде әрекет ету, оқушыларды тәуелсіз зерттеулер мен ынтымақтастыққа шақыру. Жоғарыда айтылғандай, мұғалімнің міндеті – сабақта оқу-зерттеу жағдайын құру, мұндай оқыту бізді осыған жақындатады. Тәсілдің оқушының зерттеушілік дағдысын дамытудағы тиімділігн анықтау үшін төменде дәстүрлі және төңкерілген оқытуды салыстырып көрейік:

Кесте 1. Дәстүрлі және төңкерілген оқытудың айырмашылығы.

ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУ			
Оқушы	**Мұғалім**	**Әдістер**	**Сабақ құрылымы**
Пассивтілік, Тәуелсіз оқу іс-әрекетінде бастамашылық пен ынтаның болмауы. Жұмыс сызбасы былайша құрылады	Білім беру, сыныпта тәртіп пен талапты сақтау, оқушылардың білімін бақылау.	Ақпарат мұғалімнен оқушыға өтеді. Мұғалім оқушыларға сұрақ қояды.	Сабақта оқушылар мұғалімнің түсініктемелерін тыңдайды. Мектептен кейін үйге келіп, үй тапсырмасын

«тыңда, есіңде сақта, қайта айт».Оқушылардың орташа мотивациясы			орындайды, көбінесе білмегенін сұрай алмай, кеңес ала алмай сәтсіз орындайды.
ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУ			
Оқушы	**Мұғалім**	**Әдістер**	**Сабақ құрылымы**
Оқу үдерісіне белсенді қатысуы.Өзінің тәуелсіз оқу іс-әрекетіне деген жауапкершілігінің болуы.	Оқу жағдайларын құрылымдау. Сыныппен сенімді қатынас орнату.	Оқушылар бірлескен жұмыс арқылы жаңа білімді меңгереді.Оқушылар мұғалімге сұрақ қояды.	Үйде жаңа тақырып бойынша түсіндірмелері бар бейнелерді қарайды, ал сыныпта үй тапсырмасының мәселелерін шешеді (жасай алмағанына көмек сұрауға мүмкіндік бар)

Сонымен, төңкерілген сынып – бұл оқытудың инновациялық әдісі. Оның дәстүрліден айырмашылығы-теориялық материалды оқушылар сабақ басталғанға дейін АКТ (бейне дәрістер, интерактивті материалдар, презентациялар) көмегімен дербес оқиды, ал сабақта босаған уақыт проблемаларды шешуге, ынтымақтастыққа, өзара әрекеттесуге, білім мен дағдыларды жаңа жағдайда қолдануға және оқушылардың жаңа оқу өнімін жасауға, оны зерттеуге бағытталады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Anderson L.W., Krathwohl D, (2001). Таксономия для обучения, преподавания и оценки: пересмотр таксономии образовательных целей Блума. Нью-Йорк: Лонгман.

2 Bransford J.D., Brown A.L., Cocking R.R. (2000). Как люди учатся: мозг, ум, опыт и школа. Вашингтон, округ Колумбия: Национальная академия печати.

3 https://www.learndash.com/interesting-flipped-classroom-statistics.

4 https://blog.capterra.com/flipped-classroom-vs-flipped-learning-whats-the-difference.

5 http://marinakurvits.com/perevernutii-lass.

ҒТАМР 77.29.11

ЕРКІН КҮРЕС БАЛУАНДАРЫНЫҢ АРНАЙЫ ТӨЗІМДІЛІКТІ ДАМЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Б.С. Мусин
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада арнайы төзімділікті дамыту әртүрлі жаттығу әдістері мен құралдары туралы айтылған. Арнайы төзімділік жаттығулары арқылы балуан белгілі бір жүктемелерге төтеп беру қабілетін жақсартады. Арнайы төзімділікті дамыту бойынша жұмыс белгілі бір әдістемелік дәйектілікпен жүзеге асырылады. Арнайы төзімділікті дамытуға баса назар аудара отырып, оқу-жаттығу сабақтарының ерекше бағыты еркін күреспен айналысатын жас балуандарды тиімді дайындауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: еркін күрес, балуан, төзімділік, әдіс, жаттығу.

Төзімділікті дамыту үшін жаттығудың әртүрлі әдістері қолданылады, оларды бірнеше топқа бөлуге болады: үздіксіз және интегралды, сонымен қатар бақылау немесе бәсекелестік. Әр әдістің өзіндік ерекшеліктері бар.

Біркелкі үздіксіз әдіс. Бұл әдіс әртүрлі спорт түрлерінің аэробты қабілеттерін дамытады, онда төмен және орташа қуаттылықтағы циклдік бір реттік жаттығулар жасалады (ұзақтығы 15-30 мин, жүрек соғу жиілігі-130-160 соққы/мин).

Айнымалы үздіксіз әдіс. Ол үздіксіз қозғалыстан тұрады, бірақ қозғалыстың жекелеген бөліктеріндегі жылдамдықтың өзгеруімен. Кейде бұл әдіс жылдамдықты ойнау әдісі немесе «алжапқыш» деп аталады. Арнайы және жалпы төзімділікті дамытуға арналған.

Интервалдық әдіс (варианттық әдіс) – салыстырмалы түрде аз қарқындылық пен ұзақтық жаттығуларын қатаң белгіленген тынығу уақытымен мөлшерлеп қайта орындау, мұнда демалу аралығы әдетте жүру немесе баяу жүгіру болып табылады. Оны циклдік спорт өкілдері пайдаланады (шаңғы және т.б.).

В.В. Шиянның пікірінше, балуандардағы төзімділікті дамытудың ең жақсы әдістері: біркелкі, ойын және шеңберлі жаттығу әдісі. Жаттығу ұзақтығының ұлғаюымен 20-30-дан 40-50 минутқа дейін дене бітімі жақсы еркін күреспен айналысатын жас балуандар жаттығулар орындау кезінде қарқынының, ырғағының, қозғалыс амплитудасының өзгеруін қамтитын жүктеме қарқындылығының (ауыспалы әдіс) өзгеруімен тапсырмаларды орындайды.

Жасөспірім балуандардағы арнайы төзімділік жылдамдық, күш және үйлестіру төзімділігін дамыту бағытында жетілдіріледі. 15-17 жастағы балуандарда жылдамдық төзімділікті дамыту айтарлықтай факторларға байланысты: техникалық дайындықтың жоғары деңгейі, ағзаның функционалдық мүмкіндіктері, ерікті күш-жігердің көмегімен шаршауды жеңу [1].

Балуандардағы төзімділікті дамыту кезінде келесі әдістемелік қателіктерден аулақ болу керек:

– тірек-қимыл жүйесін нығайтуға жеткіліксіз назар аудару;

– төзімділікті дамытудың монотонды құралдары мен әдістерін қолдану;

– жаттығу жүктемелерін жылдамдату (ағзаның жеткіліксіз қалпына келуі аясында ұзақ уақыт бойы жаттығу сабақтарын өткізу);

– жеңіл сырқаттанған еркін күреспен айналысатын жас балуандармен сабақ өткізу.

И.В. Тарабарина ауысу әдісі әдетте белгілі бір жоспарға сәйкес жылдамдықтың өзгеруінен тұрады деп санайды. Мысалы, 30 минуттық жүгіруді кезектестіру: 4 мин 10 с үшін 1000 м (пульс жиілігі 140 соққы/мин) және 1 мин 40 с үшін 500 м (пульс жиілігі 180 соққы/мин). Қарқындылықты мекенге байланысты өзгертуге болады. Танымал әдіс – фартлек. Ауыспалы жылдамдықты спортшының өзі анықтайды. Аралық әдіс төзімділік жаттығуын жарыстардағы тиімділік талаптарына жақындатуға мүмкіндік береді. Жекпе-жек 5-7 минутқа созылады (таза уақыт). Жиі үзілістер болған кезде, жекпе-жек аралық болады. Эстафеталық жүгіру жақсы нәтиже береді (мысалы, 40 м спринт, 40 м жеңіл жүгіру).

Жалпы төзімділікті дамытудың маңызды шарты мерзімді және ұзақ жаттығулар болып табылады. Шаңғымен сырғанау ұсынылады, таңертең ауа-райы нашар болса да (30-45 минут) жүгіру жақсы. 60-90 минутқа созылатын әртүрлі жаттығулардан (үздіксіз, аралық, эстафеталық, күшейту, қайық жарыстары) тұратын жаттығулар тиімді болды. Біз, ең алдымен, жаттығуда (еркін күрес) және серіктеспен техниканы жылдам дамытуда ерекше төзімділікті дамытамыз. Сонымен бірге біз техникалық және тактикалық мәселелерді шешеміз [2].

Жекпе-жекте ерекше төзімділік өзінің бірнеше түрінде көрінеді, мысалы: жылдамдыққа төзімділік балуанға жекпе-жек кезінде максималды жылдамдықты сақтауға немесе «жеделдетуге», яғни ұрыс қарқынын одан да арттыруға мүмкіндік береді. Жауынгерлік өнердегі жылдамдық төзімділігінің тағы бір функциясы – соққы беру жылдамдығы, қорғаныс, шаршау аясында басқа элементтерді орындау техникасын жоғалтпай жүргізу. Жекпе-жектің нақты жоспарын сақтау, сондай-ақ шаршау, мазасыздық жағдайында күрделі техникалық және тактикалық әрекеттерді жүргізу үйлестіру қабілетіне байланысты.

Күштің төзімділігі партердегі күресте, техникалық элементтерді бұлшықет күш-жігерін қолдана отырып, қарсыластың бұлшықет күш-жігеріне қарсы тұрғанда көрінеді. Ол сондай-ақ жекпе-жектің соққы түрлерінде,

қарсыласты қорғауда, шаршау аясында күштік соққылар түрінде көрінеді. Статикалық күштік төзімділік қарсыласты жекпе-жек барысында ұстап тұрудан, сондай-ақ қорғаныс немесе шабуылдау әрекеттеріне қарамастан, шаршау жағдайында шабуылдау әрекеттерін жүргізуден көрінеді [3].

Ойын жаттығулары жалпы төзімділікті тәрбиелеу және эмоционалды көтерілу аясында қимылдарды үйлестіру үшін қолданылады. Дайындықтың белгілі бір кезеңіндегі ойындағы оқу көлемі негізінен осы кезеңнің мақсаттарынан анықталады. Әмбебап, жалпы дамыту жаттығулары кез-келген жаттығуды орындау арқылы физикалық қасиеттерді арттыруға бағытталған. Физикалық қасиеттерді одан әрі дамыту әдісін таңдағанда, жаттығуды бастамас бұрын қарқындылықты, жаттығудың жоспарланған ұзақтығын, жаттығулар арасындағы демалу кезеңдерін, жаттығулардың сипатын, жаттығулардың қайталану санын, дене денсаулығы күйін ескеру қажет.

Қайталау әдісі: бұл әдістің берілген кесіндінің өту кезіндегі қарқындылық максимумның 80-85 % жоғары болуы керек. Демалу, әдетте табиғатта пассивті, кейде белсенді (серуендеу, ал қыста шаңғымен баяу жүру) біріктіріледі. Кесінділердің саны мен жұмыс ұзақтығы спортшының жаттығуларына байланысты. Әдетте, қайталанған әдіспен жаттығу үшін ұзындығы 500-700 метрден аспайтын көтерілу таңдалады, содан кейін түсу болады, бұл бастапқы нүктеге түсуге мүмкіндік береді. Қайталау әдісі күзгі дайындық кезеңінде және бәсекелестік кезеңде де қолданылады.

Аралық жаттығудың мәні – салыстырмалы түрде тең демалу аралықтарымен орташа ұзақтығы 20-90 секунд болатын жаттығуларды кезекпен орындау. Жүктеме режимінің шекаралары жаттығудың аяқталу кезеңінде жүрек соғу жылдамдығы 170-180 соққы/мин болатындай етіп таңдалады, ал келесі қайталанудың басында ол 115-130 соққы/мин дейін төмендейді. Аэробты сыйымдылықты жақсартуға назар аударудан басқа, мұндай жұмыс жүрек-қантамыр жүйесінің функционалдығын арттырады, күшейтеді және дамытады, яғни жүрек бұлшықетінің гипертрофиясына апарады. Бір жаттығуда жаттығу деңгейіне байланысты жаттығуларды 50 есеге дейін қайталауға болады. Кәсіби дене шынықтыруда бұл әдіс жедел және жылдам қозғалыста арнайы төзімділікті дамыту үшін де қолданылады, бірақ тәжірибелі спортшылар үшін және жаттықтырушы немесе нұсқаушының бақылауында.

Жас балуандарды спорттық даярлау процесін оңтайландыру жетекші факторларды, олардың өзара байланысын және нәтижеге әсер ететін сандық әсерлерді білуді ғана емес, сонымен қатар ең тиімді құралдар мен әдістерді таңдауды және оларды іс жүзінде ұтымды қолдануды да қамтиды. Педагогикалық тұрғыдан жаттығудың тиімді әдістері туралы мәселені дұрыс шешу спорттық жетістіктерді арттыруға тікелей әсер етеді.

Дене жаттығуларының қарқындылығы. Бұлшықет жұмысын энергиямен қамтамасыз ету сипаты жүктеменің қарқындылығына байланысты болғандықтан, оны жіктеу кезінде энергия өлшемдерін, яғни энергиямен қамтамасыз етудің аэробты және анаэробты процестерінің арақатынасын қолданған жөн. Жаттығудың қарқындылығы болуы мүмкін:

а) ең жоғары – жұмыс негізінен энергиямен қамтамасыз етудің алактатты (креатинфосфатты) анаэробты механизмі есебінен жүзеге асырылады;

б) субмаксимальды – жұмыс гликолитикалық анаэробты процестер есебінен қамтамасыз етіледі;

в) үлкен – жұмыс аэробты өнімділіктің максималды деңгейінде бұлшықет қызметін аралас аэробты-анаэробты қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады.

Бұлшықет жұмысы негізінен аэробты процестер арқылы қамтамасыз етілетін жаттығулардың қарқындылығы орташа, біркелкі және төмен болуы мүмкін.

Орташа қарқындылықта ағза жалған тұрақты күйде болады, яғни анаэробты процестер бұлшықет жұмысын энергиямен қамтамасыз етуге қатысады; біркелкі қарқындылықта организм шынайы тұрақты күйде жұмыс істейді – оттегі шығыны оттегі сұранысына толық сәйкес келеді; төмен қарқындылықта дененің әртүрлі жүйелері демалғанға қарағанда жоғары деңгейде жұмыс істейді [4].

Жаттығудың қарқындылығының нақты көрсеткіші жүрек соғу жиілігі болып табылады. Сонымен, максималды қарқындылық импульстің максималды жиілігіне сәйкес келеді (150-170 соққы/мин).

Жаттығудың ұзақтығы оны орындау қарқындылығымен тығыз байланысты. Максималды қарқындылығы бар жаттығуларды 20 секундқа дейін орындауға болады, субмаксимальды қарқындылықпен (гликолитикалық энергиямен қамтамасыз ету кезінде) – 40 сек. 2 минутқа дейін. Оттегінің максималды шығыны деңгейінде орындалатын жаттығулар 10-12 минутқа дейін созылуы мүмкін. Аэробты энергия көздеріне байланысты орындалатын жұмыс (оттегінің тұтынылуы оттегінің сұранысына сәйкес келеді) өте ұзақ уақытқа созылуы мүмкін – бірнеше сағатқа дейін.

Демалу кезінде дененің жұмысын қалпына келтіру фазалық сипатқа ие: жүктемеден кейін бірден, егер ол жеткілікті кернеулі болса, жұмыс жүктемеге қарағанда аз болады; демалу кезінде ол жоғарылайды, бастапқы деңгейге жетеді және одан да асып түседі (суперкомпенсация фазасы), содан кейін өнімділік бастапқы деңгейге дейін төмендейді.

Сонымен қатар, демалу кезінде қалпына келтіру процестерінің жылдамдығы тұрақты емес: жүктемеден кейін қалпына келтіру тез жүреді, содан кейін оның жылдамдығы айтарлықтай төмендейді. Оның жұмысын қамтамасыз ететін әртүрлі дене жүйелерінің функционалдық қасиеттерін қалпына келтіру жылдамдығы да бірдей емес. Сонымен, алдымен тыныс алу жиілігі мен тереңдігі қалпына келеді, содан кейін жүрек соғу жиілігінің бастапқы деңгейіне жетеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты жаттығулар арасындағы демалу уақытын анықтау, басқаша айтқанда, демалысты жоспарлау жүктемені жоспарлау сияқты маңызды екені түсінікті.

Демалу сипаты келесі жаттығудан бұрын дененің «бастапқы күйіне» әсер етеді. Демалу сипаты әртүрлі болуы мүмкін – толық демалудан бастап арнайы қалпына келтіру әсеріне дейін (массаж, монша, оттегімен тыныс алу және т.б.).

Демалу сипатын өзгерту арқылы бірдей жүктемені аэробты немесе анаэробты етіп жасауға болады. Сонымен, егер демалу кезеңінде жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және дененің басқа жүйелері қызметінің жеткілікті жоғары деңгейі сақталса, онда келесі жұмысты энергиямен қамтамасыз етудегі анаэробты процестердің үлесі жаттығуларды орындағаннан кейін толық демалу жағдайларына қарағанда төмен болады [5].

Күндізгі аз жүктемеден кейін дене сол күні кешке қалпына келеді. Орташа жүктемеден кейін салыстырмалы түрде толық қалпына келтіру келесі күні ғана болады. Ауыр жүктемені орындағаннан кейін жұмыс қабілеттілігі екі күн ішінде салыстырмалы түрде толық қалпына келеді. Балуан максималды немесе шекті жүктемені тек жауапты, шиеленісті жарыстар кезінде алады. Мұндай жүктемеден кейін қалпына келтіру 3-4 күнге немесе одан да ұзаққа созылуы мүмкін.

Осылайша, ерекше төзімділік – бұл белгілі бір қимыл белсенділігіне, атап айтқанда еркін күреске қатысты төзімділік. Арнайы төзімділік: оның көмегімен қозғалыс міндеті шешілетін қозғалыс әрекетінің белгілері бойынша; қозғалыс міндеті жүзеге асырылатын қозғалыс қызметінің белгілері бойынша; қозғалыс міндетін табысты шешу үшін қажетті басқа да физикалық қасиеттермен өзара әрекеттесу белгілері бойынша жіктеледі [6].

Арнайы төзімділік жүйке-бұлшықет аппаратының мүмкіндіктеріне, бұлшықет ішілік энергия көздерінің ресурстарын жұмсау жылдамдығына, қимыл әсеріне ие болу техникасына және басқа қимыл қабілеттерінің даму деңгейіне байланысты.

Еркін күреспен айналысатын балуанның арнайы төзімділігін дамыту әдістемесінде бірнеше бағыт бар. Бұрынғы жұмыстарда әдістің негізгі құралдары балуанның күрестік жаттығулары, ең алдымен, шартты және еркін күресте серіктеспен жаттығулар болды, дұрыс тыныс алу және балуанның күш пен энергияны ұтымды жұмсау қабілеті қажет болған жағдайда.

Арнайы төзімділіктің көптеген түрлері дененің анаэробты мүмкіндіктерінің даму деңгейіне байланысты. Арнайы төзімділікті дамытудың тиімді құралы – бұл арнайы дайындалған жаттығулар, формасы, құрылымы және еркін күрескер денесінің функционалды жүйелеріне әсер ету ерекшеліктері бойынша бәсекеге қабілетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Набатникова М.Я. Спортшыларға арналған ерекше төзімділік. – М.: Дене шынықтыру және спорт, 1992.

2 Максимов Д.В. Жекпе-жек шеберлерінің дене тәрбиесі (самбо және дзюдо). 2011.

3 Холодов Ж.К. Дене тәрбиесі және спорт теориясы мен әдістемесі.М.: «Академия» баспа орталығы, 2007.

4 Бойко В.Ф., Данко Г.В. Балуандардың дене дайындығы. – М., 2004.

5 Патратий Р.С. Мықты еркін күрес палуандарының техникалық жабдықталуы. Известия МГТУ. 2012.

6 Латышев С.В. Еркін күрестегі дайындықты дараландырудың теориялық негіздері. Оқушылардың дене тәрбиесі. – 2013.

ҒТАМР 04.41.61

ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

А. Қайыпбаева, Н. Жумаканова

А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақала адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызы, ерекшелігі, түрлері жайында айтылған. Мәдени өмірде, күнделікті өмірде, саяси жұмыс бабымен жасалатын қарым-қатынастың айырмашылықтары көрсетілген. Қарым-қатынас жасаудың ғылыми, психологиялық көзқарас тұрғысынан жеткізілуі.

Түйін сөздер: әлеуметтік институт, прагматикалық функция, растау функциясы, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас.

Жеке тұлғаның қарым-қатынасы адамның тіршілік бейнесі. Ол адамның дүниетануында, мәдени өмірінде, тұрмыс салтында күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандрудағы адамға тән табиғи қасиет.

Қатынас жасау, өзгелермен тіл табысу – әрбір адамның өмір тәжірибесіне, біліміне, тапққырлығы мен ақыл – ойына, парасатына байланысты жүзеге асып отыратын қажеттілігі. Тіл табысып өзгелермен қатынас орнату әрбір адамның өзіндік талғам тілегін, ықылас – ынтасын жалпы адамға деген адами көзқарасын жете түсінуді талап етеді. Қарым – қатынас нәтижесінде адамның тұлғалық қасиеті, өзгелерге деген қамқорлығы мен жанашырлығы сезімі, ізгі көзқарасы қалыптасады. Тіршілік ортасы мен өмір сүрудің сан алуан сырларын біліп, жеке басының қадір-қасиетін арттырады. Тұлғаны дамыта оқыту мәселесін зерттеген В.В. Давыдовтың пікірі бойынша жеке тұлға дегеніміз-жаңа материалдық және рухани өнімді өндіруші әрекет субъектісі. Осылай өнімді өндіру шығармашылық болып табылады [1]. Қарым-қатынас күрделі шығармашылық әрекет.

Л.С. Рубинштейн «дамудың негізі себептердің ішкі жағдайға байланысты әрекетінде. Сондықтан өзіндік белсенділік балада /оқыту, ішкі жағдай/ туындаушы емес, бастапқы болады. Бастапқы болып қалатындар осы ішкі әсерлер, нормативтік қоғамдық үлгілер т.б., бірақ олар жанама түрде адамның барлық өмірінде ішкі жағдайлардың тұтас жүйесіне /тұқым қуалау, өмірлік тәжірибе/ және адам тұлғалығына басымдық танытады. Яғни, қандай да болсын ішкі себептердің әрекеттесуі дамудың ішкі негізіне байланысты» болатынын көрсетеді [2].

Қарым-қатынас мәнін анықтауда оның функционалдық және деңгейлік ұйымдасуы жайлы зерттеулердің маңызы ерекше (Б.Д. Парыгин, Г.М.Андреева, А.А. Бодолев, А.А. Брудный, А.А. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, Л.А.Карпенко, В.Н. Панферов, Е.Ф. Тарасов, Я. Яноушек және т.б.) [3]. В.Н. Панферов қарым-қатынасты: байланыс, өзара әрекет, таным, өзара қатынас деп бөліп, осыған сәйкес қарым-қатынасты зерттеуде: коммуникативтік, ақпараттық, гностикалық және реттеушілік бағыттарды ұсынған.

Қарым-қатынастың құрылымы мен атқаратын функциясының күрделілігі қарым-қатынастың өзара байланысты үш жағынан байқалады. Олар:

– ақпараттық (немесе коммуникативтік), қарым-қатынасқа түсетін адамдар арасында ақпарат алмасу жүреді;

– өзара әрекеттесу (немесе интерактивтік) қарым-қатынас жасаушылардың білім, идея, жай-күй ғана емес әрекет алмасуларымен ерекшеленеді.

– түсінісу (немесе перцептивтік), қарым-қатынастағы серіктестердің бір-бірін қабылдауы, бағалауы және түсінуі болып табылады.

Коммуникативті жағы – ақпарат алмасуда, интерактивті – қарым-қатынас серіктерінің қарым-қатынасының таңбалық жүйелерін кодтау, өзара әрекеттерін реттеуде, перцептивті – әңгімелесушіні салыстыру, сәйкестендіру, апперцепция, рефлексия сияқты механизмдердің көмегімен «оқу» кезінде бір-бірімен байланысты жүзеге асырылады.

Қарым-қатынас – а) Бірігіп әрекет ету қажеттілігінен туындайтын, құрамына ақпарат алмасу, өзара әрекеттесудің біртұтас стратегиясын жасау, өзге адамды қабылдау және түсіну, адамдар арасындағы байланыстың орнауы мен дамуының күрделі, көп мақсатты процесі;

б) Субъекттердің белгілілік құралдармен жүзеге асырылатын, бірігіп әрекет ету қажеттілігінен туындаған және серіктесінің жай-күйін, мінез-құлқы мен тұлғалық-маңыздылық құрылымын өзгертуге бағытталған өзара әрекеттесуі.

Қарым-қатынаста бірінің әрекеті екіншісінің әрекетіне бейімделуіне қол жететін кемінде екі адамның әлеуметтік коммуникациясының не қарым-қатынасының формасы – әлеуметтік әрекеттестік болып табылады. Тұлға диспозициясы – әрекеттің белгілі бір жағдайлары және осы жағдайлардағы белгілі бір мінез-құлықты қабылдауға деген бейімділіктердің жүйесі.

Әлеуметтік институт – адамдар бірігіп әрекет етуін ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан, тұрақты формалары. Өмір салты – адамның тарихи нақты

әлеуметтік қатынастары типтік болып табылатын өмір сүру формасы. Фактілік қатынас – коммуникативтік құралдарды тек қатынас процесін қолдау мақсатында ғана пайдаланатын қатынас.

Әлеуметтік-психологиялық біліктілік – индивидтің өзін қоршаған адамдармен тұлғааралық қатынастар жүйесінде тиімді әрекеттесе алу қабілеті.

Формасы мен түрі жағынан қарым-қатынас алуан түрлі. Психологтар тікелей және тұспалдық, тура және жанама, вербалды (сөзбен) және бейвербалды т.б. қарым-қатынас түрлерін көрсетеді.

Психикалық процестер, адам мінез-құлқының қалыптары мен ерекшеліктері дәл осы қарым-қатынаста туындайды, іске асады және танылады.

Өзінің міндеті бойынша қарым-қатынас көп функциялы. Оның мынадай негізгі функциясын бөліп көрсетуге болады [4]:

1. Прагматикалық функция адамдардың біріккен іс-әрекеті процесінде өзара әрекеттесуде жүзеге асады.

2. Қарым-қатынастың қалыптастырушы функциясы адамның тұлға ретінде даму және қалыптасу процесінде танылады. Үлкендермен қарым-қатынас жасамастан ешкім қазіргідей бола алмас еді. Даму барысында бала мен үлкен адамның сыртқы қарым-қатынас формалары ішкі жоспарға айналады.

3. Растау функциясы. Біз өзге адамдармен қарым-қатынас жасағанда ғана өзімізді өзіміздің алдымызда танып, түсініп, растай аламыз. Өз құндылығының мойындалатындығына көз жеткізу үшін адам өзге адамдардың қолдауын іздегенде осы функция көрінеді. Уильям Джеймс өзі адам үшін «қоғамда өзімен өзі қалдырылып, мүлдем ескерусіз қалғаннан артық жаза жоқ». Кейде психологтар бұл жағдайды «расталмау» деп атайды.

4. Тұлғааралық қатынастарды ұйымдастыру және қолдау функциясы. Кез-келген адамның қарым-қатынасы өзге адамдарды бағалаумен және белгілі бір – жағымды немесе жағымсыз эмоциялық қатынасты орнатумен байланысты. Тіпті бір адамның өзіне әр түрлі жағдайда біз түрліше қатынас жасаймыз.

5. Тұлға ішіндегі қарым-қатынас формасы. Өз-өзімен жүргізетін диалогтың негізінде адам белгілі бір шешімдер қабылдап, маңызды әрекеттерге барады. Мұндай «ішкі» қарым-қатынасты адам ойлауының әмбебап тәсілі ретінде қарастыруға болады. Психологияда қарым-қатынастың негізгі үш типі: манипуляциялық, императивті және диалогтық көрсетеді.

Императивтік қарым-қатынас, кейде өктемшіл немесе директивті деп атайды. Ол қарым-қатынастағы серіктестерінің бірі екіншісінің мінез-құлқы мен ойын бақылауға, қандай-да бір іс-әрекетке итермелеуге талпынуымен ерекшеленеді. Бұл жағдайда қарым-қатынастағы серіктес басқаруды қажет ететін машина сияқты, жансыз обьект ретінде қарастырылады; ол пассив, «ырықсыз» жақ болады. Императивті қарым-қатынас құралы ретінде бұйрықтар, нұсқаулар, ережелер, талаптар, қорқыту және сол сияқтылар қолданылады.

а) Дегенмен кей мамандықтарда қарым-қатынастың бұл түрі өте тиімді қолданылады. Бұған: барлық әскери уставпен анықталған, әскердегі қатынас; талқылауға уақыт жоқ, ал кез келген кідіру орны толмайтын шығындарға алып

келетін төтенше жағдайлардағы барлық жұмыс түрлері. Бірақ императивтің қолданылуы орынсыз болатындай салаларды көрсетуге де болады. Ол достар, жұбайлар арасындағы қарым-қатынас, бала – ата-ана, сондай-ақ педогогтік қатынастардың бүкіл жүйесі.

б) Манипуляциялық қатынас императивтікке ұқсайды. Оның мақсаты – қарым-қатынастағы серіктесіне ықпал ету. Бірақ бұл жерде көздегеніне қол жеткізу жасырын жасалады. Императив сияқты манипуляцияда екінші адамның мінез-құлқы мен ойын бақылауға ұмтылады. Манипуляция бизнесте және ресми қатынастарда жиі кездеседі.

Өзгені өзінің ықпал ететін объектісіне айналдыру арқылы, шынайы серіктесін көрмей, байқамай, өз-өзімен өзінің мақсаттары мен міндеттерімен қарым-қатынас жасайды.

в) Диалогтық қарым-қатынас өктемшілдік және манипулятивтік типтерге қарсы, ол серіктестер құқықтарының теңдігіне негізделген. Диалогтық қарым-қатынас тек бірқатар арақатынас ережелерін сақтағанда ғана жүзеге асады. Диалогтік, басқаша айтқанда гуманистік қарым-қатынас түсінісудің, ашылудың анағұрлым терең деңгейлеріне жетуге мүмкіндік береді. Қарым-қатынасты қарастыру бұл құбылыстың күрделілігін, алуан түрлілігін оның функцияларының көп сатылылығын көрсетеді [5].

Қарым-қатынас адам дамуының қайнар көзі.Ол бірлескен іс-әрекеттегі адамдар арасындағы ақпарат алмасу, байланыс орнату және оны шешу процесі. Бірлескен іс-әрекетті тудыратын қажеттілік, ары қарай қарым-қатынасты орнату стратегиясы жоспарланады. Қарым-қатынас адамның қабілетін, дүниетанымын, рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың жолы. Тұлға әрекетінің негізгі түрлері осы қарым-қатынас арқылы дамып жетіліп жүзеге асады. Өзге адамдармен қарым-қатынаста бола отырып адамзат жинаған білімді, оның тәжірибесін, заңдары мен нормаларын құндылықтары мен әрекет ету тәсілдерін меңгеру арқылы адам тұлға ретінде қалыптасады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика,1986.

2 Рубинштейн Л.С. Человек и мир. – М.: Наука. 1997.

3 Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – А., 1995 – 64 б.

4 Леонтьев А.А. Психология общения. 2-е изд., – М., 1997.

5 Джакупов С.М. Экспериментальные исследовния этнических предубеждений // Теоретические и прикладные проблемы социолизации личности: Межвузовский сборник научных трудов. Часть III. / Под.ред. С.М. Джакупов. – Алматы, 2002. – 162 б.

ҒТАМР 77.29.61

АЙНАЛМАЛЫ ЖАТТЫҒУ ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ФУТБОЛ ҮЙІРМЕСІНДЕ ШҰҒЫЛДАНАТЫН ОҚУШЫЛАРДЫҢ КҮШ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕРІ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Ж. Бектурганов
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада футбол үйірмесінде жаттығатын футболшылардың күшін дамыту үшін сабақ мазмұнының тиімділігін анықтау және олардың күш қасиеттерін айналмалы жаттығу әдісімен дамыту жолдары көрсетілген. Күштік бағыттағы дербес сабақтар әдістерінің тиімділігін, футболшылардың күш қасиеттерін дамыту тиімділігін айналмалы жаттығу әдістерімен анықтау туралы айтылған.

Түйін сөздер: футбол, айналмалы жаттығу, станция, күш дайындығы, қақпашы.

Мектептегі дене тәрбиесінің негізгі міндеттерінің бірі – оқушылардың жеке физикалық жетілу қажеттілігін қалыптастыру. Бұл мақсатқа бірқатар аралық міндеттерді шешу кезінде ғана қол жеткізуге болады: оқушылардың дене шынықтыруға деген тұрақты қызығушылығын тәрбиелеу, олардың өз бетінше сабақ алу дағдыларын қалыптастыру.

Оның бүгінгі жаттығулары ертеңгі денсаулығы мен жағдайына қалай әсер ететіні туралы аз ойлайтын жас оқушылардан айырмашылығы, жоғары сыныптарда балаларды іс-әрекеттің нәтижесіне бағыттауға болады. Сабақта және сабақтан тыс уақытта оқушылардың нақты белсенділігіне, олардың тәуелсіз сабақтарға деген ұмтылысына мұғалім физикалық жаттығулар нәтижесінде балаларды олардың күші мен басқа да қасиеттерін арттырудың нақты мүмкіндігіне сендіре алатын кезде қол жеткізеді. Тәуелсіз сабақтардың дағдыларын қалыптастырудың маңызды шарты-әр оқушы үшін нақты тапсырмалардың қол жетімділігі. Тәуелсіз жұмыста оны орындау кезінде сана принципі ерекше мәнге ие болады [1].

Озық мектептердің тәжірибесі оқушылар тапсырмаларды жүйелі түрде алатын, тапсырмалар балалардың дайындығына сәйкес қатаң түрде берілетін жүйе болып табылатын жерде ғана жұмыс нәтижелі өтетіндігін көрсетеді. Осы

ережеден тағы бір талап туындайды – белгілі бір жүйеде тәуелсіз сабақтарды ұйымдастыру.

Оқушыларды тәуелсіз сабақтарға дайындау оқушыларға нақты тәуелсіз сабақтардың мақсаттары мен міндеттері туралы нақты нұсқау беруден, өзін-өзі оқыту жүйесі туралы біліммен біртіндеп қаруланудан, қажетті техникалық және ұйымдастырушылық дағдыларды үйретуден басталуы керек. Алғашқы сабақтардан бастап оқушылардан уақыт пен жүктеме мөлшерін сақтауды талап ету қажет. Осы бағытта тәжірибесі бар мұғалімдер, әдетте, қиындықтар туындаған кезде уақытында көмек көрсете алатын кезде тікелей сабақтардан бастайды. Оқытудың міндетті компоненті оқушыларға берілген тапсырмаларды жүйелі түрде тексеру. Тағы бір маңызды сәт – балаларда өз денесінің жүктемеге реакциясын өзін-өзі бақылаудың қарапайым әдістерін дамыту. Онсыз өз бетіңізше тиімді жұмыс істеу мүмкін емес. Оқыту мен тәрбиелеумен байланысты кез келген басқа іс-шаралар сияқты, тәуелсіз сабақтардың дағдылары мен дағдыларына үйрету өз бетінше жұмысты ұйымдастыру процесінде студенттерге жеке көзқарасты қажет етеді. Бұл, ең алдымен, мұғалімнің көмегі болуы керек, ал балалар әлдеқайда әлсіз болуы керек [2].

Әр түрлі жаттығуларды өз бетінше орындау үшін оқушы өз қимылдарын басқара алуы керек. Бұл белгілі бір қиындықты білдіреді: сыртқы бақылау, бағалау болмаған кезде, ол өзінің сезімдерін, негізінен бұлшықет сезімін басшылыққа алуы керек. Егер оқушыларға мұны арнайы үйретпесе, олар қозғалыстың кеңістіктік, уақыттық және динамикалық параметрлерін ажыратуда үлкен қиындықтарға тап болады. Қалай үйрету, олардың дәлел бола алады. Ең алдымен, оқушылардың назарын осындай ережелерді бағалауға аудару, яғни. оқушы жаттығуды орындаған кезде мұғалім орындаудың дұрыстығын бағалауға асықпауы керек, оны оқушыдан сұраңыз (осылайша осы мәселеге назар аударылады). Сонымен қатар, мұндай жұмыс жүйелі болуы керек.

Кез келген іс-әрекеттің нәтижелерін бағалау үшін, оның ішінде тәуелсіз, қол жеткізілген нәтижелерді мақсатпен салыстыру қажет, балаларды өз әрекеттерін талдауға үйрету қажет. Іс жүзінде бұл келесідей көрінуі мүмкін: оқушылардың іс-әрекетін бағалай отырып, мысалы, қол күшін дамыту арқылы мұғалім жігіттерге белгілі бір оқушының жоғары немесе төмен дайындығының себептерін табуды ұсынады. Бұл оқушылардың өз қызметіне сыни көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді, оларға өз бетінше дайындыққа тиісті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Дене шынықтыру мұғалімдеріне қойылатын негізгі талаптардың бірі – дене тәрбиесі процесінде оқушыларға сараланған көзқарасты жүзеге асыру қажеттілігі-оқушылардың жеке қабілеттерін ескеру.

15-17 жаста дененің морфофункционалды жетілуі іс жүзінде аяқталады, бірақ тірек-қимыл және байламды аппараттың дамуы жалғасуда: аяқ, қол, омыртқа сүйектерінің қатаюы әлі аяқталмаған, сондықтан салмақпен жаттығу кезінде шамадан тыс жүктемелерден аулақ болу керек. Жас жігіттерді күшті дамыту бойынша тәуелсіз сабақтарға бағыттай отырып, біз оларға осы қауіп туралы ескертуіміз керек [3].

Сондай-ақ, осы жаста жүрек жұмысын жүйке реттеудің дамуы әлі аяқталған жоқ. Тым үлкен, эпизодтық жүктемелер жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Бұл жігіттер осы жастағы бейім қайта бағалау, өзінің мүмкіндіктері. Мұғалімнің міндеті-оқушыларға шамадан тыс күш не әкелуі мүмкін екенін түсіндіру.

Сабақтың ұзақтығы – 40 минут. Дайындық бөлімі – 10 минут. Негізгі бөлім – 20 минут. Қорытынды бөлім – 10 минут.

Сабақтың дайындық бөлімі.

1. Жеңіл жүгіру 2-3 мин.

2. Әрбір аяқпен 20-30 қадамды аяқпен, сосын табанның сыртқы күмбезінде 20-30 қадамды аяқпен жүру.

3. Сол және оң аяқпен, өкшеден тұмсыққа 20-30 рет қайып жүру. Қайталау 2-3 рет.

4. Әр аяқпен 15-20 қадамнан түзу аяқпен жүгіру. Тез және қиын. Қайталау 2-3 рет.

5. Оң (сол) бүйірімен қосымша қадамдармен қозғалу (секіру). Әр бүйірден 3-5 рет бір жағынан – жоғары қарай шынтақ қозғалысымен қайталаңыз.

6. Кеуде алдында 25-30 рет тікелей қолдың жақын қозғалыстарымен жүру.

7. Сол жақ (оң) бүйірмен 15-20 адым бойынша жақын адымдармен қозғалу (жүгіру). 2 рет қайталаңыз.

8. Тізені кеудеге жоғары көтеру, қолдар иыққа жақын. Әрбір аяқты 20-30 рет орындаңыз.

9. Алға еңкейіп жүру, қолдар 20-30 рет көтерілген аяққа төмен қарай.

10. 10-15 м жүгіру, одан кейін жамбастың жоғары көтерілуімен жүгіру. Қайталау 2-3 рет.

11. Иілген жерде тұрып, тізедегі қолдар-тізенің ішіне, сыртқа қарай шеңбер қимылдарын орындау, тізедегі аяқтарды 12-16 рет бүгу және жазу.

2. Негізгі бөлім.

Негізгі бөлім аралық әдісті қолдану арқылы жүргізілді. Интервалдық әдіс футболшылардың ағзасына жаттығулардың әсер ету дәрежесін реттейтін, қатаң мөлшерленген және алдын ала жоспарланған демалыс аралықтары бар максималды қарқындылық режимінде қайта жұмыс жасауды ұсынды.

Әр жаттығу 15 секунд бойы, 15 секундтан кейін және 8-12 рет қайталанды.

1 *кешен.*

1. Еденге тіреліп жатып-қолды бүгу және жазу.

2. Қолды алға алып, бүкіл табанда отырып, қолды артқа бұрып, аяққа көтере отырып, түзеп отыру.

3. Еденде отырып, қол артына тіреліп – тік аяқты еденмен тік бұрышқа дейін көтеру және аяқты бастапқы қалыпқа түсіру.

4. Іште жатып, қолдың жоғарғы жағында – еденде) – арқасын иіп, тік қол мен аяқты көтеру.

5. Арқаға жатып-аяқтары мен денесін «түсте топтастыру» күйіне бір уақытта бүгу, балтыр қолымен түрту.

6. Секіруден немесе секірусіз орында секіру (кемінде 30 секіру).

3. Қорытынды бөлім.

Қорытынды бөлім бұлшық созылу және босаңсу жаттығуларын қамтиды:

– тізеге тұру және өкшеге отыру, яғни аяқты бүгу (табаны бірге). Қатты кернеуді сезген кезде алға қарай сәл көлбеу және тізенің жанында қолдарыңа жылжу керек. Жамбастың алдыңғы бетінің созылуын күшейту үшін баяу артқа ауытқып, артынан қолға озу;

– тұрақта алға қарай баяу көлбеу, аяқтары иық енінде, тізелері сәл бүгілген, мойны мен қолдар босаңсыған.

Айналмалы жаттығу басталғанға дейін жаттығу өткізу керек құрал - саймандар алдын ала станциялар бойынша орналастырылуы тиіс. Жаттықтырушы футболшылармен бірге барлық станциялардан өтіп, барлық жаттығуларды көрсетуі тиіс.

Топтар саны станциялар санына сәйкес келеді. Ойын жаттығуларында топтарды біріктіруге болады. Әрбір айналмалы жаттығуда жаттығулардың жаңа кешендерін ұсыну орынсыз. Өйткені олардың игерілуіне айтарлықтай уақыт кетеді, және бұл жаттығулардың ағзаға әсер ету тиімділігі едәуір төмендейді. Жаттығулар мен станциялардан өту тәртібі бір-екі сабақтан соң меңгеріліп, әрі қарай машықтану жақсы деңгейде өтеді [4].

Сабақта қолданылатын айналмалы жаттығудың үлгісін қарастырайық:

Техниканы жетілдіру бойынша айналмалы жаттығу:

1 «станция» – Қапталдағы берілістерден кейінгі шабуылдарды қақпаға соғумен аяқтау (жұп);

2 «станция» – Кішірейтілген көлемдегі алаңда 2 х 2 ойыны (шағын қақпалар);

3 «станция» – Тор арқылы баспен ойнау (2 х 2);

4 «станция» – Шаршыдағы қорғаныс әрекеттері (3 х 1).

3 кешен.

20 футболшылардан тұратын топ (18 алаң ойыншылары және 2 қақпашы).

1 «станция» – Қапталдан қақпаға соғуды аяқтай отырып, беруді жетілдіру. 4 алаң ойыншысы және 2 қақпашы.

Станцияда тапсырманы орындау уақыты – 10 минут.

Екі ойыншы айып алаңының алдында, бір қақпашы қақпада тұрады. Басқа екі ойыншы- қапталдағы доппен. Олар серіктестері қақпаға дәл соққы беру үшін айып аралығына доп беруі тиіс. Әрбір 5 минут сайын ауысу. Уақыт өткеннен кейін тек алаң ойыншылары келесі станцияға өтеді, қақпашылар сол станцияда қалады;

2 «станция» – 15 х 15 метр кішірейтілген алаңдағы 2 х 2 ойын. 4 адам.

Станцияда тапсырманы орындау уақыты – 10 минут.

Бұл станцияда шабуылдау және қорғаныс әрекеттері пысықталуы үшін, «қабырғалар» қолданылады;

3 «станция» – Тор арқылы баспен ойнау (екі адамға екі адам қарсы). 4 адам.

Станцияда тапсырманы орындау уақыты – 10 мин.

Футболшылардың міндеті қарсыластар жағына тор арқылы допты басымен дер кезінде және дәл жеткізу [39].

Алаңның өз жағында ойыншылар допқа үш жанасу жасай алады;

4 «станция» – 15 х 15 метр шаршыдағы ойын: үшеуі біреуге қарсы, бір жанасу. Станцияда тапсырманы орындау уақыты – 10 мин. Допты жоғалтқан ойыншы қорғаушы болады.

Бастапқы дайындық кезеңінде жинақталған техникалық материалды қайталап, бекіту керек, және содан кейін ғана кеңейту қажет [5].

Айналмалы жаттығудың барлық артықшылықтарына қарамастан, оны қалған жаттығулардың барлық түрлерін ауыстыруға қабілетті жұмыстың әмбебап түрі ретінде қарастыруға болмайды.

Айналмалы жаттығу басқа ұйымдық-әдістемелік нысандармен қатар, оның ішінде жекелеген сабақтарда да қолданылуы тиіс. Соңғы жағдайда уақыттың бір бөлігін (30 – 35 мин) алады.

3. Қорытынды бөлім.

Баяу жүгіру, жүру. Тыныс алуды қалпына келтіру, босаңсыту жаттығулары.

Айналмалы жаттығу әдісімен дене жаттығуларымен шұғылданудың ұйымдастыру-әдістемелік формасы көптеген қасиеттерге ие және мұғалімдердің жұмысында кеңінен таратуға лайық. Алайда, бұл пішін дұрыс қолданса, әсер береді. Байқау көптеген мұғалімдердің ұсақ топтық ағынды әдіс бойынша айналмалы жаттығу деп түсінетінін көрсетті. Ол сабақ тығыздығын арттырады. Бірақ оған тән ерекшеліктерімен айналмалы жаттығуды кез келген жаттығуларды ағынды тәсілмен өткізумен араластыруға болмайды, себебі бұл оның мәнін төмендетеді [6].

Жас футболшыларды айналмалы жаттығулары арқылы дене жаттығуларын арттыру барысында алынған материалдарды сараптау арқылы айналмалы дене жаттығулары мен оқушылардың күштік бғыттағы дайындығын жетілдіру. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының дене қабілеттерін тәрбиелеу процесін жоспарлау кезінде жаттықтырушы – оқытушылардың біздің ұсынымдарымызды есепке алу мүмкіндігі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Адамбеков К.И. Организация учебно-тренировочного процесса по футболу в специализированных классах: Метод. рекомендации. – Алма-Ата, 1981.

2 Адамбеков К.И. Методика воспитания выносливости у юных футболистов. –Метод. рекомендации. – Алма-Ата, 1981.

3 Аманбаев Р.Р. Спорт теориясы мен әдістемесінің жалпы негіздері – Алматы, 2006.

4 Голомазов С.В. Теоретические основы и методика контроля технического мастерства / С.В. Голомазов, Б.Г. Чирва. – М.: ТВТ Дивизион, 2006.

5 Уаңбаев Е.Қ. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы. – Алматы: Санат, 2000.

6 Уанбаев Е.Қ., Ф.Ж. Уанбаев. Дене мәдениеті және спорттың ілімі мен әдістемесі. – Өскемен, 2012.

ГРНТИ 14.43.41

ПРОФОРИЕНТАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ПО СНИЖЕНИЮ УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ И ПОДГОТОВКИ КАЧЕСТВЕННЫХ КАДРОВ

М.Р. Курманбаев
Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Данная статья повествует о необходимости внедрения в систему образования Республики Казахстан систему «Профориентации». Описана истории возникновения и разработки программ профессиональной ориентации и психолого-педагогического сопровождения и различные трактовки сущности понятия профессиональное самоопределение, профориентация, выбор профессии, основанная на теориях, принципах и положениях, которых придерживались исследователи. Описана проблема безработицы и отсутствия специалистов. Приведены примеры опыта зарубежных стран в профориентации.

Ключевые слова: трудоустройство выпускников, целенаправленность и ориентированность образования, профориентационная деятельность, профконсультирование, профессиональное самоопределение, психологическая подготовка человека.

Президент К. Токаев: «Нужно улучшать качество и стандарты образования». Навыки выпускников казахстанских колледжей не устраивают отечественных работодателей. Президент страны сегодня заявил, что жалобщиков больше половины: недовольны 70 % руководителей предприятий

и фирм. А это говорит уже о невысоком качестве образования. Поэтому Касым-Жомарт Токаев намерен увеличить бюджетные расходы на образование и науку. При этом в ближайшие три года будут созданы 180 новых колледжей и 20 вузов [1]. 60 % выпускников вузов в Казахстане не работают по специальности. По данным национальной палаты предпринимателей, 60 % выпускников не работают по специальности, сообщает Zakon.kz со ссылкой на телеканал «Алматы» [2].

Не для кого не секрет, что трудоустройство выпускников не только колледжей, но и высших учебных заведений в Республике Казахстан находится в отметке ниже удовлетворительной, даже при успешном устройстве выпускников на работу, нет никаких гарантий того, что они освоятся с реалиями рабочей обстановки. А они сегодня в целом таковы: низкая заработная плата работников без стажа, некомпетентность выпускников наших учебных заведений в практической деятельности. Неосведомленность о возможных трудностях на начальном этапе и общих положениях тех или иных предприятий, в плане конкурентоспособности и развития в целом.

Данная проблема ярко выражена в странах СНГ, оно и понятно, так как в «Советское время» проблемы трудоустройства как таковой не существовало или сводилась к минимуму за счет целенаправленного обучения студентов в соответствии их возможностям и другим критериям, таким как востребованность специалистов той или иной сферы. После распада СССР рынок труда, как и другие жизненно важные сферы деятельности человека испытывал кризис. По истечению 28-и лет независимости, Казахстан может похвастаться значительным сдвигом в плане увеличения количества колледжей и высших учебных заведений. Вопрос качества образования в данной статье не охватывается, но смело можно заявить, что достаточно острой остается тема целенаправленности и ориентированности высшего и средне-специального образования.

В результате чего наблюдаем:

– Низкая статистика трудоустройства молодых специалистов;

– Несоответствие выпускников учебных заведений современным требованиям рынка труда;

– Привлечение зарубежной рабочей силы в разных отраслях, что ведёт к оттоку капитала;

– Потенциал молодежи не используется в нужной мере.

Профориентационная работа должна проводиться в большей степени в стенах школы, поскольку именно в этот период жизни человек имеет возможность выбирать себе тот или иной род деятельности. То есть, ученик должен выбрать не только город обучения и ВУЗ, но прежде всего свою будущую профессию. К сожалению, в данное время среднестатистический казахстанский школьник не имеет широкой возможности не только ознакомиться со своей желаемой профессией, но и понятия не имеет насколько он подходит по физическим, психологическим и творческим способностям.

Сегодняшняя картина такова: в большинстве случаев школьник начинает задумываться о своей будущей карьере в 11-ом классе, то есть незадолго до окончания школы и поступления в ВУЗ. Определяющим фактором в решений этого вопроса становится его окружение, то есть родители, родственники и друзья. Естественно, нельзя вычёркивать из виду окружение и местность проживания школьника в вопросе выбора профессий. Но куда более эффективным было бы дать возможность ученику оценить свои способности и дать ему более подробную информацию об актуальности выбранной им будущей профессий. Так как по данным разных исследовательских центров, в ближайшем будущем потеряют свою актуальность более 50 процентов профессии.

Наиболее продвинутыми в сфере профориентационной деятельности по праву считаются специалисты из США. Предлагаю рассмотреть основные моменты их деятельности.

США считаются страной-родоначальником профориентационной деятельности. В 1908 году Ф.Парсонс организовал первое профориентационное агентство в городе Бостон, штат Массачусетс. Вот уже более ста лет профориентация в США развивается благодаря росту экономики и изменениям климата на бирже труда [3].

Ведущую роль в системе профориентации в США играет школа, в частности консультативная служба «Гайденс», функционирующая во всех школах США. В состав «Гайденс» входят несколько служб:

1) инвентарная служба, занимающаяся сбором информации о каждом учащемся,

2) служба информации для учащихся в трех областях: учебной, профессиональной и личностно-социальной,

3) служба консультирования, отвечающая за процесс индивидуальных и групповых консультаций с учащимися,

4) служба устройства, оказывающая содействие выпускникам при трудоустройстве,

5) служба контроля, ведущая сбор сведений о судьбах выпускников школ.

Работу службы «Гайденс» осуществляют профконсультанты – дипломированные специалисты в области профконсультирования. Таких специалистов готовят факультеты «Гайденс» педагогических колледжей и университетов. Для поступления на такой факультет необходим педагогический стаж от 2 до 5 лет, диплом магистра педагогики и положительная характеристика с места работы. Как правило, будущие консультанты проходят обучение без отрыва от педагогической практики в школе, на вечерних курсах [4].

Судя по вышеизложенному, можно заметить насколько страны СНГ отстают в данном вопросе. Конечно же, эта система не решает на корню все проблемы по трудоустройству молодежи и получению качественных специалистов своей сферы. Но, в связи с периодическими изменениями и

колебаниями рынка труда, помощь государства школьникам посредством специалистов по профессиональной самоопределённости лишней не будет.

Возникает резонный вопрос: где же взять этих самых специалистов по профконсультированию? На первом этапе считаю логичным перенять опыт зарубежных специалистов, в частности той же самой службы «Гайденс». В последствий, создать рабочую группу из педагогов и психологов со стажем для подготовки методологии и разработке собственной методики, в соответствии нашему менталитету и нашим реалиям рынка труда. Психологи играют не менее важную роль чем педагоги в данном процессе, так как выбор профессии зависит не только от полученных знаний и навыков, но и от психологической картины человека, то есть темперамента, уровня мотивации и психологической подготовки к тому или иному роду деятельности.

Как альтернативу, можно рассмотреть Шведскую систему профориентации. Отличительной чертой которой является отсутствие какой-либо отдельной организации по осуществлению профконсультирования. В данном процессе участвует педагогический состав, директора школ в взаимодействии с профсоюзами и представителями биржы труда.

Так же, Шведскую систему профориентации отличает высокий уровень государственного регулирования взаимодействия системы образования и рынка труда. Одно из главных направлений государственной политики – разработка и реализация различных программ, направленных на регулирование рынка труда путем проведения успешной профориентационной работы [5]. Наряду со Шведской, Французская система также предполагает большую информационную деятельность о потенциально выбираемой профессии.

Профориентационной работе следует отдать должное место в системе образования. Школа должна давать не только базовое образование, но и возможность учащимся получить представление о своей будущей карьере. Поскольку, именно школа связывает систему образования с экономической системой, создавая своеобразный мост между юношеством и вступлением во взрослую, то есть профессиональную жизнь. Ведь чем раньше человек определится со своей будущей карьерой, будь то в сфере услуг, госслужбы, производства или творческой деятельности, тем раньше он сможет раскрыть и применить свой потенциал во блага себя, своей семьи и впоследствии во блага процветания государства. Ведь нельзя игнорировать тот факт, что первым фактором стабильности и процветания страны является человеческий капитал. В эпоху информационных технологий и стремительно развивающегося общества, проблема выбора правильной, то есть соответствующей профессии стоит как никогда остро. Нужно минимизировать потери времени и творческого потенциала молодежи в процессе профессионального самоопределения.

Подводя итоги, актуальность вопроса профориентации школьников сложно переоценить. Тем более что сейчас, как никогда раньше, уделяется большое внимание образованию со стороны государства, в частности: внедряются различные программы повышения квалификации педагогов, существуют программы обмена опытом с зарубежными ВУЗами, строится

большое количество высших и средне-специальных учебных заведении, выделяются огромные средства из госбюджета с привлечением частного капитала. Возлагается большая надежда на конкурентоспособную, профессионально подготовленную, соответствующую требованиям и критериям международных стандартов молодежи.

Школьники составляют 20 процентов населения нашей страны, но именно от них на 100 процентов зависит наше будущее. Но к сожалению, на данный момент, лишь малая часть нашей молодежи работает по полученной специальности. Как сказал Альберт Эйнштейн: «Каждый человек – гений. Но если судить рыбу по её способности лазать по деревьям, она всю жизнь проживёт с верой в свою глупость».

Литература

1 https://www.ktk.kz/ru/news/video/2019/07/04/124686/.

2 https://www.zakon.kz/4945546-60-vypusknikov-vuzov-v-kazahstane-n.html.

3 Профессиональная ориентация школьников в США / С.С. Гриншпун // Педагогика. – 2005, №9. – С. 65.

4 Профессионально-педагогическая ориентация старших школьников в РФ и США: дис.канд. пед. наук: Э.В. Мухамедова. – Пятигорск, 2005. – 232 с.

5 Зарубежный опыт организации взаимодействия рынка труда и системы профессионального образования / В. Кузнецов // Народное образование. – 2007. №1. – С. 194.

ГРНТИ 14.35.19

ОБУЧЕНИЕ УСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Р.М. Байтенова
Старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент
У.Т. Уразбакова
Магистр, ЮКУ им. М. Ауэзова, г.Шымкент

В статье рассматриваются вопросы формирования навыков устной речи, необходимых для коммуникации в различных ситуациях. Отмечается, что обучение устной коммуникации, которое позволит студентам вступать в контакты и осуществлять обмен информацией, тесно связано с формированием

речевых навыков. Ситуация выступает как основа отбора и организации речевого материала. Важно сформировать коммуникативно-речевое умение, т.е. умение правильно выбрать стиль речи, подчинить форму речевого высказывания задачам общения, употребить самые эффективные языковые и неязыковые средства. Слова и грамматические формы должны использоваться в речи в соответствии с их речевой функцией. Таким образом, формирование практических речевых умений в максимальной степени должно соответствовать реальным коммуникативным действиям.

Ключевые слова: коммуникация, навык, умения, речь, развитие, обучение, ситуации, общение.

Одной из основных целей обучения русскому языку студентов национальных групп является формирование навыков устной речи, необходимых для коммуникации в различных ситуациях.

Обучение устной коммуникации, которое позволит студентам вступать в контакты и осуществлять обмен информацией, тесно связано с формированием речевых навыков. Развитие речевых навыков ставится в зависимость от речевых ситуаций, побуждающих к речевой деятельности. Это означает учет речевых средств и организации материала вокруг ситуаций и речевых задач при единстве лексической, грамматической и фонетической сторон речевой деятельности. В процессе обучения необходимо привить навыки устной речи, такие как: умение выражать свои мысли, понимать мысли собеседника, а также способствовать лучшему усвоению словаря и грамматики изучаемого языка в процессе общения или в условиях воображаемой ситуации.

Студенты должны обрести навыки осмысленной произвольной речи, развить умения. Для того чтобы речь была речью по сути, а не только по форме, нужно чтобы в основе ее порождения и стимулирования лежал мотив, т.е. интенция говорящего участвовать в общении. Ситуация выступает как основа отбора и организации речевого материала [1]. Это означает, что использование каждой фразы должно быть оправдано соображениями коммуникативной ценности для предполагаемой сферы общения (ситуации) и для данной категории обучающихся. Е.Н. Соловова подразделяет речевые ситуации на реальные, условные и проблемные [2]. Г.В. Рогова дает свою классификацию речевых ситуаций и выделяет реальные, условные, воображаемые, фантастические (сказочные), конкретные, абстрактные, проблемные. Главное – все они должны соотноситься с возрастными психологическими особенностями обучающихся, быть для них личностно значимыми [3].

Согласно Г.В. Роговой, структура учебной речевой ситуации следующая: определенный отрезок действительности (конкретное место и время действия, где осуществляется неречевое и речевое поведение), который может быть намечен вербально или изображен при помощи наглядных средств; действующие лица (собеседники, со всеми присущими им характеристиками и

определенными отношениями друг к другу, влияющими на речевые намерения говорящих) [3]. Очень важно «пропускать» ситуацию через себя.

Отметим, что любая речевая единица выполняет в процессе коммуникации какие-либо речевые функции. Слова и грамматические формы должны использоваться в речи в соответствии с их речевой функцией, то есть слово и форма должны ассоциироваться с речевой задачей. Обучающимся необходимо привить навыки определения отношения между планом содержания и планом выражения в системе изучаемого языка с целью создания ассоциации между смысловой и формальной стороной языкового явления. Данное условие является основой устной коммуникации, необходимым для правильного конструирования собственных речевых высказываний. Прочное усвоение языкового материала должно породить возможность его дальнейшего использования в речи, другими словами, овладение иноязычно-речевой формой должно перейти к способности выразить с ее помощью некоторое содержание.

В процессе восприятия обучающиеся должны не только рецептивно усваивать определенные знания, но тут же сами, следуя полученным сведениям, строить собственные речевые высказывания. Основная задача обучения устной коммуникации, развития практических речевых навыков заключается в выработке умений пользоваться в речевой практике теоретическим материалом, строить в соответствии с ним собственные высказывания. Другими словами, основой устного общения является коммуникативная ситуация. Ситуация и речь тесно связаны между собой. Язык развивается через ситуации и неотделим от них [2].

При сообщении любых теоретических сведений о языке необходимо раскрыть технику их применения в речевой практике, показать операции, которые для этого неоходимо совершить и порядок этих операций. Так, обучающиеся должны усвоить механизм сознательного порождения речевого высказывания по заданному (им самим или преподавателем) содержанию, научиться думать не только о том, что сказать, но и как сказать, совершить все мыслительные операции в порядке самоконтроля, без подсказки преподавателя.

Следует отметить, что функциональность определяет, прежде всего, адекватный процессу коммуникации отбор и организацию материала. Важно сформировать коммуникативно-речевое умение, т.е. умение правильно выбрать стиль речи, подчинить форму речевого высказывания задачам общения, употребить самые эффективные языковые и неязыковые средства [5]. Необходимо развить в студентах способность строить речевые высказывания в зависимости от ситуации общения, так как процесс общения характеризуется постоянной сменой темы разговора, обстоятельств, задач. Это значит, что в процессе развития речевых навыков, навыков самостоятельного конструирования речевых высказываний большая роль должна отводиться принципу новизны, предполагающего смену темы разговора в зависимости от обстоятельств, задач общения. Варьирование речевых ситуаций направлено на развитие способности перефразирования, комбинирования, что обеспечивает динамичность и гибкость речевых навыков.

Рассмотрим качества, необходимые для развития речевых навыков: автоматизированность, сознательность, сложность, гибкость. Автоматизированность обеспечивает скорость, плавность, экономичность речевого действия (навыка). От обучающихся требуется не только знание фонетики, грамматики и лексики изучаемого языка, но и автоматизация устных речевых навыков. Отсутствие достаточно автоматизированных навыков мысленного конструирования тормозит процесс речевого общения. Поэтому нужна основательная предварительная подготовка для выражения серьезного самостоятельного суждения. Переход от этапа сознательного конструирования к выработке автоматизма требует определенного времени. Автоматизм, представляющий собой завершающий этап скрытого мыслительно-речевого аппарата обучающихся в процессе изучения неродного языка, вырабатывается в процессе речевой тренировки. Но этот процесс не должен означать механическое заучивание речевых образцов, минуя стадию сознательного конструирования. Отметим, что даже в родном языке обучающихся не все языковые элементы находятся у его носителей на уровне навыков. Некоторые языковые единицы, элементы являются лишь умениями или просто знаниями, часто усвоенными лишь в процессе данного акта общения. Вместе с тем владение основным ядром лексических единиц и моделей предложений всегда характеризуется высоким автоматизмом. Отсюда – настоятельная необходимость организации в учебных условиях целенаправленной интенсивной практики использования речевых образцов, включающих новую лексику соответствующих разговорных тем. На закрепление и автоматизацию формул разговорного стиля изучаемого языка могут быть направлены речевые образцы, используемые в диалогической речи для выражения согласия, несогласия, удивления, возмущения, надежды, недоверия и других регулирующих, контактоустанавливающих и информативных интенций в соответствии с Типовой программой по русскому языку (Алматы, 2018), предусмотренных на уровнях А1, А2, В1, а также тренировки речевых моделей «что – это что», «что представляет собой что», «что является чем» и др. Постепенно в процессе обучения устной коммуникации количество механических упражнений, закрепляющих речевые образцы, и упражнений на сознательное конструирование уменьшается, тогда как роль неподготовленной речи и речи диалогической значительно увеличивается.

Необходимо отметить, что для формирования способности общаться речевого навыка недостаточно. Важно сформировать коммуникативно-речевое умение, т.е. умение правильно выбрать стиль речи, подчинить форму речевого высказывания задачам общения, употребить самые эффективные языковые и неязыковые средства [4].

Сознательность как сознательная деятельность, необходимая для развития практических речевых навыков, проявляется в осознанности процесса формирования навыка.

На основе фрагментов составляют короткие монологические высказывания, диалоги, устные рассказы или письменные сочинения по

заданной структуре и содержанию. Усвоенный речевой фрагмент может быть использован обучающимся на дальнейшем этапе работы в качестве модели в любой речевой ситуации для выражения определенной единицы смысла. Простые фрагменты высказывания могут быть использованы обучающимися далее для конструирования более объемных и сложных высказываний на заданные темы – овладению спонтанной речью на изучаемом языке в пределах пройденных тем.

Другим качеством, необходимым для развития практических речевых навыков, является гибкость. Данное качество устной коммуникации позволяет обеспечить готовность включаться в новую ситуацию, способность общаться на основе нового речевого материала. Следует отметить, что гибкость формируется в процессе использования упражнений коммуникативного характера – условно-речевых упражнений.

Условно-речевые упражнения могут быть представлены упражнениями на уровне сферхфразового единства и упражнениями на уровне текста. Условно-речевые упражнения на уровне сферхфразового единства способствуют развитию навыков элементарного высказывания. Этот тип условно-речевых упражнений способствует развитию логического мышления и формирует навыки и умения логического построения речи на уровне сферхфразового единства. Например:

– Соедини простые предложения рассказа в сложные;

– Закончи высказывание (используя предложенные варианты);

– Подбери к данным тезисам соответствующие аргументы (приведенные ниже);

– Объясни причину … – докажи, что … – выбери картинку, которая вызывает ассоциации с учебой (отдыхом, работой, путешествием и т.п.), аргументируй свой выбор.

Упражнения на уровне текста ведут к овладению свободной речью. Этот тип упражнений формирует умения логически и последовательно комбинировать предложения, объединяя их в единое высказывание о предмете, на тему, в связи с ситуацией.

Отличительной чертой трансформационных упражнений, а также упражнений по комбинированию является то, что в них качестве установки используется речевая задача говорящего: развить ситуацию, составить предложения на закрепляемую лексику, составить диалоги по заданной лексике, перевести с русского на родной язык, вставить предлоги, закончить предложения, трансформировать предложения, составить рассказ, используя заданную лексику. Выполняя данные упражнения, обучающиеся совершают речевые поступки: удивляются, спрашивают, советуют, сравнивают, предупреждают, выражают оценочные интенции: высказывают мнение, предположение, выражают рациональную оценку, целесообразность, эффективность и пр. Эти упражнения призваны в конечном итоге сформировать и отшлифовать способность ориентироваться в естественных ситуациях общения.

Из вышесказанного следует, что при обучении устной коммуникации следует придерживаться следующих принципов:

– коммуникативной направленности;
– моделирования типичной коммуникативной ситуации;
– коммуникативной деятельности;
– интенсивной практики;
– поэтапности речевых умений;
– адекватности.

Таким образом, обучение устной коммуникации означает привитие навыков осмысленной, произвольной речи в изменяющихся ситуациях общения: развитие способности относительно точно воспроизводить изучаемое явление в типичных для его функционирования ситуациях и развитие его гибкости за счет варьирования условий общения, требующих адекватного грамматического оформления высказывания. Формирование практических речевых умений в максимальной степени должно соответствовать реальным коммуникативным действиям.

Литература

1 Сакаева Л.Р., Баранова А.Р. Методика обучения иностранному языку. – Казань, 2016.

2 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. – М., 2002.

3 Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. – М., 1998.

4 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991.

5 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2003. – 287 с.

ГРНТИ 15.21.51

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТА С ЛИЧНОСТНОЙ БЕСПОМОЩНОСТЬЮ

Д.А. Сманов
Аспирант, Челябинский государственный университет, г. Челябинск, Россия

В статье раскрываются когнитивные особенности студента с личностной беспомощностью как одной из наиболее актуальных проблем современной психологической науки. Рассматриваются вопросы психического здоровья и понятия когнитивного развития характерные для юношеского возраста. Особое внимание уделяется исследованию проявлений личностной беспомощности у студентов с учётом их возрастных особенностей. Определены составляющие когнитивного компонента личностной беспомощности в студенческом возрасте как комплексной характеристики, включающей такие качества как ригидность, пессимистический атрибутивный стиль и низкий уровень креативности и дивергентности.

Ключевые слова: психическое здоровье, студенческий возраст, личностная беспомощность, когнитивный компонент личностной беспомощности, ригидность, пессимистический атрибутивный стиль, низкая креативность.

Современное развитие системы здравоохранения затронуло все стороны жизни общества, в том числе и те ее слои населения, которые вступили в процесс своего личностного роста – студентов. Их успешная самореализация своего потенциала является очень актуальной не только для самих студентов, но и для всего общества в целом.

Для развития социализации студентов и успешной учебной деятельности необходимы такие факторы как физическое, психическое и психологическое здоровье. Психическое здоровье является неотъемлемой частью общего здоровья.

С позиции ВОЗ, психическое здоровье – это состояние благополучия, при котором человек может реализовать свой собственный потенциал, справляться с обычными жизненными стрессами, продуктивно и плодотворно работать, а также вносить вклад в жизнь своего сообщества. В современном определении психического здоровья подчеркивается, что для него характерна индивидуальная динамическая совокупность психических свойств конкретного человека, которая позволяет последнему адекватно своему возрасту, полу, социальному положению познавать окружающую действительность,

адаптироваться к ней и выполнять свои биологические и социальные функции в соответствии с возникающими личными и общественными интересами, потребностями, общепринятой моралью» [1, с. 18].

Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко, выделяют следующие составные части психического здоровья (по ВОЗ): 1) осознание и чувство непрерывности, постоянства и идентичности своего физического и психического «Я»; 2) чувство постоянства и идентичности переживаний в однотипных ситуациях; 3) критичность к себе и своей собственной психической деятельности и ее результатам; 4) адекватность психических реакций силе и частоте средовых воздействий, социальным обстоятельствам и ситуациям; 5) способность управлять своим поведением в соответствии с социальными нормами (правилами, законами); 6) способность планировать собственную жизнедеятельность и реализовывать ее; 7) способность изменять способ поведения в зависимости от смены жизненных ситуаций и обстоятельств [2].

Между тем, уже в начале обучения в вузе – в процессе адаптации студентов к вузу, возникает ряд проблем, связанных с необходимостью расширения навыков самостоятельной работы, формирование нового, более интенсивного режима труда, повышения уровня ответственности, и т.д.

Все это создает трудности, вызывает тревогу, и при неблагоприятном стечении обстоятельств может негативно отражаться на самочувствии студентов, их активности и настроении, вызывать появление негативных переживаний, снижать работоспособность, что, в свою очередь, может привести к формированию пассивности, депрессии и личностной беспомощности в учебе и жизни.

Студенческий возраст представляет собой особый период жизни и развития личности. Заслуга самой постановки проблемы студенчества как особой социально-психологической и возрастной категории принадлежит психологической школе Б.Г. Ананьева.

Б.Г. Ананьев считает, что период жизни от 17 до 25 лет имеет важное значение как завершающий этап формирования личности и как основная стадия профессионализации. По мнению Б.Г. Ананьева, к 17 годам у личности создаются оптимальные субъективные условия для формирования навыков самообразовательной деятельности [3]. Как возрастная категория студенчество соотносится с этапами развития взрослого человека, представляя собой «переходную фазу от созревания к зрелости» и определяется как поздняя юность – ранняя взрослость (18-25 лет).

По Б.Г. Ананьеву, период онтогенетического развития, характеризующийся прогрессом в развитии большинства психических процессов, и расположенный в хронологических рамках примерно до 24-27 лет, является периодом генерального развития психики [3].

Если рассматривать студенческий возраст, учитывая лишь биологический возраст, то его следует отнести к юношескому возрасту или ранней молодости, а в зарубежной психологии ранней взрослости.

С.Л. Рубинштейн, приступая к характеристике личности, обращает внимание на зависимость психических процессов от личности, он отмечает, что любое внешнее воздействие действует на индивида через внутренние условия, которые у него уже сформировались ранее, под влиянием внешних воздействий [4].

В студенческом возрасте изменяются черты внутреннего мира и самосознания, перестраиваются психические процессы и свойства личности, меняется эмоционально-волевой строй жизни. Важнейшим новообразованием этого периода является развитие самообразования, то есть самопознания, а суть его – установка по отношению к самому себе: открытия своего Я, представление о своей индивидуальности, своих качествах и сущности самооценка, самоуважение.

Исследования Г.Л. Ваиф (Gisela Labouvie-Vief, 1984) показывают, что в юношеском возрасте происходит дальнейшее психическое развитие человека. В своей теории она выделяла, что ход когнитивного развития должен включать в себя как развитие логического мышления в соответствии с теорией Пиаже, так и эволюцию саморегуляции, начиная с детского возраста и включая большую часть периода взрослости. Когнитивная зрелость взрослых характеризуется развитием навыков независимого принятия решений (Labouvie-Vief, 1987) [5].

Идет изменение структуры личности в связи с расширением и разнообразием социальных связей, перестраиваются психических функций внутри интеллекта (Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшина, Л.С. Грановская, В.Т.Лисовский, И.А. Зимняя, И.С. Кон и др.).

В условиях современных требований в высших учебных заведениях также наблюдаются студенты, у которых проявляется резкая сниженность познавательной активности или ее отсутствие, склонность к стереотипному мышлению, пессимизм, «внешнее» обобщение, впадение в депрессию и ступор при решении любых задач. Такие признаки свидетельствуют о наличие у данных студентов образования личностной беспомощности.

Как свидетельствуют научные исследования Циринг Д.А. [6], Пономаревой И.В. [7], Б.М. Забелиной Е.Г. [8] и др., одним из быстро набирающих распространение психических явлений в последние годы является феномен личностной беспомощности. В отличие от ситуативной беспомощности, которая возникает как временная реакция на травмирующие неподконтрольные субъекту события, личностная беспомощность представляет собой сложное устойчивое образование, формирующееся в процессе развития личности под влиянием различных факторов, в том числе системы взаимоотношений с окружающими.

По мнению Циринг Д.А. личностная беспомощность – это качество субъекта, которое включает в себя единство специфических личностных особенностей, формирующихся в процессе взаимодействия внутренних условий с внешними, обусловленное низкой способностью преобразования действительности, сопряженное со сложностью постановки цели и её достижением и управлением жизненными событиями [9].

Применительно к студенческому возрасту, личностная беспомощность проявляется в замкнутости, эмоциональной неустойчивости, возбудимости, робости, склонности к чувству вины, фрустрированности, более низкой самооценке и уровне притязаний, отсутствии увлеченности каким-либо делом, равнодушии, пассивности [9].

В исследованиях Д.А. Циринг, Е.В. Веденеевой и Ю.В. Яковлевой доказано, что структура личностной беспомощности не является устойчивой на протяжении различных периодов онтогенеза и изменяется в соответствии с возрастными особенностями психического развития человека. С возрастом значительное развитие получают познавательные процессы и предполагается, что в более поздние возрастные периоды, в том числе и студенческом возрасте, ведущим структурным компонентом личностной беспомощности является когнитивный.

Низкий уровень притязаний, низкий уровень мотивации достижения, характерные для беспомощных субъектов, сказываются на когнитивной сфере студентов: не имея мотива в достижении, юноши и девушки с личностной беспомощностью и не стремятся приложить необходимые условия, пасуют перед возникающими трудностями.

В соответствии с концепцией личностной беспомощности Д.А. Циринг, когнитивная оценка ситуации обусловливается особенностями когнитивной сферы субъекта с личностной беспомощностью, для которой характерны ригидность, пессимистический атрибутивный стиль, низкая креативность, что объясняет использование примитивных защитных механизмов [9].

Применительно к концепции личностной беспомощности, когнитивная ригидность или несгибаемость мышления предполагает постоянное следование известному сценарию или способу действия и невозможность измениться даже при получении новой информации.

Учитывая специфику учебной деятельности, предполагающей постоянное усвоение нового материала, вполне логично предположить, что субъект этой деятельности, отличающийся высоким уровнем ригидности мышления, испытывает трудности в ее усвоении (Г.В. Залевский, Э.В. Галажинский, Н.В.Козлова).

Беспомощные студенты не могут при объективной необходимости изменять мнение, отношение, установку, поведение, что влияет на его убеждение в возможности самостоятельного осуществления жизнедеятельности в целом, и эффективности и учебы.

У студентов с признаками личностной беспомощности отмечается тенденция к сохранению своих установок, стереотипов, способов мышления, а также затруднений, вплоть до полной неспособности изменить личную точку зрения, программу собственной деятельности в условиях, объективно требующих ее перестройки.

Таким образом, высокий уровень ригидности мышления у студента определяет его собственную пассивность, что является признаком личностной беспомощности к инновационным процессам в учебной процессе.

Пессимистический стиль атрибуции характеризуется объяснением неблагоприятных событий и неуспехов личностными характеристиками, являющимися стабильными и универсальными, а оптимистический стиль – внешними, временными и конкретными причинами.

Студенты с личностной беспомощностью полагают, что неприятности будут длиться вечно и происходить во всех сферах жизни, причем винить они в происходящем будут себя, хорошее для них – временно, случается, только в ограниченной области жизни благодаря стечению обстоятельств. Пессимистический атрибутивный стиль приводит к ожиданию бесплодности прилагаемых усилий и – как следствие – неудачи. Все это оказывает существенное влияние на поведение, поскольку нет смысла прилагать большие усилия, если они, скорее всего, не приведут к желаемому результату.

Беспомощные студенты склонны также переоценивать возможные трудности на пути достижения цели, поэтому часто стремятся к избеганию неудач. Такая позиция характеризуется склонностью выбирать очень легкие или, напротив, слишком трудные задачи (где неудача не воспринимается как личный неуспех) для подтверждения собственной неуспешности. Они менее настойчивы в достижении целей, стараются брать на себя как можно меньше ответственности, могут долго колебаться в ситуации принятия решения, или же, наоборот, склонны идти на необдуманный риск.

Атрибутивный стиль напрямую взаимосвязан со способностью к восприятию и применению новой информации в соответствии с получением учебного материала. Пессимистичное видение будущего отрицательно влияет на проявление креативности, снижает желание использовать современные методики обучения.

Как показывают современные исследования, успешность в учебе зависит не только от того, насколько студент мотивирован на достижение успеха и каковы его представления о собственной личности, но и от того, как он объясняет, или атрибутирует, свои успехи или неудачи (Х. Хекхаузен, Е.Джоунс, Д. Гезалс, Г. Келли, Дж. Роттер, Р. де Чармс, Л. Фестингер, Р.Нисбетт и С. Валинс и другие). Так, атрибутивный стиль, являясь когнитивным конструктом, определяет мотивацию поведения человека, что доказывают многочисленные исследования таких ведущих психологов XX века, как М. Селигман, Г. Этинген, С. Майер, Л. Абрамсон, Д. Хирото. Из концепции личностной беспомощности известно, что беспомощному субъекту присущ пессимистический атрибутивный стиль, он оценивает хорошие события как временные, локальные и случившиеся не по его вине, а плохие события – как постоянные и глобальные, причину их видит как внутри себя, так и во внешних условиях [9]. К примеру, студент, у которого диагностируется такая комплексная характеристика, как беспомощность, отличается пессимистическим атрибутивным стилем, не верит, что неприятности временны, происходят только в одной сфере жизни и виной тому скорее он сам, негативные же события для него имеют постоянный характер, происходят в разных сферах жизни и причиной тому – внешние условия. Совокупность

данных особенностей пессимистического атрибутивного стиля формирует негативное ожидание относительно будущей учебы и деятельности, что отражается на его поведении.

Низкая креативность связанная с дивергентностью мышления свидетельствует о склонности к стереотипным способам решения проблем, которые когда-то приносили результаты. В состоянии личностной беспомощности человек постоянно находится в ситуации фрустрации, что блокирует творческие способности личности.

В исследованиях Е. Торранса, Д. Гилфорда, К. Тейлора, Г. Груббера подчеркивается, что дивергентное мышление связано с развитием исследовательского интереса, ориентированностью на поиск новых форм деятельности. Дивергентное мышление – это стремление решать трудности нелогичными средствами, процесс и готовность смотреть на вещи иначе.

Согласно Гилфорду дивергентное мышление опирается на воображение. Оно подразумевает, что на один вопрос может быть несколько ответов, что и является условием порождения уникальных идей и самовыражения личности [10].

Студенты с личностной беспомощностью обладая пониженным дивергентным мышлением часто затрудняются решать проблемы и задачи, не могут осознавать и применять новейшие идеи, продукты и сервисы. У них отсутствует либо снижена возможность его иного применения, показатели проявления необычности и нетривиальности решений очень малы. Кроме того, беспомощные студенты не могут четко оценивать сравнивать, строить гипотезы, анализировать и классифицировать учебный материал, что является неотъемлемой частью учебного процесса.

В психограмме субъекта с личностной беспомощностью описаны такие признаки, как неспособность преодолевать стереотипы в процессе мышления, предубежденность и узость взглядов, неспособность к порождению принципиально новых идей, отклоняющихся от традиционных или принятых схем мышления, неспособность решать проблемы внутри статичных систем, стремление к преобладанию чужого мнения. Фактически пониженное дивергентное мышление субъекта с личностной беспомощностью отвечает всем вышеназванным характеристикам, оно не позволяет быть восприимчивым к новым идеям, гасит творческие процессы, закрывая усвоение нового опыта, вынуждая применять стереотипность вместо генерирования новых разнообразных оригинальных идей в учебной деятельности.

В целом, беспомощные студенты имеют более низкие показатели креативности, проявления гибкости, оригинальности, выдвигают менее разнообразные идеи и используют менее разнообразные стратегии решения проблем. Проявляя ригидность мышления, свойственное их когнитивной сфере, они отличаются меньшей интеллектуальной активностью и большей конформностью, чаще дают очевидные и тривиальные ответы, в меньшей степени способны к изобретательской и конструктивной деятельности, то есть в целом имеют более низкий уровень креативности.

К когнитивному компоненту личностной беспомощности также относят низкую способность анализировать свое состояние и условия внешней среды, делать оценку предыдущему опыту и совершать прогнозы на перспективу, определять соотношение существующих потребностей и степени их удовлетворенности. Фактически она заключается в том, что личность, вместо того чтобы «проигрывать» свои пробы и ошибки на умственной модели действительности, а затем уже переносить результаты удачных проб на реальную действительность, попросту сначала совершает их.

«Беспомощные» студенты имеют также более высокие показатели по зависимости, мягкости, склонности к романтизму, подверженности влиянию внешней среды, а также часто испытывают трудности с целеполаганием. Им сложнее ставить перед собой цели и адекватно прогнозировать возможности их достижения. С одной стороны, это связано с большей ригидностью и меньшей креативностью мышления, с другой стороны с пессимистическим атрибутивным стилем, которые характерны для таких людей.

Итак, когнитивный компонент личностной беспомощности как комплексная характеристика беспомощных студентов опосредует влияние внешних условий (условий учебы), обусловливая своеобразие пассивности данных субъекта, влекущей за собой низкие показатели в учебе и дальнейшей деятельности.

Кроме того существует значимая взаимосвязь адекватности самооценки личности и умения мыслить в логике научного направления, научной проблемы, реализовывать преемственность исследований. Адекватность самооценки личности взаимосвязана с развитием умений проектировать и конструировать процесс обучения, навыками прогнозирования результата, умением предвидеть возможные пути решения научных и педагогических задач. Чем более ниже самооценка, тем более слабы коммуникативные умения: отсутствует умение аргументировать свою точку зрения и навыки самопрезентации; слабо или совсем не развиты организаторские умения.

Таким образом, проведя теоретический обзор проблемы когнитивной сферы личностной беспомощности среди студентов, можно выделить следующую совокупность ее составляющих:

– атрибутивный стиль, включающий низкую самооценку;
– пессимизм в восприятии происходящих событий;
– низкий уровень креативности и дивергентности;

В нашем понимании, представленная совокупность составляющих когнитивной сферы личностной беспомощности помогает определить те проблемы, которые могут быть решены при определенных условиях развития и саморазвития.

По нашему мнению, при этом, отражен специфический взгляд на понятие «когнитивная сфера личностной беспомощности», сочетание объективных критериев и субъективных ощущений индивида. Кроме того, в данном случае учитывается то обстоятельство, что личностная беспомощность – есть подводная вершина айсберга под названием «психическое здоровье».

Литература

1 Семенкова Т.Н., Казин Э.М., Касаткина Н.Э. Здоровье обучающихся как социальная и адаптивная ценность // Вестник Кемеровского государственного университета, 2011.

2 Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – Спб : Прайм-Еврознак, 2002. – 639 с.

3 Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психологические проблемы высшей школы. – Л., 1974. – 280 с.

4 Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. – М., 1973. – 288 с.

5 Labouvie-Vief G. Age, ego level, and the life-span development of coping and defense processes/ G. Labouvie-Vief/ Psychology & Aging, 1987. – 286-293 p.

6 Циринг Д.А. Концепция личностной беспомощности / Психологическое обеспечение деятельности правоохранительных органов (актуальные проблемы профилактики различных форм деструктивного поведения сотрудников): материалы Всероссийской научно-практической конференции. 2010. – С. 43-49.

7 Пономарева И.В. Исследование типов личностной беспомощности в зависимости от нарушений семейных взаимоотношений // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 5. – С. 626.

8 Забелина Е.В. Беспомощность в структуре интегральной индивидуальности и ее связь с коммуникативной активностью : на материале исследования подростков. – Ярославль, 2009.

9 Циринг Д.А. Психология личностной беспомощности: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01: утв. 2010. / Диана Александровна Циринг. – Томск, 2010. – 456 с.

10 Концепция креативности Дж. Гилфорда и Э.П. Торренса:http://www.bibliotekar.ru/psihologia-2- 1/142.htm.

11 Циринг Д.А. Личностная беспомощность у студентов: психологическое содержание структурных компонентов // Человек. Спорт. Медицина, 2006.

ГРНТИ 14.25.07

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Г.А. Темирбекова
К.п.н., ст.преп., ЮКГПУ, г. Шымкент
Г.В. Карпушина
Учитель, Школа-гимназия №1 имени А.С. Пушкина, г. Шымкент
М. Эргашева
Студент, ЮКГПУ, г. Шымкент

В соответствии с Государственной программой развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы Государственный общеобязательный стандарт среднего общего образования должен быть «ориентирован на результаты, обеспечивающие личное саморазвитие, самостоятельность в приобретении знаний, формирующие коммуникативные навыки, умения управлять информацией и технологиями, решать проблемы, предприимчивость и креативность, элементы опыта Назарбаев интеллектуальных школ будут внедряться в систему образования» [1, С. 33]. Основная цель модернизации казахстанского образования – «повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала» [1, С. 33].

Обновленная программа образования отличается тем, что учебный процесс характеризуется активной деятельностью самих учащихся по «добыванию» знаний на каждом уроке. Определяющей целью педагогического образовательного процесса выступает развитие самостоятельной, творческой личности. И для достижения этой цели целесообразно использовать педагогические концепции, основанные на том, что ученик должен быть активным, творческим, развивающим субъектом учебного процесса. Развитие критического мышления у учащихся может происходить всякий раз, когда происходит процесс рассуждения, формулировки выводов или решения проблем, то есть всякий раз, когда необходимо установить, чему верить, что делать, и как делать это разумным и рефлексивным способом.

Технологию развития критического мышления предложили в середине 90-х годов XX в. американские педагоги Дж. Стил, К. Мередит, Ч. Темпл как особую методику обучения, отвечающую на вопрос: как учить мыслить. Критическое мышление, по мнению американских педагогов, означает, что учащийся использует исследовательские методы в обучении, ставит перед собой вопросы и планомерно ищет на них ответы. Школьники приобретают

новое качество, характеризующее развитие интеллекта на новом этапе, способность критически мыслить. Ученые-педагоги выделяют следующие признаки критического мышления:

– мышление продуктивное, в ходе которого формируется позитивный опыт из всего, что происходит с человеком;

– самостоятельное, ответственное;

– аргументированное, поскольку убедительные доводы позволяют принимать продуманные решения;

– многогранное, так как оно проявляется в умении рассматривать явление с разных сторон;

– индивидуальное, ибо оно формирует личностную культуру работы с информацией;

– социальное, поскольку работа осуществляется в парах, группах; основной прием взаимодействия – дискуссия.

Стратегии критического мышления обеспечивают быструю включаемость в работу, повышение интереса к обучению, развитие творческих способностей. «Обучение критическому мышлению осуществляется в диалоговой части уроков, когда ученики по-своему осмысливают эпизоды прочитанного, обмениваются мнениями, в рефлективной форме, когда защищают маршрутные карты, выполняют творческие задания» [2].

Критическое мышление – тот тип мышления, который помогает критически относиться к любым утверждениям, не принимать ничего на веру без доказательств, но быть при этом открытым новым идеям, методам. Критическое мышление – необходимое условие свободы выбора, качества прогноза, ответственности за собственные решения. Критическое мышление, таким образом, по сути – синоним качественного мышления [3, С. 88].

Процесс изучения русского языка в аспекте технологии критического мышления имеет логическую структуру, а этапы внедрения этой технологии четки, стройны, поочередны и отвечают закономерным этапам когнитивной деятельности личности.

Формы уроков, в которых используются приёмы развития критического мышления, отличаются от традиционных уроков. Ученики не сидят пассивно, слушая объяснения материала учителем, а принимают непосредственное участие, таким образом, становясь главным действующим лицом.

Основные компоненты такого урока созданы с учетом стадий когнитивного процесса критического характера (вызов – осмысление – размышления), а их реализация на практике предусматривает мотивацию, выделение цели, рефлексию аналитической учебной познавательно-опытной работы, привлечения учеников к поиску информации, обдумывания ее сущности и принятия необходимого решения.

Модель урока критического мышления состоит из трёх стадий, регламентируемых временем:

Первая стадия – вызов, или побуждение. Эта стадия ориентирована на вовлечение в познавательный процесс, актуализацию известной информации,

определение цели исследования, вызов устойчивого интереса к изучаемой теме, мотивирование ученика к учебной деятельности;

Вторая стадия – осмысление содержания новой информации предполагает различную форму взаимодействия: в паре, в группе, лекция, рассказ, просмотр видеоматериала, учащиеся осуществляют поиск ответов на возникшие вопросы, готовятся к анализу и обсуждению услышанного или прочитанного;

Третья стадия – рефлексия, заключительная стадия процесса обучения, когда учащиеся начинают выражать новое знание и понимание своими словами, формируется у каждого из учащихся собственного отношения к изучаемому материалу.

Элементы новизны содержатся в методических приемах, которые ориентируются на создание условий для свободного развития каждой личности. На каждой из стадий урока используются свои методические приемы. Их достаточно много. На этапе вызова ученики анализируют свои знания, умения из данной темы; актуализируют жизненный опыт; мотивируют будущую деятельность; демонстрируют первичные знания и умения. На этом этапе используются такие приемы, как мозговой штурм, эвристическая беседа, «верные и неверные утверждения», сократовские вопросы (фронтальные, групповые, парные), ключевые понятия; разбивка на кластеры «Знаю – хочу знать – узнал». Реализация этих приемов: формулировка вопросов, которые ставит перед собой ученик, требующие дальнейшего ответа; озвучивание ключевых слов, высказывания учениками предположения об их значении, роли и т.п.; запись слова или фразы, высказывания ученикам идей-спутников. Тетрадь делится на три части: I – «Знаю», II – «Хочу знать», III – «Узнал». Ученики: читают информацию (вслух, друг другу, про себя), останавливаются после каждого абзаца, по очереди ставят вопрос, анализируют, осмысливают его. Учитель: подытоживает содержание, проектирует и формулирует вопрос, стимулирует к поиску ответа, обнаруживает несоответствие, объясняет непонятное, делает предположение о следующем абзаце, ставит перспективное задание.

На этапе осмысления содержания ученики знакомятся с информацией: читают, слушают, смотрят, экспериментируют, исследуют, проектируют и т.п. используются такие приемы – «Шесть шляп», «Таксономия Блума», «Двойной дневник», «Маркировка текста». Низ страницы тетради делится пополам. I колонка – информация, которая поразила, вызывала воспоминания, ассоциации (жизненные, личные, учебный спроектированные) II колонка – личные мнения, вопросы, размышления, фиксация знаков к тексту на полях: «v» – известно, знаю; «-» – не знаю, противоречит тому, что знал; «+» – интересное, неожиданное; «?» – непонятное.

На этапе рефлексии ученики выражают собственное мнение, аргументируют, слушают мнение собеседников, обмениваются идеями, гипотезами. Здесь можно использовать мозговую атаку – фронтальное, групповое, парное, подведение итогов; возвращение к ключевым словам;

синквейн; сопоставление кластеров; «Знаю – хочу знать – узнал»; маркировочную таблицу; дискуссию. Реализация этого этапа происходит путем сопоставления своих записей, сравнения рассуждений до и после работы; сравнения рассуждений, размышлений, мыслей до и после работы; дополнением кластеров; заполнением III колонки – «Узнал».

Алгоритм урока в аспекте технологии критического мышления состоит из основных этапов – вызов, осмысление, рефлексия, что пошагово реализуются на этапах урока – мотивации, актуализации, определение цели, реализация цели, рефлексии, коррекции. Такой урок русского языка являет собой целостную систему, которая формирует навыки работы с информацией (текстом) в процессе репродуктивной и производительной речевой деятельности. Критическое мышление как вид интеллектуальной деятельности учеников характеризуется высоким уровнем восприятия, осмысления, осознания, анализа текста с целью создания собственного высказывания. Использование приемов развития критического мышления на уроках русского языка будет способствовать формированию коммуникативной компетентности учащегося.

Разработанная модель урока русского языка с использованием приёмов развития критического мышления внедряется в практику постепенно, и в разной мере применения на уроке русского языка в школе – целостно (на всем уроке) и частично (на определенном этапе).

Принимая во внимание особенности технологии развития критического мышления, считаем, что ее проектирование и реализация методически мотивируемая, оправданная и возможна на уроках развития коммуникативных умений, в которых весь ход учебного занятия посвящен поиску, отбору, осмыслению, присвоению информации и высказывания собственного мнения с опорой на осознанную информацию и отбор системы доказательств. Таким образом, сконструированная технология развития критического мышления может быть целостно представлена на уроках развития коммуникативных умений и на аспектных уроках русского языка, где возможно внедрение элементов технологии критического мышления.

Внедрение технологии критического мышления – это сложный, но интересный процесс овладения знаниями и выработки умений, ведь требует от учителя-словесника основательной подготовки, длительного проектирования, умелой реализации, поскольку процесс учебы носит ярко выраженный диалоговый характер. В результате применения технологии критического мышления у учеников формируется аналитическое мышление, развиваются креативные способности, обогащается интеллект. Сконструированная технология развития критического мышления дает возможность в условиях современного урока русского языка воспитать языковую личность, активную, коммуникативно компетентную, подготовленную к будущей жизненной коммуникации. Старшеклассник, у которого развито критическое мышление, владеет умениями воспринимать, осмысливать, интерпретировать, оценивать информационный текст, аргументировано выражать собственную точку зрения,

учитывая мнения собеседника. Именно такую языковую личность призвана развивать школа на современном уроке русского языка в аспекте технологии критического мышления.

В соответствии с содержанием программы школы, ученикам можно предложить следующие приемы:

Прием «Лови ошибку»

Учитель заранее подготавливает текст, содержащий ошибочную информацию, и предлагает учащимся выявить допущенные ошибки.

Важно, чтобы задание содержало в себе ошибки 2 уровней:

– явные, которые достаточно легко выявляются учащимися, исходя из их личного опыта и знаний;

– скрытые, которые можно установить, только изучив новый материал.

Урок по изучении темы «Правописание Не с существительными».

Найди ошибку при написании НЕ с существительными:

1. Домашние неурядицы.
2. Ужасная неразбериха.
3. Неправда, а ложь.
4. Нерешительность характера.

Учащиеся анализируют предложенный текст, пытаются выявить ошибки, аргументируют свои выводы. Затем изучают новый материал, после чего возвращаются к тексту и исправляют те ошибки, которые не удалось выявить в начале урока.

Прием «Верные-Неверные утверждения».

Учитель записывает на доске ряд вопросов и просит учащихся (индивидуально или в группах) попробовать на них ответить, аргументируя свои предположения. После того , как прозвучат ответы на данные вопросы , учащимся предлагается прочитать текст параграфа или текст литературного произведения, найти подтверждения своим предположениям и ответы на вопросы. Ученик научится:

– выдвигать гипотезы о связях и закономерностях событий, процессов, объектов и явлений;

– подтверждать гипотезы на основе изученной информации.

Тема «Служебные части речи». Необходимо отметить верные и неверные утверждения.

1. Здесь написаны только союзы: чтобы, тоже, да, через, зато.
2. В предложении союзы не являются членами предложения.
3. В предложении предлоги являются тем же членом предложения, что и слово, к которому они относятся.
4. Предлоги бывают простыми, составными, сложными.
5. В предложении « Долго у моря ждал он ответа, не дождался, к старухе вернулся» есть два союза.

Критическое мышление – необходимое условие развития молодого человека и его успешной адаптации в социуме. Для современного общества ценными являются те личности, которые умеют самостоятельно работать с

информацией, всесторонне анализировать ее, предлагать и проверять гипотезы, строить доказательную базу, определять причинно-следственные связи, генерировать и воплощать новые идеи, убедительно, обоснованно выражать свои взгляды, проверять их в диалогах или дискуссиях, с уважением относиться к мнениям других людей, поддавать собственные мыслительные процессы рефлексии.

Литература

1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. – Астана, 1.02.2010.

2 Богданова М.А. Технология критического мышления. – М., 2001.

3 Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2005.

4 Шакирова Д.М. Теоретические основания концепции формирования критического мышления // Педагогика, 2001.

SRSTI 16.21.25

USING NEWSPAPERS AS AUTHENTIC MATERIALS IN DEVELOPING ANALYTICAL READING SKILLS

G. Bikenova

Scientific advisor, senior lector, Arkalyk Pedagogical Institute named after Y. Altinsarin, Arkalyk

A. Kadirbek

Student, Arkalyk Pedagogical Institute named after Y. Altinsarin, Arkalyk

This article describes the use of newspapers as authentic materials in developing analytical reading skills in EFL classrooms. We investigated the texts of the media as an excellent addition to the curriculum, which introduces novelty into the semantic content of the program, enriches it with valuable information, encourages creativity and problem solving of communicative tasks in the classroom. Reading authentic texts and replenishing vocabulary in foreign languages is especially relevant at present, when independent learning is becoming increasingly important, in line with the modern concept of lifelong learning.

Teaching the language of the media is reflected in the curricula of many countries of the world. Arguments in favor of including the media in the educational

field as school subjects for high school can be of two kinds. On the one hand, it is far from indifferent to how young people perceive and use the values and information that they carry. In fact, youth is becoming a regular consumer of the media, and for many high school students it is the main means of understanding the world, especially when it comes to professional activities. On the other hand, the media is an important element of public life and at the same time they are accessible to every student. Since it is likely that the role of the mass media as a carrier of new information and a means of general cultural education will increase, it becomes necessary to develop such a methodology for expanding vocabulary in the study of political texts at school, especially at the final stage of general secondary education, which would ensure the achievement of high the level of perception and understanding of authentic texts that make up its content, with their subsequent reproduction and free use of new speech means in the natural language environment. Moreover, the corresponding prerequisites have been created for this, namely: the availability for many schools of both printed newspapers and magazines, and online publications such as the American publications as The Washington Post, The Wall Street Journal, The New York Times, British editions of The Times, The Independent, The Financial Times, The Guardian, Telegraph, and the Kazakhstani edition of Astana Times.

Therefore, it is crucial to use properly all pedagogical and methodic instruments in the current system of foreign language education in Kazakhstan.

In these conditions, the issue of authenticity, is of great importance in teaching foreign language, as it prepares learners to real authentic communication with native speakers, for easy orientation and adapting to living abroad. The authenticity is provided in foreign language education by using authentic teaching sources. The educational programme has to be developed so that it can relate both to the culture of target language and native language culture.

According to G. Kassymova, «the developing of analytical reading skills has to be integrated in the curriculum content, classroom activities, fieldwork and independent learning environment, where the learners could get necessary knowledge, develop skills of interpreting and relating different lingua cultural phenomena, improve the skills of discovery, interaction and critical cultural awareness» [1].

Using newspapers as authentic materials in EFL classrooms.

The choice of newspapers as authentic material for teaching English as a foreign student at the final stage of general secondary education is determined by several factors. During the study G.I. Voronina concluded that the texts that are offered in textbooks:

– uniform in genre form and content;
– little affect the interests and emotions of students;
– do not reflect their communicative function in communication;
– are multifunctional, situationally unmarked;

– the content side of the texts, on the basis of which the formation and development of communication skills are supposed, is not sufficiently focused on the implementation of the principles of problem and developmental education;

– there are practically no authentic texts on the basis of which teaching of indirect and direct communication in the context of a dialogue of cultures could be successfully carried out [2].

The author noted the texts of the media as an excellent addition to the curriculum, which introduces novelty into the semantic content of the program, enriches it with valuable information, encourages creativity and problem solving of communicative tasks in the classroom. Reading authentic texts and replenishing vocabulary in foreign languages is especially relevant at present, when independent learning is becoming increasingly important, in line with the modern concept of lifelong learning.

A good choice of a newspaper text for using in teaching English can bring lively and contemporary issues into the classroom and at the same time motivate the students. This is due to their report of the current international events, the changing world and society. It always keeps students up-to-date. They are also often rich in collocations, latest vocabulary and idioms. That can serve as examples of writing and be made use of to help train students' writing, reading and oral communication. Moreover, newspapers provide a number of materials for students which can expand their knowledge, as they have a wide range of topics, including politics, diplomacy, economy, education, health, entertainment, science and technology and in them.

Certainly, to reach the ultimate productive results while using newspapers in class is not easy. Before the teacher should make some steps when one faces to various problems, such as following: where and how he can have access to any kind of newspapers; how to collect them; how to choose the right materials; how to organize them appropriately; and how to solve the language difficulties the students may feel working with the materials. The mentioned above points represent the first stage in managing using newspapers in class. So, each teacher may find authentic newspapers from some local organizations, from overseas pen-friends, local English-speakers, by school-subscription or on the Internet. The key moment with materials collection is to plan in advance, and to make sure that the materials are of the good use. To do this the teacher has to ask himself if the materials will be interesting for his students and if they are appropriate for them in terms of their existing knowledge and of their language level.

Once the teacher collected some materials one should organize them in a proper way, and has to ensure that materials are to hand when he needs them. So, the teacher can arrange the materials by newspapers' sections, themes and topics, language skills, language system, language level or target-group level.

Also, many teachers may avoid using newspapers with different-level-students, especially elementary and pre-intermediate ones, because they feel that the language is too complicated for such students to deal with. Yet, teachers should realize that using newspapers early stages of learning is important, though they do seem to be difficult. To cope with this problem, P. Sanderson [2] offered 4 key ways as

following: *pre-activity preparation, careful selection of materials, careful design of tasks and using recycling materials*.

Then the teacher may go to organizing and adapting their own lesson plans stage.

All of the materials offer to teachers a great deal of flexibility during lesson planning. They can vary from a short paragraph to a complete page or more and can serve as interesting topics for classroom activities. The teacher can select materials to meet certain criteria (e.g. the lesson time available and the level of the students from elementary to advanced; the complexity of the language; the subject-matter and content; the density of information). The materials can be suited for skimming and scanning exercises with headlines, articles, photographs; understanding vocabulary from context; separating fact from opinion and critical reading. And what the most beneficial thing is that in doing such activities, students are simultaneously building knowledge of the world [3].

The term «authentic» is most often used to describe the texts used in the lesson. Authentic is traditionally considered a text that was not intended for educational purposes. O. F. Kirsanova, having studied the problem of using authentic materials in English lessons as a means of developing foreign cultural competence, presents her teaching methodology [4].

She divides work with a newspaper article into 3 stages:

Stage 1 includes work with a newspaper article before reading it. Students are encouraged to look at the entire issue of the newspaper and say which rubrics it contains and which ones have attracted attention, to explain why. To discuss the work performed, reference schemes can be used.

Stage 2 contains introductory reading. At this stage, students look at the newspaper article that attracted their attention, the teacher offers, or that matches the topic being studied. At this stage of the consideration of a newspaper article, one can perform the following exercises: determine from the illustration what the article describes; read the title and subtitle and say what will be discussed; read the first paragraph and say what information the entire article conveys; read the last paragraph and say what content may precede it; read the first sentences of paragraphs and name those issues that will be considered in the text; find international words and determine the topic of the text from them. To verify the completion of the task, reference patterns can be used.

Stage 3 is work with the text of the article and search reading, or scanning. To implement this type of reading, tasks like: find the answer to the question: when did the event occur? where did it happen? in which country...? who are its main participants? Which paragraph contains the main idea of the text? Based on the foregoing, it can be concluded that the use of authentic text material from modern newspapers and magazines in English with its adaptation and the use of various types of communicative tasks in both the pre-text and post-text stages of reading helps to increase motivation in the study of the English language and is an effective tool for the formation of foreign language cultural competence among students.

According to A.A. Tsedilkina, the formed communicative foreign language competence, knowledge of the socio-cultural specifics of the country of the studied language are necessary for socialization and self-realization of the student in intercultural communication [5].

M.V. Kuznetsova notes that sociocultural competence includes the ability to successfully navigate the cultural space of the countries of the studied language, as well as to feel confident in a new society by understanding the features of this society [6].

Any society has a specific, distinctive picture of the world only for it, which meets the physical, spiritual, scientific, technical, aesthetic, ethical and other needs in the world. Language is a means of shaping the socialization of the picture of the world. The study and study of the history, traditions, culture of the country of the language being studied becomes an important element of learning [7].

Researchers agree that authentic materials are effective reading materials. Translated from English, «authentic» means «natural, real.» Authentic texts are considered to be those materials that are used in real life of those countries where they speak this foreign language [8, p. 716].

Newspapers have a strong positive effect on motivation. Motivation is seen as a key element in the success of learning in general, as well as in learning a language in particular. Newspaper materials help motivate students to learn the language because students feel that they are practicing a real language that is used outside the classroom [9, p. 177].

The teacher is tasked with teaching students to read texts, to understand and comprehend their contents with different levels of penetration into the information contained in them. Graduates should have developed reading skills using appropriate strategies depending on the purpose of the reading. And working with authentic newspaper materials helps students develop critical thinking and universal learning activities.

Periodicals of UK, USA and Kazakhstan. As indicated in the previous part of the work, authentic materials used to teach reading should meet the requirements of relevance and reflect reality.

References

1 Kassymova G. Developing intercultural communicative competence in the context of Kazakhstani educational environment. KazNU Bulletin, – Almaty, 2016. https://articlekz.com/en/article/23148.

2 Воронина Г.И. Методика обучения чтению аутентичных текстов молодежных средств массовой информации учащихся завершающей ступени общего среднего образования с углубленным изучением иностранного языка: Диссертация. – М., 1994. – 146 с.

3 Sanderson P. Using Newspapers in the Classroom. – Cambridge University Press, 2002.

4 Morozan O. Using newspapers as authentic materials in the classroom. Article.https://www.academia.edu/9296829/Using_Newspapers_as_Authentic_Materials_in_EFL_classes.

5 Кирсанова О.Ф. Использование аутентичных материалов на уроках английского языка как средства формирования иноязычной культурологической компетенции // Вестник Московского университета. – 2001. – №2. – С. 89-92.

6 Цедилкина А.А. Элективный курс «Работа с газетой» как средство формирования стратегий чтения. Выпускная квалификационная работа. (Научный рук-ль: Макеева С.О.). – Екатеринбург, 2020.

7 http://elar.uspu.ru/handle/uspu/13324.

8 Кузнецова М.В. Школьные онлайн-газеты как средство формирования социокультурной компетенции на уроках английского языка в средней школе // Университет XXI века: научное измерение. Материалы научной конференции научно-педагогических работников, аспирантов и магистрантов ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – 2018. – С. 325-329.

9 Носонович Е.В., Мильруд Р.П. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // Иностранные языки в школе. – 1999. – №2 – С. 8-12.

SRSTI 14.35.09

FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

А.А. Ахетова

Преподаватель, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

А.О. Негметжанова

Преподаватель, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Intercultural competence is formed by means of the interaction of two cultures in several ways: acquaintance with the country's culture of the target language through the foreign language and mastering the behavior of native speakers, the impact of foreign language and culture on the native language development, model of behavior and personality development influenced by the two cultures. Thus, knowledge acquisition of the national peculiarities of communications behavior of

interlocutors, practical skills and abilities to take into account cross-cultural differences in the process of direct everyday communication with native speakers contributes to the formation of cross-cultural competence.

Key words: Intercultural competence, intercultural communication, speech and non-speech behavior, communication situation, communicants, cultural identity, fusion of cultures, national peculiarities, cross-cultural differences.

Intercultural competence is formed by means of the interaction of two cultures in several ways: acquaintance with the country's culture of the target language through the foreign language and mastering the behavior of native speakers, the impact of foreign language and culture on the native language development, model of behavior and personality development influenced by the two cultures.

The formation of the students' cross-cultural competence is carried out through these directions. Learning a foreign language, students acquire the material that demonstrates the language functioning in its natural environment, speech and non-speech behavior of native speakers in different communication situations and reveals the peculiarities connected with folk customs, traditions, social structure of the society. First of all, it's done with the help of authentic materials (original texts, audio recording, videos), which contain linguistic and cultural information [1, p. 152].

Studying the problems of intercultural communication involves familiarity with the following phenomena and concepts: the principles of communication, the main functions of culture, the influence of culture on perception and communication in its various spheres and types, parameters for describing the impact of culture on human activity and the society development [2, p. 73].

Intercultural communication is a clash of different views of life, in which communicants are not aware of differences in views, considering their outlooks as «normal» [2, p. 32]. In cross-cultural communication, the probability of misunderstanding increases significantly, since the communicants' belonging to different cultures often violates their expectations [3, p. 147].

Teaching foreign languages undoubtedly makes an important contribution to solving the problem of forming students' intercultural competence. According to O. R. Bondarenko, intercultural competence is understood as «orientation of a non-native speaker's foreign language behavior to a foreign addressee, i.e. successful use of background knowledge about culturally determined communicative features of a foreign addressee, as well as a set of skills to take into account existing intercultural communicative differences in the process of communication with native speakers of a given foreign language» [4, p. 38].

A cultural identity is understood by researchers as a conscious acceptance of appropriate cultural norms and behavior patterns, value orientations and language, understanding of his or her «self» from the position of those cultural characteristics that are accepted in this society, identification with the cultural patterns of this society [3, 54].

It is important to pay attention to the fact that today we have many problems in teaching intercultural communication: first of all the lack of didactic material, the absence of the model of the intercultural education. In the context of globalization the fusion of cultures takes place.

The basic principles of intercultural communication are the following:

1. The correct pronunciation of the partner's name.
2. The correct topic of the conversation.
3. Small talk (taboo – politics, religion, diseases).

It is necessary to have ability to establish and maintain an effective communication. Combination of two types of knowledge – the language and culture provide effective and fruitful communication. The communication process attracts the attention of the specialists of different spheres of humanitarian knowledge such as philosophy, psychology, sociology, ethnology, linguistics.

In the cross-cultural communication process every person solves two important problems – strives to preserve his\her own cultural identity and to be involved into an alien culture. In order not to make some mistakes at the intercultural level, we should be aware of the meanings of gestures. They can be different in different countries. It's necessary to be careful. For example: rising the eyebrows. Germans like this gesture. It means admiration. But for Englishmen it is insulting. They will think that the partner shows his\her skeptical attitude to their ideas. For Americans it means everything is all right. But for Frenchmen it means zero. For Greeks or Turks it is a vulgar gesture.

Role play. For example: Arabs and Americans are at the restaurant. In American culture a glass of wine is ok. But for the Arab it's taboo. Arabs eat with the right hand. For Americans it's not important.

Teams work. One team shows some gestures. The other team must explain the meaning of the gesture and say to what culture they belong.

Role play greeting. For example: One partner is from Asia. The other is from Europe. They show how they must greet, how to dress, organize small talk, taking into consideration the cultural peculiarities of every side.

At the lessons of a foreign language one of the main traditional activities is working with a text. The most effective activity is the use of pragmatic materials that provide familiarity with the realia of the target-language country and reflect communicative real-life situations.

In addition, pragmatic materials reflect national and cultural specifics, give students the opportunity not only to get acquainted with the phenomena of another culture, but also to see familiar phenomena, situations in a different perspective. S. G. Ter-Minasova believes that it is enough to offer students to fill in the form of an official document in the language they are studying (CV, visa application form or guest card in a hotel) to allow them to meet the «cultures conflict» [5, p. 4].

Therefore, tasks that stimulate cultural comparison always arouse students' interest and contribute to the intercultural competence development.

As an example, we can offer the following tasks for working with a text at the lesson:

– Match the illustrations that depict the city symbol and the texts about different cities. Tell us what you already know about these cities.

– Look at the following illustrations. How do students from a foreign university see a «typical tourist»? How do you imagine a «typical» foreign tourist, a «typical» tourist from Kazakhstan?

– Read the description of the city\town places of interest of the target-language country (the city\town of your country) in the advertiser. Create your own advertiser about a city\town of the UK or your home city\town. Write about the advantages of your city\town, using, for example, the degrees of comparison. For example:

– Imagine you want to advertise your town\city for tourists. Write an advert using superlative adjectives. Add photos if you can. You can begin your advert with the following words: «Come to … It isn't the biggest or most beautiful town in our country, but it has the cleanest air and the friendliest people…».

– Choose tours for the clients of the travel agency in accordance with their requests. (Students are offered texts with ideas about the «ideal» vacation of various categories of holiday-makers, as well as advertising texts about various types of recreation.)

– Offer your advertiser for an «ideal» tour (think about the geographical location, climate, and hotel conditions) that meets the needs of various categories of holiday-makers. (Texts with ideas about the ideal vacation of various persons are given.)

Thus, knowledge acquisition of the national peculiarities of communications behavior of interlocutors, practical skills and abilities to take into account cross-cultural differences in the process of direct everyday communication with native speakers contributes to the formation of cross-cultural competence.

References

1 Solovova Ye.N. Methods of teaching foreign languages / Ye.N. Solovova / M.: Prosveshcheniye, 2002. – 239 p.

2 Sviridon R.A. Formation of intercultural competence of a future specialist in the field of world economy by means of business English / Collection of research papers of the II International summer school for young researchers «Innovative educational technologies in teaching foreign languages». Tomsk, TSPU Publishing house, 2005. – P. 72-84.

3 Grushevitskaya T.G., Popkov V.D., Sadokhin A.P. Fundamentals of intercultural competence. – Moscow, 2002.

4 Bondarenko O.R. Cross-cultural aspects of communicative competence in a foreign language // Methods and organization of teaching a foreign language in language colleges. Research papers of MSLU. Issue 370. – Moscow, 1991.

5 Ter-Minasova S.G. Language as a mirror of culture. – Moscow, 1999.

ГРНТИ 14.25.05

А.К. ЖУБАНОВ О РОЛИ КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ В МУЗЫКАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ

М.К. Жантаева
Ст.преп., Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз

В данной статье рассматривается взгляды А.К. Жубанова. О роли казахской народной музыки в музыкально-эстетическом воспитании учащихся. Изучение наследия А. Жубанов является составной частью истории как музыкальной культуры Казахстана, так и казахстанской педагогической науки. На протяжении всего творческого пути А.К. Жубанов постоянно старался выдвигать и решать новые задачи, связанные с музыкально-эстетическими проблемами. Позиция его в данных вопросах была тесно связана с исполнительским, музыкальным и научным творчеством.

Ключевые слова: Казахская народная музыка, песня, кюи, эстетическое воспитание, традиции и обряды.

Каждый народ вносит вклад в общую педагогическую мысль, и для творческого развития теории обучения и воспитания всегда актуально остается изучение позиций истории педагогики на всех этапах ее развития, использование педагогического наследия прошлого.

Изучая эстетическое кредо композитора, дирижера и ученого А.К.Жубанова на основе его высказываний, выступлений, статей, музыкальных и научных трудов представляет значительный интерес в решений проблемы эстетического воспитания.

В творческой деятельности музыковед и критик музыкального и исполнительского искусства, с трепетом относился к какому-либо значительному музыкально-общественному явлению в республике. Отсюда и актуальность его научно-публицистического и музыковедческого творчества.

Как тонкий художник А.К. Жубанов постоянно и ревностно следил за развитием и ростом казахской музыкальной культуры. Безмерно радовался ее достижениям и огорчался неудачам, щедро делился своим духовным богатством. Тематика его многогранна – он писал о музыке и музыкантах, об ученых, о певицах, о домбристах и артистах Казахстана. Его творчество поражает великолепным мастерством – щедростью и многогранностью таланта.

Композитор всю свою душу вкладывал во все то, что выходило из-под пера – от статей до монументальных научных монографией, от песни до оперы.

А.К. Жубанов в своих музыкально-эстетических взглядах руководствовался тремя основными принципами: идейность, народность и реализм. Ставя в своих теоретико-аналитических суждениях и в образно-художественных высказываниях вопрос идейности, народности и реализма. Прежде всего, он видел в казахских песнях и кюях ясность и простоту музыкального языка, дающего реалистическое изображение жизни народа. Исходя от такого понимания музыкального творчества, нужно осуществлять эстетическое воспитание средствами искусства. Исследуя казахскую народную музыку, жизненно-творческий путь народных композиторов прошлого, показывая эпоху, социальную среду, на фоне которой формировались их музыкальное творчество, анализируя кюи и песни не только со стороны музыкальной формы и ее содержания, но также делал образный и эстетический анализ, где только подмечал эстетические и эмоциональные явления.

А.К. Жубанов затрагивает большой круг эстетических вопросов, прежде всего проблемы развития казахского музыкального искусства и исполнительства. Наряду с эти автор нарисовал целую галерею музыкантов, деятелей музыкальной культуры Казахстан, овеянным ореолом неувядаемой славы. Большое внимание А.К. Жубанов уделял новым музыкальным жанрам в творчестве композиторов Казахстана, его дальнейшему развитию, трактовке домбристами казахских народных кюев, манере исполнения и их мастерству.

Эстетические высказывания и идеи А.К. Жубанова, зафиксированные в публицистических статьях, научных трудах, воспоминаниях заложенных в музыкальных произведениях и инструментовках народных кюев для казахского оркестра имени Курмангазы дают полное представление об эстетических тенденциях его творчества. А.К. Жубанов имел определенную эстетическую идеологияю, вырабатывал свои принципы, которые были связаны с его научным мировоззрением.

На протяжение всего творческого пути А.К. Жубановым раскрылись все духовные богатства многонациональной музыкальной культуры. Это синтетическое многонациональное искусство необычайно влияло на его общекультурные и эстетические позиции, которые он стремися привить молодому поколению наших дней.

Необходимо постоянно расширять круг художественных впечатлений детей, систематически знакомит их с музыкой, развивая эмоциональную отзывчивость и сообщая им некоторые сведения о средствах музыкальной выразительности, о создателях музыкальных сочинений, об эпохе, в которую появились те или иные сочинения. Совсем не обязательно выучить специально отдельно без звучащей музыки музыкальную терминологию, заучивать отдельные даты.

Вовлекая детей в живой разговор об искусстве, ученикам представляется инициативу в развертывании дискуссии, возбуждая их естественный интерес к народной музыке, учитель достигает положительных педагогических

результатов, свидетельствующих об интеллектуальном росте ученика, о нравственном совершенствовании его личности. А помочь в осуществления активизации деятельности детей должно яркое, образное слово, живая, интересная беседа, проведения учителем. И, конечно же, любая музыка, звучащая на уроке, должна воспитывать чувства, нести глубокий воспитательный заряд. В исследовании проблем нравственного воспитания детей средствами музыки сделано немало. В периодической печати, диссертациях, книгах, сборниках раскрыты многие вопросы связанные с музыкально-эстетическим воспитанием средствами казахской музыки.

Формирование эстетической культуры казахского народа тесно связано с его многовековой историей, с прогрессивными идеями русской демократической интеллегенции и передовых людей казахской степей. Этические и эстетические принципы казахских просветителей, воспитанных на передовых идеях русской демократической интеллегенции Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева, поэзия Махамбетова Утемисова, кюи Курмангазы Сагырбаева, Даулеткерея Шигаева, Таттимбета Казангапова, песни Биржана Кожагулова, Мухита Мералиева и других представителей казахской народной музыкальной культуры способствовали формированию и развитию музыкально-эстетических вкусов и взглядов широких масс казахского народа.

Важным компонентом музыкально-эстетической воспитанности школьника является художественный интерес – проявление у личности эстетических потребностей, направленность на определенные виды искусства. Эти качества формируются, развиваются, проявляются при систематическом общении с произведениями искусства в процессе приобретения знаний, навыков художественного творчества.

В процессе преподавания музыки в общеобразовательных школах, педагог должен выработать у учащихся способность определять на слух национальную пренадлежность музыки, изучить тембровые особенности казахских народных инструментов, а главное заронить в сердце ребенка устойчивый интерес, а вместе с ним искреннюю любовь к казахской народной, классической музыке, воспитать отношение к ней, вызвать желание услышать и слушать ее.

Богатое народное творчество и творчество композиторов Казахстана предлагает для использования в учебный процесс большой музыкальный материал. Особое место пренадлежит кюям. Именно народные песни и кюй стали зерном для казахской профессиональной музыки – оперы, балета, симфонии, оратории и т.д. Вспомним лишь оперы «Кыз-Жибек», «Жалбыр», «Ер-Таргын», в которых использованы народные темы, традиции и обряды.

«Народный танец» из первого действия балета «Легенда о белой птице» Г.А. Жубановой в основу которого положен кюй народного композитора Дины Нурпеисовой «Асем коныр», является ярким примером взаимного обогащения профессионального и народного творчества.

Казахская народная песня «Гакку» использована композитором Е.Брусиловскиим в опере «Кыз-Жибек» для характеристики главной героини

оперы Жибек, и переросла в арию Жибек. Симфония «Жигер» Г.А.Жубановой, построена на использовании кюев Даулеткерея; в ее симфонической поэме «Аксак кулан» звучит тема кюя «Аксак кулан».

Список профессиональных сочинений, в которых звучит народная музыка – песни и кюи, можно продолжить и далее. На основании вышесказанного можно предположить, что урок музыки нужно осуществлять в глубокой взаимосвязи с народной тематикой, и развитие интереса к казахской музыке, прежде всего, зависит от качества и систематического обращения к ней.

Чтобы достигнуть желаемого результата в музыкально-эстетической воспитании учащихся средствами народной музыки, учитель должен хорошо знать своих учеников. Необходимо:

– образно раскрыть происходящие того или иного события;

– дать ученикам самостоятельно выразить чувства и эмоции;

– соотносить содержание урока и планируемого мероприятия;

– прогнозировать результативность восприятия музыкальных сочинений;

– использовать индивидуальные возможности учащихся для создания благоприятных условий восприятия музыки.

Развитие у учащихся интереса к казахской музыке выражается:

– в наличии у учащихся эмоциональной отзывчивости (реакции на музыкальное сочинение, способности активно размышлять об услышанном);

– в развитии познавательного интереса (преобладание непроизвольного внимания во время слушания музыки, активное включение в процесс размышления, уровень восприятия музыкального материала);

– в выполнении домашних заданий (систематичность вслушивания в звучащую дома музыку, умение рассказать и охарактеризовать ее уровень прослушанной музыки – легкая, эстрадно-развлекательная, серьезная, классическая).

Для выполнения поставленной задачи – воспитание музыкально-эстетических взглядов, развития интереса к народной и профессиональной казахской музыке учитель музыки должен иметь достаточный запас эрудиции, знаний о народных традициях и обрядах, выходящих за пределы предмета, культурный опыт, владеть методами создания атмосферы непосредственного общения детей с музыкой, благоприятных предпосылок их приобщения и художественным ценностям казахского народа.

Литература

1 Абдуллин Э.Б. Теория и практка музыкального обучения в общеобразовательной школе. Пособие для учителей. 1983.

2 Композиторы и музыковеды Казахстана. – А., 1983.

3 Коныратпаев Т. Музыкально-критические воззрения А.К. Жубанова //В мире музыки, №2 (14) 2006.

4 Тарихи тұлғалар. Т.2. // Қазақтар: көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. – Алматы: Білік, 2003. – 426 б.

ҒТАМР 77.03.05

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІІМ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ КУРСАНТТАРЫ МЕН ТЫҢДАУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ

А.С. Ибраева
Оқытушы, полиция майоры, Қазақстан Республикасы ІІМ, М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ.
Ғ.Ж. Ақшолақов
Оқытушы, Қазақстан Республикасы ІІМ, М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ.

Ішкі істер органдары қызметкерінің кәсіби даярлық жүйесінде полиция қызметкерінің және оның айналасындағы азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірумен байланысты психофизикалық қатер жағдайында өзінің дағдылары мен біліктерін, оның ішінде дене күші мен жауынгерлік күрес тәсілдерін қолдануға дайындығы ерекше орын алады. Осыған байланысты ІІМ білім беру ұйымдарының курсанттары мен тыңдаушылары дене шынықтыру сабақтарын өткізу мен ұйымдастырудың өзектілігі туындайды. полиция қызметкеріне қызметтік міндеттерді сәтті шешу үшін қажет дағдылар мен дағдыларды игеруге бағытталған қолданбалы дене жаттығуларына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: жауынгерлік күрес әдістері, дайындық және арнайы жаттығулар, дене шынықтыру, физикалық және арнайы қасиеттер.

Полиция қызметкерлерінің кәсіби қызметі көбінесе өте шиеленісті және төтенше жағдайларда жүзеге асырылады, сондықтан құқық қорғау органдарының қызметкері төтенше жағдайларда, сондай-ақ физикалық және психологиялық жүктемелердің жоғарылауымен өз қызметін жүзеге асырудың жеке дағдыларын дамытуға тырысуы керек. Осыған синее отырып, ІІМ оқу орындарының курсанттары мен тыңдаушыларының дене шынықтыру процесін жетілдіру жоғарыда аталған санаттағы адамдарды алдағы жедел қызметке дайындауда қажетті элемент ретінде танылуы керек. Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы дағдыларын дамыту полиция қызметкерлерінің алдында тұрған міндеттерді орындаудың тиімділігін арттырады. Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы деп біз полицейдің қызметтік табысты іс-қимылға объективті дайындығына қол жеткізуге ықпал ететін қолданбалы білімді, физикалық және

арнайы қасиеттерді, дағдыларды, іскерліктерді қалыптастыратын бағытты түсінеміз.

Құқық бұзушымен қарсы тұру кезінде құқық бұзушыларды қудалау жолында туындайтын кедергілерді сәтті жеңу, күрестің жауынгерлік тәсілдерін, арнайы құралдар мен атыс қаруын сауатты қолдану бірінші орынға шығады. Жоғарыда аталған дағдыларды арттыру бойынша полиция қызметкерлерін даярлау сапасын арттыруға бағытталған құралдар мен әдістерді айқындау кәсіби-қолданбалы дене дайындығы бойынша сабақтарды өткізудің тиімділігін қамтамасыз етеді.

Жаттығу дене шынықтырудың негізгі құралы болып табылады. Физикалық қасиеттерді дамыту үшін жаттығулардың басым мәніне байланысты оларды екі топқа бөлуге болады [1].

Жылдамдықты, ептілікті, күшті, шыдамдылықты дамытатын жаттығулар.

Екінші топқа кедергілерді жеңудің, жылдам қозғалудың және жауынгерлік күрес әдістерін қолданудың кәсіби және қолданбалы дағдыларын қалыптастыратын физикалық жаттығулар кіреді. Барлық негізгі физикалық қасиеттерді (жылдамдық, ептілік, күш және төзімділік) кешенді жетілдіру үшін дене шынықтыру сабақтарында жедел-қызметтік қызметте туындайтын жағдайларды модельдейтін кедергілердің мамандандырылған жолақтарын пайдалану орынды. Дене шынықтыру даярлығы бойынша оқу сабағының бағдарламасына қару-жарақпен және жеке броньды қорғау құралдарымен кедергілерді еңсеруді қоса алғанда, әртүрлі табиғи және жасанды, көлденең және тік кедергілерді еңсеру бойынша жаттығулар енгізіледі.

Оқу процесін жоспарлау кезінде жылдам және ептілік іс-қимыл дағдылары барлық білім алушылардың жоғары деңгейде дамығанын ескеру қажет. Кедергілер жолағындағы және дене шынықтырудың басқа бөлімдеріндегі қозғалыс құрылымдарының өзара байланысын ескеру қажет.

Мысалы, кедергілер жолағында қолданылатын секіру, жүгіру, серуендеу техникасы жеделдетілген қозғалыс жаттығуларын орындау кезінде осы әрекеттердің техникасына ұқсас. Сондай-ақ, кедергілерді жеңу дағдыларын қалыптастырудың негізі ептілік, күш және төзімділік сияқты физикалық қасиеттерді дамыту үшін, сондай-ақ батылдық пен батылдыққа тәрбиелеу үшін өткізілетін спорттық және қолданбалы гимнастика сабақтары болып табылады. Мұндай сабақтардың мазмұны брустарда, белтемірде, арқан бойымен өрмелеуде, сырықта, жатып тіреуде қолды бүгуде, гір көтеруде жаттығулардан тұрады [2].

Оқыту сапасын арттыру үшін оқытудың тиісті әдістерін белгілеу қажет. Мұнда қозғалтқыш әрекеттерінің құрылымын игерудің екі тәсілі мүмкін: оларды құрамдас бөліктерге бөлмей және бөлшектемей.

Бірінші тәсілде қозғалыстар бастапқыда үйренеді және кедергі жолағының тұтас құрылымының бөлігі ретінде орындалады.

Бірінші сабақта мұғалім студенттерге кедергілер жолағын құрайтын элементтер, жолақтарды жеңудің реттілігі мен ережелері туралы хабарлайды, содан кейін кедергілер жолағын жеңудің тәртібі көрсетіледі.

Екінші тәсілде әрекеттер жиынтығы құрамдас элементтерге бөлінеді, олар кезекпен зерттеледі, мысалы: лабиринтті жеңу; қоршау; қираған көпір және т.б. осы кедергілер жолағының элементтерін толық игеру кезінде оның бір уақытта толық өтуі орындалады.

Орындаудың жаңа жағдайларында кедергілер жолағынан өту білім алушының ағзасынан жаңа, күрделі Үйлестірілген қозғалыс талаптарын талап етеді, бұл функционалдық мүмкіндіктердің ұлғаюына әкеледі. Кедергілер жолағынан өтудің күрделілігі мен мазмұнына кейбір элементтерді өзгерту арқылы қол жеткізіледі: жылдамдық, қозғалыс қарқыны; жолақтан өту тәсілін өзгерту; кедергілердің биіктігі, реттілігі, ұзындығы, жолақ кезеңдерінің саны өзгереді.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, полиция қызметкері жеке немесе бөлімше (топ) құрамында, егер күштік тәсілдер полицияға жүктелген міндеттерді орындауды қамтамасыз етпесе, дене күшін, оның ішінде жауынгерлік күрес әдістерін қолдануға құқылы [2].

Оқу кезеңінде полиция қызметкерлерінің алдына қойылған міндеттерге қол жеткізу үшін курсанттар мен тыңдаушылар күрестің жауынгерлік тәсілдерін игеру бойынша бірнеше бөлімнен тұратын «дене шынықтыру» оқу пәнінде күрестің жауынгерлік тәсілдерін меңгереді. Сонымен қатар, әр кезеңде бағыттарды басым дамытудың белгілі бір мақсаты бар:

1. негізгі мамандану – игерілгенге дейін күрестің жауынгерлік әдістерін орындау техникасын игеру;

2. тереңдетілген мамандандыру-дағдыларды әзірлегенге дейін күрестің жауынгерлік тәсілдерін орындау техникасын игеру;

3. жеке техникалық-тактикалық шеберлік – өз ерекшеліктеріне сүйене отырып, техникалық әрекеттердің стереотипін әзірлеу;

4. арнайы-тактикалық дайындық, төтенше жағдайларға дайындық.

Курсант пен тыңдаушы қылмыскерлерді ұстау, жауынгерлік күрес әдістерін қолдану сияқты тактикалық әрекеттерге дайындық барысында тез және айқын қорғаныс және шабуылдау әрекеттері үшін дағдыларды дамытуы керек, атап айтқанда күрестің барлық жағдайын және қылмыскердің әрекеттеріне барабар реакцияны білу қажет.

Күрестің жауынгерлік әдістерін оқыту процесінде шешілетін міндеттер жеке техникалық және тактикалық шеберлікті жетілдіреді; төтенше жағдайларға тап болған кезде дұрыс ойлауға және дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Құралдарды кешенді қолдануды қамтитын дене шынықтыру әдістемесі (үйлестіру және күрестің жауынгерлік тәсілдері) білім алушыларда қылмыскердің әрекеттеріне тез ден қою дағдыларын қалыптастырады. Жауынгерлік күрес әдістерін қолдану тактикасын жетілдіруге арналған бірқатар жаттығулар бар:

1. бастапқы күйдегі адамдар бір-біріне арқа сүйейді; мұғалім шабуылдаушы әрекетті тек ассистент деп атайды; команда бойынша адамдар бір-біріне секірумен бұрылады, ассистент соққы береді, екіншісі ВРВ-ны орындау арқылы өзін қорғайды;

2. бірінші жаттығуға ұқсас, тек бастапқы шеп – тұлғалар арасында 5 метр, басшының командасы бойынша курсант алға (артқа) серпілісті орындайды, содан кейін БҚЖ жүзеге асырады;

3. бірінші жаттығуға ұқсас, тек ВРВ жасамас бұрын, курсант бірнеше айналдыру жасайды, содан кейін ВРВ жүреді.

Аталған жаттығуларды сәтті орындау қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына тез бейімделуге, дұрыс тактикалық әрекеттерді орындауға мүмкіндік береді. Жаттығуларды орындау барысында қайталау әдісі бірінші орынға шығады, ол бөлінген, сенсорлық және идеомоторлық әдіспен бірге реакция жылдамдығын дамытады.

Қорытындылай келе, тапсырмаларды сәтті орындау үшін қажетті қозғалыс дағдыларын қалыптастыруды мақсат ететін кәсіби және қолданбалы дене шынықтыру барлық бөлімдердің тығыз өзара әрекеттесуіне негізделгенін атап өткен жөн. Төтенше жағдайларды модельдеудің барлық мүмкін құралдары мен әдістерін кешенді пайдалану (кедергілер жолағы, қылмыскердің шабуылы және т.б.) Қазақстан Республикасы ІІМ білім беру ұйымдарының білім алушыларында дене күшін қолдана отырып, сауатты тактикалық іс-қимылдардың тұрақты дағдыларын, оның ішінде қоғамдық тәртіпті сақтау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жедел-қызметтік міндеттерді орындау кезінде жауынгерлік күрес әдістерін қалыптастыруға байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Кулиничев А.Н., Воротник А.Н. Ресей ІІМ білім беру ұйымдарының курсанттары мен тыңдаушыларының кәсіби-қолданбалы дене дайындығын жетілдіру, 2015.

2 Плесенская Т.И. Ресей ІІМ білім беру ұйымдарының курсанттары мен тыңдаушыларында жауынгерлік күрес әдістерінің дағдылары мен дағдыларын қалыптастырудың кешенді тәсілінің маңызы. Білім беру ұйымдарының курсанттары мен тыңдаушыларының және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби және физикалық дайындығын жетілдіру: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Иркутск: Ресей ІІМ, 2014.

ГРНТИ 14.07.09

НА ПУТИ К МЕДИАГРАМОТНОСТИ ЧЕРЕЗ ИГРЫ

Е.В. Чернушенко
Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Сейчас игры – это устоявшаяся индустрия, и обсуждение вопроса о том, как программы обучения игровой грамотности могут начинаться с медиасреды созревания. Как сообщалось, продажи игр опережают логин об играх и геймерской культуре. Разработка игр, особенно возможности для траекторий идентичности в курсы и программы по игровым методам и играм стали обычным явлением новые медиа, быстрорастущие капиталистические отрасли были по крайней мере столь же интригующими, как и в большинстве университетов. Игры стали переплетаться в сами игры. Напоследок заканчивается исследование размышлениями о том, как медиаграмотность часть наших социальных институтов, такие люди, будут программы могут развиваться с помощью исследовательских подходов к обучению. принятия решений об играх, и нам нужны механизмы для общения указанием того, что представляет собой среда.

Ключевые слова: педагогика, медиаобразование, гуманный подход, личностный подход, игры, образование.

Это факт, что настольные игры использовались древними культурами на протяжении нескольких тысячелетий. Настольные игры использовались древнеегипетской цивилизацией до 4000 лет назад. В древней китайской культуре были сделаны недавние открытия, указывающие на то, что люди играли в «Го» несколько тысяч лет назад.

Возможно, самое важное в некоторых древних играх заключается в том, что во многие из них по-прежнему играют, но в модифицированных формах. Образовательная ценность настольных игр была признана несколько тысяч лет назад. Так что идея использования настольных игр в качестве обучающих на самом деле не нова. В наше время образовательные настольные игры как учебные инструменты стали бросать вызов в связи с ростом числа образовательных цифровых игр и приложений для iPad, которые становятся все более популярными и удобными для пользователей.

Интересно то, что видеоигры, приложения для iPad и настольные игры имеют, по сути, одну и ту же ДНК. Фактически, все успешные игры основаны на одних и тех же принципах. Хорошие игры, будь то настольные или цифровые игры, ставят перед собой цели, так что игроку предлагается изучить

и задействовать игровые механики, чтобы принимать осмысленные решения для достижения этих целей.

Играя в настольные игры с раннего возраста, дети имеют возможность развить языковые и коммуникативные навыки, математические навыки и навыки мышления в увлекательной игровой форме. Дети, которые учатся фундаментальным академическим навыкам с помощью отличных настольных игр, имеют шанс на более высокие академические результаты, чем дети, у которых нет такой возможности.

Культура видеоигр также развивалась вместе с интернет культурой и растущей популярностью мобильных игр. Многие люди, играющие в видеоигры, идентифицируют себя как геймеры, что может означать что угодно, от тех, кто любит игры, до тех, кто ими увлечен. В большом обществе существует множество культур и субкультур. Одна из них – субкультура геймеров, люди, которых можно определить по их принадлежности к сетевым, настольным, коллекционным карточным и ролевым играм. Геймеры – это преимущественно мужчины, но есть люди самых разных возрастов.

Существенными элементами игры являются игроки, действия, информация, стратегии, выплаты и равновесие (состояние баланса между противостоящими силами или действиями). Некоторые играют для развлечения, некоторые играют, чтобы учиться, а некоторые играют, чтобы общаться с другими.

Это факт, что настольные игры использовались древними культурами на протяжении нескольких тысячелетий. Настольные игры использовались древнеегипетской цивилизацией до 4000 лет назад. В древней китайской культуре были сделаны недавние открытия, указывающие на то, что люди играли в го несколько тысяч лет назад.

Возможно, самое важное в некоторых древних играх заключается в том, что во многие из них по-прежнему играют, но в модифицированных формах. Образовательная ценность настольных игр была признана несколько тысяч лет назад. Так что идея использования настольных игр в качестве обучающих на самом деле не нова. В наше время образовательные настольные игры как учебные инструменты стали бросать вызов в связи с ростом числа образовательных цифровых игр и приложений для iPad, которые становятся все более популярными и удобными для пользователей.

Интересно то, что видеоигры, приложения для iPad и настольные игры имеют, по сути, одну и ту же ДНК. Фактически, все успешные игры основаны на одних и тех же принципах. Хорошие игры, будь то настольные или цифровые игры, ставят перед собой цели, так что игроку предлагается изучить и задействовать игровые механики, чтобы принимать осмысленные решения для достижения этих целей.

Играя в настольные игры с раннего возраста, дети имеют возможность развить языковые и коммуникативные навыки, математические навыки и навыки мышления в увлекательной игровой форме. Дети, которые учатся фундаментальным академическим навыкам с помощью отличных настольных

игр, имеют шанс на более высокие академические результаты, чем дети, у которых нет такой возможности.

Для решения проблем, выявленных в электронном обучении, использовались разные подходы (например, отсутствие мотивации, отсутствие прямого контакта с учителем и т.д.). Мультимедийные пытаются захватить внимание студентов при более глубоком обучении, учитывая участие нескольких органов чувств в процессе обучения. Технологии гипермедиа способствуют конструктивистским подходам, в которых используются психологические черты человека, такие как любопытство или удовлетворение достижением. На социальном уровне концепции игрового дизайна создают социальную среду, в которой мотивация генерируется через сотрудничество со сверстниками. Еще один подход к повышению мотивации и качества обучения – это использование компьютера и видеоигры как образовательная среды. Этот подход изучает, какие элементы делают видео-игры привлекательными и увлекательными и остаются использовать эти элементы для обучения. Интересно отметить, как академические дебаты о том, имеют ли видеоигры образовательный потенциал снижается. Споры на самом деле начинает уделять больше внимания таким вопросам, как стоимость разработки, сложность интеграции игры учебный план или необходимость оценки качества учебного процесса. Чтобы решить эти проблемы нужно поискать альтернативы специальным и ручным методам. Требуется более индустриальный подход, в котором определены определенные игровые жанры, и установлены подходящие рамки для облегчения предоставления обучающих игр в таких жанрах.

Геймификация в обучении и образование описанный как набориз деятельность и процессы, направленные на решения пробл Эмс связанныхк обучению и образование с помощью или применяя игровая механика (Ким и др., 2018, стр. 29).Такой взгляд на Гамификция не только один , хотяэто объясняет сама суть своего концептуальный и практический основы. Имея это в уме, мы нашли это стоитупоминание утверждений некоторых авторов в соответствии с которым «Что именно имел в виду по геймификации варьируется широко, но один его определения качества в том, что это включает использование игры элементы такой как системы стимулирования, чтобы мотивировать игроков чтобы участвовать в задача они иначе не нашел бы Геймификация в обучении и образовании описана как набор из деятельности и процесса, направленные на решения проблем, связанных с помощью применяя игровая техники. Такой взгляд на Геймификацию не единственный, хотя это объясняет саму суть своего концептуальной и практической основы. Имея это в уме, мы нашли это утверждений некоторых авторов, в соответствии с которым «Что именно имел в виду по геймификации варьируется широко, но один его определения качества в том, что это включает использование игр элементы такие как системы стимулирования, чтобы мотивировать игроков чтобы участвовать в задачах.

Геймификация взаимосвязана с участием концепции и практичных серьезных игр. Понимание этого отличия между ними важно в контексте обучения. Серьезные игры, наблюдаемые в широком смысле, – это обучающие

игр. Во-первых, серьезные игры предполагают правильную и интенсивная подготовку к обучению нацелившись на развитие компетенций, необходимых для игрока. Во-вторых, серьезные намеренно спроектированы быть прежде всего использованными исключительно в образовательных целях.

С участием те элементов в разуме, то различие между игрофикация, а также серьезными играми кажется очевидной в контексте обучения и образования. Это может служить, опираясь на различные критерии. Одна из них то, что мы выделяем, как критерий игровой статистики. Геймификация в обучение или образовании нет исключительно предполагает более широкий смысл образовательной игры. Мир казуальных игр – это игры, которые наблюдается как противоположность серьезным играм это не требовать эксклюзивную образовательную подготовку. Ее основной Целью является предоставлять веселье, релаксацию, отдых и восстановление На другой стороне медали, серьезные игры всегда обучающие игры, средства подготовки это их доминирующая цель. Еще один критерий отличия геймификации от серьезных игр – это кое-что мы назвали настоящий критерий жизни. Пока игрофикация не относится преимущественно на игры заявленные в процесс обучения. Этот мир – это так же должен поддерживать образование. Слова геймификация предполагает вставить игры в реальности. Создавать окружающую среду, что послужит поддержкой образованию.

Кажется важно упомянуть другую концепцию, что является настоящее время в недавней в теоретических, а также практичных образовательных делах – то концепция из «Игра – На основе обучение» – ИКТ. Из наш перспектива, то важность ИКТ то объединение факторов геймификаций и серьезные игр. В определенным образом, GBL предполагает и поддерживает обе геймификации и серьезно игры в то контекст также в образование. Это вызывает значительный характеристики из то вышеупомянутый концепции, составляющие это качественно довольно новой, уникальный и целостной образовательной концепцией. Очевидно, что игровыми образовательными технологиями представляется весь альтернативный подход к обучению и образованию, индивидуальные или институциональные, направленные на приобретение знаний, навыков, отношения и развитие личности в разнообразии различных доменов, в пределах специально разработанных игр и симуляторов среды.

Медиаобразование – это совокупность разнонаправленных образовательных действий, способствующих раскрытию и самоорганизации личности в информационном обществе, которые проявляются в осознанном медиаповедении на основе гуманистических идеалов ценностей [1. с. 3].

Практически по определению любую инициативу, сочетающую видеоигры и образование, можно рассматривать как игровое обучение. Инициативы варьируются от внедрения коммерческих игр в образовании применению слегка интерактивных мультимедийных оберток вокруг традиционного образования национальное содержание. Таким образом, дизайн образовательной игры – это обширная тема, объединяющая очень разные подходы и методологии. В рамках этой темы такие авторы заявляют, что

эффективный дизайн образовательной игры должен достичь баланса между развлечением и образовательной ценностью. Действительно, различные конструкции, найденные в этой области похоже, имеют цель, которая обычно ориентирована на развлекательный или образовательный контент. Это ряд инициатив, которые можно условно разделить на три группы:

– Мультимедийные приложения подходы, тесно связанные с представлением контента;

– Игры, которые перепрофилируют существующие игры для образования;

– средняя категория специально разработанных игр, стремящихся найти баланс между весельем и образовательным контентом.

В одной из крайностей соотношения между образовательной направленностью и развлечением мы находим количество инициатив, обычно называемых образовательно-развлекательными. Несмотря на этимологию (объединение образование и развлечения), этот термин часто используется для обозначения тех инициатив, которые соответствуют «Образовательное содержание» крайность этого спектра. Эти инициативы, поддерживаемые коммерческими или государственными организациями. Юридических лиц, сосредотачиваются на переводе официального образовательного контента (обычно в начальном образовании, иногда раз в старшей школе) в игровую среду. Когда развлекательные аспекты не отражаются в дизайне, большинство преимуществ игровых обучение с точки зрения мотивации и вовлеченности теряется, а опыт обучения страдает.

За последние несколько лет было запущено несколько игр, нацеленных на обучение людей навыкам проверки фактов и выявлению дезинформации. Они варьируются от постановки пользователей на место генераторов фейковых новостей до моделирования того, каково быть репортером, решающим, каким источникам доверять. Вот семь игр, которые, по нашему мнению, должен попробовать каждый, кто интересуется медиаграмотностью [2].

Bad News; Bbc Ireporter; Fakey; Newsfeed Defenders; Interland: Reality River; Factitious; Fact-Check It!

Благодаря эти приложениям мы можем увидеть освещение того, насколько дезинформация является глобальной проблемой. С этой целью проверяющие факты и другие пытаются повысить медиа грамотность во всем мире – и некоторые из этих усилий довольно забавны [2].

Вышеупомянутое Бронирование туров на из GBL становится более понятно когда мы берем в рассмотрение то подробная спецификация характеристик из ГБЛ что Тан, Ханнеган и Эль Ралиби (2009) идентифицированный в их исследовать. В соответствии с упомянутые авторы ГБЛ pOssess Great мотивацияпоследний потенциал а также. Это провоцирует активный помолвка в то процесс из приобретение знание а также навыки и умения разработка; GBL требуется активная партияучастие в обучении, образовании и играю; ГБЛ предполагает четко определенные цели обучения и образование, которое лыжи полностью встроеныв аигровой сценарий и повествование это главный метод обучающего / игрового контента Доставка; GBL включает отражающие игровые

сценарии и поддерживает передачу опыта из реального мира в в виртуальный мир играет; GBL гарантирует свободу действий в игре (свобода релятивировано правилами игры); ГБЛ дает четкую и понятную обратную связь о выполненных действиях (как в смысле уважения к игре правила и в смысле достигнутые цели и цели обучения и образование); GBL поддерживает то процессы из оценка из обучение а также образовательный результаты; ГБЛ является отрегулироватьТаблица к физическое лицо умственный способности, привычки к обучению и стили обучения участников; ГБЛ применяется в относительнобольшое обучение и образовательныегруппы. Учитывая всеупомянутые аспектыи полагаясь на некоторые предыдущие результаты исследов.

Вышеупомянутые игры становятся более понятны, когда мы берем их в рассмотрение, то подробную спецификацию характеристик нужно идентифицировать и исследовать. Упомянутые авторские игры – это неисчерпаемый потенциал в процессе приобретение знаний, а также навыков и умений по медиаграмотности, которые можно получить играя. Поддерживают процессы и оценку, а также образовательный результаты. ИТ являются регулировщиком к физическому лицу и его умственной способности.

Сегодня через игры как основанные на запросах обучения программы медиаграмотности очень важны для выборных различных лиц: педагогов, родителей и учащихся. вмятины. Учитывая, что современное поколение детей их собственные социальные сети и новости, то многие рискуют быть обманутыми различными заявлениями. Обучение через игры считается личностно ориентированным и гуманным подходом педагогике. Игры только на сайтах, на котором мы можем наблюдать это разделение кажутся обеспечивающие решающий путь к цифровой грамотности, где научиться думать цифровыми инструментами, пользоваться сайтами коллективного разума, сетевыми работать в обществе с помощью инструментов коммуникации и становиться продюсерами, а не просто потребители информации. Если программы медиаграмотности будут серьезно заниматься более глубокое культурное значение медиа-сдвигов, то должны будут серьезно отнестись к ним.

Литература

1 Жилавская И.В. Медиа – информационная грамотность: новый концепт / Медийно – информационная грамотность в России: дорога в будущее. – М., 2006. – С. 56.

2 https://www.americanpressinstitute.org/fact-checking-project/factually-newsletter/factually-games-to-teach-media-literacy.

ҒТАМР 77.01

ОТАНДЫҚ СПОРТТЫ ДАМЫТУДАҒЫ СПОРТШЫЛАРДЫҢ РӨЛІ: А. БАЙТҰРСЫНОВ АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨҢІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ФАКУЛЬТЕТІНІҢ ТҮЛЕКТЕРІ МЫСАЛЫНДА

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
А.А. Сандибеков
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақалада А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің дене шынықтыру және спорт факультетінің түлек-спортшыларының отандық спортты дамытудағы рөлі қарастырылған. Кәсіби тұрғыдағы маман ретінде спортта және қоғамдық қызметте айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізген түлектерінің жетістіктері жөнінде тарихи талдау жасалынған.

Түйін сөздер: факультет тарихы, қалыптасу кезеңдері, факультет түлектері, құрылуы, дамуы, факультет жетістіктері.

Қазіргі әлемде дене шынықтырудың адам мен қоғамның табиғатын жақсарту факторы ретіндегі рөлі туралы хабардарлық едәуір артып келеді. Жалпы салауатты өмір салты, атап айтқанда дене шынықтыру және спорт күшті мемлекет пен салауатты қоғамның дамуына ықпал ететін күш пен ұлттық идеяны біріктіретін әлеуметтік құбылысқа айналады.

Спорт өзінің барлық деңгейлерінде адамдарды сауықтырудың әмбебап тетігі, адамның өзін-өзі таныту, өзін-өзі көрсету және дамыту тәсілі, сондай-ақ қоғамға қарсы құбылыстарға қарсы күрес құралы болып табылады. Сондықтан соңғы жылдары қазіргі мәдениеттің құндылықтар жүйесіндегі спорттың орны күрт өсті. Қазақстан спортының құрамдас бөлігі болып табылатын әлемдік спорт қозғалысы ең қуатты және жаппай халықаралық қозғалыстардың біріне айналды.

Спорттық жетістік нақты нәтижелерде көрсетілген спортшының спорттық шеберлігі мен қабілетінің көрсеткіші.

«Спорт» ұғымымен қатар «дене шынықтыру» ұғымы немесе олардың тіркесімі – «дене шынықтыру және спорт» жиі қолданылады. Спорт дене шынықтырудың ажырамас бөлігі, ірі компоненті болып табылады. Дене

шынықтырудың бірқатар әлеуметтік функциялары спортқа да қатысты. Алайда спорттың барлық түрлерін дене шынықтырудың құрамдас бөліктеріне жатқызуға болмайды. Бұл «дене шынықтыру» термині қоғам мен жеке тұлға мәдениетінің органикалық бөлігі, адамның моториканы ұтымды пайдалануы, оның жағдайы мен дамуын оңтайландыру факторы, өмірлік тәжірибеге физикалық дайындық ретінде түсінілетіндігіне байланысты. Сондықтан жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру мамандығының спортты дамытудағы үлесі зор.

Қазіргі уақытта Қазақстанның Ұлттық студенттік спорт одағы заңды тұлғалардың бірлестігі ретінде қайта тіркелді және бұл қадам біздің федерацияның кеңеюіне байланысты қажет болды. Жаңа жарғыға сәйкес барлық ЖОО-лар Дүниежүзілік қысқы және жазғы Универсиадаларға, әртүрлі спорт түрлері бойынша студенттер арасындағы Әлем чемпионаттарына, Дүниежүзілік студенттік лигаларға, әртүрлі спорт түрлері бойынша студенттер арасындағы Азия чемпионаттарына және осы ЖОО-ның ҚР Студенттік спорт федерациясына мүшелігі шартымен FISU желісі бойынша халықаралық білім беру форумдарына қатысуға құқылы. Бұл ҚР ФСС конференциясының шешімі болып табылады.

Одақ студенттердің республикалық жарыстарға дайындалуы мен қатысуы жөніндегі жұмысты ұйымдастырады, дүниежүзілік универсиадаларға, студенттер арасындағы Әлем чемпионаттарына қатысуы үшін құрама студенттік командаларды жасақтайды. Федерацияның бастамасы бойынша «білім туралы» ҚР Заңына толықтыру енгізілді, оған сәйкес Қазақстан, Азия, Еуропа чемпионаттарында жүлделі орын алған жас спортшы жоғары оқу орнына «дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша конкурстан тыс қабылдану құқығын алады.

Қазақстанның спорт одағы студенттік спортты Қазақстанда ілгерілетуді белсенді насихаттайды. 2015 жылы Қазақстанның жоғары оқу орындары біріге отырып, спорт клубтарының жұмысын қайта бастады. Университеттерде құрылған бұл спорт клубтары өз кезегінде студенттер арасында Дүниежүзілік универсиадалар мен Әлем Чемпионаттарының бағдарламасына енгізілген спорт түрлері бойынша Студенттік лигалар құрды. Бұл студенттік лигалар күзгі және көктемгі маусымға бөлінеді және ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Қазақстанның Ұлттық студенттік спорт одағының қолдауымен Қазақстанның жоғары оқу орындарының қатысуымен өткізіледі [2].

Қостанай өңірлік университетінің Дене шынықтыру және спорт факультеті өзінің алғашқы жылдарынан бастап құрама командалар мен жекелеген спортшылардың түрлі жарыстарда, соның ішінде бүкілодақтық және халықаралық жарыстарда жарқын өнер көрсетуінің арқасында тез беделге ие болды. Жеңісті алғаш ашқандар Қазақстан чемпионы, велотректен Қазақстан жүлдегері В.Лавриненко, бокстан Бүкілодақтық Универсиаданың жүлдегері В.Фатеева, қысқы көпсайыс бойынша КСРО чемпионы Т. Фатеева, көпсайысы бойынша КСРО-ның бес дүркін чемпионы В. Антимо, конькимен жүгіру спорты бойынша Қазақстан чемпионы Н. Винс атанды. «Спорт шебері» жоғары

атағын Винс Наталья, Кмита Станислав, Бишева Наталья, Фатеева Татьяна иеленді [3].

Студенттер мен олардың жаттықтырушыларының республикалық және халықаралық деңгейдегі жетістіктері әлі де маңызды болып табылады. Олардың ішінде: Жигин Александр – халықаралық дәрежедегі спорт шебері, Олимпиадалық құрама команданың мүшесі, Қостанай облысының «Алтын кітабына» енгізілген; Кособуцкий Жан – бокстан спорт шебері; Азия чемпионы, Республикалық жарыстардың жүлдегері: Левченко Татьяна – спорт шебері, Президенттік көпсайыстан ҚР чемпионы; Башенов Самат бокстан спорт шебері, Азия және Қазақстан чемпионы, ҚР Олимпиадалық құрама командасының мүшесі; Сошкин Артем грек-рим күресінен спорт шебері, республикалық жарыстардың жүлдегері. Баскетбол командасының мүшелері: Грязнов Дмитрий, Шваб Михаил, Романенко Александр, Петришинец Василий, Ряскин Николай, Исмаилов Берік, Адомович Леонид. Футбол командасының (резерв) мүшелері студенттер: Макаров Алексей, Шкот Александр, Малышев Алексейлер Отандық спорттың дамуына өз денгейлерінде үлес қосқан біздің түлектер [3].

Жоғары жетістіктер спорты ғылыми, технологиялық, ұйымдастырушылық және адамгершілік-этикалық жетістіктердің орталығы бола отырып, қазіргі заманғы адамның резервтерін арттырудағы оның құралдары мен әдістерінің тиімділігін зерттеудің, салауатты өмір салты идеяларын қоғамдағы әлеуметтік әл-ауқаттың маңызды шарты ретінде жүзеге асырудың маңызды нысаны болып табылады.

Жоғары жетістіктер спортын дамытудың негізін біртіндеп заманауи формалар мен технологиялармен толтырылатын спортшыларды орталықтандырылған даярлау жүйесі құрайды. Осы мақсатта дене шынықтыру спорттық бағыттағы тиісті ұйымдармен белсенді ынтымақтастық жүзеге асырылады, тиімді оқу-жаттығу және жарыс қызметін қамтамасыз ету үшін қолдау көрсетіледі.

Жоғары жетістіктер спорты белгілі бір спорт түріне қызығушылықты арттыруға, қоғам мойындайтын жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге, өз беделін де, команданың беделін де, жоғары деңгейде – Отанның беделін арттыруға бағытталған қызмет.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңында Қостанай облысының дене шынықтыру және спорт басқармасы Республиканың тәуелсіздік жылдарындағы Қостанай спортының жетістіктері айдарын іске қосады.

Міне, 30 жыл бойы Қостанайлық спортшылар тәуелсіз Қазақстанның туы астында спорт түрлері бойынша құрама командалар құрамында халықаралық жарыстарға қатысып келеді.

1991 жылы Матвиенко Сергей Владимирович XXVI жазғы Олимпиада ойындарының бағдарламасында грек-рим күресінен (жетінші орын) жарысқа қатысушы, 1996 жыл, Атланта. 1992 жылдан 2002 жылға дейін грек-рим күресінен ҚР Штаттық ұлттық командасына кірді. Спорттық мансабы кезінде

С.В. Матвиенко жастар арасында екі дүркін әлем чемпионы, Әлем кубогының иегері, Азияның жеті дүркін чемпионы, Қазақстан Республикасының екі дүркін чемпионы, «Гран-при» сериясының 15 халықаралық турнирлерінің жеңімпазы, 1996 және 2000 жылдардағы Олимпиада ойындарының қатысушысы болды. Жоғары спорттық жетістіктері үшін Сергей Владимирович «КСРО Халықаралық дәрежедегі спорт шебері» және Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт шебері» атағына ие болды.

Сауле Бегайдарқызы Құсдәулетова Венгрияның Будапешт қаласында өткен бадминтоннан жасөспірімдер арасындағы Еуропа чемпионатында алтын медаль жеңіп алды.

1992 жылдан бастап Қостанай облысында жыл сайын көктемгі және күзгі облыстық атжарыстары өткізіліп келеді.

Дмитриев Игорь Владимирович Швецияның Стокгольм қаласында өткен бадминтоннан Дүниежүзілік Универсиаданың екі дүркін жеңімпазы атанды [2].

Лизунков Игорь Александрович каратэден Еуропа чемпионы атанды.

1993 жылы. Тәуелсіз Қазақстан құрамасы сапында Сергей Матвиенко Хиросима қаласында (Жапония) өткен грек-рим күресінен Азия чемпионатына алғаш реет қатысып, 90 келіге дейінгі салмақта алтын медаль жеңіп алды.

Факультет грек-рим күресінен ҚР еңбек сіңірген алғашқы спорт шебері, Сидней (Австралия) және Атлантадағы (АҚШ) Олимпиада ойындарының қатысушысы, Азия ойындарының чемпионы, студенттер арасында екі дүркін әлем чемпионы, Азияның алты дүркін чемпионы Сергей Матвиенко, бадминтоннан Еуропаның чемпионы Сәуле Құсдәулетова, студенттер арасында бадминтоннан екі дүркін әлем чемпионы Игорь Дмитриев, шаңғыжарысынан Азия чемпиондары, Наганодағы (Жапония) қысқы Олимпиада ойындарының қатысушылары Владимир Борцов пен Ольга Селезнева, Олимпиада ойындарының қатысушысы Атлантадағы ойындар гимнаст Рыбалко Д., Атлант, Сидней және Афинидағы үш Олимпиада қатысушысы, спорттық жүруден халықаралықдәрежедегі спортшебері Валерий Борисов, Азияның екі дүркін чемпионы, пауэрлифтингтен әлем чемпионатының жүлдегері Залим Кувамбаевтар ел мүддесін арттыруда аянбай тер төкті. Олар Отандық спорттың дамуына өз дәрежесінде еңбек еткенін зор мақтанышпен айта аламыз.

ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушылары Г.Солянкин (бадминтон), В.Лавриненко (бокс), В.Матвиенко (грек-рим күресі), М. Досмогомбетов (грек-рим күресі), Мусафаров (бадминтон), М. Тажмакин (бокс), С. Попков (спорттық гимнастика) және т.б. жоғары атақтарға ие болды [3].

Факультет түлектері ғылыми-педагогикалық қызметте де елеулі із қалдырды. Педагогика ғылымдарының кандидаты В. Макаренко, О. Луконин, В.Панов, В. Шкреба, М. Усмангалиев, Н. Огиенко, Р. Ибраева, Н. Мамиев дәрежелеріне диссертацияларын қорғап, қазіргі таңда жоғары денгейлі спортшылар мен кәсіби тұрғыдағы мамандар даярлауда өз қолтаңбаларын қалдыруда.

Иван Федорович Дычко ауыр салмақ дәрежесінде өнер көрсететін қазақстандық кәсіпқой боксшы. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген

спорт шебері (2012), Олимпиада ойындарының екі мәрте қола жүлдегері (2012; 2016), Әлем чемпионаттарының үш дүркін жүлдегері (2011, 2013, 2015), Азия чемпионы (2013), Азия ойындарының чемпионы (2014), Азия ойындарының вице-чемпионы (2010). Иван Дычко өзінің жеке жаттықтырушысы Владимир Иванович Ширердің арқасында спортпен айналыса бастады. 2015 жылы Дохада (Катар) өткен әлем чемпионатында тағы да күміс медаль жеңіп алды. Рио-де-Жанейро-2016 олимпиадасында да өзінің жетістігін қайталап, қола медальға ие болды. 2015 жылы республикалық бокс федерациясы Қазақстанның үздік боксшысы атанды, ал оның Қазақ КСР БЖЖ жаттықтырушысы Владимир Шайрер елдің үздік жаттықтырушысы болды [3].

2019 жылдың қыркүйек айында BoxRec рейтингі бойынша 70-ші орында және ауыр салмақтағы қазақстандық боксшылар арасында 1-ші орында, ал негізгі халықаралық бокс ұйымдарының рейтингі бойынша WBA рейтингісінде 13-ші орынды иеленді бүкіл әлемдегі үздік 70 ауыр салмақтағы боксшылардың қатарына сенімді түрде кірді.

Факультет түлегі Қазақстандық шорт-трекші Еркебұлан Шамуханов Нагое (Жапония) ерлер арасында 1000 м. қашықтықта 1:43.264 нәтижесімен қытайлық Ву Дажзинді (1:43.071) және канадалық Жордан Пьер-Жильді 1:43.189) алға жіберіп, осы жарыста үшінші болып мәреге жетті. Еркебұлан бұған дейін де Олимпиада ойындарының қатысушы болып, бірнеше дүркін, әлем, Азия, Европа елдерінің жеңімпазы атанды.

Соңғы он жылдықта да көптеген спортшы студенттердің жетістіктері Отандық спорттың дамуына зор үлесін қосуда.

Жоғары кәсіптік білім беретін оқу орындарындағы дене шынықтыру студенттердің жеке қасиеттерін қалыптастыратын еңбекқорлық, өз мақсаттарына қол жеткізуге деген ұмтылыс, қоғамдық өмірде белсенді болу, артта қалмау және тіпті басқаларды басқару; жауапкершілік пен өзін-өзі бақылауды үйретеді. Сонымен қатар, дене шынықтыру адамның рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Терновой И.К. Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының тарихы / И.К. Терновой, К.М. Баймырзаев, А.Ш. Ибатулин. – Қостанай, 2009.

2 Бикташева Г.Ш. Дене тәрбиесіфакультеті: мемлекет және даму болашағы // ҚМПИ жаршысы. №7, 2016.

3 Кустанай-Қостанай: очерки истории [Текст]: 2 т. (с 1936 по 2013 годы) / под ред. И.К. Тернового. – Қостанай: ТОО «Костанай полиграфия», 2013. – 2 том.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ГРНТИ 10.41.91

МЕСТО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Р.М. Тастамбеков
Студент, КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай
А.Л. Замлелов
Научный руководитель, ст.преп., КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай

В статье раскрывается сущность понятия интеллектуальной собственности, факторы, способствующие ее развитию и реализации. Раскрыты ценности, ее влияние на развитие общества, а также основные аспекты интеллектуальной собственности. Определены место и роль интеллектуальной собственности в социальном развитии общества. Рассматривается вопрос о причинах неэффективности действующего законодательства, делается вывод о необходимости приведения действующего казахстанского законодательства в сфере интеллектуальной собственности в соответствие с международными нормами.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, законодательство, информационные технологии, авторское право, товарный знак.

Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 по 2021 год определяет одно из важнейших условий обеспечения индустриально-инновационного развития страны, повышения ее интеллектуального потенциала. В программном документе Национального плана «100 конкретных шагов» Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подчеркнул необходимость создания высокопрофессиональной судебной системы, которая отвечает за обеспечение стабильности, верховенства закона, интересов общества и государства, защиты прав и свобод народа Казахстана. Вступили в силу 59 законов, которые создадут принципиально новую правовую среду для развития государства, экономики и общества, мечта Казахстана – стать одним из тридцати наций – лидеров XXI века [1].

Судебное образование должно быть основано на обучении на основе компетентности, передовых методах и усовершенствованными методиках обучения, ориентированных на информационные технологии, и новых формах распространения информации.

Организационной основой реализации государственной политики в области судебного образования является действующая стратегия судебного образования Республики Казахстан на 2017-2021 годы, направленная на

обеспечение судебной системы профессиональными кадрами и обучение действующих судей [2].

Сегодня защита интеллектуальной собственности стала компетенцией государства и быстро развивается с безумным развитием промышленности и новых специальных технологий, основанных на научных открытиях нового двадцатого столетия. Это позволило некоторым странам стать мировыми лидерами в производстве того или иного продукта и получить огромные прибыли.

Право интеллектуальной собственности Республики Казахстан – подотрасль гражданского права Республики Казахстан, регулирующий имущественные и личные неимущественные отношения, возникающие в сфере творчества, и отношения, связанные со средствами индивидуализации.

Термин «интеллектуальная собственность» был введен в научный оборот и законодательство Республики Казахстан в начале 90-х годов. Интеллектуальная собственность в соответствии со статьей 125 Гражданского кодекса Республики Казахстан признает исключительное право гражданина или юридического лица на результаты интеллектуальной творческой деятельности и средства уравнивания юридического лица, отдельные продукты или сбалансированные средства физическое лицо. юридическое лицо, выполняемые им работы или услуги [3]. Развитие технологий, глобальная компьютеризация, международная торговля привели к широкому использованию результатов интеллектуальной и творческой деятельности, которые стали одним из основных и важных объектов рыночного и гражданского оборота.

Актуальность исследования интеллектуальной собственности отражается в том, что скоро в экономический цикл войдет новая форма оборота – нематериальная. Раньше в гражданском обороте были ценными только материальные предметы, например: природные ресурсы, валютные ценности, промышленные товары. Институт прав интеллектуальной собственности получил широкое распространение в современном мире. Это закреплено в национальном и международном праве. Важность интеллектуальной собственности также подчеркивается тем фактом, что Конституции многих современных государств не игнорируют этот важный аспект человеческих отношений.

Выход Казахстана в мировое рыночное пространство (прежде всего, вступление во Всемирную торговую организацию), успешное индустриально-инновационное становление страны требует совершенствования национального законодательства Республики Казахстан в области интеллектуальной собственности.

В связи с этим первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев, в одном из своих Посланий народу Казахстана Н. Назарбаев сказал: «Мы начали руководить принципиально новой системой управления экономическим развитием – Национальной инновационной системой – миром новых технологий и новой экономики [4]. В настоящее время сформирована инфраструктура индустриально-инновационного образования. Например, в

2006 году капитализация государственных институтов развития составила 730 миллионов долларов США, портфель инвестиционных проектов превысил 1,2 миллиарда долларов США.

Эти вложения были важны не только для производства или инфраструктуры, но и для создания новых специальных технологий. В связи с этим процессом выступил первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Назарбаев решил отправить 3000 студентов за границу для обучения в лучшие университеты мира.

В ближайшем будущем мы сможем не только прочно присоединиться к мировому сообществу цивилизованных наций, но и сыграть в нем важную роль как могущественное государство не с оружием, а с интеллигенцией. Об этом свидетельствует мастерство Японии, которая начала свое процветание в результате особого внимания к престижному образованию молодежи от самых бедных стран мира до самых богатых.

Следственно поэтому многие развитые государства вкладывают огромные средства в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, с одной стороны, и, с другой стороны, прилагают огромные усилия для защиты интеллектуальной собственности, а также жестко ставят вопрос об охране авторских прав.

Основными поборниками прав интеллектуальной собственности являются США, Европа и Япония, на которые доводится 2/3 всех выданных в мире патентов. В США на 1 млн. населения этой страны доводится до 500 изобретений в год, в Японии – не менее 1000.

Казахстан по числу регистрируемых патентов на изобретения очень сильно отстает от стран СНГ таких как Россия, Узбекистан, Беларусь, Азербайджан, Армения, Молдова, Кыргызстан и Таджикистан. Казахстан же в свою очередь твердо и уверенно может, как минимум, стать лидером в средней Азии в научных достижениях и создании новых специальных технологий, а как максимум – одним из центром мировой новаторской мысли. Для достижение таких целей Казахстану необходимо в первую очередь развить высоко интеллектуальный уровень населения при этом также не забывая о таком важном факторе как выделении со стороны государства денежных средств в нужное русло.

Перспективу введения во Всемирную Торговую Организацию нужно объединять с вероятностью благополучно использовав передовые специальные технологии, существующие в мире и единовременно продвигать свою наукоемкую и высокотехнологичную продукцию на внешний рынок. Для этого интеллектуальная собственность должна быть защищена на соответствующем мировом уровне.

Казахстан является полноправным участником ряда международных договоров, соглашений и конвенций, поддерживаемых Всемирной организацией интеллектуальной собственности, включая Парижскую конвенцию по охране промышленной собственности, Мадридское соглашение о международной регистрации товарных знаков и патентное сотрудничество.

Однако это соглашение и другие не полностью защищают права авторов в нашей стране. Так, в 1999 году Соединенные Штаты, ведущий мировой экспортер специализированных технологий, добавили Казахстан в ежегодный список стран, не обеспечивающих защиту интеллектуальной собственности («Специальный обзор – 301»).

Казахстан включен в этот список по нескольким причинам:

– недостаточная защита авторских прав;

– отсутствие обратной защиты авторских прав в стране;

– неэффективность уголовного законодательства, предусматривающего штрафные санкции за нарушение прав интеллектуальной собственности.

Недостаточное соблюдение авторских прав означает как минимум три пункта:

1. Когда автор не может в полной мере использовать плоды своего труда, это форма «изоляции» автора от права на свое изобретение;

2. Неполное освещение дел о нарушении авторских прав;

3. Несоблюдение штрафных санкций за нарушения в области интеллектуальной собственности.

Обратная сила защиты авторских прав заключается в распространении действия закона на юридические факты, существовавшие до вступления закона в силу. В первую очередь, речь идет о защите существующих прав интеллектуальной собственности.

В течение короткого времени, при отсутствии правил, использование всех форм авторских прав, размещенных в Интернете или в обычных печатных СМИ, считалось совершенно безвредным: SMS, рингтоны для мобильных телефонов, открытая продажа пиратских музыкальных записей.

Но только представьте, по самым разумным оценкам, стоимость интеллектуального пиратства в мире оценивается в 20 миллиардов долларов в год. Неслучайно министры внутренних дел мира отдают приоритет борьбе с новыми технологиями в области специальных технологий, а также с терроризмом и экстремизмом, а также с транснациональной организованной преступностью против этих преступлений.

Также следует отметить, что по некоторым данным количество контрафактной продукции в мире достигает 5-7 % мировой торговли. Объем теневой торговли контрафактной продукцией например в России оценивается экспертами от 1 до 4 миллиардов долларов. Казахстан также не избавился от этой проблемы. Оценим, во что обходится государство от продажи нелегально добываемой минеральной воды, когда обычное городское водоснабжение и простая адаптация к завинчивающимся крышкам на бутылках сделают беспрецедентных в Сары-Агаше миллионеров. Главное управление торговли Европейского Союза провело опрос среди доверенных ему частных компаний и обществ авторского права, действующих в Казахстане. По результатам исследования Управление пришло к выводу, что нарушение прав интеллектуальной собственности в Казахстане – обычная практика, к которой общество страны давно привыкло. Иностранным правообладателям в стране

особенно сложно доказать свой статус только в том случае, если их авторские права зарегистрированы за границей. По данным Генерального директората по торговле ЕС, власти Казахстана не могут бороться с пиратством из-за отсутствия достаточных ресурсов и навыков, а также из-за коррупции [5]. Развитие связей с общественностью требует постоянного совершенствования законодательства об интеллектуальной собственности, которое должно обеспечивать защиту прав интеллектуальной собственности на национальном и международном уровнях в соответствии с современными условиями.

Сегодня споры о защите прав интеллектуальной собственности в Республике Казахстан встречаются реже, чем в США и Европе. Судебная защита прав на товарный знак наиболее популярна в Республике Казахстан по сравнению с другими объектами интеллектуальной собственности. Частым нарушением прав на товарный знак является незаконное использование чужого товарного знака без согласия его владельца или использование аналогичного ему товарного знака. Споры, связанные с патентной защитой, распространены. Казахстанские суды редко удовлетворяют иски патентообладателей о прекращении нарушенных прав и защите их интересов. На это есть несколько причин. Посмотрим, что мешает нашей судебной системе занять позицию патентообладателей?

Первая проблема – это «не функционирующая» презумпция, что виноват нарушитель патента.

Фактически, большинство патентообладателей руководствуются статьей 15 Патентного закона Республики Казахстан, которая устанавливает презумпцию виновности нарушителя в своих требованиях. Из смысла указанной статьи закона следует, что обязанность доказывать при обращении в суд патентообладателя возлагается на нарушителя. Это правило используется патентообладателями для защиты своих патентных прав в суде, т.е. «Нарушитель должен доказать, что он не использует чужую охраняемую промышленную собственность» [6]. Однако процессуальные нормы (статьи 72 и 73 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан) устанавливают обязанность каждой стороны доказывать. обстоятельства, представленные сторонами и ссылающиеся на рассмотренные в судебном заседании доказательства [7].

Таким образом, при обращении в суд патентообладатель должен заранее собрать базу доказательств, основанную на решении суда при рассмотрении спора. Это приводит ко второй проблеме, которая уже возникает на практике – одному из наиболее важных аргументов в пользу нарушения патентных прав, то есть сложности получения или отсутствия экспертных заключений. Заключение эксперта – одно из главных доказательств судебной экспертизы. К сожалению, на практике в Казахстане не хватает квалифицированных специалистов, которые могут сравнить характеристики защищаемого продукта, устройства или метода с объектами нарушителя патента. Суды, рассматривающие споры в сфере интеллектуальной собственности, не являются специализированными в Республике Казахстан, и судьи не обладают

техническими знаниями, чтобы определять сходства или различия между объектами, охраняемыми патентами.

Третья наиболее распространенная проблема – злоупотребление патентными правами со стороны владельцев полезных моделей в Казахстане. Владельцы патентов нередко регистрируют устройства, которые активно использовались во всем мире в течение нескольких лет, заявляют о своих правах на такие устройства и запатентовали их защиту. На самом деле есть случаи, когда владельцы таких устройств, обладатели «нереальных» патентов обращаются в суд с иском о прекращении использования запатентованных устройств для полезной модели.

Таким образом, эффективность защиты авторских прав зависит от комплекса мер, принимаемых на государственном уровне: она улучшает работу судов, борется с коррупцией, а также совершенствует действующее законодательство [8].

Кстати, неэффективность уголовного закона, предусматривающего наказание за нарушение прав интеллектуальной собственности, отражается в наличии в УК РК только одной статьи (198), непосредственно связанной с нарушением. авторские и смежные права. В Казахстане также существует авторское право, регулируемое Законом Республики Казахстан от 10 июня 1996 г. «Об авторском праве и смежных правах» [9].

Во Франции рынок подделок составляет около 5 % мировой экономики. Это положение вынудило правительство принять очень строгие меры по борьбе с данным видом преступлений. Согласно французскому законодательству, уголовную и административную ответственность несут не только «пираты», но и покупатели, приобретающие контрафактную продукцию. Например, в соседней России под защитой действующего уголовного законодательства находятся практически все объекты интеллектуальной собственности, а именно:

а) нарушение авторских и смежных прав (статья 146 УК РФ);

б) нарушение изобретательских и патентных прав (статья 147 УК РФ);

в) незаконное использование средств персонализации товаров (работ, услуг) (статья 180 УК РФ);

г) производство, приобретение, хранение, транспортировка или реализация товаров и продукции без маркировки и (или) использование информации, предусмотренной законодательством Российской Федерации (статья 182 Уголовного кодекса).

Следует отметить, что ряд норм, скажем, часть 1 статьи 146 и 147 Уголовного кодекса носят индивидуальный защитный характер и применяются только тогда, когда нарушение прав связано со значительным ущербом для обладателей этих прав [10].

3 июля 2018 года в Казахстане вступил в силу Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по совершенствованию законодательства в области интеллектуальной собственности» [11].

Изменилась система регистрации товарных знаков – двухуровневая система регистрации заменена одноуровневой. Ранее экспертизу проводил Национальный институт интеллектуальной собственности, а утверждение решения и регистрацию знака – Департамент интеллектуальной собственности Министерства юстиции Республики Казахстан. Отныне весь процесс от регистрации товарного знака до регистрации будет осуществляться только Национальным институтом интеллектуальной собственности Республики Казахстан. В связи с этими изменениями общий срок регистрации товарного знака будет сокращен с 12 до 9 месяцев.

Внесена поправка для удаления знака из-за неиспользования. Если из-за неиспользования знака возможность аннулирования предоставляется в течение трех лет с даты регистрации или за день до возражения, заинтересованное лицо может теперь обжаловать неиспользование регистрации. подписать только в течение трех лет с момента подачи возражения.

Сегодня в нашей стране проводится большая работа по приведению национального законодательства в соответствие с международными стандартами в области интеллектуальной собственности.

Литература

1 Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года «План нации – 100 конкретных шагов» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100.

2 Указ Президента Республики Казахстан от 18 февраля 2016 года № 198 «Об образовании Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан»// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38968421.

3 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2021 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061.

4 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А.Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 года) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418.

5 Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации» https://www.zakon.kz/4940220-polnyy-tekst-poslaniya-nazarbaeva.html.

6 Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 года № 427-I «Патентный закон Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.06.2020 г.) https://online.zakon.kz/document.

7 Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями

и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053.

8 Европейский Союз заявляет о серьезных нарушениях в сфере защиты интеллектуальной собственности в Казахстане //http://www.mpa.ru/cis/new.php?id=12842.

9 Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-I «Об авторском праве и смежных правах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.05.2020 г.).

10 Истомин А.Ф. Уголовно-правовая защита интеллектуальной собственности // Журнал Российского права. – 2002. – №8.

11 Закон Республики Казахстан от 20 июня 2018 года № 161-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности» https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33153855.

ҒТАМР 10.71.43

КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ЖӘНЕ «ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ» ЗАҢНЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ: АРАҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ, ҚАҒИДАТТАР МЕН КЕПІЛДІКТЕРДІҢ МАЗМҰНЫ

Д.И. Ашимова
Аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
Б.А. Сериев
Профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
М. Жұмабек
Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақаланың өзектілігі жедел-іздестіру сипатындағы іс-әрекеттерді жүргізу процесінде заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласында адамның және азаматтың жеке құқықтарының конституциялық кепілдіктерін қорғау мәселелерін оңтайлы шешу қажеттілігімен байланысты. Осыған байланысты ізгілік сипаттағы конституциялық-құқықтық институттардың

зерттеулері, оның ішінде оларды жүзеге асыру кепілдіктері өзекті болып табылады. Осыны ескере отырып, дипломдық жұмыста мемлекет пен оның органдарының өмір сүру құқығы, жеке бас бостандығы, меншік пен тұрғын үйге қол сұғылмаушылық, адам мен азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау сияқты Конституциялық басымдықтарды жүйелі түрде қамтамасыз ету және қорғау анықталады. Бұл ретте осы басымдықтардың қамтамасыз етілуін, бірінші кезекте мемлекеттің, яғни кез келген субъектілер, оның ішінде арнайы органдар тарапынан құқық бұзушылықтардың болмауы болжанатын белсенді құқықтық императивтер режимінде түсіну керек. Керісінше, осы басымдықтарды қорғау мемлекеттің, оның органдарының, лауазымды адамдардың адам мен азаматтың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге байланысты барлық шараларды қабылдауға міндетті әрекеттерін көздейді. Шын мәнінде, осы және басқа факторлар зерттеу тақырыбын және оның өзектілігін таңдауға байланысты.

Түйін сөздер: Конституция, заң, кепілдік, қағидаттар, жедел-іздестіру, адам, азамат.

Көптеген жолдармен, мәні бойынша, мәселе 1994 жылғы 15 қыркүйектегі «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңы қазіргі қолданыстағы Конституциядан бір жыл бұрын қабылданды. «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңды әзірлеушілердің бірі А.А. Черняков екі жылдан кейін республика аумағында өзінің іс-әрекетінен кейін «біздің еліміз орналасқан даму кезеңінің қарама-қайшылығына, тереңдігі мен динамикасына байланысты өтпелі кезеңнің кез-келген заңы сияқты, бұл заң кемшіліктерсіз емес, даму мен жетілдіруді қажет етеді. Жеке адамды, қоғамды және мемлекетті олардың қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерден қорғауды тұтас, жүйелі құқықтық реттеуді қалыптастыру жолында да, оны практикада тиімді іске асыру жолында да елеулі кедергі болған оның негізгі кемшілігі-жедел-іздестіру қызметінің мазмұны мен нысанын құқықтық реттеуге және оны дамытуға қатысты ережелердің құрылымдық шектелуі…» [1]. Бұл факт, мүмкін, өзгерістер мен толықтыруларды түсіндіреді, мысалы, 01 жылғы 2021 қаңтардағы жағдай бойынша «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңға 39 толықтырулар мен өзгерістер енгізілді. Егер заңға жиі өзгерістер енгізілсе, онда жаңа әлеуметтік қатынастар пайда болады немесе заң шығарушының кемшіліктері бар, олар бірдей шұғыл әрекет етуді талап етеді – нормативтік бекіту және реттеу. Бұл жағдай заң шығарушы жаңа нақты жағдайды анықтаған сәттен бастап оны Парламентте шешкенге дейін теріс фактор әрекет етеді, бұл заңдылық талаптарының бұзылуымен тікелей байланысты. Мұндай жағдай заң шығарушы билік тарапынан заңдылықтың бұзылуымен байланысты қауіптілік жағдайы (дәлірек айтқанда, заңды қауіп) ретінде қарастырылады. Керісінше, мұндай жағдайды жою құқықтық қауіпсіздік режимін жасайды, нәтижесінде талап етілетін заңдылық пен құқық тәртібі режимі пайда болады. Осыған байланысты «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заң Қазақстан Республикасының ұлттық

қауіпсіздігін қамтамасыз ететін нормативтік актілердің қатарына жататынын атап өту маңызды.

Сабақтастық қағидатын ұстана отырып, біз адамның және азаматтың жеке құқықтарымен байланысты және жедел-іздестіру қызметі бөлімшелерінің (қызметтерінің) қызығушылығын тудыруы мүмкін негізгі, яғни конституциялық кепілдіктерді атап өтеміз. Сонымен бірге, біз бұл мәселелер заң ғылымында тікелей немесе жанама түрде қозғалғанын түсіндіреміз. Алайда, әлеуметтік қатынастар мен практика үнемі дамуда, сондықтан біздің зерттеу тақырыбымызға қатысы барларды талдау үшін қабылдауға негіз бар сияқты. Осыған байланысты адамның және азаматтың жеке (азаматтық) құқықтары мен бостандықтарының тізбесін айқындаған жөн.

Тұтастай алғанда, адамның және азаматтың жеке (азаматтық) құқықтары мен бостандықтарының мұндай егжей-тегжейлі жіктелуі Конституцияға негізделген және мәні бойынша толық болып табылады. Ресей конституциялық-құқықтық доктринасы адам мен азаматтың жеке құқықтарының ұқсас жіктелуін біршама қысқа болса да ұстанады. Атап айтқанда: 1) өмір сүру құқығы; 2) қадір-қасиет құқығы; 3) бостандық құқығы; 4) жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы; 5) тұрғын үйге қол сұғылмаушылық құқығы; 6) тұрғылықты жерді таңдау және еркін жүріп-тұру құқығы; 7) ана тілін пайдалану және ұлтын айқындау құқығы; 8) ақпарат алу және ақпаратты қорғау құқығы; 9) ар-ождан бостандығы құқығы; 10) ой және сөз бостандығы құқығы; 11) өз құқықтарын сот арқылы қорғау және заң көмегі құқығы [2].

Алайда, адамның және азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарының бір ғана тізбесі (декларациялау) оларды қамтамасыз ету мен қорғауды білдірмейді. Бұл мақсат үшін Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген кепілдіктер қажет. Өзінің мазмұны бойынша адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері жеке адамның жеке құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру мен қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық, заңдық және ұйымдастырушылық құралдарды қамтиды. Кепілдіктер Конституцияда бекітілгендіктен, олар адам мен азаматты құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғаудың негізгі (конституциялық) тәсілдерінің, тәсілдері мен құралдарының ерекшеліктеріне ие болады.

Э.Б. Мұхамеджанов әділ атап өткендей, Конституцияда азаматтардың істерді басқаруға қатысу құқығының болуы әрбір индивидтің өзінің азаматтық белсенділігін танытуына, жеке өзіне де, өз өкілдері арқылы да мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүгінуге не жеке немесе ұжымдық өтініштер жолдауға мүмкіндік береді (33-баптың 1-тармағы). Осы конституциялық құқықтың толық дамуы қолданыстағы 2017 жылғы 12 қаңтардағы № 221-III «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Заңда және 2000 жылғы 27 қарашадағы №107-11 «Әкімшілік рәсімдер туралы» ҚР Заңында табылды [3]. Біздің ойымызша, өзіне қатысты жедел-іздестіру іс-шарасы жүзеге асырылатыны белгілі болған кез келген адам құқық қорғау органдарына (прокуратураға, сотқа, полицияға) жүгіну құқығын

пайдалана алады. Осылайша ол заңдылықты нығайту және оның жеке құқықтары мен бостандықтарын сақтау мәселелерінде істерді басқаруға жанама түрде қатысады.

«Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңда қамтылған адамның және азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарының тізбесін, сондай-ақ оларды қорғаудың конституциялық кепілдіктерін айқындай отырып, осыған байланысты Конституция мен «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заң ережелерінің іріктемелі арақатынасын жүргіземіз. Сондықтан біз Конституцияның және біздің зерттеу тақырыбымызда қамтылған «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңның ережелерін ғана талдаймыз. Бұл ретте, Конституциялық-құқықтық ғылымда мұндай салыстырмалы талдау бұрын жүргізілмегенін нақтылаймыз [4].

«Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңның мәнмәтінінде, оның жалпы ережелерінде жедел-іздестіру сипатындағы іс-әрекеттерді жүзеге асыру кезінде адамның және азаматтың міндеттері, қағидаттары, құқықтық негізі, сондай-ақ құқықтары мен бостандықтарын сақтау ерекше атап көрсетілген. 4-бапта атап өтілгендей, жедел-іздестіру қызметінің құқықтық негізі ҚР Конституциясы болып табылады. Осыған байланысты осы қызметтің негізгі міндеттері де анықталды. «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңның бұл бағыттағы елеулі жетістігі «өмірді, денсаулықты, құқықтарды, бостандықтарды, заңды мүдделерді және меншікті (нысандарына қарамастан) құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан қорғау» болып табылады. Осы және өзге де міндеттер жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдар мен лауазымды адамдардың құзыреті (міндеттері мен құқықтары) шегінде орындау арқылы жүзеге асырылады. Егер біз соңғысы туралы, яғни осы қызметтің субъектілері туралы айтатын болсақ, онда бұл мақалада атап өту керек. Заңның 6-бабында (өзгерістер мен толықтыруларды ескере отырып): «Қазақстан Республикасының аумағында жедел-іздестіру қызметін бөлімшелер жүзеге асыра алады:

1) ішкі істер органдары;
2) ұлттық қауіпсіздік органдары;
3) сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган;
4) Қорғаныс министрлігінің әскери барлау органдары;
5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет;
6) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі;
7) экономикалық тергеу қызметі жүзеге асырады» [4].

Алайда, көрсетілген органдарда ЖІҚ-ны жүзеге асыруға уәкілетті бөлімшелерден басқа, негізгі және қосалқы бөлімдер, бөлімшелер, топтар және т.б. жұмыс істейді, олардың жұмысы көрсетілген бөлімшелердің толыққанды жұмыс істеуін және қалыпты жұмыс істеуін ұйымдастыруға бағытталған. Мысалы, жедел-іздестіру қызметімен тікелей айналыспайтын тәрбие және кадр жұмысы бөлімі, қаржылық қамтамасыз ету бөлімі, мемлекеттік тілді қамтамасыз ету және енгізу бөлімі, кеңсе және т.б. Осыған байланысты, біздің ойымызша, бұл құжат «ЖІҚ туралы» Заңның 6-тармағында «Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдар» тұжырымы жеткілікті айқын емес және

нақты емес. Осы қызметті реттейтін және жедел-іздестіру сипатындағы іс-шараларды жүзеге асыруға уәкілетті органдардың мәртебесін, функцияларын, құзыретін, күштерін, құралдарын және т.б. айқындайтын ведомстволық нормативтік құқықтық актілерге сәйкес ЖІҚ-ның аталған субъектілерінің атауын нақтылау қажет.

Барлық нормаларға тән және жедел іздестіру қызметінде үлкен маңызға ие гуманизм қағидаты. Әдебиеттерде гуманизм адамды жоғары құндылық ретінде танып, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін табиғи құқық, жалпыға бірдей басымдықтар, мүдделер мен артықшылықтар, сондай-ақ өмірде және іс жүзінде олардың мақұлдауын алған көзқарастар, ілімдер, тұжырымдамалар негізінде қалыптасқан (жалпы қабылданған) деп түсінеді. Сонымен, «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңның көптеген баптары гуманизм қағидатын көрсетеді: адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және сақтау (3, 5, 12-баптар); жедел-іздестіру органдары қызметінің алдын алу сипаты (2-бап); жедел-іздестіру сипатындағы іс-шараларды ерекше жағдайларда, яғни өзге шаралармен қорғалатын мүдделерді қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мүмкін болмаған немесе объективті түрде қиындаған кезде жүзеге асыру (12-бап); жедел-іздестіру бөлімшелерінің, жедел-іздестіру органдары субъектілерінің өзіне қатысты жедел-іздестіру сипатындағы іс-шаралар жүргізілген адамның өмірі мен денсаулығына қатер төндіріп, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіруге әкеп соғуы мүмкін іс-әрекеттер мен шешімдерге; әзірленіп жатқан адамның жеке өміріне заңсыз басып кіруге және оған қатысты кір келтіретін мәліметтерді таратуға; моральдық, дене, имандылық азабын негізсіз келтіруге немесе оған материалдық залал келтіруге жол бермеуі негізгі идея болып табылады.

Біз қарастырған нормалар әр адамның құндылығын тануға, оның қадір-қасиетін құрметтеуге, жедел-іздестіру қызметі саласындағы азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған. К.В.Сурков өзінің «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Федералдық заңға түсініктемесінде гуманизм Ресей Федерациясының заңдарында бекітілген норма-қағида ретінде жедел-іздестіру сипатындағы іс-әрекеттерді жүзеге асыратын ведомстволардың құқықтық мәртебесін анықтайды, олардың қызметі бір жағынан заңға бағынатын азаматтардың игілігіне қамқорлық жасайды.олардың мүдделерін қорғауға және әлеуметтік прогресс мүдделері үшін жүзеге асыруға арналған, екінші жағынан, жедел-іздестіру қызметінің объектілеріне қатысты адамгершілікті жоққа шығармайды. Бұл қағида, жедел-іздестіру сипатындағы қызметті жүзеге асыратын органдардың қызметіндегі моральдық-этикалық аспектке баса назар аударады, бұл кәсіпқойлықты қылмыспен күрес саласындағы жедел-іздестіру органдары қызметінің әлеуметтік пайдалылығын саналы түсінумен ұштастыру қажеттілігін, оның заңдылық пен тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталғандығын көрсетеді [5]. Бұл қағида жедел-іздестіру шараларын жүзеге асыратын органдардың қызметіндегі моральдық-этикалық аспектіні баса көрсетеді, бұл кәсіпқойлықты қылмысқа

қарсы күрес саласындағы жедел-іздестіру органдары қызметінің әлеуметтік пайдалылығын саналы түрде түсінумен, оның құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге ерекше назар аударуымен ұштастыру қажеттілігін көрсетеді.

«Заңдылық» термині, біздің ойымызша, толығымен сәтті емес сияқты, өйткені ол заңдардың әділетті немесе әділетсіз, заңды немесе заңсыз екендігіне қарамастан қатаң және дәл сақталуын білдіреді. Сондықтан, тоталитарлық режимдерде заңдылық та бекітілді, ол мүлдем және әрине жүзеге асырылды, мысалы, Германия, Италия, Испания, Португалия, Чилидегі фашистік режимдер). Осыны ескере отырып, заңдылық режимін неғұрлым адамгершілік және сыйымды терминге – «заңға бағынуға» ауыстыру қисынды. Өзінің мазмұны бойынша «құқық заңдылығы Конституцияны, оның нормаларын, сондай-ақ құқықтық қатынастардың қатысушылары ретінде тиісті құқық субъектілерінің конституциялық-құқықтық актілерді сақтау және орындау режимі ретінде ұсынылады». Құқық заңдылығы конституциялық құқықтың жалпы гуманитарлық принциптеріне негізделген, олар: 1) Конституцияның үстемдігі, Жоғары заң күші және тікелей әрекет ету қағидаты; 2) Құқық үстемдігі және құқық билігі қағидаты; 3) жеке адамға қол сұғылмаушылық; 4) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау; 5) конституциялық құқық; 6) бақылау және қадағалау.

Заңның сақталуы адамның және азаматтың заң қауіпсіздігін және конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Керісінше, оны жүзеге асыру кезінде заңды бұзу немесе сақтамау заңды қауіп төндіреді. Құқықтанушылар заңсыздық проблемасын әлі жеткілікті зерттемеген; жедел-іздестіру органдарының қызметі саласында бұл проблема алғаш рет қаралып отыр. Осыны ескере отырып, ЖІҚ-дағы құқық заңдылығы – бұл қызмет субъектілерінің Қазақстан Республикасындағы жедел-іздестіру қызметін регламенттейтін құқық қағидаттарын, Конституцияны, құқықтық заңдар мен заңға тәуелді актілерді сақтау, орындау және қолдану жөніндегі міндеті болып табылады. «Заңдылық» термині дәстүрлі емес және жалпыға бірдей танылмағанына сүйене отырып, Сондықтан біздің зерттеуіміздің контекстінде бұрынғы ұғым – «заңдылық» дамытылады. Осыған байланысты жедел-іздестіру органдарының қызметі: а) республиканың заңнамасына сәйкес қатаң заңды негіздерде және шарттарда; б) «ЖІҚ туралы» заңда айқындалған субъектілерде ғана; в) заңдылықты бұзуға жол берген адамдарға қатысты орындалуға тиіс. Бұл қызметте адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары бұзылмауға тиіс. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қадір-қасиетін құрметтеуді қатаң сақтау қажет, өйткені ішкі істер органдары қызметкерлерінің тарапынан кез келген бұзушылық олардың беделінің төмендеуіне алып келеді және оларға сенімсіздік тудырады.

Қандай да бір мән-жайларға байланысты кез келген адам қылмыстың субъектісі немесе объектісі бола алады, сол арқылы қылмысқа қандай да бір қатысы болуы мүмкін (куә немесе куәгер болу; туыстарынан, көршілерінен, таныстарынан ақпарат алу; білмей және болжамай, өзінде қылмысқа қатысы

бар заттар мен заттарды сақтау және т.б.). Сондықтан жедел қызметкерлердің назарына түсетін адамдардың барлығы бірдей қылмыскер бола алмайды, мысалы, олардың кейбіреулері құнды ақпаратқа ие бола отырып, полицияға қылмыстарды ашуға көмектесе алады. Осыған байланысты жедел-іздестіру бөлімшелері жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізу кезінде, ең алдымен, адамның күдікті, айыпталушы, куәгер, куәгер болып табылуына қарамастан, оны жеке тұлға ретінде, адам ретінде, елдің азаматы ретінде қарауы, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеуі қажет.

Қылмысқа қарсы күрес міндеттерін табысты шешу, жедел-іздестіру қызметін жүзеге асыру кезінде ҚР Конституциясында кепілдік берілген адам және азамат құқықтарын нақты қамтамасыз ету жедел-іздестіру бөлімшелерінің барлық қызметтік жұмысының маңызды бағыттары болып табылады. Мемлекет органдарының адам және азамат құқықтарын қамтамасыз етуі және қорғауы бүкіл қазақстандық қоғамның санасында демократия, гуманизм, әлеуметтік әділеттілік, мызғымас конституциялық тәртіп сияқты іргелі әлеуметтік құндылықтарды нығайтуға ықпал етеді. Бұл әр адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласында конституциялық заңдылықтың жағдайы белгілі бір алаңдаушылық тудырады. Көптеген мемлекеттік органдар өтпелі кезең жағдайында адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету саласында тынымсыз құқық қорғау жұмысына қабілетсіз болып шықты. Полиция қызметкерлерінің жеке тұлғаларға қатысты күш қолдануының статистикаға жатпайтын жағдайлары анықталды. Сонымен қатар, Қ.Қ. Айтхожин атап өткендей, адамдардың Конституцияның 25-бабында бекітілген тұрғын үйге қол сұғылмауына конституциялық құқығын бұзу жағдайларына жол беріледі [6]. «Қазіргі мемлекетте құқық қорғау қызметіне ерекше көңіл бөлінеді, өйткені оның тиімділігі демократиялық мемлекеттің құқықтық қабілеттілігінің басты өлшемдерінің бірі болып табылады. Әдетте, қоғам кез келген қылмысты ашпау және жазаламау жағдайларына өте ауыр жауап береді, олар туралы ақпарат қазіргі заманғы техникалық деңгейде бұқаралық ақпарат құралдарымен дереу халықтың қалың тобына жеткізіледі. Сондықтан жедел-іздестіру қызметінің субъектілері ешқандай жағдайда азаматтардың теріс ақпарат алуына себеп бермеуі тиіс, өйткені бұл ішкі істер органдары қызметкерлерінің беделіне нұқсан келтіреді.

Осылайша, Конституцияның және «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жедел-іздестіру қызметі саласындағы адамның және азаматтың жеке құқықтарының Конституциялық кепілдіктеріне қатысты бөлігіндегі ережелерінің арақатынасының ішінара қозғалған проблемасы заң ғылымында тікелей немесе жанама қозғалды. Алайда, адамның және азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарының бір ғана тізбесі (декларациялау) оларды қамтамасыз ету мен қорғауды білдірмейді. Бұл мақсат үшін Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген кепілдіктер қажет. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру және қорғау олардың құқықтары мен бостандықтарының құқықтық, заңдық

және ұйымдастырушылық құралдарын, сондай-ақ адамды және азаматты құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғаудың тәсілдері мен тәсілдерін қамтитын конституциялық кепілдіктері арқылы қамтамасыз етіледі.

Жедел-іздестіру органдарының барлық қызметкерлерінің заңнамалық базаны – Конституцияны, «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңды және Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілерін сақтауы – оларды тиімді қолдануы жедел-іздестіру міндеттерін жүзеге асыру кезінде заңдылықты, сондай-ақ жеке тұлғаның құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Осыған байланысты жедел-іздестіру бөлімшелері, ең алдымен, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, заңдылықты бұзу жағдайларын болдырмауға, жеке тұлғаның заңды қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, заңды қауіптің көрінуіне жол бермеуге және мемлекеттегідей заңдық қауіпсіздікке қатерлерді жіберу фактілерін жоюға бағытталуы керек. Жалпы алғанда және жеке адамға қатысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Корзун И.В., Черняков А.А., Табанов М.Р. Актуальные вопросы совершенствования национального законодательства об оперативно-розыскной деятельности. Борьба с организованной преступностью и коррупцией: Мат. междунар. конф. – Алматы: НИиРИО Алматинской высшей следственной школы ГСК Республики Казахстан, 1996. – 347 с.

2 Конституционное право России (конспект лекций в схемах. – М.: ПРИОР, 2010. – 160 с.

3 Конституция Республики Казахстан: Научно-правовой комментарий / Под ред. Г.С. Сапаргалиева. 2-е изд., испр. и доп. – Алматы: Жеті жарғы , 2004. – 584 с.

4 Жедел-іздестіру қызметі туралы Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-XIII Заңы (2020.19.12. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51003158#activate_doc=2.

5 Горяйнов К.К., Кваша Ю.Ф., Сурков К.В. Федеральный закон «Об оперативно-розыскной деятельности»: Комментарий. – М.: Новый Юрист, 1997. – 576 с.

6 Айтхожин К.К. Вопросы укрепления конституционной законности в деятельности органов государства // Актуальные проблемы борьбы с коррупционной преступностью: Мат. науч.-практ. конф. – Алматы, 2003. – С. 148–149.

ҒТАМР 10.17.91

ҚОҒАМДЫ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЕРЕКШЕЛІГІ КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫНА ТАПСЫРЫС БЕРУ

А.А. Алмагамбетова
Оқытушы, полиция подполковнигі, ҚР ІІМ, М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада автор қоғамдық тәртіпті қорғауды қамтамасыз етудің ерекшеліктерін және көлік құралдарында қоғамдық тәртіпті қорғауды сипаттайды.

Түйін сөздер: полиция, қылмыстық, көлік, объект, қылмыс, қауіпсіздік, қорғаныс, жұмыс, кәсіби, кешенді.

Теміржол көлігінің жұмыс істеу саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар нақты Нормативтік регламенттеуді және үздіксіз құқықтық қорғауды талап етеді, бұл теміржол көлігінің жұмыс істеу ортасының ерекшеліктеріне және жоғары қауіптілік көзі ретіндегі оның өндірістік-технологиялық қызметінің сипатына негізделген [1].

Көлік объектілерінде қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету оның ерекше ерекшеліктерімен айқындалады және көлік полициясының күштері мен құралдарын бөлуге әсер ететін факторларды ескереді.

Көліктегі қоғамдық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етудің ерекшеліктеріне қызмет көрсету учаскелерінің үлкен ұзақтығы, тәулік бойы жұмыс режимі, адамдар мен жүктердің үлкен массаларының тұрақты қозғалысы, көлікті қылмыстық элементтермен пайдалану мүмкіндігін кеңінен қолдану және т.б. осы факторлардың барлығы көлік полициясының жұмысын ұйымдастыруға әсер етеді.

Вокзалдардағы жолаушылардың шексіз ағыны қылмыскерлерді жасыруға мүмкіндік береді. Теміржол көлігіндегі қылмыстық аймақтар көбінесе платформалар, пойыздар, кассалық залдар және күту залдары болып табылады.

Қоғамдық тәртіпті және азаматтардың қауіпсіздігін сақтау жөнінде шешім қабылдай отырып, көлік полициясының бастықтары көлік жұмысының ерекшелігін, оны қамтамасыз ететін күштер мен құралдардың мүмкіндіктерін, ерекшеліктері мен мақсатын, олардың жұмыс нысандары мен әдістерін ескеруі тиіс. Ең алдымен, қызмет көрсету аймағында қалыптасқан жедел жағдайды және оны жақын және алыс болашақта өзгерту мүмкіндігін мұқият талдау қажет. Бұдан басқа, алыс және жергілікті қатынастағы поездарда құқықтық

тәртіпті қамтамасыз ету бойынша жолаушылар поездарын алып жүру бойынша патрульдік полицияның саптық бөліністері нарядтарының өзара іс-қимылы мен жұмыс тәртібін айқындау [2].

Қазақстандағы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай аса маңызды мемлекеттік міндет ретінде – құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету және қылмыспен күресті күшейту, Қазақстан көлігіндегі криминалдық әлемнің әсеріне тиімді қарсы іс-қимыл бойынша қосымша шаралар қабылдауды ұсынады.

Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы айта отырып, бұл жұмыс соңғы уақытқа дейін негізінен жүйелі сипатқа ие болғанын және көлік полициясы қызметінің барлық кезеңдерін – өтініштерді қабылдаудан бастап қылмыстық және әкімшілік істерді соттарға беруге дейін қамтығанын атап өткен жөн.

Қазіргі уақытта СДТБТ енгізілуімен құқық бұзушылықтар туралы өтініштер мен хабарламаларды қарау бойынша жұмысты жақсартудың оң үрдістері байқалды, анықталған бұзушылық фактілеріне ден қоюдың және есепке алу-тіркеу тәртібінің өткірлігі артты, құқық бұзушылықтар туралы хабарламаларды қарау нәтижелері бойынша қабылданатын шешімдердің мерзімдері сақтала бастады. Бірақ құқық бұзушылықтарды тіркеудің өзі мақсат емес, бұл құқық қорғау қызметінің негізгі қағидатын – жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз етудің бастапқы кезеңі ғана.

Бұл жерде қоғамдық тәртіпті қорғау, әрбір құқық бұзушылықты анықтау және ашу бойынша сауатты, кәсіби жұмыс қажет.

Сонымен қатар, Қазақстандағы көлік объектілеріндегі криминалдыжағдайдың дамуының негізгі үрдістері сапалы өзгерістерге ұшыраған жоқ. Ең алдымен, жылжымалы құрамда, платформаларда және вокзал кешендерінде құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде бәрі бірдей азамат өзін жеткілікті қорғалған сезінуі үшін қабылданған жоқ.

Осыған байланысты, қоғамдық тәртіпті сақтауды және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша тиімділікті арттыру үшін жолаушылар поездарында учаскелік полиция инспекторларын енгізген жөн.

Учаскелік полиция инспекторларын енгізу теміржол бағыттары бойынша қоғамдық тәртіпті тиісінше қорғауды ұйымдастыруға мүмкіндік берер еді. Бұдан басқа, бұл бастама қорғауға сеніп тапсырылған жолаушылар поезында қоғамдық тәртіпті сақтау кезінде қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша жұмысты неғұрлым сапалы жүргізуге жағдай жасайды. Қызметкерлердің жауапкершілігін арттырады және пойыз бригадаларының мүшелерімен өзара іс-қимылды арттырудың жаңа жолын енгізеді, бұл, сайып келгенде, есірткі трафигі, адамдар және заңсыз көші-қон үшін елеулі кедергі жасайды.

Төтенше жағдайлар туындаған кезде жолаушылар поезының бригадирімен өзара іс-қимылда учаскелік полиция инспекторы жағдайға байланысты оған көмек көрсетілетін станцияға келгенге дейін немесе төтенше

жағдай туындаған ауданға көмек келгенге дейін шұғыл шешімдер қабылдауға неғұрлым құзыретті.

Бұл жерде көлік полициясы ҚР ІІМ бірыңғай жүйесіне кіретінін және оның құрылымдық бөлімшесі болып табылатындығын көрсету керек, аумақтық полиция органдарымен қатар теміржол, су және әуе көліктерінде, сондай-ақ теміржол желілері мен көлік объектілеріне жақын орналасқан елді мекендерде, аумақтық ішкі істер органдарының штаттық қызметкерлері жоқ, бірақ ішкі істер органдарының аумақтық шекараларына кіретін елді мекендерде қоғамдық тәртіпті және халықтың қоғамдық қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік бағдарламалардан туындайтын барлық функциялар мен, бұл органдар жедел қызмет көрсетеді және олар орналасқан жерден 40-50 шақырым жерде орналасқан.

Жолдың криминогендік учаскелерінде, оның ішінде ІІО-ның желілік және аумақтық бөлімшелері жоқ жекелеген станциялар мен разъездерде жедел-профилактикалық іс-шаралар кешенін жүргізу мақсатында жылжымалы желілік полиция пунктінің (ЖЖПП) жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы вагон қолданған жөн, оны тәжірибе жүзінде пайдалану кезінде, мысалы, Мұқыр станциясында орналасқан Атырау темір жол тармағының учаскесін пысықтау кезінде пайдалана бастаған жөн, өйткені жолдың осы учаскесінде қолайсыз криминогендік жағдай сақталуда. Көлік полициясының жылжымалы профилактикалық пунктін қолдану жөніндегі ой-ниеттің негізгі мәні жолаушылар поездарының әйнектерімен, бағдаршам линзаларымен, рельстерге бөгде заттарды салумен байланысты құқық бұзушылықтардың алдын алу, сигнал беру мен байланысты, жазатайым оқиғаларды, оның ішінде балалардың жарақаттануымен байланысты жағдайларды бөлшектеу жөніндегі үгіт-түсіндіру жұмысына негізделеді.

Жолаушылар поездары әйнектерінің сынуын алдын алу бойынша жұмысты ұйымдастырудың тиімділігін арттыру үшін жергілікті теледидарда, сондай-ақ барлық оқу орындарында, теміржол көлігінің еңбек ұжымдарымен, станциялар мен разъездердің тұрғындарымен жиындар мен кездесулерде бейнефильм түсіруді ұйымдастыру қажет.

Бүкіл әлемде әуе кемелерінің ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көп көңіл бөлінеді, ол үшін полиция органдары ұшақтарды, авиажолаушыларды және олардың багажын ұшу алдында тексеруді жүзеге асырады.

Біздің республикада көлік полициясы органдары «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Заңға сәйкес жолаушыларды, қол жүгі мен багажды тексеруге құқылы.

Алайда, Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Басшысының әкімшілігі кеңесінің 2000 жылғы 7 қыркүйектегі № 04-5/14 хаттамасының 3, 4-тармақтарына сәйкес тексеру функциялары Көліктегі ішкі істер органдарының жүргізуінен толығымен алынып тасталды және авиациялық қауіпсіздік қызметтеріне берілді, олар өз жұмысының ерекшелігіне байланысты көлік объектілерінде терроризм мен экстремизм фактілерінің алдын алу жөніндегі шараларды жүзеге асыра алмайды.

Сонымен бірге, қылмыс немесе оқиға үшін барлық жауапкершілік тікелей көлік полициясына жүктеледі.

Қазіргі уақытта терроризм мен экстремизмнен толық қорғалмаған теміржол вокзалдарында қауіпсіздікті қамтамасыз етуде іс жүзінде осындай жағдай қалыптасып отыр.

Көлік полициясының тексеру функцияларын қайтару орынды деп санаймыз.

Құқық бұзушылықтардың, оның ішінде теміржол көлігі объектілерінде меншікті ұрлаудың профилактикасы жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру мақсатында көліктегі полиция органдары олар қызмет көрсететін учаскелерде тұрақты криминогендік жағдайды сақтауға мүмкіндік беретін іс-шараларды тұрақты негізде жүзеге асырады.

Қабылданып жатқан шаралардың бірі «қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге азаматтардың қатысуы туралы» 2004 жылғы 09 шілдедегі ҚР Заңын және қызметі теміржол жолаушылар көлігін пайдаланатын азаматтармен тікелей байланысты теміржол көлігі қызметкерлерінің қатарынан құқық қорғау бағытындағы қоғамдық құралымдарды тарту жөніндегі «азаматтарды қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға тартудың тәртібі, нысандары мен түрлері туралы қағидаларды бекіту туралы» ҚР ІІМ 2004 жылғы 27 қарашадағы №641 бұйрығын орындау болып табылады.

Алайда, жоғарыда аталған нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу кезінде Көліктегі ішкі істер органдары ерекшелігінің жекелеген мәселелері, атап айтқанда, қоғамдық тәртіпті сақтауға, қылмыстың алдын алуға, жолын кесуге және ашуға, оларды жасаған адамдарды іздестіруге және ұстауға белсенді жәрдемдесетін азаматтарды көтермелеу мәселелеріне қатысты ескерілмегенін атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2004 жылғы 27 қарашадағы №641 бұйрығымен бекітілген қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға азаматтарды тартудың тәртібі, нысандары мен түрлері туралы қағидаларға сәйкес ішкі істер органдарының ұсынысы бойынша қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын азаматтарды көтермелеу мәселелерін тиісті жергілікті атқарушы органның шешімімен құрылатын комиссия қарайды.

ҚР Бюджет Кодексінің ережесіне сәйкес көлік полициясы бөлімшелері үшін «облыстық, қалалық, аудандық бюджеттердің шығыстары, онда жергілікті бюджеттен облыс, қала, аудан аумағында қоғамдық тәртіпті қорғауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге шығыстар көзделген және т.б.» Кодекстің баптарында көрсетілген шектеулерге байланысты қолданылмайды.

Мәселенің өзектілігі азаматтар бастапқы кезеңде қоғамдық тәртіпті қорғауға қатысуға белсенді ниет білдіретіндігінде, бірақ материалдық ынталандыру шараларының болмауы қолда бар әлеуетті толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Заңнамалық бастама тәртібімен ҚР Бюджет кодексіне ҚР ІІМ арқылы өзгерістер енгізу орынды деп санаймыз, онда «облыс аумағында» деген

сөздердің орнына «Ішкі істер органдары жедел қызмет көрсететін аумақта»деген сөздермен толықтырылсын.

Қазіргі уақытта Көліктегі ішкі істер органдарының қызметі олардың жұмысын ұйымдастыру ерекшелігін ескермей, аумақтық ЖКО-ға ұқсас бағаланады.

Осыған байланысты көлік органдарының қызметін бағалау және олардың ерекшеліктеріне сәйкес жұмыс нәтижелерін талдау критерийлері мен жүйесін әзірлеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гайдальцев В.С. Административно-правовое обеспечение безопасности на железнодорожном транспорте. – Минск: Таймс, 2016 – 26 с.

2 «Көліктегі ішкі істер органдарының патрульдік полициясы саптық бөлімшелерінің жолаушылар поездарын алып жүру жөніндегі Нұсқаулықты бекіту туралы»Қазақстан Республикасы ІІМ-нің 2009 жылғы 21 желтоқсандағы № 485 бұйрығы.

ҒТАМР 10.17.21

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қ.Р. Балабиев

З.ғ.д., профессор, Академик М. Сапарбаев институты, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасында жүргізіліп келе жатқан экономикалық, саяси және әкімшілік өзгерістер аясында мемлекеттік басқару ісін жүзеге асыратын маңызды құқықтық институт ретіндегі мемлекеттік қызметті жан-жақты зерттеу ғылым және тәжірибе үшін өміршең, өзекті мәселелер қатарына енеді. Мемлекеттік қызметтегі негізгі бағыт – бұл қызметшілердің жауаптылығы, себебі мемлекеттік қызметшілердің жауаптылығы және мемлекеттік қызметтің тиімділігі ажырамас мағынадағы бағыт. Осы орайда, мақалада мемлекеттік қызметшілердің тәртіптік жауаптылығының теориялық-әдіснамалық негізгі мәселелері, әкімшілік және тәртіптік жауаптылықтың ара-қатынасы қарастырылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, әкімшілік жауаптылық, тәртіптік жауаптылық, лауазымды тұлға, лауазымдық міндеттер.

Қазіргі таңдағы әлемдік деңгейдегі құндылықтар өзгерісінен, экономикалық дағдарысынан туындаған ішкі экономикалық және саяси қайшылықтарды жеңу үшін билік аппаратына деген халық тарапынан талаптар өсіп отыр. Мемлекеттің дамуындағы ең басты мәселе ретінде тиісті мемлекеттік құрылымдарды құру, жария билікті жүзеге асыру, азаматтар және мемлекет арасындағы қарым-қатынастың ықтималды түрлерін таңдау, түрлі реформаларды өткізу қарастырылуда. Осы орайда, президент ұсынған «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын осы бағыттың жалғасы түрінде қарастырып, жоғарғы технологиялар дәуіріндегі мемлекеттің қызметін ұйымдастырудың нысаны ретінде бағалауға болады.

Қазіргі таңдағы билік алдындағы басты мақсат – елдің сеніміне кіру, халықтың ынтасына бөлену. Ол мемлекеттік органдар халықтың мұң-мұқтажын дер кезінде танып, тиісті шаралар жүргізе білген кезде ғана жүзеге асырылады. Президент, мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында жоғарғы дайындыққа ие, кәсіби жас кадрларды қызметке тартуды алға қойып отыр. Қазіргі кезде мемлекеттік қызмет институты қалыптасып, құрылымдық реформаларды бастан кешірді дегенмен, күн тәртібінде оның тиімділігін арттыру мәселесі тұр.

Мемлекеттік басқару саласындағы іргелі мәселелердің бірі – мемлекеттік қызметшілердің жауаптылығы болып табылады. Жалпы теория түрінде жауаптылықтың үш түрі ажыратылады: саяси жауаптылық, заңды жауаптылық, қоғамдық-рухани жауаптылық.

Жауаптылықтың әрбір түрі мемлекеттік қызметшіге заңды жауаптылықтың түрлерімен бекітілетін құқық нормаларымен қарастырылған тиісті құқықтық санкцияларды қолдану барысында іске асырылады. Мемлекеттік қызметшілердің заңды жауаптылығының аясында әкімшілік және тәртіптік жауаптылық түрлері айрықшаланады [1, 120 б.].

Әкімшілік құқық саласының ғалымдары мемлекеттік қызметтік қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын әкімшілік құқықтың бөлімі түрінде қарастыруды алға тартады. Себебі, мемлекеттік органдардың құзыретін жүзеге асыруға қатысты жария-қызметтік қатынастарды реттейтін және мемлекеттік қызметтің ұйымдастырылуы мен негізгі бағыттарын зерделейтін жеке ғылым ретіндегі қызметтік құқық әкімшілік құқықтың шеңберінен шығады.

Әкімшілік құқық – өкілетті атқарушы органдардың әкімшілік құқықтың материалдық нормаларының санкцияларын іске асыру бойынша қызметі. Осы орайда, мемлекеттік қызметшілердің әкімшілік жауаптылығы – әкімшілік-құқықтық санкциялардың іске асырылуы және мемлекеттік қызметшілерге әкімшілік жаза қолдану ерекшеліктері.

Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі әкімшілік жауаптылық – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған мемлекеттік қызметшіге әкімшілік юрисдикцияның уәкілетті субъектілерімен қолданылатын әкімшілік-құқықтық санкцияларды білдіретін әкімшілік-құқықтық қатынастар. Әкімшілік жауаптылық – әкімшілік құқық бұзушылықтары үшін белгіленетін мемлекеттік-биіктік сипаттағы заңды жауаптылықтың бір түрі.

Әкімшілік жауаптылық Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінде көзделген іс-әрекеттерден туындайды. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 30-бабына сәйкес «Лауазымды адам өз қызметтік міндеттерін орындамауына немесе тиісінше орындамауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасалған жағдайда әкімшілік жауаптылыққа тартылады» [2].

Зерттеушілердің тұжырымдарына сәйкес «мемлекеттік қызметшілердің тәртіптік жауаптылығының айрықша әкімшілік-құқықтық сипаты бар және әкімшілік жауаптылықпен қатар, тәртіптік әкімшілік жауаптылық шеңберінде ғана қарастырылады» [3, 35 б.]. Себебі, мемлекеттік қызмет – бұл әкімшілік құқық институтына жатады және мемлекеттің функцияларын атқару міндеті қойылған мемлекеттік қызметші әкімшілік құқық субъекті болып табылады.

Мемлекеттік қызметшілердің тәртіптік жауаптылығы – әкімшілік құқықтық сипаты бар заңды жауаптылықтың түрі, тәртіптік мәжбүрлеудің шаралары, мемлекеттік-қызметтік құқық қатынастарында қолданылатын тәртіптік жаза ретінде қарастырамыз.

Мемлекеттік-қызметтік қатынастарды реттеуші нормалардың басым бөлігі әкімшілік құқыққа тән және мемлекеттік қызметтің әкімшілік-құқықтық сипаты басым болғандығына қарамастан мемлекеттік қызмет институтын, әкімшілік құқықпен қатар, конституциялық, қаржы, еңбек, қылмыстық, халықаралық құқық шеңберлерінің нормаларын қамтитындығы сөзсіз. Атап айтқанда, «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңның 2-бабына сәйкес «Мемлекеттік қызметтің құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, осы Заң, Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілері құрайды» және «Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта осы Заңда көзделгеннен өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың қағидалары қолданылады», деп бекітілген [4].

Құқық теориясында тәртіптік жауаптылық, заңды жауаптылық ұғымымен тығыз байланыста және тұлғаның еңбек, қызметтік, лауазымдық міндеттерін тиісінше орындамағаны үшін жауаптылығы. Алексеев С.С. заңды жауапкершілікті қоғамда туындайтын мәселелерді шешудегі құқықтық мүмкіндіктерретінде қарастыра отырып [5, 160 б.], жауапкершілікті құқық бұзушылық үшін кінәлі деп танылған тұлғаға қатысты мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану деп анықтайды.

Мемлекеттік қызмет туралы заңнамада «Мемлекеттік қызметшілер өздерінің қызметтік міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес азаматтық-құқықтық,

тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық жауаптылықта болады», – деп айқындалған [4].

Тәртіптік жауаптылық төмендегідей түрлер бойынша ажыратылады:

– ішкі еңбек ережелеріне сәйкес;

– бағыныстылық деңгейіне сәйкес;

– салалық деңгейдегі тәртіптік жарғы және ережелерге сәйкес.

Мемлекеттік қызметшілердің тәртіптік жауаптылығының маңызы оның функциялары арқылы көрініс табады. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі бойынша «Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің моральдық-әдептілік бейнесіне жоғары талаптар қояды» [6]. Осы орайда, тәртіптік жауаптылық функцияларын – мемлекеттік қызметшілердің іс әрекеттері мен мінез-құлықтары, моральдық тұрғыдағы бейнелеріне тәртіптік жауаптылықтың ықпалы ретінде қарастырамыз.

Мемлекеттік қызмет туралы Заңның 44-бабының 2-тармағына сәйкес «Теріс себептермен қызметтен шығаруға алып келетін тәртіптік теріс қылық жасаған адамдарды өз еркімен қызметтен шығару, адамдарды мемлекеттік әкімшілік лауазымдарға құқыққа сыйымсыз тағайындау және (немесе) мемлекеттік әкімшілік лауазымдардан адамдарды құқыққа сыйымсыз босату, мемлекеттік әкімшілік қызметшілерге тәртіптік жазаларды құқыққа сыйымсыз қолдану, тест тапсырмаларының және өзге де конкурстық сұрақтардың мазмұнын жария ету, мүдделер қақтығысын болғызбау және реттеу жөніндегі шараларды қасақана қабылдамау, бағынысты мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу жөніндегі лауазымдық міндеттерді орындамау немесе тиісінше орындамау да тәртіптік теріс қылықтар деп танылады» [4].

Мемлекеттік қызметшінің өз қызметтік міндеттерін бұзуынан түрлі құқықтық салдарлар туындайды. Тәртіптік теріс қылық түрлерінен мемлекеттік қызметшінің заңды тұрғыдағы жауапкершілігі айқындалады. Атап айтқанда, қылмыстық жауаптылық негізі – қылмыс, әкімшілік құқық бұзушылықтар, тәртіптік теріс қылықтар, материалдық – мүліктік құқық бұзушылықтар.

Сонымен қатар, тәртіптік теріс қылықтардың ішіндегі ең маңызды буыны – бұл мемлекеттік қызметшілердің эткалық мінез-құлығы, моральдық бет-бейнесі, әдеп үлгілері. Мәселенің екіұшты астарын айтып өту қажет, біріншіден, мемлекеттік қызметшінің жеке өмірі арқылы қоғамда дау туғызатын жағдайлар орын алмауы керек, бұл биліктің халық алдындағы беделіне нұқсан келтіруі сөзсіз, екіншіден, мемлекеттік қызметшінің жеке өмірін қатаң бақылауда ұстау қызметшінің конституциялық құқықтарының мәселелерін туғызуы мүмкін. Осы орайда, мемлекеттік қызметшілердің моральдық – әдептілік мәселесіне мемлекет тарапынан жоғары талаптар қойылып, ол әдеп кодексімен реттеледі.

Әкімшілік құқығында тәртіптік теріс қылықтың қол сұғушылық объектісін, объективті жақтарын, субъектісін және субъективті жақтарын сипаттайтын белгілері қамтылған кезде ғана тәртіптік теріс қылық ретінде

саналады [7]. Келтірілген элементтер қамтылмаған жағдайда іс-әрекет құқық бұзушылық ретінде жіктелмейді және тұлға тәртіптік жауаптылыққа тартылмайды.

Мемлекеттік қызметтегі тәртіптік жауаптылық шеңберіндегі тәртіптік теріс қылық объектісі ретінде қандай да мемлекеттік қызметті іске асыру барысында қалыптасатын қоғамдық қатынастарды қарастырамыз, ол мәселе заң әдебиеттерінде мемлекеттік тәртіптің және оның жекелеген түрлерін бұзумен сипатталады. Яғни, мемлекеттік қызметшінің тәртіптік теріс қылығының объектісі арқылы басқа құқық бұзушылықтармен ара жігін ажыратуға мүмкіндік аламыз.

Тәртіптік құқық қатынастарының тараптары ретіндегі мемлекеттік қызметшілерге ерекше құқық субъектілігі тән. Тәртіптік қызметтік құқық қатынастарының объектісі – мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлқы, іс-әрекеті, қызметтік тәртіптің деңгейі. Ғылыми әдебиеттерде тәртіптік теріс қылық объектілерінің үш түрі қарастырылады: туынды, түрі және тікелей объектісі. Тәртіптік теріс қылық субъектілері – мемлекеттік қызметшілер, мемлекеттік және жергілікті өзін өзі басқару органдары, олардың лауазымды тұлғалары болып табылады.

Мемлекеттік қызметшінің тәртіптік теріс қылықтарының объективті жағы қызметшінің мінез-құлқын сипаттайтын элементтер арқылы қалыптасады. Тәртіптік теріс қылықтар басқа да құқық бұзушылықтар сияқты осы қылықтарды жасайтын адамдардың іс әрекеті болып табылады. Мемлекеттік қызметшінің тәртіптік теріс қылығының объективті жағының негізгі элементтеріне:

– қызметшінің құқыққа қарсы іс әрекеті;

– жұмыс берушіге, қоғамға, мемлекетке нұқсан келтіру;

– құқыққа қарсы іс-әрекет пен зиянның арасындағы салдарлы байланыстың болуы жатады.

Тәртіптік теріс қылықтың субъективті жағына тәртіпті бұзушының кінәсі кіреді. Кінәнің болуы мемлекеттік қызметшіні тәртіптік жауапкершілікке тартудың алғышарты болып табылады.

Қызметтік тәртіптің құқықтық институтының нормалары арқылы мемлекеттік органның қызметтік тәртібі және лауазымдық регламенті, мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлықтарын бағалау межелері бекітіледі.

Ғылыми әдебиеттерде мемлекеттік қызметшілердің теріс қылықтарын жіктеудің түрлі әдістері қарастырылады. С.А. Шушпанов төмендегідей жіктеу әдістерін ұсынады:

– лауазымдық теріс қылық азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзуға әкеліп соқтыратын іс-әрекеттер;

– лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану;

– мемлекеттік қызметшілер үшін бекітілген шектеулерді сақтамау;

– мемлекеттік қызметшінің ар-намысын және беделін түсіретін теріс қылықтар [8, 14 б.].

Алғашқы посткеңестік кеңістік елдерінің ішінен Қазақстан Рсепубликасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 152 Жарлығымен «Мемлекеттік қызметшілерге тәртіптік жаза қолдану қағидалары» бекітілген. Қағидада тәртіптік теріс қылық толығымен жіктеліп, оның ережелері төмендегідей мәселелерді қамтиды:

– мемлекеттік саяси қызметшілердің тәртіптік жауаптылығы;

– тәртіптік жазалар қолдану тәртібі;

– мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің тәртіптік жауаптылығы;

– тәртіптік жазаларды қолдану негіздері мен жағдайлары;

– қызметтік тергеп-тексеру жүргізу тәртібі;

– тәртіптік комиссияны қалыптастыру және оның жұмыс тәртібі;

– тәртіптік жазаларды қолдану тәртібі;

– мемлекеттік әкімшілік қызметшілерді тәртіптік жауаптылыққа тарту кезіндегі олардың құқықтық кепілдіктері [9].

Жалпы, қызметтік тәртіпті үш негізде қарастыруға болады: қызметтік құқықтың принципі ретінде, қызметтік құқықтың дербес институты және мемлекеттік-қызметтік құқықтық қатынастардың элементі ретінде.

Тәртіптік жауаптылықты тудыратын қызметтік тәртіпті бұзудың көрінісі ретіндегі тәртіптік теріс қылықтар. Тараушаны қорытындылай келіп, мемлекеттік қызметшінің тәртіптік теріс қылығының төмендегідей сипаттарын анықтаймыз:

– тәртіптік теріс қылық ретінде мемлекеттік қызметшінің іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі, өзіне жүктелген қызметтік мәндеттері орындамауы немесе тиісті деңгейде атқармауы;

– жауаптылық мемлекеттік қызметшінің кінәсінен туындайды, яғни кінә тәртіптік теріс қылықтың міндетті сипаттамасы болып табылады.

Тәртіптік жаза – қызметтік тәртіпті бұзуға қарсы бағытталған тиімді құқықтық құрал ретіндегі тәртіптік жауаптылықтың негізгі санатына жатады. Заң ғылымында және тәжірибесінде тәртіптік жаза ұғымы, тәртіптік теріс қылықтың құқықтық салдары ретінде, тәртіптік жауаптылықты іске асыру нысаны ретінде, тәртіптік теріс қылық жасаған тұлғаға ықпал етуші тәртіптік құқықтық шара ретінде, кінәлі тұлғаны жазалау құралы ретінде қарастырылады.

Тәртіптік жазаны мемлекеттік қызметшінің қызмет заңының нормалары бойынша өзіне жүктелген лауазымдық міндеттер мен шектеулерді тиісінше атқармауы деп танимыз. Заңнама бойынша «мемлекеттік қызметшінің өзіне жүктелген қызметтік міндеттерін орындамауы, лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдалануы, қызметтік тәртіп пен қызметтік әдепті бұзуы, сол сияқты Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген, мемлекеттік қызметте болуға байланысты шектеулерді сақтамағаны үшін мемлекеттік саяси қызметшіге тәртіптік жаза қолданылады», деп анықталған [9].

Тәртіптік жазаның өзіндік ерекшеліктеріне төмендегілерді кіргіземіз:

– тәртіптік – құқықтық мәжбүрлеу шараларының түрі;

– қызметтік тәртіпті сақтаудың тиімді құралы;

– тәртіптік жазаны уәкілетті тұлға қолданады;
– тәртіптік жаза санкциялардың түріне кіреді;
– тәртіптік жазалауды тудырады;
– басты мақсаты мемлекеттік қызмет жүйесінде құқық бұзушылықтардың алдын алу.

Тәртіптік жаза тікелей қызметтік бағыныстылық тәртібі бойынша қолданылады және заңнамаға сәйкес «Тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін мемлекеттік қызметшілерге мынадай жаза түрлері қолданылады:

1) ескерту;
2) сөгіс;
3) қатаң сөгіс;
4) қызметке толық сәйкес еместігі туралы ескерту немесе мемлекеттік лауазымын төмендету;
5) атқаратын мемлекеттік лауазымынан шығару.

Қазақстан Республикасының заңдарында өзге де жаза түрлері белгіленуі мүмкін және қызметіне толық сәйкес еместігі туралы ескерту түріндегі тәртіптік жаза мемлекеттік лауазымын төмендету түріндегі тәртіптік жазаны қолдану мүмкін болмаған кезде қолданылады [4].

Тәртіптік жазаның түрін айқындаған кезде:

1) теріс қылықтың мазмұны мен сипаты;
2) теріс қылық жасалған кездегі мән-жай (орны, уақыты, әдісі және оны жасаудың өзге де мән-жайлары), мемлекеттік әкімшілік қызметшінің кінәсі;
3) жасалған теріс қылық әкеп соққан немесе әкелуі мүмкін келеңсіз зардаптар;
4) оны жасаған адамның бұрынғы мінез-құлқы;
5) тиісті қызмет саласындағы жұмыс тәжірибесі;
6) мемлекеттік әкімшілік қызметшінің жеке басын сипаттайтын өзге де мән-жайлар жинақталып, есепке алынады [9].

Мемлекеттік билік органдарындағы қызметшілер – маңызды саяси шешім қабылдайтын қоғамның озық азаматтары. Ұлттың қауіпсіздігі де сол азаматтардың қолында. Сондықтан бұл тұлғалар қабылдаған шешімдері үшін болашақ ұрпақ алдында, халқы үшін жанын қиған ата-бабаларымыздың рухы алдында жауапты. Қазіргі әлемдік үрдістердің күрделі жағдайында сыртқы және ішкі қатерлерге қарсы тұру үшін ой-өрісі кең, білімді және зиялы азаматтар қажет. Ал мұндай тұлғаларды іріктеп, оларды тани біліп, даралап, билікке араласуына, халықтың қамын ойлауына мүмкіндік беретін біздің қоғамымыз, мемлекеттің әрбір азаматы.

Қазақстан Республикасының әрбір азаматы – бұл қоғамның негізгі қозғаушы күші, сондықтан саяси бағыттағы, экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістерді жетілдіруде қоғам құрылымдарын жаңғырту ісіне белсене араласуымыз аса маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Балабиев Қ.Р. Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметтің әкімшілік-құқықтық реттелуі: қалыптасуы және даму перспективалары. – Алматы: Nurpress, 2021. – 192 б.

2 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235.

3 Добробаба М.Б. Служебно-деликтные дисциплинарные правоотношения (административно-правовое исследование). – Москва: Юрлитинформ, 2017. – 412 с.

4 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416.

5 Алексеев С.С. Теория права. – М.: Бек, 1995. – 311 с.

6 Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1500000153.

7 Махина С.Н. Административный процесс: проблемы теории, перспективы правового регулирования. – Воронеж, Изд-во ВГУ,1999. – 424 с.

8 Шушпанов С.А. Должностной проступок как основание дисциплинарной ответственности государственного служащего: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.14. Саратов, 2002. – 25 с.

9 Мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 152 Жарлығы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1500000152.

ГРНТИ 10.77.91

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ СОСТАВОВ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИИ

К.У. Байжанова
К.ю.н., ассоциированный профессор, г. Алматы
Г.К. Сабырбаева
Ст. преп., магистр, КазНАИУ, г. Алматы

В данной статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы классификации составов уголовных правонарушении. В уголовном законе наряду с общим понятием преступления, в особенной части предусматриваются конкретные преступления, каждое из этих преступлений характеризуется своими объективными и субъективными признаками. Совокупность признаков, характеризующих конкретное общественное опасное деяние, как преступление в республике и составляет то, что в уголовном праве называется составом преступления. Рассмотрение теоретических основ классификации составов уголовных правонарушении всегда является одной из актуальных вопросов.

Ключевые слова: преступление, состав уголовных правонарушений, наказание, причинная связь, квалификации деяния, совокупность уголовных правонарушений.

Имеющиеся в Особенной части Уголовного кодекса составы уголовных правонарушении можно классифицировать по четырем основаниям:

1. по количеству обязательных признаков, относящихся к каждому элементу состава;
2. по субъекту преступления;
3. по приемам конструирования признаков составов;
4. по наличию или отсутствию дополнительных признаков одного и того же состава преступления.

Такая классификация помогает пониманию социальной сущности состава преступления, его отличия от смежных деяний, назначению наказаний.

Материальные и формальные составы уголовных правонарушении.

1. По количеству обязательных признаков, относящихся к объективной стороне преступления, все составы делятся на материальные и формальные. В ряде случаев наличие оконченного состава преступления уголовный закон связывает лишь с наступлением определенных указанных в законе последствий. Такие преступления имеются преступлениями с материальным

составом. К ним относятся убийства, кража, превышение служебных полномочий, нарушение равноправия граждан и многие другие.

Формальные составы сформулированы без указания конкретных последствий, преступление считается оконченным независимо после совершения общественно опасного деяния независимо от наступления определенных вредных последствий. Так захват заложника (ст. 261 ч.1 УК РК) является оконченным преступлением, хотя никаких вредных последствий еще и не наступило. Последствия в формальных составах лежат за пределами состава преступления и не являются обязательным его признаком. Хотя в реальной действительности любые преступления всегда влекут за собой вредные изменения в охраняемых уголовным законом объектах. Законодатель прибегает к конструкции формальных составов преступлений ввиду невозможности конкретного определения характера общественно опасных последствий или значительной трудности такого определения.

Формальные составы называются усеченными, когда момент окончания преступления законодателем переносится на более раннюю стадию его совершения. Так, состав ст. 302 организация либо содержание притонов сконструирован как организация либо содержание притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ. Следовательно, преступление считается оконченным с момента такой организации, т.е. стадия оконченного преступления перенесена фактически на стадию приготовления. Состав вымогательства (ст.194 УКРК) определяется как требование передачи чужого имущества под угрозой применения насилия и считается оконченным преступлением с момента требования, т.е. с момента покушения.

В зависимости от субъективной стороны преступления различают составы с умышленной и неосторожной виной. При этом формальные составы законодателем определяются, обычно, как преступления умышленные, а материальные составы умышленных преступлений обычно имеют составы с неосторожной формой вины, например, умышленное уничтожение или повреждение имущества – неосторожное уничтожение или повреждение имущества (ст.ст.203,204). Каждый состав преступления предполагает как обязательный признак умысел или неосторожность. Такие преступления называются преступлениями с одной формой вины. Но существуют такие преступления, которые могут быть совершены как умышленно, так и неосторожно. Например, ст.328 УК РК загрязнение вод предусматривает ответственность как при умышленной, так и при неосторожной вине.

О видах состава уголовных правонарушении. В уголовном законе наряду с общим понятием преступления, в особенной части предусматриваются конкретные преступления, каждое из этих преступлений характеризуется своими объективными и субъективными признаками. Совокупность признаков, характеризующих конкретное общественное опасное деяние, как преступление в республике и составляет то, что в уголовном праве называется составом преступления. Состав преступления – это законодательное описание, формулировка конкретного преступления. Так, например, составом

умышленного уничтожения или повреждения чужого имущества будет совокупность признаков, образующих данное преступление (ч. 1. ст. 202).

Таковыми будут:

1. наличие посягательства именно на чужое имущество;
2. умышленное уничтожение этого имущества;
3. совершение данного деяния лицом, достигшим 14-летнего возраста.

При отсутствии одного из этих признаков будет отсутствовать и данный состав преступления. Например, если будет совершено посягательство на указанную собственность, но не по осторожности, то в действиях виновного будет уже другой состав преступления, предусмотренный ст. 202 УК РК, поскольку отсутствует признак умышленности, требуемый ч. 1 ст. 202 УК РК.

Признаки каждого состава преступления называются не только в диспозициях статей Особенной части, но и в соответствии других статей Особенной части уголовного закона.

В диспозициях статей Особенной части называется часть признаков того или иного состава преступления. Причем, в диспозициях дается перечень признаков, специфических для данного преступления, которые определяют индивидуальное лицо этого преступления, позволяют отграничить его от преступления. Признаки, общие для всех преступлений или для определенной группы преступлений, обычно называются в статьях общей части.

Каждое преступление в момент его совершения характеризуется многими признаками. Но не все они включается в состав преступления. В состав преступления включается тщательно отобранные «типические признаки». Типические признаки – это признаки, присущие всем преступлениям данного вида, которые в совокупности выражают их общественную опасность. Признаки не типические, а характерные лишь для индивидуального случая совершения преступления в состав преступления не включаются, они находятся за пределами состава и потому не имеют значения для квалификации.

Так, для квалификации кражи чужого имущества не имеет значение, имущество похищено, когда оно похищено.

Признаки типические – это обязательные признаки того или иного состава. Если отсутствует один из них, то будет отсутствовать и состав преступления, где он обязателен. Так, при краже имущества, типичным будет способ совершения преступления – тайное похищение. Если изъятие имущества будет произведено, по иным, например, открытым способом, состава кражи уже не будет. Состав преступления может быть предусмотрен одной статьей, одной уголовно-правовой нормой (ст. 188).

В статьях Особенной части обычно содержатся составы оконченных преступлений или совершенных непосредственно исполнителем. Когда налицо предварительная преступная деятельность соучастника, то в действиях лица имеются не признаки того или иного состава преступления. Например, при покушении на убийство нет последствия – смерти человека. Однако отсутствие в этих случаях в действиях виновных всех признаков преступления, названных

в статьях особенной части, еще не указывает на отсутствие в их действиях состава преступления.

В этом случае состав преступления также имеется, но он констатируется путем указания на признаки не только в статье особенной части, но и в соответствующих статьях общей части.

Каждое преступление характеризуется своими спецификационными признаками, описанными в законе, т.е. состав преступления. Значит, состав преступления – это не преступное деяние, а лишь описание формы его. Он является законодательной характеристикой конкретного преступления, юридическим понятием об отдельном, конкретном преступлении. Если в понятии преступления названы общественная опасность и противоправность – признаки, общие для всех преступлений, то в составе преступления имеются в виду обязательные признаки конкретного преступления, в совокупности выражающего общественную опасность деяния. Общественная опасность является признаком преступления, а не состава преступления. Необходимые признаки состава преступления – это такие признаки, которые есть в каждом составе преступления. Отсутствие одного из этих признаков свидетельствует об отсутствии состава преступления вообще. К таким признакам относятся: объект преступления, действие или бездействие, форма вины, вменяемость лица и достижение им определенного возраста.

Факультативные признаки состава преступления – это признаки, которые используются законодателем при обрисовке не всех, а отдельных составов преступления. К факультативным признакам относятся: место, время, способ совершения преступления, последствия преступления, причинная связь.

Если факультативный признак называется в том или ином составе, то он по своему значению становится признаком обязательным, необходимым для этого состава преступления.

Так, например, при описании грабежа важен способ – открытое похищение – обязательный признак. Когда факультативный признак в состав не входит, то он не влияет на квалификацию и учитывается при определении уголовно – правовых мер.

Так, для квалификации подделки документов не имеет значения, каким способом, с какой целью она совершена.

Состав преступления понятие родовое, как всякое родовое понятие состав преступления может распадаться и распадается на отдельные виды. Для правильной квалификации преступлений, их правовой оценки имеет значение классификация составов преступления, то есть, разбивка их на отдельные группы по определенному общему признаку, присущему той или иной группе.

В науке уголовного права такими признаками признаются:

– степень общественной опасности деяния;

– способ описания состава преступления;

– конструкция состава преступления.

В зависимости от обстоятельств, характеризующих общественную опасность преступления, составы преступлений подразделяются на основные,

составы преступлений с отягчающими обстоятельствами и составы преступлений со смягчающими обстоятельствами.

Основной состав преступления – это состав, который содержит основные, постоянные признаки деяния определенного вида. Так, основной состав кражи содержится в первой части статьи 188 УК, где называются признаки, присущие любой краже, тайному похищению чужого имущества граждан, если в основном составе не указываются какие-либо смягчающие обстоятельства.

Если в составе преступления помимо основных признаков деяния данного вида, указываются еще и смягчающие обстоятельства, то какой состав преступления называется составом преступления со смягчающими обстоятельствами. Примером такого состава преступления является состав, предусмотренный ст. 99 УК (убийство, совершенное в состоянии сильного эффекта).

Состав преступления, в котором наряду с основными признаками названы отягчающие обстоятельства называют квалифицированными составами, т.е. составом с отягчающими обстоятельствами, делающими деяние более опасными.

Именно такой состав преступления содержит в ч.2 ст. 188 УК, где в качестве отягчающих обстоятельств кражи названы: неоднократность, предварительный сговор.

В законе не все виды преступлений подразделяются на указанные виды составов. В зависимости от способа описания состава различают простой состав преступления и сложный.

Простой состав преступления – это такой состав, в котором нет усложнения какого-либо элемента состава. В нем дана характеристика одного деяния, посягающего на один объект преступления. Усложнение субъективной стороны имеется в составе преступления, предусмотренного ч. 3. Ст. 106 УК. Этот состав предполагает две разные формы вины: к действию (тяжкому телесному повреждению) – умысел, а к последствиям (смерти) – неосторожность.

Важное практическое значение имеет деление составов преступлений по их конструкции. По этому критерию различаются формальные составы преступления, где последствия деяния включены в состав преступления, называются материальными составами преступления. Преступления с такими составами считаются оконченными, когда не только совершено действие или бездействие, но не наступили последствия, предусмотренные законом.

Таков, в частности, состав злоупотребления властью или служебным положением. Формальные составы преступлений – это такие составы, где последствия не являются их необходимыми признаками. Преступления с такими составами признаются оконченными, когда на лицо само деяние независимо от последствий.

К формальным составам относятся, например, составы дачи взятки (ст. 367 УК), служебного подлога (ст. 369 УК).

Дача взятки считается оконченной тогда, когда имеет место факт дачи взятки в любой форме, независимо от каких-либо последствий.

Иногда законодатель в момент окончания преступления переносится на одну из стадий предварительной преступной деятельности.

При подобной конструкции, составы преступлений называются усеченными. Усеченным, например, будет состав посягательства на жизнь работника полиции (ст. 380-1 УК) момент окончания данного преступления законодатель перенес на стадию покушения: оно будет оконченным не только когда наступила смерть указанных, но и когда на лицо покушение на их жизнь. Усеченным будет и состав бандитизма (ст. 268 УК). Это деяние законом признается уже тогда, когда банда организована.

Для надлежащего понимания и правильного применения важно отметить некоторые общие черты, характеризующие содержание и конструкцию составов в уголовном праве.

Заслуживают в этом плане внимания следующие вопросы:

1. составы общие и специальные.
2. смежные составы.
3. составы конкретизированные.
4. составы с изменившимся содержанием.

Составы общие и специальные. Практическое значение развлечения общих и специальных составов заключается в том, что всегда и без общих и специальных составов заключается при наличии двух норм, предусматривают: одна – родовой состав, квалифицировать преступное действие надлежит не по общей, а по специальной норме.

Специальный состав, так сказать, берет верх над родовым. Родовой состав, таким образом, как бы сохраняется в резерве для тех случаев, которые специальными составами не охватываются.

Принцип преимущественного значения специальной нормы перед общей сохраняет в полной мере свою силу и тогда, когда некоторые случаи соучастия и прикосновенности у преступления предусмотрены в качестве специальных составов.

Смежные составы. В системе уголовного законодательства может быть отмечено наличие довольно большого числа состава по конкретному содержанию и юридическим правилам весьма друг другу близких смежных составов. Таковы, например, бандитизм и групповой разбой, халатность и бесхозяйственность.

В отличие от составов родовых и специальных составов, смежные – это, по существу, различные составы, но составы близкие, родственные, вследствие близости отдельных элементов этих составов.

Недостаточно четкое разграничение этих составов не редко является источником судебных ошибок.

При рассмотрении некоторых смежных составов можно определить грани, лежащие между весьма сходными на первый взгляд, преступлениями.

Параллельно с отмеченным процессом конкретизации состава должен быть отмечен и процесс противоположного характера, процесс поглощения некоторых специальных составов более общего значения. Например: А. наносит словесное оскорбление В. И затем тут причиняет ему тяжкое телесное повреждение. А. будет отвечать за умышленное тяжкое преступление. Словесное оскорбление окажется фактически поглощенным более тяжким преступлением.

Само собой разумеется, что отмеченный процесс фактического поглощения состава может иметь место исключительно в случаях указанного типа, то есть в случаях, когда совершается тяжкое преступление и в связи с ним связанное, сравнительно явно малозначительное.

В особенности следует избегать подобного упрощенчества при квалификации должностное лицо злоупотребило властью, незаконно отпустив дефицитный товар, и за свои преступные действия получило взятку, оно подлежит ответственности по совокупности за злоупотребление властью и получение взятки.

Составы с изменившимся содержанием. Некоторые уголовно – правовые нормы не меняясь или мало меняясь в своем словесном выражении, получают в судебной практике новое значение: это – нормы, приспособленные к происшедшим в общественной жизни изменениям. Содержание соответствующих составов, поэтому изменилось.

По субъекту преступления различаются составы с общим и специальным субъектом. Например, субъектом убийства может быть любое вменяемое физическое лицо, достигшее 14 лет – значит это состав с общим субъектом, субъектом преднамеренного банкротства (ст. 238) – только руководитель, собственник предприятия или индивидуальный предприниматель – значит это состав со специальным субъектом.

По приемам конструирования составы можно подразделить на простые и сложные. Простые также подразделяются на терминологические, описательные и бланкетные, а сложные – на составы с двумя объектами, с двумя действиями, с двойной формой вины.

Простые терминологические составы не раскрывают значения, названного в законе деяния, справедливо полагая, что ему не может быть дано двойственное толкование на практике. Например, не раскрывается понятие похищение человека ст.125 УК РК.

Простые описательные составы – это такие, где указаны признаки, раскрывающие данное деяние, объединенные логическим союзом «и». Например, ст. 131 оскорбление определяется как унижение чести и достоинства другого лица, выраженное в неприличной форме. Если выделить признаки этого состава:

1. унижение чести и достоинства,

2. выраженное в неприличной форме, то оба эти признака можно объединить союзом «И» и в совокупности они дают уголовно-правовую оценку понятия оскорбление.

Простые бланкетные составы – также описательные составы, но в числе признаков, характеризующих объективную сторону, указывается не конкретное деяние, а нарушение установленных правил для определенной сферы деятельности. Наиболее типичным преступлением с бланкетным составом является нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств (ст.345 УК РК). При бланкетных составах невозможно решение вопроса об уголовной ответственности без обращения к другим нормативным актам.

Конструирование сложных составов преступлений предполагает описание признаков конкретных преступлений, но они объединяются не только союзом «и», но и разделительными «или», «либо». Например, ст.195 состав определяется как причинение имущественного ущерба собственнику или иному владельцу имущества путем обмана или злоупотребления доверием. Т.е. для наличия состава преступления по ст.195 достаточно наличия одного признака либо причинение имущественного вреда путем обмана, либо путем злоупотребления доверием.

К сложным составам относятся преступления с двумя объектами посягательства.

Для некоторых составов преступлений необходимо установить не одно, а два действия. Например, ст. 348 УК РК предполагает два действия: недоброкачественный ремонт транспортных средств и выпуск их в эксплуатацию с техническими неисправностями.

Существуют составы преступлений с субъективной стороной, для которой характерны 2 формы вины – двойной формой вины. Так для ст. 106 ч. 3 УК РК Умышленное причинение тяжкого вреда здоровья…., повлекшее по неосторожности смерть потерпевшего необходимо установить умысел по отношению к причинению тяжкого вреда здоровья и неосторожность по отношению к смерти потерпевшего.

Основным критерием классификации состава преступлений является степень их общественной опасности и связанный с ней размер наказания. С учетом этого все составы подразделяются на три вида: основной, со смягчающими обстоятельствами и квалифицированный (с отягчающими обстоятельствами). Обстоятельства смягчающие или отягчающие наказания даны в ст.ст. 53, 54 УК РК.

Состав со смягчающими обстоятельствами – это состав с такими обстоятельствами, которые являются основанием для законодательного значительного снижения размера наказания по сравнению с наказанием, установленным за совершение преступления, образующим основной состав. Например, за совершение убийства, вследствие превышения пределов необходимой обороны (ст. 102 УК РК) предусматривается наказание до 2-х лет ограничения свободы или лишением ее на тот же срок, что значительно ниже наказания за убийство (ч.1 ст. 99 УК РК) лишения свободы на срок от шести до 15 лет.

Квалифицированный состав – это состав преступления с отягчающими обстоятельствами, наличие которых влечет повышение наказания.

Классификация преступлений должна «способствовать глубокому пониманию юридической техники построения уголовно-правовых норм Особенной части Уголовному Кодекса».

Литература

1 Конституция Республики Казахстан. – Алматы, 2021.

2 Уголовный кодекс Республики Казахстан с изменениями и дополнениями на 2021.

3 Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. – Алматы: Баспа, 2000. – 792 с.

4 Каиржанов Е.И. Интересы трудящихся и уголовный закон. Проблемы объекта преступления. – Алма-Ата, 1973.

5 Каиржанов Е.И. Понятию объекта преступления. – Алма-Ата, 1973.

6 Каиржанов Е.И. Уголовное право. – Алматы, 1998.

7 Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть / Под ред. И.И. Рогова. – Алматы: Жети жаргы, 2003. – С. 304.

8 Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть / Под. Ред. Проф. И.И. Рогова. – Алматы: Жети жаргы, 2003. – С. 792.

9 Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. – Алматы, 1998, – 288 с.

10 Джекебаев У.С. Основные принципы уголовного права Республики Казахстан. – Алматы, 2001, – 256 с.

ГРНТИ 10.67.01

ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Б.С. Ашыралиева
К.ю.н., доцент, Университета международного бизнеса, г. Алматы
Г.Т. Ищанова
К.ю.н., доцент, Университета международного бизнеса, г. Алматы

Статья посвящена вопросам старения населения, приобретающим актуальность в большинстве стран мирового сообщества, включая и Казахстан. Авторами обращается внимание на необходимость учета вопросов старения населения в процессах разработки и внедрения государственной политики и подключение надлежащих механизмов содействия и защиты пожилого населения в содержание всех социальных и экономических программ.

Акцентируется внимание на необходимости учета указанных вопросов в процессе совершенствования национального законодательства в области защиты прав и интересов пожилых граждан.

Ключевые слова: старение населения, пожилые лица, социальная политика, правовое регулирование, социальная защита, демография, законодательство, международный договор.

Процессы старения населения для Республики Казахстан представляются относительно новыми.

Согласно национальным статистическим данным, по состоянию на начало 2021 года, население в возрасте 65 лет и старше в общей численности населения составило на начало 2021 года 7.4 % или 1 400 686 тысяч человек, что подтверждает то, что наша страна находится на пороге старения (для сравнения – на 2015 год доля такого контингента населения составляла 6,8 %) [1].

В настоящее время население Казахстана имеет следующее распределение по возрасту:

Диаграмма 1.

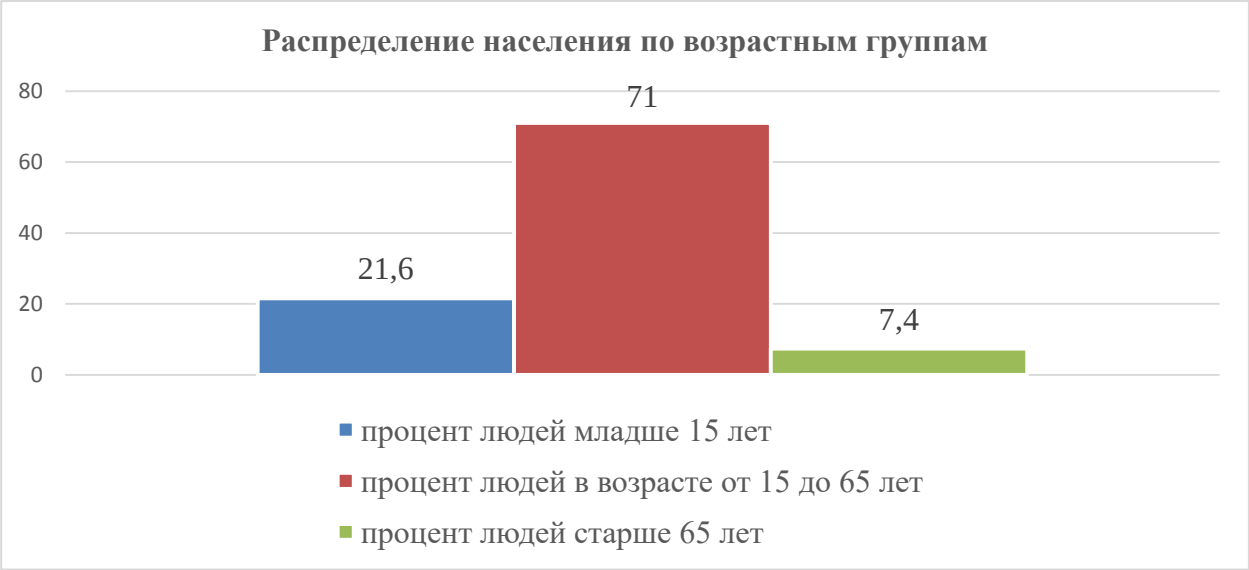

В абсолютных цифрах такое распределение выражается следующим образом:

1) 4 087 008 человек младше 15 лет (мужчин: 2 087 950 / женщин: 1 999 057);
2) 13 466 106 человек старше 14 и младше 65 лет (мужчин: 6 561 616 / женщин: 6 904 490);
3) 1 400 686 человек старше 64 лет (мужчин: 479 531 / женщин: 921 155) [1].

Для Казахстана коэффициент общей демографической нагрузки равен 40.8 %. Подобное значение представляется относительно низким. Оно служит подтверждением того, что численность трудоспособного населения более чем в два раза превышает численность населения нетрудоспособного возраста. Такое соотношение формирует пока еще относительно низкую социальную нагрузку для общества [2].

Но тем не менее, происходящие в Казахстане демографические изменения, связанные с тенденцией старения населения, предполагают необходимость учета вопросов старения населения в процессе разработки национальной политики и подключение надлежащих механизмов содействия и защиты пожилого населения в содержание всех социальных и экономических программ.

Процессы демографического старения, связанные с увеличением доли пожилых людей в общей численности населения – наблюдаются в большинстве стран мира.

Следует отметить, что Отделом народонаселения Департамента по экономическим и социальным вопросам ООН практически с момента его основания проводятся разработки вопросов демографического старения населения, производятся ретроспективные и перспективные расчеты численности и структуры населения старших возрастов на основе анализа

причин и следствий тенденции увеличения относительной и абсолютной численности пожилых людей.

Начиная с публикации ставшего уже историческим доклада 1956 года, посвященного в основном демографическому старению в промышленно развитых странах мира, специалисты ООН неизменно и последовательно привлекают внимание государств и всего международного сообщества к проблемам демографического старения, систематически осуществляя публикации докладов и подборок соответствующих статистических данных [3, с. 4].

В 2017 г. количество жителей планеты в возрасте 60 лет и старше достигло 962 млн человек, составив 13 % численности мирового населения. Количество людей пожилого возраста возрастает со скоростью 3 % в год.

При этом прогнозируется, что к 2050 г. группа людей пожилого возраста будет составлять четверть населения всех регионов, за исключением Африки. Глобальная численность лиц пожилого возраста, согласно разработанным прогнозам, достигнет примерно 1,4 млрд человек к 2030 г., 2,1 млрд – к 2050 г. и 3,1 млрд – к 2100 г. [3, с. 4].

Основные положения государственной политики в отношении пожилых людей закреплены в следующих законодательных актах:

1. Конституции Республики Казахстан;
2. Кодексах Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения», «О браке (супружестве) и семье»;
3. Трудовом кодексе Республики Казахстан;
4. Законах Республики Казахстан «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», «О государственных социальных пособиях по инвалидности, по случаю потери кормильца и по возрасту в Республике Казахстан», «О специальном государственном пособии в Республике Казахстан», «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан», «О специальных социальных услугах», «О занятости населения», «О льготах и социальной защите участников, инвалидов Великой Отечественной войны и лиц, приравненных к ним», «Об общественных объединениях» и др.

При этом ключевой спецификой национального законодательства является то, что фактически в Казахстане не актуализируется возрастная дифференциация населения, за исключением детей и молодежи. Население распределяется по иным признакам и основаниям: заслуги перед государством, наличие детей, наличие занятости, трудоспособности, показатели финансового положения, проживание в определенных регионах и т.д.

Следовательно, пожилые люди могут, одновременно, относиться к пенсионерам, инвалидам, ветеранам Великой Отечественной войны, а также к наемным работникам. Соответственно база законодательства сформирована по указанным выше критериям. При этом перечень правовых актов, разработанных и направленных на реализацию прав, и свобод перечисленной категории граждан, достаточно широк [4].

Тем самым, в Республике Казахстан отсутствует единый нормативный правовой акт, охватывающий все вопросы социальной защиты пожилых лиц, включая престарелых граждан.

Кроме того, отсутствуют приоритеты по социальной защите пожилых людей в основных стратегических и программных документах.

Старение населения порождает множество проблем в обществе, зачастую сопровождаясь увеличением зависимости пожилых граждан от экономически и социально активного населения страны. Неудовлетворительное состояние здоровья, неустойчивое материальное положение, снижение конкурентоспособности на рынке труда в предпенсионном и пенсионном возрасте выступают чертами, характеризующими положение значительной части пожилого населения. Вследствие этого, многие из них в современных социально-экономических условиях ощущают свою неприспособленность и социальную невостребованность.

Демографическое старение влечет целый комплекс последствий для экономики, систем здравоохранения, социального обеспечения, социокультурных отношений, а также для положения самих пожилых людей. Исходя из этого, политика в области демографического старения должна быть неизменно в поле зрения органов государственного управления.

Основным международным документом в области старения является Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года [5].

Несмотря на значимость указанного документа, данный документ все же носит рекомендательный характер, а специализированный международный договор по правам пожилых людей в рамках мирового сообщества не был принят.

При этом в отношении других социально незащищенных групп населения были приняты специальные конвенции ООН: Конвенция о правах ребенка, Конвенция о правах инвалидов, Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин и т.д.

Законом Республики Казахстан от 21 июня 2013 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам пенсионного обеспечения» внесены изменения и дополнения в Трудовой кодекс РК в части недопущения расторжения трудового договора с работниками в возрасте от 55 лет и до достижения пенсионного возраста по основаниям сокращения численности или штата работников, а также несоответствия работника занимаемой должности или выполняемой работе вследствие недостаточной квалификации, без наличия положительного решения комиссии, созданной из равного числа представителей от работодателя и работников.

Поправками в Закон РК «О занятости населения» установлен запрет на размещение информации о вакансиях для приема на работу, содержащую требования дискриминационного характера в сфере труда. С 1 января 2015 года введены в действие новые Кодекс Республики Казахстан «Об

административных правонарушениях» (далее по тексту – КоАП) и Уголовный кодекс Республики Казахстан (далее по тексту – УК РК).

Новый КоАП предусматривает конкретизацию составов административных правонарушений и видов взысканий за нарушения трудового законодательства, что обеспечивает применение административных взысканий за каждый вид правонарушений с учетом характера и обстоятельств совершенного административного правонарушения.

В частности, статьей 90 КоАП, допущение работодателем дискриминации в сфере труда, выраженное в нарушении права работника на равную оплату за равный труд, размещение уполномоченным органом по вопросам занятости, физическим и юридическим лицом, оказывающим трудовое посредничество, а также работодателем информации о вакансиях для приема на работу, содержащей требования дискриминационного характера в сфере труда – влечет штраф [6].

В новом УК предусматривается значительное усиление ответственности за правонарушения в сфере труда. В частности, статьей 152 УК, незаконное прекращение трудового договора с работником либо неисполнение решения суда о восстановлении на работе, а равно иное нарушение трудового законодательства Республики Казахстан, повлекшее причинение существенного вреда правам и законным интересам гражданина, – наказываются привлечением к общественным работам на срок до двухсот сорока часов либо арестом на срок до семидесяти пяти суток, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до одного года или без такового [7].

Следует отметить, что, несмотря на осуществляемую политику в области обеспечения прав пожилых граждан, в национальном законодательстве не закреплены термины «старость», «старение», «пожилой возраст» и их определения.

Думается, что в контексте улучшения качества жизни пожилых лиц государству и обществу предстоит реализовать еще множество задач и целей. При этом центральные усилия государства в данной сфере необходимо концентрировать на следующих приоритетных направлениях:

1) защита доходов пожилых граждан в т.ч., посредством совершенствования пенсионного законодательства;

2) обеспечение доступной медицинской помощи, активного долголетия и безбарьерной среды обитания;

3) разработку научных подходов по решению проблем старения населения на основе данных науки геронтологии.

В заключение, следует констатировать, что эффективность государственной политики в области старения в значительной степени зависит от институциональной структуры, т. е. организационно-координирующей основы, которая служит основой для установления и проведения политики в отношении пожилых людей.

Литература

1 Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан https://stat.gov.kz.

2 Население Казахстана. https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan#population_2021.

3 Калабихина И., Красовская Н., Калмыкова Н. Демографическое старение в Республике Беларусь: Вызовы и новые возможности: Аналитический обзор. – Минск: Белсэнс, 2018. – 47 с.

4 Отчёт о выполнении региональной стратегии осуществления Мадридского Международного плана действий по проблемам старения в Республике Казахстан. KAZ_report старение населения.pdf.

5 Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_pro.shtml.

6 Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399.

7 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226.

ГРНТИ 10.01.07

ОБ ИСТОРИКО-ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ СУЩНОСТИ ПРИНЦИПОВ ПРАВА В КАЗАХСТАНСКОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКЕ

К.У. Байжанова
К.ю.н, ассоциированный профессор, г. Алматы
Ж.М. Нурмаханова, Б.Р. Рыскулбекова
Магистры, ст.преп., Казахский Национальный Аграрный Исследовательский Университет, г. Алматы

В данной статье рассматриваются историко-правовые основы сущности принципов права в казахстанской юридической науке. Принцип – это ведущее начало или закон данного явления, он тем самым признает

возможность и необходимость использования познанного в процессе общественной практики и в теории принципа для совершенствования тех или иных общественных отношений. Рассмотрение теоретических основ сущности принципов права в казахстанской юридической науке всегда является одной из актуальных вопросов.

Ключевые слова: принцип, правовые основы, презумпция невиновности, причинная связь, Конституция, принцип диспозитивности, принцип состязательности, сущность принципов права, функции права.

Слово «принцип» произошло от латинского слова «principium» и означает основу, начало. Понятие «принцип» наиболее часто используется в смысле основного исходного положения какой-либо теории, учения, науки, мировоззрения.

В философском энциклопедическом словаре дается его понимание в двух смыслах: в субъективном и объективном. В субъективном смысле – это основное положение, предпосылка, а в объективном – исходный пункт, первооснова, самое первое. Аристотель понимает принцип в объективном смысле как первую величину: то, исходя из чего нечто существует или будет существовать. Кант истолковывает принцип субъективно: он различает принципы конститутивные (только для эмпирического употребления) и регулятивные (только для трансцендентального или только для практического употребления) [1].

Принципы представляют собой некие основополагающие идеи. По выражению Х.А. Умарова – это основные «стержни», коренные теоретические положения, на которых базируется вся структура научного знания [2]. По мнению С.И. Братуся, «принцип – это ведущее начало, закон данного движения материи и общества, а также явлений, включенных в ту или иную форму движения. Из этого следует, что принцип – движущая сила или закон, относящийся именно к данной группе однородных социальных явлений» [3]. Подчеркивая, что принцип – это ведущее начало или закон данного явления, он тем самым признает возможность и необходимость использования познанного в процессе общественной практики и в теории принципа для совершенствования тех или иных общественных отношений. Как отмечает Б.В. Шейндлин, «в этом смысле можно говорить о научном принципе как руководящей идее, правильно отражающей существенные свойства общественных явлений и направляющей поведение людей в соответствии с объективной закономерностью исторического развития» [4]. Однако, С.Н. Братусь при этом указывает, что правовые принципы нельзя сводить только к идее в указанном смысле. Он указывает и на то, что есть широкие принципы, пронизывающие не одну, а несколько форм движения, не один вид, а несколько связанных между собою видов общественных отношений. Но и в таких случаях принцип преломляется через специфику данного вида общественных отношений и потому становится специфическим признаком данной группы социальных явлений [5].

Специфика принципа как элемента знания заключается в том, что он является по существу исходным положением данной теории. Именно из принципов теории дедуктивно выводятся другие ее положения: законы, следствия и т.д. Принципы – это категории высшей степени обобщенности. Они предельно абстрактны, и в этом их «сила», а не «слабость». Так как, во-первых, только дойдя до принципов можно глубже понять саму объективную действительность. Мышление, восходя от конкретного к абстрактному, не отходит... от истины, а подходит к ней... все научные (правильные, серьезные, не вздорные) абстракции отражают природу глубже, вернее, полнее. Во-вторых, сила принципов состоит в том, что они являются наиболее устойчивыми элементами юридического знания.

Принцип, обладает способностью концентрировать, связывать лежащие в его основе законы. Если закон отражает наличие существенной связи, то принцип на базе установленных фактов содержит утверждение, что данная связь должна существовать в силу природной или общественной необходимости. Тем самым для принципа характерен момент долженствования, в силу чего он получает возможность быть руководящим положением, которым люди руководствуются в их практической деятельности. Именно этим объясняется присущая им особая, наиболее жесткая нормативность.

Принцип, отражая общий закон, фиксируя существенное в процессе или явлении, выступает как определенный критерий, норма для принятия или отвержения того или иного положения. Тем самым он оказывает регулятивное воздействие на деятельность субъектов общественных отношений.

Сама категория «принцип» используется в правоведении для характеристики самых разных юридических явлений: принципов права, принципов правотворчества, принципов юридической ответственности, принципов правопорядка и т.п.

Известное высказывание Гельвеция – «знание принципов возмещает незнание некоторых фактов» – подтверждает важность изучения принципиальных, основополагающих начал любой деятельности.

Ученые-правоведы практически единодушны в общей характеристике принципов права, отмечая, что это объективно присущие праву качества. Принципы отражают закономерности общественной и государственной жизни и потому их содержание объективно. Вместе с тем они представляют собой волевой акт государства, продукт сознательного творчества законодателя и по форме юридического выражения субъективны. По сути, принципы – результат единства двух сторон – объективного и субъективного.

По меткому замечанию О.Ш. Цыбулевской: «Наука не «придумывает», а «открывает» заложенные в праве принципы, показывает их роль, значение, содержание и функционирование» [6]. Задачей науки является их выявление, обоснование, изучение и классификация.

Практически все ученые подчеркивают исключительную важность принципов права для права и юридической науки, и при этом они разное значение вкладывают в это понятие.

Так в советской правовой науке было принято разделять принципы права и правовые принципы. Наиболее распространенным определением принципов права в этот период было их понимание как исходных руководящих идей, лежащих в основе права и находящих свое осуществление не только в юридической форме, но и в тех общественных отношениях, которые она опосредует. Именно отсюда – столь распространенное деление на принципы права и правовые принципы. Под последними понимаются принципы правосознания, принципы общества, закрепленные в правовой форме и т.д. Стоит отметить, что принципы права – это общая категория, характерная для всего права целиком, своеобразным стержнем проходящая сквозь право и все его элементы, в число которых входит и правосознание. Поэтому считаю, что не корректно разделять принципы права и правовые принципы. С точки зрения правовой терминологии такое разделение тоже вряд ли оправдано.

Ряд ученых в качества аргумента для такого разделения предлагают применять свойство нормативности. Они отмечают, что необходимо различать – есть понятие «правовые принципы» – категория, не закрепленная в законе, и есть понятие «принципы права» – категория закрепленная в норме права. На мой взгляд, критерий нормативности здесь применить нельзя. Можно говорить о принципах права (закреплены в законе) и идеях-принципах (не закреплены в законе). В связи с вышеизложенным, я склонен рассматривать принципы права и правовые принципы как синонимы.

Еще одни ученые пытаются раскрыть понятие принципов права через категорию «объективные нормы». Как правило, считается, что объективные нормы изначально заложены в общественных отношениях, а законодателю остается лишь познать и выразить их. Сложность данного подхода заключается в том, что понимать под объективными нормами.

Поиск объективных норм, лежащих в основе права, ведется давно. И результаты этого поиска различны и противоречивы. Под ними понимают и божественные установления, и требования разумности и справедливости, и предписания разума, и «абстрактную идею долженствования» и т.п. Неоднозначность понимания «объективных норм» связана с тем, что, во-первых, их любое определение носит субъективный характер, и, во-вторых, в каждой правовой системе законодатель по-своему будет подходить к пониманию этих объективных норм. Поэтому в правоведении данное представление об «объективных нормах» широко критикуется.

Нельзя отождествлять принципы права с «истинными нормами». Проблема деления норм права на истинные и ложные («неистинные»), прежде всего в том, что не ясным остается критерий для такого разделения. В качестве него авторами предлагались идеологические конструкции, либо абстрактные категории, такие как прогресс. Заслуживает внимания и поддержки мнение ученых о том, что «к правовым нормам вовсе не применимы категории «истинности» и «ложности». Именно поэтому предлагаемое подразделение правовых норм столкнулось с обоснованными возражениями в правовой науке.

Также я согласен с точкой зрения, что принцип права не является элементом содержания права, не является он и «чертой» его формы. Принцип выступает по отношению к форме и содержанию права как самостоятельная категория, выраженная в идее, требовании, предъявляемом к праву данной социально-экономической формации. Структурные элементы права одинаковы во всех общественно-экономических формациях, а принципы права различны. А именно принципы придают качественную определенность праву данного общества.

Принципы права всегда отражают приоритеты государства, объективные закономерности имеющие место в обществе. В праве могут быть реализованы только такие идеи, которые не противоречат коренным интересам экономически и политически господствующих социальных сил. Поэтому неудивительной и логичной видится позиция А.М. Васильева и Ш.Н. Хропанюка, которые определяют принципы права как основные исходные положения, юридически закрепляющие объективные закономерности общественной жизни. Как к закономерностям к принципам права относится В.М. Сырых. По его мнению, принципы права являются разновидностью юридических закономерностей, так как они выступают идеологической, научно обоснованной формой отражения объективных законов [7].

Идеологический характер принципов права особо подчеркивался в советское время. «Принципы права, – пишет Г.А. Кригер, – ... это вытекающие из социально-экономической природы и закрепленные в праве идеологические и нравственные начала (руководящие идеи), направляющие регулятивную и охранительную функцию права и определяющие характер основания и объем государственного принуждения и иных мер воздействия, необходимых для обеспечения успешного развитии господствующих общественных отношений» [8]. Однако в юридической литературе последнего времени подчеркивается, что, давая определение принципов права и «открывая» заложенные в нем принципы, нужно исходить не из идеологических категорий, а из правовой материи. В тоже время общеизвестным является то, что право определяется выражением воли и интересами господствующих слоев общества. В советское время сразу рядом известных ученых (К.Г. Александровым, В.Б. Лазаревым, А.Ф. Шебановым и другими) была предложена формулировка принципов права как основополагающих руководящих положений, выражающих существующие общественные отношения и классовую сущность социалистического права и определяющих общую направленность и наиболее существенные черты правового регулирования социалистических общественных отношений. В.М. Семенов относится к принципам права как качественным особенностям, составляющим идейно-политические начала права и выражающие классовую направленность, конкретный социальный тип, специфические свойства права.

Литература

1 Быков В.М. Принципы уголовного процесса по Конституции РФ. – М.,

1993. – 176 с.

2 Вопленко Н.Н. Сущность, принципы и функции права. – Волгоград. Изд-во Волгоградского государственного университета. 1998. – 56 с.

3 Ефремов А.Ф. Принципы законности и проблема их реализации. – Тольятти: ТолПИ, 2000. – 298 с.

4 Ларин А.М. Презумпция невиновности. – М.: Наука, 1982. – 162 с.

5 Савицкий В.М. Презумпция невиновности. – М.: Норма, 1997. – 122 с.

6 Тараненко В.Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. – М., 1990. – 164 с.

7 Треушников М.К., Чешки 3. Основные принципы гражданского процесса. – М., 1991. – 144 с.

8 Шестакова С.Д. Состязательность уголовного процесса. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 220 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 06.61.01

АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ДАМЫТУДАҒЫ ӘРТАРАПТАНДЫРУ СТРАТЕГИЯСЫН БАҒАЛАУ

Ж.Қ. Калиева
Магистрант, С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада Қазақстанның ауылдық аймақтарындағы тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, тұрақты дамуын жетілдіруге бағытталған әртараптандыру стратегиясының рөлі, аумақтық жүйені әртараптандырудың негізгі бағыттары мен әдістері қарастырылады. Ауылдық аумақтарды тиімді дамыту аумақтық дамудың орнықтылығын қамтамасыз ететін ұйымдық-экономикалық тетіктің элементтерін, оның ішінде әртараптандыруды, аграрлық саясаттың басым бағыттары мен құралдарын негіздеуді талап етеді.

Түйін сөздер: әртараптандыру стратегиясы, ауыл экономикасы, бәсекелестік, еңбек ресурстары, тиімділік.

Нарық жағдайында ауылшаруашылық кәсіпорындарының жұмыс істеуі бәсекелестікті күшейтеді, бұл еңбек ресурстарының жұмыспен қамтылуының төмендеуіне, нәтижесінде табыстың, өмір сүру деңгейі мен сапасының төмендеуіне, еңбекке қабілетті халықтың ауылдық жерлерден кетуіне әкеледі. Жаппай жұмыссыздықтың алдын алу кәсіпкерлік қызметтің жаңа түрлерін дамытуға көмектеседі. Қазақстанның ауылдық аймақтарының экономикасын дамытудың маңызды бағыттарының бірі-дәстүрлі мамандандыру салаларын жаңа салалармен толықтыруды көздейтін әртараптандыру стратегиясы болып табылады.

Қазіргі уақытта стратегиялық менеджмент саласындағы мамандарда әртараптандыру стратегиясын түсінудің бірыңғай тәсілі жоқ. Бұл тұжырымдаманың көптеген анықтамалары бар. Олардың кейбіреулері ерекше назар аударуға лайық.

В.П. Сладкевич: «Әртараптандыру – бұл кәсіпорынның қаржылық тәуекелділігін азайту үшін әртүрлі тауар топтарына (нарықтарға, сатып алушылар тобына) күш салуы. Кәсіпорын бір нарыққа немесе өнім тобына тым тәуелді болмас үшін қолданылатын стратегия түрі [1].

Авторлар ұжымы (О.В. Иконникова, О.Д. Кононов, В.В. Гинтов, Н.В.Зыкова) ауыл шаруашылығы қызметін әртараптандыру деп жұмыс орындарын құруға және ауылдық жерлердегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды тұрақтандыруға бағытталған өнімдер мен қызметтердің жаңа

түрлерін игеруді түсінеді [2]. Яғни, бұл бүгінгі күннің объективті қажеттілігі болып табылатын дәстүрлі ауылшаруашылық қызмет түрлерінен асып кету.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, ауылдық жерлерде ауыл шаруашылығына жатпайтын қызметтің басым болуы барлық экономикалық дамыған елдерге тән және баламалы қызметтің кеңеюі ғана ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға және ауылдарды сақтауға ықпал ететін болады.

Ауылдық аумақтар әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және географиялық көрсеткіштер тұрғысынан маңызды ресурс болып табылады. Алайда, ауылдық аумақтардың негізгі проблемаларының бірі біркелкі емес даму болып табылады. Демек, ауыл экономикасын әртараптандыру бағыттарын әзірлеу кезінде кейбір аймақтардың экономикасы прогрессивті және тұрақты екенін, ал басқа аймақтар рецессия жағдайында болуы мүмкін екендігін ескеру қажет.

Осы проблемаларды шешу мақсатында дамыған да, дамушы да бірқатар елдерде ауыл экономикасының әртараптандырылған моделіне көшуді жүзеге асыру ұсынылады, бұл ауылдық жерлерде бар бірқатар проблемаларды, атап айтқанда, ауыл халқын жұмыспен қамту, ауылдық жерлерде өмір сүру сапасы мен деңгейін арттыру, ауылдық аумақтардың, сондай-ақ жақын орналасқан шағын қалалардың экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін шешуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада дамыған елдердің (Латын Америкасы, Оңтүстік Азия, Қытай) ауыл экономикасын әртараптандыру тәжірибесі, сондай-ақ ресейлік тәжірибе қарастырылады. Зерттеу материалдары ретінде шетелдік және отандық авторлардың жұмыстары пайдаланылды. Барлық елдерде әртараптандыру қажеттілігі, ең алдымен, ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуын және кіріс көздерін ұлғайту ниетімен байланысты, бірақ оны жүзеге асыру стратегиялары әртүрлі (Сурет 1).

Сурет 1. Ауыл экономикасын әртараптандыру стратегиясы.

Әртараптандырудың екі түрі бар [3]:

1. Қатысты ұйымның қазіргі қызмет салаларымен байланысты жаңа қызмет салаларын қалыптастыру. Ол үш нысанда бар: жеткізуде әртараптандыру, яғни ұйымға кіру ағындарын қамтамасыз ететін қызметті дамыту (мысалы, дайындамалар, жабдықтар өндіру және т.б.); ілгерілетуде әртараптандыру, яғни шығу ағындарымен байланысты қызметті дамыту (мысалы, көлік, жеткізу, жөндеу, қызмет көрсету); көлденең әртараптандыру, яғни алмастырушы тауарларды немесе өндірілетін қатарды толықтыратын тауарларды дамыту.

2. Қатысты емес – ұйым қызметінің қолданыстағы бағыттармен айқын байланысы жоқ жаңа салаларын қалыптастыру. Ұйымдардың жаһандық стратегиясы аясында әртараптандыру күрделі даму жолынан өтті – тауарлар жиынтығын басқарудан бастап елдер жиынтығын басқаруға дейін. Әрбір келесі кезең өндіріс мақсаттарына жетудегі қадам болды және кәсіпкерлік қызметті дамытудағы басымдықтардың өзгеруімен ерекшеленді.

Белгілі бір жағдайларға қойылған нақты мақсаттарды үш негізгі санатқа топтастыруға болады:

1. қолайлы тенденциялар жағдайында тепе-теңдікті реттеуге ықпал ететін өсу мақсаттары;

2. қолайсыз тенденциялар мен болжанбайтын құбылыстардан қорғауға арналған тұрақтандыру мақсаттары;

3. күтпеген оқиғалар болған жағдайда ұйымның позициясын нығайтуға арналған икемділік мақсаттары.

Әртараптандырудың әртүрлі нұсқаларына қатысты әртараптандыру стратегиясын қолданған кезде синергетикалық әсер алу критерийін қолдануға болады.

Ауыл шаруашылығына маманданған бірқатар елдерде ауыл экономикасын әртараптандыру аграрлық секторды дамыту есебінен жүзеге асырылды, бұл ретте жергілікті проблемаларды (топырақ эрозиясы) шешуге ерекше назар аударылған. Кейбір елдерде әртараптандырудың сәтті мысалы – бұл аймақтың жергілікті жағдайларын ескере отырып, жоғары өнімді дақылдарды өсіруге қайта бағдарлау болып табылады.

Қазақстанда халықты жұмыспен қамтудың салалық құрылымында үшінші сектор – яғни қызмет көрсету саласы басым, онда халықтың 59 %-ы жұмыс істейді, екінші орында қайталама сектор (жұмыспен қамтылған халықтың 27 % – ы), соңында жұмыспен қамтылған халықтың ең аз үлесі бар сектор (14 %) бастапқы сектор-ауыл шаруашылығы болып табылады.

2020 жылғы IV тоқсанда халықты жұмыспен қамту іріктемелі зерттеуінің қорытындысы бойынша, жұмыспен қамтылғандардың көп бөлігі өз қызметін сауда (16,3 %), ауыл шаруашылығында (13,6 %), білім беруде (12,7 %),өндірісте (12,4 %) сияқты экономикалық қызметтер түрлерінде жүзеге асырды [4].

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, тұрқты даму әртараптандырумен тығыз байланысты. Тұрақты даму тек прогрессивті-қайтарымды даму болуы мүмкін. Сонымен, бірінші кезеңде аумақтық жүйе «қоғам – экономика –

табиғат» триадасы аясында қоғамдық қатынастарды, экономикалық қызмет түрлерін, табиғатты пайдалану қатынастарын әртараптандыру арқылы өзінің әртүрлілігін арттырады. Әртараптандыруға кедергі келтірместен, әзірленген критерийлер негізінде әлеуметтік, экологиялық, экономикалық, құқықтық, саяси қатынастар көріністерінің алуан түрлілігіне қол жеткізу үшін ауылдық аумақтың мүмкіндіктерін кеңейте отырып, болып жатқан өзгерістердің сипатын бағалау, сондай-ақ пайдаланылып жатқан мүмкіндіктердің (ресурстардың) тиімділігін арттыру қажет. Яғни, «алуан түрлілік (әртараптандыру) арқылы орнықтылық» қағидаты «әлеует – ресурстар – нәтиже»тізбегіне интеграциялануы тиіс.

Кесте 1. Ауылдық аумақтарды дамытудағы әртараптандыру.

№	Стратегиялық шешімдер	Сипаттама
1	Дәстүрлі өндірістегі әртараптандыру, оны оңтайландыру	Егін шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларын дамыту үшін ұтымды пропорцияларды белгілеу
2	Бәсекеге қабілетті жаңа өнім түрлерін әзірлеу	Ауылдық жерлерде қайта өңдеу және тамақ индустриясының, бау-бақша, балық, ара шаруашылығының, шағын диірмендердің, мал сою пункттерінің, шұжық цехтарының, орман және ағаш өңдеу кәсіпорындарының өсуі
3	Өндірістік қызметтің жаңа бағыттарын құру	Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу, халықтық қолөнер және т.б.
4	Ауыл шаруашылығы емес қызмет түрлерін дамыту	Ауыл, аграрлық және экотуризм, халық кәсіпшілігі және кәсіпшілігі, ауыл халқына тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени қызмет көрсету, жабайы жемістер мен жидектерді, дәрілік өсімдіктер мен басқа да шикізатты дайындау және қайта өңдеу
5	Ресурстардың басқа түрлерін қалдықсыз және кешенді пайдалану	Ауыл шаруашылығында алынатын шикізат негізінде биоотын (энергия) өндірісі

Жоғарыдағы кестеде (Кесте 1) көрсетілген қызмет түрлері іс жүзінде ауыл шаруашылығы өндірісіне аралас,ауыл тұрғындарының қосымша кірістерін алуға ықпал етеді, ауылдағы өмір сапасын жақсартады [5]. Сонымен қатар, тағы бір маңызды сапа – осы бағыттардың бүкіл жиынтығының дамуы синергетикалық сипатқа иелілігі. Синергия әсерінің пайда болуы экономика тиімділігінің өсуіне алғышарттар жасайды, неғұрлым бәсекеге қабілетті

аумақты құруға ықпал етеді және оның бәсекелестерінің ешқайсысын қайталай алмайтын жалғыз артықшылығы болып табылады.

Ірі және орта ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өнеркәсіп, көлік, құрылыс, сервис, туризм салаларында өндірісті әртараптандыру үшін қажетті әлеуетке ие және сол арқылы жаңа нарықтарға шығу кедергілерін еңсеру мүмкіндігіне ие. Бұл АӨК-де жаңа институционалдық Нысандар-әртараптандырылған ауыл шаруашылығы ұйымдарын құру қажеттілігін куәландырады, бұл бірқатар себептер бойынша ауылдық аумақтардың қазіргі заманғы экономикасының берік іргетасын қалыптастыруы мүмкін [6]:

1. агроэкономика ресурстарын кешенді және тиімді пайдалану, ресурс беруді ұлғайту;
2. негізгі емес салаларда қажетті пайда алу арқылы негізгі қызметтен болған шығындарды жабу;
3. Жеке кәсіпкерлікті жандандыру, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңірлік және жергілікті нарықтарда өткізу проблемасын шешу;
4. еңбек ресурстарының жүктелуінің біркелкілігі, қызметкерлердің табыс деңгейін арттыру;
5. жаңа жұмыс орындарын құру және жұмыспен қамтуды арттыру, әлеуметтік жағдайлар мен ауыл халқына әлеуметтік қолдау көрсету кепілдігі;
6. әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға қаражат бағыттау;
7. дәстүрлі ауылдық өмір салтын сақтау;
8. қосалқы өндірістердің жұмысшылары ауыл халқының неғұрлым білімді және жалақысы жоғары топтарының өкілдері болып табылады және ауыл шаруашылығы мамандарымен және ауыл зиялыларымен бірге ауылда «орта тапты» құру үшін негіз бола алады.

Қазіргі уақытта ауылдық аумақтарды дамыту осы процестің тұжырымдамалық негіздерін құруға тырысатын көптеген мамандардың назарын аударады. Алайда, бұл теориялық құрылыстарды жүзеге асырудың практикалық нәтижелері әлі де алыс. Бұл жерде тек теориялардың жетілмегендігі ғана емес, сонымен қатар аумақтардың өздері оларды қабылдауға дайын еместігі де бар. Бұл тек қаржылық қиындықтармен ғана емес, ең алдымен аумақтарды дамытудың пилоттық жобаларын әзірлеу орталықтарының, аудандардағы жаңа өндірістік технологияларды игеру жөніндегі оқу алаңдарының, өндірістік және басқару салаларында даярланған мамандардың, қазіргі нарықтық жағдайларда шаруашылық жүргізу технологияларының, перспективалық жоспарлау бағдарламаларының болмауымен немесе жетіспеушілігімен түсіндіріледі. Бұл әсіресе еңбекке қабілетті халықтың ірі қалаларға кетуі күшейтілген аудандарда байқалады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің және аумақтарды басқарудың тиімділігін арттыру үшін инвестициялық қызметті жандандыруды және іске асыруды қамтамасыз ететін бірқатар инновацияларды енгізу қажет. Ең алдымен, белгілі бір аумақтың ресурстық әлеуетін бағалау және аумақтың нақты қауіптері мен әлеуетін, сондай-ақ оның үйлесімді дамуы үшін шешілуі қажет өзекті міндеттерді анықтау қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сладкевич В.П., Чернявский А.Д.Современный менеджмент (в схемах): Опорный конспект лекций. – К.: МАУП, 2003. – С.49

2 Оценка эффективности мероприятий по возрождению сельских территорий Архангельской области и перспектив их развития в условиях современной государственной политики / О.В. Иконникова, О.Д. Кононов, В.В. Гинтов, Н.В. Зыкова, – Архангельск: Институт управления, 2011. – 152 с.

3 Суглобов А.Е., Купреев В.В. Развитие методических основ оценки инновационной активности хозяйствующих субъектов / В сборнике: Экономическая наука – хозяйственной практике материалы сессий XIV Международной научно-практической конференции / Ответственный редактор Н.В. Исаев. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. – С. 73-79.

4 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Электронды ресурс: https://stat.gov.kz.

5 Адарина Р.Т., Сарбашев Э.Б. Диверсификация сельской экономики как фактор развития сельских территорий / Научный международный журнал «Мир науки, культуры, образования» / 2013. – С. 343-346.

6 Суглобов А.Е. Использование результатов экономического анализа для выявления перспектив развития социальной инфраструктуры сельских регионов // Экономический анализ: теория и практика. 2006. № 12. – С. 32-35.

ГРНТИ 06.81.12

МОТИВАЦИЯ ТРУДА ПЕРСОНАЛА НА ПРОМЫШЛЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

А.Ж. Мурзатаева, Д.С. Ахметов

Преподаватель, Колледж предпринимательства КИнЭУ, г. Костанай

В современном развитом мире каждое предприятие стремится достичь успеха в своей деятельности. Именно мотивация труда является одной из его составляющих. Этой теме посвящено немало научных трудов, приобретен многолетний опыт в практике нашей страны и за рубежом. Однако и сегодня эта проблема остается не менее актуальной. За последние годы наблюдается рост интереса к проблемам управления и мотивации персонала, появляются

более усовершенствованные методы, которые должны способствовать повышению результативности труда. Но не смотря на это, на современном этапе развития экономики Казахстана еще не сформирован слаженно действующий механизм эффективной мотивации труда. Пересмотреть систему мотивации и уделить большее внимание ее проблемам заставляют такие факторы, как спад производства, инертность в проведении структурной перестройки экономики и незаинтересованность персонала в результате труда. Проблема поиска эффективных мотивационных инструментов приобрела особую актуальность к персоналу казахстанских промышленных предприятий. Системы мотивации и стимулирования труда в промышленности представляют собой практически устаревшую систему, где в основе используется лишь материальный принцип стимулирования, который в свою очередь является несовершенным. На промышленных предприятиях работники не мотивированы к высокопромышленному труду, таким образом это снижает общий уровень конкурентоспособности предприятий.

Важным на пути к переменам является признание роли человека как личности, а не только как элемента производственных сил общества. Именно это позволяет правильно подойти к вопросу мотивации, как к основе роста эффективности в целом. Мотивационный механизм должен включать интересы работников, объединять их желания с целями предприятия, поощрять инициативу, повышать производительность труда. Для этого следует прибегнуть к системному подходу, который учел бы психологическую, социальную и экономическую природу объекта исследования. Анализ исследований и публикаций, в которых начато исследование проблемы. Вопросы, посвященные повышению мотивации труда, его методам и стимулированию нашли свое отражение в трудах отечественных экономистов: А.А. Богуцкого, В.Г. Воронковой, В.А. Шахматного и других. Целью статьи является анализ влияния внешних и внутренних факторов на построение мотивационного механизма предприятия. Исследование и определение эффективных методов мотивации труда, стимулирования персонала при современных условиях деятельности промышленных предприятий. Изложение основного материала исследования. От того, как понимает тот или иной человек свою трудовую деятельность и какими мотивами он руководствуется, имеет значение его отношение к труду. Мотивация в целом представляет собой процесс побуждения, стимулирования себя или других людей к целенаправленному поведению или выполнения определенных действий, направленных на достижение собственной цели или цели организации.

Изучение внутренних механизмов мотивации трудовой деятельности позволяет создать эффективную политику в области труда. Мотивационный механизм является основным средством, побуждающим людей к деятельности, и он должен строиться с учетом особенностей персонала, включающего в себя потребности, интересы, установки и ценностные ориентации работников. При разработке стратегии создания эффективного мотивационного механизма на предприятии следует, прежде всего, проанализировать влияние на персонал

элементов внешней и внутренней среды. Информация о внешней среде необходима для того, чтобы выявить внутренние возможности, потенциал, на который предприятие может рассчитывать в конкурентной борьбе для достижения целей. В ее состав следует отнести законы и учреждения государственного регулирования, трудовые ресурсы, потребителей, конкурентов, поставщиков и др. Влияние на мотивацию внутренних факторов играет не менее важную роль. К ее элементам входят все составляющие производства, все что касается персонала – структура, потенциал, квалификация, численность, также организация управления, финансы и учет. В первую очередь на факторы мотивации влияет персонал предприятия, поскольку он является главным объектом исследования. Анализируя структуру персонала и его потенциал по уровню образования, возрастным, демографическим особенностям, критериям, можно выявить потребности работников, а соответственно мотивы, побуждающие к труду, и определиться с политикой управления, чтобы удовлетворить эти потребности и добиться желаемой цели

Для повышения производительности работников в формировании мотивационного механизма следует учесть такие рекомендации:

1) необходимо сформировать цели работников предприятия и установить соответствующие показатели;

2) необходимо выбрать систему мотивации труда, разработать методическое и нормативное обеспечение с учетом специфики персонала;

3) совершенствовать организационную структуру управления коллективом и формировать в нем подразделения, которые взаимодействуют между собой;

4) классифицировать работы, анализировать численный состав персонала;

5) необходимо создать информационное и техническое обеспечение системы оплаты труда;

6) нужно изучать и обсуждать в коллективе систему мотивации труда.

Исходя из результатов анализа, учитывая все факторы, можно рассчитывать на положительный результат. Суть сегодняшней практики мотивирования работников, которая применяется в Украине, можно отразить в условной схеме соотношения факторов мотивации и зависящего от них роста производительности труда. Влияние факторов мотивации на рост производительности труда приведен в таблице 1. Как видно из таблицы 1, наиболее существенное влияние на производительность труда имеет именно внутренняя мотивация личности, которая способствует улучшению качества труда.

Таблица 1. Влияние факторов мотивации на производительность труда.

Фактор мотивации	**Рост продуктивности %**
Внутренняя мотивация	65-75
Высокий уровень образованности и	20-30

интеллекта	
Профессионально-квалификационный уровень	20-25
Условия труда	10-25
Дисциплина и отношение к труду	10-20
Совершенствование организации труда	15-35

На предприятиях, которые уделяют внимание личности своих работников, персонал имеет высокую степень лояльности, проявляет готовность к работе в сложных кризисных условиях, а также желание работать на пользу предприятия даже при наличии определенных проблем в его деятельности. При этом работники с высоким уровнем внутренней мотивации имеют значительный потенциал, высокий уровень оптимизма, энтузиазма, стремление к росту и могут рассматриваться как стратегический ресурс предприятия.

Как правило, в процессе найма персонала в предприятиях обращают внимание, прежде всего, на компетентность кандидатов, не анализируя при этом уровень их внутренней мотивации, связан с отношением человека к работе. При этом, само отношение к своей деятельности определяет мотивацию работника, которая в свою очередь влияет на его стремление к обучению, профессиональному развитию, а также к качественной работе. На практике необходимо применить механизмы сочетания мотивов и стимулов труда. Но важно различать стимулирующие и мотивационные механизмы поведения работников и администрации предприятий, осознавать важность их взаимодействия и взаимообогащения. Стимулирующее влияние на персонал направлено преимущественно на активизацию функционирования работников предприятия, а мотивирующее влияние на активизацию профессионально-личностного развития персонала.

На промышленном предприятие можно сформулировать ряд правил эффективной мотивации персонала: неожиданные, непредсказуемые, нерегулярные премии, которые мотивируют гораздо эффективнее чем ожидаемые. Важно заметить, что между проделанной работой и вознаграждением не должен быть большой промежуток времени.

Типичными являются следующие стимулы: повышение в должности, расширение полномочий, признание, устная благодарность руководителя в присутствии коллег, возможность страхования здоровья, оплата медицинских услуг, внеочередной оплачиваемый отпуск, гарантия сохранения рабочего места, займы со сниженной ставкой на обучение или приобретение жилья, оплата расходов на ремонт авто и др. Также действенным методом может быть применение индивидуального пакета стимулов, ориентированного на конкретного работника:

1. Наказание как средство мотивации работников. Основная цель наказания-недопущение действий, которые могут навредить предприятию, барьер, который не позволит человеку повторить такие действия в будущем и станет примером для всего коллектива. Материальное же наказание допустимо

только тогда, когда действиями работника причинен прямой материальный ущерб, в противном случае бывает достаточно разговора руководителя с подчиненным.

2. Денежные выплаты за выполнение поставленных целей.

3. Выплаты к заработной плате для стимулирования здорового образа жизни.

4. Социальная политика организации также является очень важным инструментом экономического стимулирования. Во-первых, на предприятии реализуются льготы и гарантии в рамках социальной защиты работников, во-вторых, организация предоставляет своему персоналу и членам их семей дополнительные льготы, относящиеся к элементам материального стимулирования, за счет выделенных на такие цели средств из фондов социального развития предприятия. Такая политика способствует сокращению текучести кадров, привлечению и сохранению квалифицированной рабочей силы. Благодаря отечественному и зарубежному опыту проведения социальной политики в организациях можно составить примерный перечень выплат льгот и услуг социального характера, предоставляемых в различных формах. Среди материальной денежной формы: приобретение работниками акций предприятия по сниженной цене; оплата обучения работников на различных курсах или в учебных заведениях; оплата и предоставление учебных отпусков лицам, совмещающим работу с обучением в соответствии с трудовым законодательством; предоставление на льготных условиях мест в детских дошкольных учреждениях и их оплата; денежные вознаграждения в связи с личными торжествами, круглыми датами трудовой деятельности; проведение корпоративных праздников; дотации на питание в столовых организации; прогрессивные выплаты за выслугу лет; единовременное вознаграждение пенсионерам средств предприятия.

Актуальными могут быть нематериальные стимулы, которые не касаются каких-либо расходов работодателя, особенно для предприятий с ограниченными материальными ресурсами. Среди них имеет место вознаграждение благодарность (звание «лучший работник месяца или года»), письменная благодарность руководства компании, даже комплимент можно рассматривать как одну из форм поощрения. Направлениями активизации использования нематериальных факторов для повышения лояльности персонала организаций могут стать: развитие организационной структуры; поддержка психологического климата в коллективе; формирование и внимательное отношение к проблемам сотрудников, формирование у них чувства защищенности; распространение среди сотрудников эффективных систем оценки деятельности. Отлаженный механизм нематериальной мотивации персонала положительно повлияет на эффективность труда, что в свою очередь скажется на всех процессах и результатах предприятия.

Выводы. В результате анализа, что для формирования надлежащего отношения к труду необходимо создавать такие условия, чтобы персонал воспринимал свой труд как сознательную деятельность, являющуюся

источником самосовершенствования, основой профессионального и служебного роста. Целесообразный подход к мотивации является залогом успешности предприятия, его развития и достижения целей. В статье был проведен анализ влияния внешних и внутренних факторов, которые важны при построении мотивационного механизма. Благодаря учету приведенных принципов для совершенствования мотивационного механизма можно откорректировать влияние внутренних факторов и таким образом улучшить эффективность предприятий. Выявлено, что система мотивации должна быть направлена на перспективу и на привлечение всех работников к реализации стратегии и активному участию в тех изменениях, которые происходят на предприятии. Комплексное использование методов стимулирования персонала позволит создать условия для перехода на более высокий уровень трудовых отношений и повысить производительность труда на промышленных предприятиях.

Литература

1 Кардашов В.В. Мотивация персонала: теория и практика / В.В. Кардашов // Человек и труд. 2019.

2 Когдин А.А. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности в управлении персоналом // Основы экономики, управления и права.

3 Коргова М.А. Менеджмент. Управление организацией. – М.: Юрайт. 2019. – 198 с.

4 Коротков Э. М., Приходько В. И., Иванова Т. Ю. Теория менеджмента. Синергетический менеджмент. Учебник. – М.: Юрайт. 2017. – 332 с.

5 Ксенофонтова Х.З. Корпоративный менеджмент. Учебник. – М.: КноРус. 2020. – 314 с.

SRSTI 06.61.01

THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

A. Nazarov
Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan

The article examines the important topic of the organization and development of the local self-government system in the Republic of Kazakhstan and in the Republic of Tajikistan. The analysis includes the study of the structure of local self-government and the interaction between administrative units, as well as the study of state programs related to regional development issues.

Key words: *regulation, local government, strategies, structure, development*

Local self-government is one of the main institutions of civil society, it is an independent and under its own responsibility the activities of the population of a certain territory on the decision directly and (or) through local self-government bodies of issues of local importance based on the interests of all residents of this territory, taking into account historical and other local traditions. Here, all innovations are tested for strength, the key life needs of a person are met, having a decisive impact on the quality of life. Some of the real problems facing society can and must be resolved at the local level [1].

The topic of the organization and development of the local government system is important both in the Republic of Kazakhstan and in the Republic of Tajikistan, therefore the analysis included:

– Study of the structure of local self-government and the structure of interaction between administrative units;

– Study of programs and concepts related to local development.

The object of the study was the Akimat of the Saryarka district of Nur Sultan city – the capital of the Republic of Kazakhstan. Akimat is a state body that exercises leadership in the field of public service, assessment and state control over the quality of the provision of public services, as well as within the limits provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan, and ensuring the activities of the district Akim on the implementation of the national policy of the executive power in combination with the interests and needs of the development of the territory of the Saryarka district, of Nur-Sultan city.

The structure of local self-government and the structure of interaction between administrative units.

The Regulation of the state institution «Apparatus of Akim of the Saryarka district of Nur-Sultan city» was approved by the decision of the Akim of Nur Sultan from April 9, 2019, №1-449. And in accordance with the provisions of this regulation, the activities of the local government are carried out [2].

In accordance with paragraph 3 of the Regulation of the state institution «Apparatus of Akim of the Saryarka district of Nur-Sultan city» carries out its activities in accordance with the Constitution and laws of the Republic of Kazakhstan, acts of the President and the Government of the Republic of Kazakhstan, other regulatory legal acts, as well as this Regulation.

The mission of the state institution «Apparatus of Akim of the Saryarka district of Nur-Sultan city» ensuring the activities of the district Akim on the implementation of the national policy of the executive power in combination with the interests and needs of the development of the territory of the Sapyarka district of Nur-Sultan city.

It should be noted that the leadership structure of local authorities of Saryarka district consists of Akim 1 person, deputy akim 4 people, chief of staff 1 person, senior inspector 2 people, Akim's adviser 1 person, heads of departments 14 people and chief specialists 28 people.

As well as in comparison with the structure of local government in the inner city districts of the Republic of Tajikistan, especially the city of Dushanbe is similar.

However, the system of local government of the Republic of Tajikistan, except for districts within the city, in their subdivisions there are town and village self-government bodies and amateur public bodies.

Programs and concepts related to local development.

As we know, government strategies and programs are being developed for specific and medium-term governance and effective development. Based on existing programs and strategies, the highest goals of state development will be taken into account. At the same time, in the state strategies and programs all state structures and relevant state bodies are obliged to fulfill their further obligations.

It should be noted that the implementation of the set goals in the programs and strategies of the state provides for a large amount of funding, which comes from the state budget, development partners, investors and entrepreneurs.

According to the information received in the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan from December 27, 2019 № 990 the «State program for the development of regions for 2020-2025» were adopted. [3]

The resolution consists of 5 items and its provisions are as follows:

1. To approve the attached State Program for the Development of Regions for 2020-2025 (hereinafter – the Program).

2. Central, local executive bodies, state bodies directly subordinate and accountable to the President of the Republic of Kazakhstan (as agreed), and other organizations (as agreed) to take measures to implement the Program.

3. Responsible central, local executive bodies, state bodies directly subordinate and accountable to the President of the Republic of Kazakhstan (as

agreed), and other organizations (as agreed) to provide information on the implementation of the Action Plan for the implementation of the Program in accordance with the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2017 No. 790 «On approval of the State Planning System in the Republic of Kazakhstan».

4. Control over the implementation of this resolution shall be entrusted to the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan.

5. This decree comes into force from the date of its signing.

The «State Program for the Development of Regions for 2020-2025» was developed to implement the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, the forecast Scheme of the country's territorial and spatial development until 2030, Messages of the Head of State to the people of Kazakhstan from October 5, 2018 «Growth of prosperity of Kazakhstanis: increasing incomes and quality of life», instructions of the Elbasy, voiced at the XVIII regular congress of the Nur Otan party, on the implementation of regional policy.

As it was mentioned before, the relevant state bodies, ministries, departments and committees are responsible for the implementation of the set goals and objectives in the implementation of state programs and concepts.

In the implementation of this program the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan, akimats of regions, Nur-Sultan, Almaty and Shymkent cities, Samruk-Kazyna NWF JSC (as agreed) , JSC «NGK» Kazgeology «(as agreed) were adopted.

The purpose and tasks of the Programs is increasing the economic competitiveness of regions and improving the quality of life of the population through managed urbanization:

1. Development of functional urban areas – agglomerations with centers in the cities of Nur-Sultan, Almaty, Shymkent and Aktobe.

2. Development of functional urban areas with centers in regional centers, the city of Semey.

3. Development of single-industry towns with a population of more than 50 thousand people that are not part of functional urban areas.

4. Development of border mono- and small towns with adjacent territories.

5. Development of rural settlements.

In the Republic of Tajikistan, national programs and concepts related to local government development are derived from the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 [4].

National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 in accordance with the provisions of the Constitution of the Republic Tajikistan, Law of the Republic of Tajikistan «On State Prospects, Concepts, strategies and programs of socio-economic development of the Republic Tajikistan «and in accordance with the long-term goals and development priorities of the country, which in the President's messages The Republic of Tajikistan to the Majlisi Oli of the Republic Tajikistan was declared in 2014 and 2015, by the decision of the Government Republic of Tajikistan as of October 1, 2016, № 392 developed.

The basis for the development of the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 is based on three main principles of future development: (1) deterrence (prevention of future vulnerabilities), (2) industrialization (increasing the efficiency of national resources) and (3) innovation (development based) innovations in all socio-economic sectors of the country).

The highest goal of long-term development of the country is to improve the living standards of the people on the basis of ensuring sustainable economic development, which in turn defines the following strategic development goals:

– ensuring energy security;
– development of the country's communication capabilities;
– ensuring food and nutrition security;
– expansion of inclusive employment.

In the framework of the «National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030» to achieve these goals set three main tasks, the solution of which is very important in the current situation:

– first, to achieve a level of socio-economic development equal to the level of middle-income countries with an average level of income;

– second, to ensure sustainable development through diversification and increase the competitiveness of the national economy;

– third, the expansion and strengthening of the middle class.

As well as by Presidential Decree Republic of Tajikistan dated July, 11 2015, № 522 Concept of local development management in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 [5].

The purpose of this Concept is to form the main directions and political, organizational and legal basis of local development management, tasks to improve local development management, as well as to identify the main mechanisms and stages of implementation of the Concept. The concept is a long-term document, the provisions of which will be taken into account when developing strategic state programs and plans for local and regional development.

The concept will provide an organizational, political and methodological basis for the implementation of reforms at the local level, and will facilitate the implementation of previously adopted strategic documents of the Government of the

Republic of Tajikistan, the development of regulations in the field of regulation of functions, organization and management.

Finally, the Concept provides a comprehensive organizational, methodological, legal and financial framework for the development of a long-term strategy for local government reform in the Republic of Tajikistan.

The main areas for improving local development management are:

– identification and harmonization of functions and powers between the levels of central and local government, as well as local self-government with redistribution of material and financial resources;

– formation of a system of executive bodies at the territorial and local levels of government, which is consistent with the fundamental principles of effective public administration and creates the necessary conditions for sustainable socio-economic development of the country;

– introduce mechanisms that provide a closer link between long-term strategy and the process of planning and execution of the state budget, as well as annual plans and strategies for the development of sectors and investment programs at the local level;

– achieving a more precise division of functions, tasks and powers to provide services to the population, improve their quality and accessibility;

– introduction of effective control and accountability mechanisms for local governments and their leaders.

Conclusion. In conclusion, it should be noted that in comparison with the structure of local government in the inner city districts of the Republic of Tajikistan, especially in Dushanbe, the structure of local government in the inner city districts of the Republic of Kazakhstan is similar. And the organization of the activities of these structures is rooted in the Constitution of the country, the relevant laws and regulations governing local government.

It should be noted that in the system of local government of the Republic of Tajikistan, with the exception of districts within the city, in their subdivisions there are town and village self-government bodies and public amateur bodies. In this regard, it was noted that in the Republic of Kazakhstan there is such a structure of local government.

Development of state strategies and programs is the ultimate goal of long-term development of the country, which provides for the improvement of the well-being of the population on the basis of sustainable economic development and its implementation for a bright future of the country. In this regard, it was determined in this analysis that in both of these countries the Republic of Kazakhstan and the Republic of Tajikistan have developed and approved the relevant Strategies, Programs and Concepts.

The study of these two issues: – the structure of local self-government and the structure of interaction between administrative units, – programs and concepts related to local development is similar in both countries.

References

1 Морозов Д.А. Специфика местного самоуправления как социально-политического института// Изв. ТулГУ. Сер. Гуманитарные науки. 2009. Вып. 2. – С. 106-115.

2 The Regulation of the state institution «Apparatus of Akim of the Saryarka district of the city of Nur-Sultan» (from April 9, 2019, №1-449).

3 The State Program For The Development Of Regions for 2020-2025 (in the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan from December 27, 2019 № 990).

4 The National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030.

5 Concept of local development management in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 (from July 11, 2015, № 522).

ГРНТИ 06.52.01

РОСТ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В КАЗАХСТАНЕ

Э.Б. Икматова

Доцент, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В статье проведен анализ роста человеческого потенциала, его показатели, характеризующие основные компоненты. Проведен анализ, определен рейтинг Казахстана среди стран мира, дана оценка их социально-экономического положения. Сделан анализ направления повышения уровня человеческого потенциала, повышения доступности и качества оказания медицинских услуг, определена доля грамотного населения в составе всего занятого и продления жизни населения страны.

Ключевые слова: человеческий потенциал, уровень жизни, продолжительность жизни, человеческое развитие, уровень грамотности, индекс продолжительности жизни.

Каждое государство прилагает огромные усилия на то, чтобы граждане были здоровыми на протяжении всей своей жизни, и их окружала здоровая природная среда.

Стратегия в реализации этой цели предусматривает, чтобы предотвратить заболевания и стимулирует здоровый образ жизни. Мировой опыт показывает, предотвращение заболеваний подразумевает использование чистой воды и здоровой пищи, наличие очистительных систем, сокращение объектов, загрязняющих окружающую среду и наносящих экологический вред, аналогичные меры по снижению других факторов риска.

В период глобализации трудовые ресурсы и рынок труда приобретают новый качественный смысл. В настоящее время, когда в республике Казахстан уже сформированы основы рыночной экономики, особое внимание уделяется человеческому развитию. Эта проблема имеет особую актуальность для нашей страны еще в связи с ее малочисленностью населения в сравнении с ее территорией.

Концептуальный подход к человеческому развитию, разработанный группой экспертов, Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), впервые был представлен, как известно, во всемирном Докладе о человеческом развитии за 1990 год. Был создан новый инструмент для измерения социально-экономического прогресса: индекс человеческого развития (ИЧР), который интегрирует в себе ожидаемую продолжительность жизни, уровень образования взрослого населения и доход [1]. Следовательно, базовые показатели человеческого развития соответствуют трем основным компонентам человеческого развития – долголетию, образованности и уровню жизни. Каждый из этих компонентов человеческого развития в целом охватывает несколько важных человеческих возможностей. Так, долголетие означает возможность прожить долгую и здоровую жизнь; образованность – приобретать знания, общаться, участвовать в жизни общества; уровень жизни – получить доступ к ресурсам, необходимым для достойной жизни, вести здоровую жизнь, иметь условия для территориальной и социальной мобильности, участия в жизни общества и т.д. [2]

Концептуальный подход к человеческому развитию, разработанный группой экспертов, Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), впервые был представлен, как известно, во всемирном Докладе о человеческом развитии за 1990 год. Был создан новый инструмент для измерения социально-экономического прогресса: индекс человеческого развития (ИЧР), который интегрирует в себе ожидаемую продолжительность жизни, уровень образования взрослого населения и доход [1]. Следовательно, базовые показатели человеческого развития соответствуют трем основным компонентам человеческого развития – долголетию, образованности и уровню жизни.

Каждый из этих компонентов человеческого развития в целом охватывает несколько важных человеческих возможностей. Так, долголетие означает возможность прожить долгую и здоровую жизнь; образованность – приобретать

знания, общаться, участвовать в жизни общества; уровень жизни – получить доступ к ресурсам, необходимым для достойной жизни, вести здоровую жизнь, иметь условия для территориальной и социальной мобильности, участия в жизни общества и т.д. [3]

Ожидаемые показатели человеческого потенциала, выступающие как целевые индикаторы программы, могут достигнуть следующих параметров:

– уровень бедности на 2020 год снизится с 8,2% до 3,8 %;

– доля самостоятельно занятых в составе занятого населения на 2020 год снизится с 33,3% до 20,6 %;

– ожидаемая продолжительность жизни населения на 2020 год увеличится до 72 лет.

За период с 2000-2014 годы показатели человеческого развития в Казахстане постепенно улучшаются. ИРЧП за этот период вырос более чем на 10 сотых пунктов. При этом выросли показатели: ОПЖ при рождении на 5,05 года, ВВП на душу населения на 7333 долларов США по ППС, уровень грамотности на 0,3 процентных пункта и совокупный охват обучением на 10 процентных пунктов.

Применение ИЧР и индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП) позволяет дать анализ и оценку социально-экономического положения в отдельных странах и в мире в целом, осуществить группировку стран с высоким, средним и низким уровнем ИЧР.

В настоящее время рейтинг стран по ИРЧП разделен на 4 группы:

– с очень высоким уровнем развития (0,938-0,788);

– с высоким уровнем развития (0,784-0,677);

– со средним уровнем развития (0,669-0,488);

– с низким уровнем развития (0,470-0,140).

Анализ за 2011-2020 годы показывает, что из 12 стран СНГ 7 вошли в группу стран с высоким уровнем развития. Это страны: Азербайджан, Армения, Беларусь, Грузия, Казахстан, Россия, Украина, а 5 стран со средним уровнем развития: Кыргызстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан.

Казахстан сохранил свои позиции в ИЧР и по-прежнему входит в категорию государств с высоким уровнем человеческого развития, занимая 51 место среди 189 стран и территорий. В целом значение Казахстана в рейтинге ИЧР значительно улучшилось с 1990 года, в настоящее время увеличившись на 19.6 процентов [4].

Как же наша страна достигла таких результатов. В первую очередь был сделан анализ продолжительности жизни населения Казахстана. Первой причиной смертности – сердечная недостаточность. Второе место смертности занимает ДТП.

«Золотой час» – термин, используемый в реаниматологии для контроля промежутка времени после получения человеком травмы, который позволяет наиболее эффективно оказать первую медицинскую помощь. Считается, что в течение этого времени вероятность того, что лечение предотвратит смерть пациента, наиболее высока. Внедрение термина в профессиональный лексикон

приписывается травматологу Р.Адамсу Коули (William Cowiey), ставшему известным вначале в качестве военного хирурга, а затем в качестве главы травматологического отделения медицинского центра университета штата Мэриленд в городе Балтимор (США).

Результаты исследования взяли на вооружение соответствующие структуры, и вышли с предложение в правительство.

Первым Президентом Республики Казахстан было определено важное направление повышения уровня человеческого потенциала, повышение доступности и качества оказания медицинских услуг. С этой целью правительством было решено обеспечить производство не менее 16-ти вертолетов для нужд санитарной авиации. В эксплуатации находятся также и самолеты разных конструкторских марок, то есть всего 25 единиц воздушного транспорта.

Следующим компонентом индекса человеческого развития является образованность, которая оценивается долей грамотного населения в возрасте 15 лет и старше, а также показателем охвата обучением населения в возрасте 6-24 года. Следовательно, необходимо привлечение масштабные инвестиции в развитие человеческого капитала. Если рассмотреть показатели индексов человеческого развития в Казахстане в период 2011-2020 гг., то можно наблюдать ясную картину роста таких показателей как, продолжительность жизни населения, уровень бедности и долю самостоятельно занятых в составе всего занятого населения [3].

Таблица 1. Показатели индексов развития человеческого потенциала в Казахстане в 2011 – 2020 гг.

№	Наименование показателей	Ед. изм.	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Уровень бедности снизится на	%	8,2	7,76	7,32	6,88	6,44	5,56	5,12	4,68	4,24	3,8
2	Ожидаемая продолжит ель-ность жизни	лет	68,4	68,7	68,8	68,9	70	70,4	70,8	71,3	71,9	72
3	Доля самостоятельно занятых в составе занятого населения	%	33,3	31,84	30,38	28,92	27,46	26	24,54	23	22	20,6

Показатели человеческого потенциала, выступающие как целевые индикаторы программы, могут достигли следующих параметров:

– уровень бедности на 2020 год снизится с 8,2 % до 3,8 %;

– доля самостоятельно занятого населения в составе всего занятого населения на 2020 год снизился с 33,3 % до 20,6 %;

– ожидаемая продолжительность жизни населения на 2020 год увеличился до 72 лет.

Таким образом, достижение запланированных результатов стало возможным за счет реализации следующих приоритетов:

– развитие Казахстана как независимого суверенного государства при сохранении полной территориальной целостности;

– сохранения и укрепления внутриполитической стабильности и национального единства, что позволило Казахстану претворить в жизнь национальную стратегию;

– постоянное улучшение условии жизни, здоровья, повышения образования, улучшения экологической среды.

В последние годы рост экономики Казахстана позволил поднять уровень жизни населения страны. Это существенно отразилось и на человеческом развитии. Следовательно также для достижения более высокого уровня ИРЧП для Казахстана, обладающего богатыми природными ресурсами, думается необходимо провести качественные сдвиги в структуре экономики страны.

Литература

1 Проект развития человеческого капитала. Доклада о мировом развитии 2019 «Изменение характера труда». Группа всемирного Банка. https://openknowledge.worldbank.org.

2 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы», 2019. http://www.rcrz.kz/index.php/ru/project.

3 Программа занятости 2020. – утвержденная постановлением Правительства РК от «31» марта 2011 года № 316.

4 Женщины и мужчины Казахстана: Статистический сборник. – Астана, 2010. – с.4-9.

ГРНТИ 06.77.64

МОЛОДЕЖНАЯ БЕЗРАБОТИЦА: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

К.Ж. Мұханбетқали
Магистрант, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда

Обесепечение сбалансированности спроса и предложения рабочей силы является важнейшей функцией рынка труда. Сегментация рынка труда по полу, возрасту, профессиям значительно осложняет решение этой проблемы и требует новых подходов с учетом особенностей развития национальной экономики страны в целом и ее регионов. Количественная несбалансированность рынка труда дополняется диспропорциями в качественной структуре спроса и предложения рабочей силы. С одной стороны, возникает потребность в работниках новых профессий, а с другой – уменьшается спрос на работников традиционных узких профессий.

Ключевые слова: безработица, занятость, молодежь, государственное регулирование.

Молодые люди являются наиболее перспективной группой трудоспособного населения, так как они отличаются энергичностью, высокой работоспособностью, быстрой обучаемостью, высокой физической работоспособностью. Нынешнее поколение рабочих на десять-двадцать лет определяет как направление развития трудовых отношений, так и систему общеэкономических отношений. Обеспечение достойной жизни молодежи за счет производительной занятости, поддержки молодых семей и долгосрочных инвестиций в человеческий капитал будет стимулировать темпы роста и предотвратить демографический кризис.

Успешная инициатива на рынке труда – ключевое условие, определяющее участие молодежи в жизни общества и ее влияние на социальное развитие. Эта ситуация во многом определяет высокую социальную значимость современного рынка труда как экономически активной части общества – сферы формирования и развития трудового потенциала молодежи [1].

Государственная молодежная политика любой страны ориентирована на реализацию ряда функций, в том числе на эффективное трудоустройство. Основными задачами государства в сфере труда и занятости молодых специалистов является обеспечение условий для облегчения перехода молодежи от учебной деятельности к трудовой, содействие в трудоустройстве,

создание программ профессиональной ориентации и организация служб занятости.

Следует отметить, что в целом по данным Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в Казахстане молодые люди, прошедшие профессиональную подготовку в учебных заведениях, начинают свою карьеру в возрасте 21 года. К 24 годам подавляющее большинство молодых людей официально трудоустроены на рынке труда, так как сознательно подходят к выбору работы. Поэтому особое место в неформальном секторе принадлежит молодым людям в возрасте от 15 до 24 лет, поскольку они социально уязвимы и испытывают значительные трудности при поиске работы в формальном секторе [2].

Масштабы занятости и безработицы молодежи в Казахстане привлекают активное внимание, как органов государственной власти, бизнеса, так и в населения целом. Молодые люди сегодня оказываются в группе риска, поскольку испытывают значительные сложности при трудоустройстве. Это определяется многими факторами.

С одной стороны, знания и компетенции молодых людей, полученных в системе образования, часто не удовлетворяют требованиям работодателей. Многие компании просто не рассматривают молодых специалистов, поскольку их наем обходится намного дороже, чем наем кандидатов с послужным списком и профессиональными достижениями.

С другой стороны, сами молодые люди в некоторых случаях имеют завышенные требования при трудоустройстве на работу. Так, многие выпускники учебных заведений, недовольные заработной платой и условиями труда, которые предлагают им работодатели, отказываются от работы по полученной профессии. Следовательно, все вышесказанное приводит к низкой эффективности трудоустройства, а также создает предпосылки роста безработицы среди молодых специалистов.

По данным Бюро по статистике министерства Национальной экономики Республики Казахстан в первом квартале 2020 года доля мужчин в числе безработных составила 46,1 % (204 тыс. человек), доля женщин – 53,9 % (238,4 тыс. человек). Доля молодежи в возрасте 15-28 лет составила 17,8 % или 78,9 тыс. человек. Уровень безработицы среди молодежи в возрасте 15-28 лет составил 3,8 % [3].

Одним из важнейших показателей перехода от учебы к работе для рынка труда является доля тех, кто и не работает, и не учится, или так называемой группы NEET (Not in Education, Employment or Training). Сегодня к такой категории населения в Казахстане относится 7 % от общего числа молодежи. Причем, в зоне повышенного риска попадания в группу NEET-молодежи находятся, как правило, безработные молодые люди, то есть те, кто не имеет работы, но активно ищет ее и готов к ней приступить. Кроме того, достаточно высокие риски попадания в категорию NEET и сельской молодежи. Недостаток рабочих мест в сельской местности и высокие издержки территориальной мобильности могут привести к закреплению в статусе NEET.

Существующий уровень дифференциации занятости молодежи связывается во многом с объективными экономическими условиями – общей экономической ситуацией, состоянием рынка труда, отраслевой структурой экономики и прочее. Несмотря на то, что молодежная безработица в Казахстане находится на относительно низком уровне, большое количество молодого населения сталкивается с определенными барьерами на рынке труда. Так, например, сельские территории не предоставляют большое разнообразие в плане возможностей трудоустройства, что является важным фактором усиления трудовой миграции молодежи. При этом, проблема рынка труда в Казахстане связана как с несбалансированностью трудовых ресурсов и рабочих мест, так и их качеством. Уровень заработной платы, которая предлагается работодателями молодым людям заметно отличается по сравнению с более старшими возрастными группами. Однако, это естественный процесс и, как правило, уровень дохода растет вместе со стажем. Но вместе с тем такая ситуация подрывает мотивацию и стимулы к труду [4].

В связи с этим, необходимо рассмотреть рекомендации для улучшения положения молодежи на рынке труда в Казахстане. Так, рекомендуется применение следующих мер:

1. Совершенствование системы прогнозирования рынка труда и системы подготовки кадров на основе повышения эффективности механизма взаимодействия между учебными заведениями и предпринимательским сектором;

2. Пересмотр системы профессиональной ориентации молодежи. Основной целью должна стать организация информационного пространства, позволяющего получить исчерпывающую информацию о мире профессий и об их потребности в стране, регионе, конкретном городе и даже на предприятии, а также о возможностях дальнейшего трудоустройства. При этом формы профориентирования должны быть разнообразны: дни открытых дверей, индивидуальное и групповое консультирование, разработка различных пособий и гидов по трудоустройству и т.п. Таким образом, у молодого населения будет формироваться адекватная самооценка личностных и профессиональных качеств, а также реального представления о современном рынке труда и требуемых специальностей;

3. Усиление механизма проведения краткосрочного профессионального обучения (переобучения) рабочих кадров с использованием элементов дуальной модели подготовки кадров. Также важно совершенствовать дистанционные образовательные технологии с применением открытых банков лекций, семинаров и мастер-классов ученых и практиков;

4. Развивать программы наставничества в молодежном предпринимательстве с возможностью привлечения успешных предпринимателей, обладающих опытом по построению устойчивых бизнес процессов. Поддержка наставника может осуществляться в форме регулярных встреч с молодым предпринимателем, а также консультативной помощи либо определенном руководстве в вопросах ведения бизнеса.

5. Использование доступных для молодежи каналов коммуникаций, в том числе, социальные сети, с целью широкого освещения среди молодого населения возможности трудоустройства и обучения в рамках государственных и отраслевых программ, а также инициатив частного сектора.

В заключение, необходимо создать в Казахстане все необходимые условия для казахстанской молодежи для получения качественного профессионального образования и, таким образом, для адекватной адаптации к рынку труда. Для дальнейшего развития сектора занятости молодежи необходимо:

– проведение специальных исследований для изучения рынка труда;

– развитие связей между крупными учебными заведениями и предприятиями;

– развитие системы социальных услуг, способствующих предоставлению. занятость молодежи (молодежные биржи труда, ярмарки и т.д.).

Проблема занятости молодежи должна стать одним из приоритетов государства, государство должно принять срочные меры по облегчению ситуации на молодежном рынке труда.

Литература

1 Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2018», – Астана, 2018.

2 OECD (2017), Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities, OECD Publishing, Paris.

3 Комитет по статистике Министерства национальной экономике Республики Казахстан. https://stat.gov.kz.

4 Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2018 года № 746 «Об утверждении Государственной программы» Труд «по развитию продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы».

ҒТАМР 06.52.41

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫН ЖАҢҒЫРТУ БАҒДАРЛАМАСЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ТЕРЕҢДЕТУДІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Ф.Д. Аманғалиева
Студент, Нархоз университеті, Алматы қ.
С.Ж. Болтаева
Ғылыми жетекші, аға оқытушы, Нархоз университеті, Алматы қ.

Мақалада Ұлы Жібек жолы арқылы әлем халықтарының достық пен ынтымақтастықта, өзара бірлік қарым-қатынаста болатынын және Ұлы Жібек жолын жаңартудың барша әлемдегі маңызды, жаңа геосаяси жоба екендігі мен керемет болашағы айтылған.

Түйін сөздер: Геосаяси, транзиттік, «Бір белдеу, бір жол», көлік-логистика, инфрақұрылым.

Ұлы Жібек жолы – әлемдегі тарихи өркениеттердің ішіндегі ең көлемді, аса танымал, елеулі жетістіктің бірі. Әлемнің батысы мен шығысын жалғайтын осы бір жолдың «Ұлы Жібек жолы» болып аталуы да тегіннен тегін емес.Себебі бұл жол арқылы көптеген сауда жолдары қатынаған болатын. Айта кететін болсам, лазурит, нефрит, алтын, күміс деп аталатын осындай көптеген жол тораптары болған [1]. Ұлы Жібек жолы қызметінің дамуы, әр елдің керуен жолдары мен тауарларына бақылау жүргізуі, оның геосаяси қызметіне тәуелді болған. Бұл жолдың табысы үшін халықтар арасындағы саяси тұрақтылықтың орны ерекше болды. Себебі, Ұлы Жібек жолы арқылы әлем халықтары достық пен ынтымақтастықта, өзара бірлік қарым-қатынаста болды. Жолдың қызметіне үңілетін болсақ, тарих тағылымына көз жүгірте отырып, жаңа мыңжылдыққа түсіп, адамзат баласын қауіпсіз өмірге, тұрақтылық пен қарыштап дамудың жолында екенімізді ұғынамыз. Еуропа мен Қытай арасын жалғайтын халықаралық транзиттік автожол тек Қазақстан мемлекетінің ғана емес, әлемдегі барлық экономиканың ірі көзі саналады. Тарихта Еуропа мен Азияны, Батыс пен Шығысты жалғап жатқан мемлекеттер арасындағы сауда жолы ғана емес, сонымен қатар, мәдениет пен экономиканың да күретамыры болған Ұлы Жібек жолының заманауи баламасы. Біздің мемлекетіміз Еуразияның тура кіндігінде орналасқан ел болғандықтан және тоғыз жолдың торабы болып аталғандықтан, біз үшін бұл ой таптырмас мүмкіндік болары анық. Қазақстан үшін бұл пайдалы болмаса еш зияны жоқ. Ұлы Жібек жолының қазіргі күнде де

жанданып, қайта қолданысқа енгізу жоспарлары мен ұсыныстары көптеп қозғалуда. Қазіргі уақытта Жібек жолын жаңартып, жаһандандыру – экономиканың, әлеуметтің, саяси тұрақтылықтың дамуына негіз болып қана қоймай, осы жол бойындағы елдердің қарыштап дамуына, бейбіт өмір сүруіне алып келеді. Соны түсінген мемлекет басшылары, қоғам белсенділері осы іспен айналысу үстінде.

«Ұлы Жібек жолы» арқылы тек сауда мен тауар айналымы ғана емес, мәдениеттің, өнердің, сурет пен сәулет өнерлерінің, музыка мен әдебиеттің де осы керуен жолындағы елдермен бірге дамығанын байқаймыз. Себебі көптеген сауда жасайтын адамдар, ақын-жазушы, ғұлама ғалым, әнші-күйші де жүріп өткен, солар арқылы мәдениетіміз бен өнеріміз барша әлемге тарап, айтып отырған. Ортағасырлық қалалардың орнынан табылған көптеген туындылар мен мұралар осыны аңғартады. Қазіргі уақытта интернеттің қарыштап дамыған, сандық-цифрлық уақытта ақпарат алмасып,қатынасу жылдам болғандықтан халықаралық автомагистральмен тарихи орындарымыздың жаңғырып, туризмді дамытуға жаңа мүмкіндіктер туып отыр. Ұлы Жібек жолының қайта жаңғыруы экономикамыздың жандануына ғана мүмкіндіктер ашпай, мемлекеттер арасында достық қарым-қатынастың жаңа деңгейіне көтерері сөзсіз. Сондықтан осыны қолға алып отырған көптеген ғалымдарымыздың ұсыныстарының ішіндегі басты жобалардың бірі «Бір белдеу, бір жол» атты жаһандық жоба [2]. Ол экономикада конфигурацияны өзгертіп, жалпы әлемдегі экономика мен саясатта болмаған, аса қуатты «гравитациялы өрісті» құрайтын жоба болатынын алға тартқанымыз жөн. Ұлы Жібек жолын жаңарту барша әлемдегі маңызды, жаңа геосаяси жоба болатынын, оның керемет болашақ болатынын ескеруіміз қажет. Бастысы, осы жолдың бойына кіретін елдердің геосаяси және инженерлік мақсаттағы жобаларының нақты мақсат бойынша, дұрыс бағытта дамитынын алға тартып, қадағалау. Ғалымдардың болжауынша, осы жоба рейтингі жүйенің әзірленуі мен құрылып, жүзеге асуы Жібек жолының дамуын тиімді бағытта әкеліп, өзінің дамуына тек жақсы ықпалын береді. Сонымен қоса, «Бір белдеу, бір жол» жобасын іске асыру да Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан елдерден өндірілген тауарлардың тасымалдануы барысында дүниежүзілік экономикаға мол пайдасын тигізері анық деген сенімде. Бұнымен қоймай, сол елдер арасында электр энергия көзін тарататын қабілеті бар, халықаралық энергетикалық желі үшін де заманауи технология негізінде дамуының, пайдалануының таптырмас жоба болуы мүмкін екені де жасырын емес. Бұл жобада Жібек жолының барлық инфрақұрылымдарын үзіліссіз энергиямен қамтамасыз етеді.

Ұлы Жібек жолының жаңғыртуы кезінде Қазақстан өз орнын табатынына сенеміз. Себебі, біздің елдің осы көне заманнан бері Ұлы Жібек жолының дамуы мен кең көлемде таралуына көп үлесін қосқан болатын. Біз Ұлы Жібек жолы көшесін салуды жоспарлаудамыз, онда түрлі елдердің мәдениеті көрсетілетін болады. Бұл көшеден Қазақстан да өз орнын алады деген үміттеміз.Біздің елімізде бұл үшін арзан бағамен жер телімін беріп және қаржылай көмек көрсетіп жатыр». Біз қазақстандық кәсіпкерлердің осында

келіп, тұрақтап қалғанын қалаймыз», – деп мемлекет басшылары да өздерінің жылы ниеттерін білдірген екен. Ұлы Жібек жолының дамуы Қазақстан мен Қытай арасындағы бірлескен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері, сондай-ақ Қазақстан мен Қытайдың шекаралық өңірлерінің өңірлік деңгейдегі өзара қарым-қатынас мәселелері секілді проблемаларын шешуге көмектесетін болады. Жібек жолы – экономикалық белдеуінің негізгі құрамдас бөлігі. Жібек жолы экономикалық белдеуінің тұжырымдамасында және «Нұрлы жол» бағдарламасында қарастырылған идеялардың тамаша үйлесімі. Қытайдың басты мақсаты жаһандық сауда державасына айналу болса, Қазақстан жариялаған басты мақсат – көлік-логистика инфрақұрылымын дамыту [3]. Бұл екі жобада бұл мәселені шешеді. Ұлы Жібек жолының жаңғыртылуы барысында біздің еліміздің пайдасына тиетіні көп. Сондықтан біз осы жобаға қолдау білдіріп, барынша өзіміздің экономикамымыз бен көлік-логистика инфрақұрылымын дамытуымыз қажет деген ойдамын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сапарбаева А. Ұлы Жібек жолы. https://abai.kz/post/16794.
2 Бір белдеу, бір жол: Жібек жолындағы жүздесу. Strategy2050.kz.
3 Жаңа Жібек жолы экономикалық белдеуі аясындағы Қазақстан – Қытай ынтымақтастығы. https://articlekz.com/kk/article/17197.

ҒТАМР 19.61.31

ТЕЛЕДИДАРДА СҰХБАТ ТҮСІРУДІҢ ОҢТАЙЛЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Г.Ж. Құрманхан
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

Қазіргі уақытта публицистикалық әдебиеттің қарқынды дамуы жүріп жатыр. Өз оқырмандарын табатын және назардан тыс қалмайтын әртүрлі бағыттағы басылымдар көбейіп келеді. Журналистік әдебиеттің жанрларының бірі-сұхбат, ол өзінің белсенділігі мен қолдану жиілігімен ерекшеленеді, ол оқырмандардың назарын өзінің қарапайымдылығымен, қызығушылығымен және нақтылығымен қызықтырады.

XIX ғасырда сұрақтар мен жауаптар түрінде жасалған материалдар пайда болды, содан кейін сұхбатты сипаттайтын негізгі белгілер қойылды: сұрақтардың белгілі бір түрлері, сыпайылық формулалары, риторикалық және стилистикалық фигуралар және т.б. Оның даму барысында, журналистік әдебиеттің кез-келген бағыты сияқты, сұхбат жанры типологияға, стильге, жұмыс істеу сипатына қатысты бірқатар өзгерістерге ұшырады, бұл, ең алдымен, әлеуметтік контекстпен анықталады. Осы орайда біз өзіміздің мақаламызда теледидарда сұхбат түсірудің оңтайлы әдіс-тәсілдеріне талдау жасауды жөн көрдік.

Түйін сөздер: теледидар, сұхбат, әдіс-тәсілдер, бағдарлама, ақпарат.

Қазіргі аймақтық теледидарда сұхбат жанрындағы бағдарламалар кең таралды. Олар ой динамизмінің, адами қарым-қатынастың дамуының, қарым-қатынас принциптерінің арқасында көрермендердің қызығушылығын тудырады. Сонымен қатар, бұл жанр бағдарлама авторына және оның кейіпкерлеріне байланысты. Көбінесе ол мақсатты аудиторияның қажеттіліктерімен анықталады.

Журналистиканың қазіргі даму кезеңі бұқаралық ақпарат құралдарының бүкіл жүйесін модернизациялауды қамтиды. Елімізде 1990 жылдары басталған қайта құру процестері байланыс жүйесіндегі қатынастарды өзгертті. Бұқаралық ақпарат құралдарын ұйымдастырудың ескі жүйесімен бірге жанрларды жіктеу жүйесі айтарлықтай өзгерді, байланыс кеңістігінің жаһандық кеңеюі жанрлардың таралуына алғышарттар жасады.

Шындық деңгейінде цензура жоғалып кетті, автор өз пікірін айтуға және болжауға үлкен еркіндік алды, бұл бір жағынан тәуелсіз жанрлардың қалыптасуына ықпал етті, мысалы, авторлық баған, екінші жағынан – бақ иесінің позициясын көрсету кезінде жаппай тенденцияға, жеке және жарнамалық мәтіндердің дамуына әкелді.

Осы тұрғыда тележурналистикада бірінші орынға шыға бастады: сұхбат, әңгіме, «дөңгелек үстел» және т.б., онда мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар ұсынылған.

Сұхбат жанр ретінде теледидар экранында ерекше орын алады. Шын мәнінде, журналистер Құзыретті адамдарға сұрақтар қоятын, әртүрлі оқиғаларға қатысушыларға жүгінетін немесе белгілі бір маңызды оқиғалар туралы басқалардың пікіріне қызығушылық танытатын бірде-бір жаңалық жоқ. Сұхбат-көптеген күрделі теледидар формаларының ажырамас элементі. Көбінесе ол тәуелсіз берілісті жасау үшін қолданылады.

Қазіргі журналистік тәжірибе батыстық модельдерге назар аудара отырып, теледидарлық сұхбатты дайындау мен қалыптастырудың ерекшеліктерін қабылдайды, оның эволюциясы жүреді. Осыған байланысты қазіргі заманғы ғылыми көзқарастар мен жаңалықтарды ескере отырып, практикалық қызметтің заманауи қажеттіліктеріне жауап беретін жанрдың жан-

жақты зерттеулеріне қажеттілік артып келеді. Бұл ережелер мәлімделген тақырыптың өзектілігін айқын етеді.

Сұхбат, сөзсіз, қазіргі баспасөздегі ең танымал және кең таралған жанрлардың бірі. Оқырман сұхбат кейіпкерімен тікелей қарым-қатынас жасау әсерін, «алғашқы ауыздан» бұрмаланбаған ақпарат алу елесін жасайды. Автордың сұхбат кейіпкері мен тақырыбына қатынасы оқырманға көрінбейді, бірақ журналист сұхбат берген кейіпкерден оқырманның белгілі бір әсерін «бағдарламалай» алатын көптеген әдістер мен әдістер бар.

Сұхбат тактикасы мәселесі бойынша әдебиеттерді шолу осы жұмыс аясында сұхбатты дамытудың барлық нұсқаларын талдау мүмкін емес екенін түсінуге әкелді-іс жүзінде ақпарат алу үшін журналистердің кәсіби байланыстарының нақты жағдайлары сияқты. Тактикалық тұрғыдан алғанда, олардың барлығы өмірлік жағдайлар мен журналист кездесуге баратын адамдар сияқты ерекше және ерекше. Алайда, әр жеке сұхбаттың мұндай тактикалық ерекшелігі барлық сұхбаттарға ортақ және әр жағдайда жеке қолданылатын бірнеше негізгі стратегиялық принциптерге негізделген.

Алайда, автор сұхбаттасушыға әсер етудің барлық белгілі тактикаларын мұқият жинайтын мұндай нұсқаулық жоқ. Сондықтан, бұл жұмыстың теориялық бөлігі таңдалған тақырып бойынша бірнеше (барлық емес) авторлардың жұмыстарының шоғырлануын білдіреді.

Сұхбат туралы ақпарат жинаудың жанры мен әдісі өте танымал болғандықтан, оның «біліктілігі» журналистер мен тіл мамандары арасында күмән тудырмайды. Е.И. Голанова сұхбатты қазіргі қоғамдық диалогтың коммуникативті-сөйлеу түрлерінің бірі ретінде анықтай отырып, сұхбаттың келесі анықтамасын ұсынады – бұл «журналистің белгілі бір адаммен немесе адамдар тобымен еркін сөйлесу жанры, оның тақырыбы қоғамдық қызығушылық тудырады және бұқаралық ақпарат құралдарына арналған» [1]. Сұхбаттың жанрлық ерекшеліктерін сипаттай отырып (ең алдымен эфирлік, бұқаралық ақпарат құралдарында жоғары бағаланған стихия мен табиғидық элементтерін жоғалтпайды), зерттеушілер ең алдымен полифонияны ажыратады, ол өзін көптеген тақырыптарда, көп қырлы, әңгімелесушілердің полифониясында, осы үлкен алуан түрлілікке байланысты көрінеді.лингвостилистік құралдар. Бұл Полифония мен аудиторияға өз үлесін қосады, ол әрдайым тікелей коммуниканттармен бірге болады. Бұл белгілер сұхбатқа лингвостилистік зерттеу объектісі ретінде қызығушылық тудырады [2].

Сұхбат – диалогтық сөйлеу. Диалогта, ең алдымен, ақпараттық-мазмұндық жағын («не хабарланады») және формальды жағын («бұл мазмұн қалай жасалады») ажырату керек. Ақпараттық және мазмұндық жағынан екі жоспар бөлінеді: объективті (фактіні беру) және субъективті (қарым-қатынасқа қатысушылардың сөйлесу объектісіне қатынасы туралы хабарлама). Ресми жағынан, диалогтың дизайны әңгіме тақырыбының сипатына байланысты емес. Ақпарат алмасудың сәттілігі көбінесе таңдалған лексикаға, интонацияға және

т.б. байланысты. Өйткені, әңгімелесушілер айтылған сөздерге, құрастырылған синтаксистік құрылымдарға, стилистикалық әдістерге нақты жауап береді.

Сұхбат барысында сөйлеу күрделі, көп деңгейлі құрылымға ие және әртүрлі нұсқаларда әрекет етеді (әртүрлі стильдер, жанрлар, ауызекі және әдеби тіл, диалектілер және әлеуметтік диалектілер және т.б.). Сөйлеудің барлық сипаттамалары және сөйлеудің басқа компоненттері сұхбаттың сәтті немесе сәтсіз өтуіне ықпал етеді. Сөйлеу және сөйлеу емес қарым-қатынастың мүмкін құралдарының кең түгендеуінен дәл осы жағдайда ең қолайлы болып көрінетін құралдар таңдалады [3]. Мұнда басты рөлді сұхбат беруші әңгімені басқаратын адам ретінде ойнайды. Зерттеуші В. Девкин [4] өзінің лингвистикалық еңбектерінде құзыреттілік және орындаушылық сияқты терминдерді қолданады. Құзыреттілік – сөйлеуші мен тыңдаушының сөздерді құру және түсіну қабілеті. Ал орындау – бұл тілдік потенциалдарды ауызша жүзеге асыру, ағылшын тілінде. «performance» – орындау. Бұл екі көрсеткіш сұхбат кезінде өзара түсіністікке, оның барысына, сұхбат мақсаттарына қол жеткізуге әсер етеді, ал орындау құзіреттілікті бағалау параметрлерінің бірі болып табылады.

Сұхбат кезінде адамдардың мінез-құлқы белгілі бір мақсаттарға жетеді. Оларға қол жеткізу үшін қарастыру деңгейіне байланысты коммуникативті стратегиялар, коммуникативті тактикалар және коммуникативті ниеттер деп аталатын әдістер қолданылады.

Коммуникативті мақсат – сұхбатқа бағытталған стратегиялық нәтиже, жеке коммуниканттың сөйлеу немесе оның көмегімен белгілі бір әрекетті жүзеге асыру ниеті [5]. Хабарламаның мазмұны маңызды емес, бірақ ол тудыратын танымдық аймақтағы операциялар.

Коммуникативті стратегия – белгілі бір коммуникативті мақсатқа жету үшін әртүрлі ауызша және вербальды емес құралдар қолданылатын коммуникативті мінез-құлықтың немесе коммуникативті өзара әрекеттесудің бөлігі [6]. Стратегия – бұл жалпы шеңбер, мінез-құлық шеңбері, ол жеке қадамдардағы мақсаттан ауытқуды да қамтуы мүмкін.

Коммуникативті тактика, коммуникативті мінез-құлықтың жалпы канвасы ретіндегі стратегиядан айырмашылығы, сөйлеудің өзара әрекеттесуінің нақты процесінде практикалық қозғалыстардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Коммуникативті тактика-коммуникативті стратегиямен салыстырғанда коммуникативтік процесті қарастырудың кішігірім ауқымы. Ол коммуникативті мақсатпен емес, жеке коммуникативті ниеттер жиынтығымен байланысты. Сонымен, Г. Золотова дизайн ұғымының мәтіндік стратегиясына, ұстанымына, дүниетанымына, автордың тақырыпқа және қойылған проблемаға қатынасын, оның прагмалингвистикалық мүдделерін қамтиды және тактиканы мәтінді құрудың тілдік және сөйлеу әдістерінің жиынтығы ретінде анықтайды. Мәтін деңгейінде тек тактиканы байқауға болады, бірақ стратегия «мәтіннің артында тұр» [7].

Коммуникативті ниет (тапсырма) – тиісті коммуникативті мақсатқа жетудің практикалық құралы болып табылатын тактикалық қозғалыс.

Стратегия мен тактика, мақсаттар мен ниеттер туралы айтқанда, біз бірінші кезекте сұхбат берушіні айтамыз, өйткені диалогтың дәл осы қатысушысы бастамашыл, мүдделі тарап болып табылады. Дәл осы Тарап «қазып», сұхбат алушы бұрын ешкімге айтпаған жаңа ақпаратты біліп, сенімге ие болып, адамға сапар табуы керек. Бұл үшін жиі баруға мұқалмас мен ұсыныстар пайдалану контактоустанавливающие құралдары, тәсілдері, ерекше тактика.

Сондықтан сұхбат теориясында экспозиция сияқты ұғымға ерекше орын беру керек. Д.А. Мальцева өзінің «қарым-қатынас әсер ету және диалог ретінде» атты еңбегінде сөйлеу әсерінің проблемалары туралы көп жазады. Сөйлеу әсері – бұл диалогтың қозғаушы күші, өзара әрекеттесуге кейбір шақыру (А.Н. Баранов және Г.Е. Крейдлин оны «иллокативті мәжбүрлеу» терминімен белгілейді). Өтініш немесе сұрақ жоқ ең қарапайым мәлімдеме тіпті сұхбаттасушыға жүгіну фактісімен жауап беруді талап етеді. Оның әртүрлі формаларында бұл сұрау және бас тарту, сұрақ және түсіндіру, сәлемдесу және кешірім болуы мүмкін.

Егер қарым-қатынастың барлық үш мақсатына қол жеткізілсе, сөйлеу әсері тиімді болады: ақпараттық (ақпаратты сұхбаттасушыға жеткізу және оның алынғанын растау), коммуникативті (сұхбаттасушымен белгілі бір қарым-қатынас қалыптастыру) және объективті (әңгімелесушінің мінез-құлқындағы нәрсені алу, білу, өзгерту).

Бірақ бұл әрдайым бола бермейді. Егер ақпараттық мақсатқа қол жеткізілмесе (сіз түсінбесеңіз), онда сөйлеу әсерінің тиімділігі әрқашан нөлге тең болады. Егер коммуникативті мақсатқа қол жеткізілмесе (қарым – қатынас сақталмаған, бұзылған, әңгімелесуші ренжіген), онда мұндай әсер де тиімсіз, өйткені коммуникативті тепе-теңдікті сақтау сөйлеу әсерінің тиімділігінің шарттарының бірі болып табылады. Бірақ егер объективті мақсатқа қол жеткізілмесе, онда сөйлеу әсері кейде бұл жағдайда тиімді болуы мүмкін: мақсатқа объективті себептермен қол жеткізілмейді, бірақ коммуникативті тепе-теңдік сақталады.

Егер объективті және ақпараттық мақсаттарға қол жеткізілсе, бірақ коммуникативті мақсатқа қол жеткізілмесе, онда нәтиже бар, бірақ сұхбаттасушымен оңтайлы қарым-қатынас орнатылмаған. Мұндай сөйлеу әсері тиімді деп аталады (нәтиже бар), бірақ тиімсіз (өйткені екінші ереже – коммуникативті тепе-теңдік сақталмайды). Осылайша, тиімді және тиімді сөйлеу әсері әртүрлі.

Жалпы, объективті мақсатқа қол жеткізбеу әсердің тиімсіздігін, байланыс қателіктерін, сұхбат берушінің немесе сұхбат алушының нашар құзыреттілігін, нашар өнімділікті көрсетеді.

Егер әңгімелесушілер қарым-қатынастарды (зайырлы әңгіме, фатикалық диалог) қолдау үшін таза коммуникативті мақсаттар қойса және сонымен бірге қоғамда қабылданған зайырлы қарым – қатынас ережелерін сақтаса, онда мұндай қарым-қатынас (бұзушылықтар болмаған жағдайда) әрдайым тиімді

болады, өйткені бұл жағдайда объективті мақсат коммуникативтік мақсатқа сәйкес келеді (қатынастарды қолдау).

Қарым-қатынастың әртүрлі мақсаттары үшін сұхбатқа қатысушылар әртүрлі стратегиялар мен тактикаларды таңдайды, сондықтан соңғысын талдау кезінде сұхбат берушілердің қалаған нәтижесін ескеру қажет. Бұл ретте интервьюердің құзыреттілігі, оның ішінде белгілі бір коммуникативтік дағдыларға ие болу қабілеті сияқты факторды ескеру қажет, атап айтқанда:

– коммуникативтік стратегияны қалыптастыру;

– коммуникацияның әртүрлі тактикалық тәсілдерін қолдану;

– өзін коммуникативтік процестің қатысушысы ретінде көрсету.

Журналист сұхбатқа кіріскен кезде, ол талқыланатын мәдени жағдайдың ерекшеліктеріне және сұхбат алушының жеке сипаттамаларына сүйене отырып, алдағы мәтіннің жалпы макроқұрылымын алдын-ала ойластырады (сценарий деп аталады). Сұхбат мәтіндерін құруда мәтінді жіберушінің алушыға ауызша әсер етуінің жасырын сөйлеу және ашық аргументативті стратегиялары көрсетілген. Жоғарыда айтылғандай, жасырын стратегиялар жоспарлар түрінде, ал ашық стратегиялар тактика түрінде жүзеге асырылады. Әр жоспар мен тактика мамандандырылған сөйлеу маркерлерінің жиынтығына сәйкес келеді. Сұхбат беруші өз ойларын білдіру үшін лингвистикалық бірліктерді таңдап, өзінің ерекше сөйлеу тәжірибесі мен даралығын жүзеге асырады. Егер біз әрбір әрекет ететін стратегия мен байланыс орнататын иллокация аясында жеке сөйлеу маркерлерін талдайтын болсақ, журналистің құзыреттілігі, оның жеке қасиеттері туралы қорытынды жасауға болады. Осы деректерді түсіндіре отырып, мәтінді жіберушінің сөйлеу аргументативті стратегиясының сызбаларын жасауға болады [8].

Теледидарда сұхбат берудің тәсілдері.

Сұхбат тактикасы тақырыбындағы әдебиеттерді талдау нақты нәтиже бермеді-бұл тақырыпта көптеген жұмыстар жазылды, бірақ зерттеушілердің ешқайсысы сұхбат жүргізудің барлық белгілі тактикаларын толық жіктеме жасаған жоқ. Сондықтан, осы жұмыста біз көптеген зерттеушілердің нәтижелерін біріктіріп, қорытындылауға тырысамыз, дегенмен бұл іс жүзінде қолданылатын барлық сұхбат тактикаларының толық тізімі емес, олардың ең көп тарағандары ғана болады.

М.Н. Ким келесі сұхбат тактикасын анықтайды:

1. Проективтік тактика. Лат. «projectio» – алға қарай лақтыру, мәні-адамға»тақырып құрастыруы, дамытуы, толықтыруы, түсіндіруі керек белгісіз, екіұшты ынталандыруды» беру. Техника тек объективті мазмұнына байланысты ғана емес, сонымен бірге тақырыпқа берілген жеке мағынасына байланысты мағынаға ие болады. Олардың арасында бөледі:

– Еркін бірлестіктер. Бұл әдіс сұхбаттасушыға стереотиптерден тыс әр түрлі бейнелі идеяларды шақыруға мүмкіндік береді. Мұндай сұрақ «елестетіп көріңізші...», «егер...» және басқалардан басталуы мүмкін/

– Адам басына жіктеу. Осы техниканың көмегімен сұхбат беруші бір жағынан адамды өз сезімдерін, эмоцияларын, тәжірибелерін басқа адамдарға

жатқызуға, екінші жағынан басқа адамдардың психологиялық реакциялары мен жағдайларын «сынап көруге» шақыруы мүмкін. «Сіз N азаматының орнында қандай сезімдерді сезінесіз?».

– Жағдайлар мен сценарийлерді модельдеу. Белгісіз және анық емес жағдайларда ұсынылады. «Егер қазір мұнай бағасы барреліне 100 долларға дейін көтерілсе…».

– Ауызша немесе визуалды кешендерді аяқтау. Сұхбат алушы зерттелетін құбылысқа респонденттің тікелей реакциясын алғысы келгенде пайдалы. «Егер Сізге формасы переснять финалды осы фильмді Сіз қалай ол жасады?».

– Ұқсас. Бар кескінді басқасымен салыстыру.

2. Әңгімелесушімен байланыс орнату. Коммуникативті өзара әрекеттесуді орнатуға бағытталған сұрақтар мейірімді түрде қойылады, серіктесті ынтымақтастыққа шақырады, адамның қызығушылығын тудырады.

Сұрақ түрінде журналист: адамның қоғамдық өмірінің маңызды аспектілерін атап өтуге, оның кәсіби құзыреттілігін тануға, сіңірген еңбегі мен жетістіктерін атап өтуге, жағымды жеке қасиеттерді бөліп көрсетуге, таңданыс немесе таңданыс білдіруге, естігендеріне шынайы қызығушылық танытуға, адам қызметінің жекелеген аспектілерінде өзінің хабардарлығын көрсетуге құқылы.

3. Әңгімелесушіге әсер ету. Ол сұхбат кезінде әртүрлі коммуникациялық жағдайларда қолданылады, сұхбаттасушыны көтермелеу немесе әңгіме арнасын дұрыс бағытта бағыттау немесе «қатал шеңберден» шығару және т.б. қажет болған кезде қолданылады. Бұл адамды бір нәрсеге итермелейтін сұрақтар («сіз өзіңіздің рөліңізді қалай анықтайсыз?»), тудыруы мүмкін адам оң немесе теріс реакцияны не («Ал Сіз сүйіп радикал?»), бір нәрсеге күмәндану, естеліктер тудыру, күтпеген ашық мойындауды тудыру, әңгімелесушіні дау-дамайға шақыру («қазақ музыкасы жақсы, бірақ батыста ол мойындалмайды...») және басқалар.

4. Арандатушылық сұрақтар. Этика тұрғысынан мұндай сұхбат тактикасы қажет емес, өйткені мұндай сұрақтар адамға жағымсыз әсер етуі мүмкін және толығымен сенімді емес жауап тудыруы мүмкін. Бұл әдістің айла-амалдары-сұрақтар, әдетте, респондент болжай алмайтын жасырын аулау түрін жасырады, ішкі мәтін деңгейі. Әдетте, логика тұрғысынан дұрыс емес сұрақтар қолданылады («сіз таңертең коньяк ішуді тоқтаттыңыз ба?»), «көптеген сұрақтардың қателіктері», олар бірден бірнеше сұрақ қойғанда, және күрделі құрылымдар, сұрақтың нақты мағынасын түсіну қиын болған кезде. Тактика адамды қиын жағдайға душар ету, оны өзін-өзі бұлтартуға итермелеу, оның идеалды идеялары мен нақты әрекеттері арасындағы қарама-қайшылықты азайту үшін қолданылады. Тактика сұхбат беруші үшін оның кәсіби сәтсіздігін көрсеткісі келгенде, оның пікірін абсурдқа жеткізгісі келгенде ғана пайдалы. Сонымен қатар, ұсыныс әдісі қолданылады: сұхбаттасушының психологиялық әсерінің көмегімен кез-келген ақпаратты қабылдаудың сыни және саналы деңгейі төмендейді, мысалы, мейірімді және сенімді тонның көмегімен.

5. Тақырыпты толық ашу үшін сұхбаттасушыға әсер ету. Сауалнаманың құрамын схемаға сәйкес жасаған дұрыс Кіріспе – Негізгі бөлім – Қорытынды.

Бірінші бөлім психологиялық байланыс орнату үшін қажет. Ол үшін әңгімелесуші немесе оның еңбегі туралы бірнеше Сыпайы сөз айтуға, оның қызмет саласының соңғы жаңалықтарын талқылауға, тапқыр әзілден бастауға, әңгімелесушінің өмірбаянының кейбір бөлшектерін еске түсіруге және сол арқылы өзі туралы сөйлесуге мүмкіндік беруге болады-мұның бәрі жағдайды бұзуға көмектеседі, сондай-ақ, осы бөлімде журналист сұхбаттасушыны алдағы әңгіме тақырыбына енгізе алады. Беріледі ғана емес, негізгі мақсаттары сұхбат, бірақ сипаты бүкіл әңгіме. Сұхбаттың сәтті нәтижесі журналист өзінің алғашқы сөздерінен бастап кейіпкеріне көзқарас таба ала ма, онымен үйлесімді, ашық ақпарат алмасуға бағытталған қарым-қатынас орната ала ма, оны егжей-тегжейлі білуге және дамытуға байланысты.

Сұхбаттың негізгі бөлігінде әңгіме тақырыбы ашылады және оны біртіндеп және қисынды түрде, байланыс орнатуға арналған қарапайым сұрақтардан бастап, егжей-тегжейлі талдауды қажет ететін және әңгіменің диалогтық басталуын белсендіретін күрделіге дейін ашқан дұрыс. Мұндай сұрақтарды тақырыптық және проблемалық блоктарға жүйелеген дұрыс. Журналист әңгіме барысына «дирижерлық етеді», әңгімелесушідегі тезистердің нақты дәлелдемесін, оның ойларының логикасын, әңгіме тақырыбын ұстануды және т.б. бақылайды.:

– бір-екі сөйлем оның тақырып таусылғанын және екіншісіне көшудің уақыты келді;

– айтылғанды қорытындылайды және қорытындылайды;

– мәселе бойынша нақты фактілерді келтіруді сұрайды;

– егер сұхбаттасушы жауаптан бас тартса, сұрақты қайта жазады және оны үш-төрт келесі сұрақтан кейін сұрайды;

– толық жауап бермеген жағдайда, ол сізге жалғастыруды күтіп тұрғандай сезінуге мүмкіндік береді, мысалы, біраз уақыт үндемеу;

– сұхбат алушыға бастаманы қабылдауға мүмкіндік бермейді, содан кейін ол қажет деп санайтын ақпаратты ғана береді.

Сайып келгенде, барлық осы әдістер әңгіме тақырыбын толығымен ашуға әкеледі.

Қорытынды бөлімде жеңіл нақтылау сұрақтары бар, немесе, керісінше, әңгімелесушіні ашуландыратын ең ыңғайсыз сұрақтар бар, демек, әңгіменің бүкіл барысына теріс әсер етеді.

Е.В. Любезная және И. Попова [9] сұхбаттың келесі тактикасын ажыратады:

Сәйкестендіру тактикасы – бұл белгілі бір әлеуметтік немесе мәртебелік топқа (таңдалған өзін-өзі таныстыру стратегиясының бөлігі ретінде) символдық тиесіліктің бейтарап көрсетілімі. Егер сұхбат берушіні оның сұхбаттасушысы «өз» деп қабылдаса, оған жақын мәселелер туралы сөйлесіп, сұраса, ол жауаптарында белгілі бір мақұлдау мен ашықтыққа сене алады.

Бұл тактика ынтымақтастық тактикасына жақын (кейде оның түрі ретінде қарастырылады). Журналист сұхбаттасушыға ашық немесе жасырын түрде айтады: Мен сізбен біргемін, мен сіздің проблемаңызды түсінемін/бөлісемін. Ортақ көзқарастар, мүдделер, ұмтылыстар, әңгімелесушілердің «психологиялық үндестігі» сезімін қалыптастыру ниеті жүзеге асырылады.

Мұндай әсерді жасаудың тілдік құралдары әртүрлі:

– Байланыс орнатудың сөйлеу формалары (аты немесе аты және әкесінің аты бойынша өтініш);

– Адресат берген мәселені бағалауға келісім білдіру: «мен сізбен келісемін...»; шынында да, «Сіз дұрыс айтасыз...»; «Мен сізбен мүлдем келісемін...».

Оппозиция тактикасы. Қарастырылғанға қарама-қарсы тактика: оның басқа әлеуметтік қабатқа жататындығын белгілеу арқылы. Бұл гильгамеш туралы дастан. Кейбір ғалымдар оппозицияны «бөтен адамдар», ал басқалары бөтен адамдардың коммуникативті категориясы деп атайды.

Мұндай тактика пікірталас пен дау-дамайды білдіреді. Зерттеушілер оппозициялық сұхбат тактикасы аясында дау жүргізудің бірнеше принциптерін келтіреді:

– бір тезистен екіншісіне ауысу жоқ, ал біріншісіне қатысты дау әлі аяқталған жоқ;

– дау тыныш, мейірімді, басқалардың пікірін құрметтейді;

– өз көзқарасын дәлелдеу емес, таңу;

– қарсылық білдіріп, алдымен келісу керек;

– жақсы негізделген сұхбат-пікірталас құру үшін дауға қатысушылардың сөйлеуінің әртүрлі компоненттерін бағалау керек: мәлімдемелердің сенімділігі мен дәлелі, мәлімдемелердің құрылымдық толықтығы, дәлелдер мен мысалдардың әртүрлілігі, олардың талқылау тақырыбына қатынасы, жалпы атмосфера, ережелерді сақтау дәрежесі, дау мәдениеті.

Нақтылау – сұрақтарды тұжырымдау тактикасы, айтылғандарды түсіндіруге немесе толықтыруға, бөлшектерге назар аударуға арналған сұрақтардан тұрады. «Сіз бұл туралы толығырақ айта аласыз ба?», «Сіз нақты не айтасыз?», «Сіз мұны түсіндірмейсіз бе?», «Не...», «Сіз жасай аласыз пояснить бұл үлгі?». Бұл түсінбеушілікті жоюға, әңгіме арнасын дұрыс бағытқа бағыттауға, әңгімелесуші елеусіз немесе айқын болып көрінетін, бірақ көрерменді қызықтыратын бөлшектерге назар аударуға көмектеседі.

Парафраз – бұл айтылғандарды қайталау, бірақ сөзбе-сөз емес, аздап өзгертілген сұрақ. «Басқаша айтқанда, сіз ойлайсыз...», «Егер мен қателессем, мені түзете аласыз...», «Мен сізді дұрыс түсіндім...». Бұл журналистке айтылғанның мағынасын жақсы түсінуге және сұхбаттасушыға өз ойларын басқа сөзбен естуге және мүмкін дәлсіздікті көруге көмектеседі.

Авторизация – журналистің сөйлеу тақырыбына, сұхбаттасушыға қатысты жеке позициясын атап көрсету және «мен» есімдігін әртүрлі формалар мен комбинацияларда қолдану. Бұл авторлық бағдарламалардың міндетті компоненті.

Адрестеу – белгілі бір адамның немесе аудиторияның сөйлеу бағытын баса көрсетуге негізделген. Бұл обращенность және шоғырландыру нақты собеседнике да маңызды компоненті авторлық хабарлар.

М.М. Лукина «сұхбат технологиясы» кітабының екінші тарауында [10] сұхбатты Кіріспе, Негізгі және соңғы бөліктерге бөледі.

Кіріспе бөлім немесе «жылыну». Сұхбаттың басында «ортақ тілді» табу және алғашқы ыңғайсыздықты жеңу тактикасы:

– бейтарап, жағымды әңгімелесуші тақырыптарын ұстану. Әңгіме тақырыбы саяси көзқарастар, кірістер, ұлтаралық қатынастар, діни сенімдер және т.б. сияқты ықтимал арандатушылық салаларға қатысты болмауы керек;

– мүдделердің қиылысу нүктесін іздеу: жалпы хобби және т.б.;

– күлкі. Әзілдер, әзілдер орынды, бірақ сіздің талғамыңызға және пропорция сезіміне сенімді болған жағдайда ғана;

– қошемет. Шамадан тыс, әсіресе шынайы таңданусыз – ол әрқашан көзді ұстайды. Ақылды, орташа мадақтау.

– «Кілтті таңдау» бір-бірін түсіну, сөйлесу, сөйлеу. Кейде тіпті тәжірибелі журналистер де олардың инстинктін төмендетеді. Сіз агрессивтілік, табандылық арқылы адамға көзқарас іздей аласыз («қиын» әңгімелесушілермен қарым-қатынастың қолайлы әдісі ретінде);

– Рөлді таңдау. Журналист өзінің рөлдік функциялары арқылы әңгіме стратегиясын жасайды. Әңгімелесушінің сипатына, қойылған міндеттер деңгейіне және әңгіме жағдайларына байланысты актер ретінде рөлдерді өзгерте отырып, ол лицей болуы керек пе деген сұрақ әрдайым дау тудырды. Сұхбат саласындағы сарапшылардың бір тобы: «табиғи болыңыз, сіз таңдаған кез-келген рөл тек істі бұзады»дейді. Екіншісі, керісінше, өзінің рөлін дұрыс таңдауда кәсіби жетістіктің кепілі болып табылады.

Сұхбаттың соңғы кезеңі өте маңызды, онда, әдетте, сіз тек аяқталу уақытын алдын-ала жоспарлай аласыз. Сөйлесуді аяқтаудың ең қолайлы тактикасы – оны қорытындылау және оны жағымды нотамен аяқтау. Соңында жағымсыз сұрақтар қойылса да, сіз әңгімені «алып тастауға» тырысуыңыз керек, ешкімге жағымсыз тұнба қалмауы үшін әңгімелесуші үшін жағымды нәрсе туралы сөйлесуіңіз керек.

Н.Вит пен М. Харитонованың мақаласында теледидар сұхбатын жүргізудің бірнеше тактикасы қарастырылған [11].

Әңгімелесушіні мадақтау немесе кешірім жасаудың (бағалаудың) ритуализацияланған тактикасы кеңінен қолданылады, ол көп бағытты немесе құжаттық мақсаттардан туындайтын ішкі қарама-қайшылықты қамтиды: бір жағынан, көрермен сұхбат берушінің фигурасының маңыздылығын түсінуі керек, сонымен қатар «шапалақтау» психологиялық теориясына сәйкес шамадан тыс жағымсыздықсыз комплимент сөйлесуді ынталандырады. Мұндай жағдайда сұхбат алушының стереотиптік сөйлеу мінез-құлқы жоғары бағалауға қарсы тұру, қарым-қатынастың «кедергісін» жеңу.

Егер сұрақтың бағалау бөлігі коннотация арқылы осы мағынаның тасымалдаушысы ретінде қабылданса, мадақтау соншалықты айқын емес және

қарсы тұра алмауы мүмкін. Яғни, сұхбат алушы өзінің қасиеттері туралы түсініктеме беруден аулақ болады, мысалы, сұхбат алушының өмірбаяны фактілеріне назар аударады.

Ток-шоу форматындағы сұхбатта пафосность, батырлық-бұл ең алдымен импульсивті немесе теңдестірілген, бірақ соған қарамастан ашық жауап беруге арналған тән әдіс.

Сондай-ақ, пайдаланылады тактикасы контрастов, қашан, мысалы, артынан похвалой жүргізілуде сұрақ қиындықтары туралы және преградах на пути к успеху.

«Сақтау» тактикасы – үшінші тұлғадағы әңгімелесуші туралы әңгіме. Мұндай ұсыну тактикасы сұхбат алушыны ақтауға, жоғары бағалауға қарсы тұруға, тікелей жауап беруден жалтаруға мәжбүр етуі мүмкін.

Арандатудың тактикалық барысы сұхбат алушының жауаптан жалтару тактикасын ынталандырады. Сонымен қатар, бағдарламаның кейіпкерінің оң өзін-өзі таныстыруының арандатуы оның әзіл-оспақ немесе иронияны қолданумен жалтаруына, сондай-ақ бағалау субъектісінің өзгеруіне ықпал етеді, мысалы, сұхбат алушы басқа адамдардың пікіріне жүгінуді ұсынады. Жиі әңгімелесушілер арандатушылықты елемейді, әңгіме тақырыбын аударады, мәселенің ауырлығын алып тастайды. Бірақ сауатты арандату әрқашан жақсы журналистің бейнесі болады.

Біз көптеген теледидарлық сұхбаттарға тән сұхбаттасушыға әсер етудің негізгі әдістерін қарастырдық. Енді біздің мақсатымызға қайта оралып, жұпта жұмыс істейтін жүргізушілер қандай кәсіби әдістер мен тактикаларды қолданатынын, диалогты қалай құратынын және сайып келгенде, олардың бағдарламасының өзіндік ерекшелігін және неге сонша жыл бойы қызығушылық тудыратынын көру үшін «злословия мектебі» бағдарламасын талдаймыз.

Бағдарламаны сұхбат жанрында дайындау кезінде нақты міндеттерді ескеру қажет: саяси, әлеуметтік, өндірістік және т.б. міндеттер туралы хабарлау; өміріміздің әртүрлі салаларындағы жетістіктер туралы айту; бұрыннан белгілі фактіні толығырақ түсіндіру; қандай да бір мәселе бойынша әртүрлі адамдардың пікірін білу; қызықты адамды ұсыну.

Бағдарламаның кейіпкерлері саяси және мемлекет қайраткерлері, кез-келген қызмет саласының мамандары, атақты адамдар және халықтың әртүрлі топтарының өкілдері бола алады. Бағдарламаның мақсаты шақырылған қонаққа байланысты болады.

Федералды телеарналардағы сұхбат жанрындағы бағдарламаның мақсаты-шақырылған қонақ адамы, ал аймақтық телеарналарда бұл маңызды ақпаратты «бірінші ауыздан» беру.

Аймақтық теледидардағы сұхбат жанрындағы бағдарлама көптеген факторларды ескеруі керек, олардың ішінде жанрдың талаптары ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мақсатты аудиторияның талаптары негізінде белгілі бір аймақтың нақты жағдайларында оны жүзеге асырудың ерекшелігі де бар.

Бұл сұхбат жанрындағы бағдарламаны шынымен сапалы, қызықты және тиімді етуге мүмкіндік береді.

Бұл жұмыс сұхбаттың қолданыстағы тактикаларын ең үстірт зерттеуі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, мұндай тактикалар белгісіз мөлшерде болады, өйткені журналистика тарихында сұхбат ерекше орынға ие. Әрқайсысы-ғылыми зерттеулерге арналған бай материал, журналистің өзі мен оның сұхбаттасушысының, сондай-ақ аудиторияның психологиялық, әлеуметтік-лингвистикалық, мәдени және кәсіби ерекшеліктерінің қайталанбас үйлесімі.

Сұхбат – журналистиканың негізгі жанрларының бірі, бірақ меңгеру қиын. Тәжірибе және жанр теориясын терең зерттеу жұмыстың алғашқы кезеңдерінде адал көмекші болады, бірақ содан кейін тек журналистік инстинкт, тәжірибе, адам психологиясын білу және әңгімелесушіге «кілт таңдау» қабілеті сөйлесу жанрының бастаушысынан білікті сұхбат алушыны жасайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Попова Т.И. Телевизионное интервью: семантический и прагматический аспекты: диссертация ... доктора филологических наук». Санкт-Петербург, 2004.

2 Вит Н., Харитонова М. «Стимулирование коммуникативных тактик уклонения и противодействия в телеинтервью». Сборник научных статей по философии и филологии. Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова. Выпуск 6, 2004.

3 Мальцева Д.А. «Общение как воздействие и диалог». www.lib.csu.ru.

4 Беляева Е.А. «Диалог аргументативного типа: когнитивные аспекты; структура, семантика, прагматика (на материале русских и английских текстов и интервью)». Тюмень, 2007. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

5 Любезная Е.В., Попова И.М. «Риторика и ораторское искусство», – Тамбов, Издательство ТГТУ, 2008.

6 Лукина М.М. «Технология интервью». Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2003.

7 Рождественский Ю.В. «Принципы современной риторики. Глава 4. Современная риторика». Публикация кафедры общего и сравнительно-исторического языкознания факультета филологии МГУ. – М., 2006.

8 Бахтин М.М. «Проблема речевых жанров». Полное собрание сочинений в семи томах. Т. 5. – М., 1997.

9 Золотова Г.А., Онипенко А.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Филолог. ф-т МГУ, 1998.

10 Тертычный А.А. Интервью вездесущего лик… // Журналист. 2002. №3.

ҒТАМР 11.25.40

КОРЕЙ ТҮБЕГІНІҢ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША АҚШ-ТЫҢ ЫҚПАЛЫ МЕН САЯСАТЫ

Ә.М. Жандосова
PhD-докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Мақалада Корея түбегіндегі проблемалар мен АҚШ-тың КХДР мен Оңтүстік Кореяға қатысты саясаты зерттелген. АҚШ пен Солтүстік және Оңтүстік Корея арасындағы екіжақты қатынастар аясында АҚШ-тың Солтүстік Кореяның ядролық мәртебесіне қатысты ұстанымын ашып көрсетеміз және бұл мәселені шешу үшін АҚШ өзінің әскери қатысуын азайтып, КХДР-ға қарсы санкцияларды алып тастауы керек деген тұжырымдаманы алға қоямыз. Мақалада АҚШ-тың КХДР ядролық мәселесіне қатысты саяси теориялық мүмкін нұсқаларын талданды.

Түйін сөздер: денуклеаризация, ядролық қару, КХДР, АҚШ, саясат.

Соңғы жиырма жыл ішінде Солтүстік Корея Американың сыртқы саясаты үшін ерекше маңызы бар елдер тізімінде болды. Америка Құрама Штаттардың КХДР-ға қатысты саясаты жылдар бойы Пхеньянды екіжақты немесе көпжақты қатынастарға тарту стратегиясы мен жаһандық «зұлымдық осінің» бөлігі ретінде оның саясатын айыптау сияқты жайттармен әртүрлі болды. Вашингтонның басты назарында Пхеньянның зымырандық және ядролық бағдарламалары, ол аймақтық және жаһандық қауіпсіздікке негізгі қатер болып табылады. Америка Құрама Штаттары Корей түбегін ядролық қарудан тазартуды, яғни КХДР-дың өзінің ядролық және ракеталық ресурстарынан бас тартуына Солтүстік Кореяның ядролық сынақтарын бейтараптандыруға шақырады.

Конгресстің зерттеу қызметі бірнеше рет жасаған сараптамалық пікірлер «Солтүстік Кореядағы апатты экономикалық жағдай» КХДР ядролық технологияны басқа сенімсіз саяси режимдерге немесе мемлекеттік емес субъектілерге сату қаупі бар екенін дәлелдейді, оның ішінде тапсырыс беруші – халықаралық террористік ұйымдар болу қаупі бар. Сонымен қатар, Солтүстік Кореяның ядролық қаруы аймақтағы көршілерінің, соның ішінде АҚШ одақтастарының, Корея Республикасы мен Жапонияның қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіреді. Солтүстік Кореяның ядролық проблемасы бойынша келіссөздерге АҚШ-пен бірге аймақтық державалар қатысады: Қытай, Ресей, Жапония және Оңтүстік Корея, олардың өзара әрекеті Солтүстік-Шығыс

Азиядағы халықаралық қатынастардың негізін құрайды. Одақтастар өздерінің қарым-қатынастарының маңыздылығын үнемі атап өтеді.

Азия-Тынық мұхиты аймағы АҚШ-тың сыртқы саясаты мен экономикасында шешуші орын алады. АҚШ-тың Жапониямен және Оңтүстік Кореямен қауіпсіздік туралы екіжақты келісімдері оларға аймақтағы әскери базаларын орналастыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың ықпалын кеңейтуге мүмкіндік береді. АҚШ-тың аймақтағы маңызды одақтастарының бірі – Оңтүстік Корея, ал басты қарсыластарының бірі – Солтүстік Корея [1].

АҚШ КХДР-дың ядролық бағдарламасына үзілді-кесілді қарсы және Ким Чен Ын режимінің өмір сүруін айыптайды. АҚШ пен Солтүстік Кореяның дипломатиялық қатынастары жоқ. АҚШ-тың КХДР-дағы мүдделерін АҚШ азаматтарына Швеция елшілігі кейбір консулдық қызметтер көрсетеді. Америка Құрама Штаттарының Солтүстік Корея бойынша арнайы өкілі және КХДР-да адам құқығы жөніндегі арнайы өкілі қызметтері бар

Солтүстік Кореяның АҚШ-да ел мүддесін қорғайтын елшілігі жоқ. Солтүстік Кореяның АҚШ-тағы ресми өкілдігі БҰҰ жанындағы КХДР миссиясымен шектеледі. Солтүстік Корея мен Америка Құрама Штаттарын біріктіретін екі ғана халықаралық ұйым бар: Біріккен Ұлттар Ұйымы және АСЕАН аймақтық форумы (Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің қауымдастығы) [2].

1949 жылы АҚШ пен Оңтүстік Корея дипломатиялық қатынастар орнатты. АҚШ-тың Республика астанасында елшілігі және Пусанда консулдығы бар. Вашингтонда Корея Республикасының елшілігі бар. Сонымен қатар, АҚШ пен Оңтүстік Корея бірқатар халықаралық ұйымдардың, соның ішінде БҰҰ, G20, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы, АТЭС (Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығы), АСЕАН аймақтық форумы, Әлем Банк, Халықаралық валюта қоры және Дүниежүзілік сауда ұйымы мүшесі болып табылады.

Корея соғысында (1950-1953 жж.) АҚШ түбектің солтүстігінде кеңестік ықпалға қарсы тұру үшін Оңтүстіктің жағында болды. Қырғи қабақ соғыс аяқталғанына қарамастан, Оңтүстік Корея аймақтағы қауіпсіздіктің американдық орталық үлгісі болып маңызды рөл атқарады.

Заманауи жағдайда аймақта қалыптасқан жүйені бұзуға және АҚШ-ты аймақтық көшбасшы орнынан ығыстыруға қабілетті жаңа күш орталықтары пайда болды. Осындай орталықтардың ішінде БРИКС мүшелері болып табылатын Қытай, Ресей, Үндістанның да мүмкіндіктері зор. Жақында АСЕАН елдерінің позициялары нығайды.

АҚШ-тың әскери күштері мен әскери техникаларын Оңтүстік Кореяға орналастыруды жүзеге асыратын екі негізгі институт бар: Кореядағы АҚШ қолбасшылығы және БҰҰ қолбасшылығы. Кореядағы Біріккен Ұлттар Ұйымының қолбасшылығы 1950 жылы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 84-ші қаулысымен Оңтүстік Кореяға Корея соғысында әскери көмек көрсету мақсатында құрылды. Жауынгерлік іс-қимылдар аяқталғаннан кейін бөлім сарбаздары демаркациялық сызықты оңтүстік жағынан басқаруға жауап береді,

сонымен қатар олар Корея Республикасынан екі Кореяның шекарасы арқылы өтетін барлық қозғалыстарды тіркейді және басқарады

Алайда, 2018 жылдың қараша айында Оңтүстік Корея, Солтүстік Корея және БҰҰ қолбасшылығы арасында Панмунджом шекара ауылын бірлесіп күзету туралы келісім жасалды. Институттың атауы БҰҰ болып көрінгенімен, іс жүзінде резолюция мәтінінде БҰҰ тек АҚШ-тың қолбасшылығымен осындай орган құруды ұсынады, сонымен қатар БҰҰ туын осындай бөлімшенің рәміздерінде пайдалануға мүмкіндік береді делінген [3].

1953 жылы Оңтүстік Корея тарапынан атысты тоқтату туралы келісімге қол қойған БҰҰ-ның Кореядағы өкілі екенін атап өту маңызды. 1954 жылы АҚШ пен Оңтүстік Корея өзара қорғаныс шартын жасасты, оған сәйкес Корея Республикасы «өз еркімен» өзінің қарулы күштерін АҚШ-тың Кореядағы қолбасшылығының бақылауына берді. Кейінірек 1978 ж. Бірлескен Оңтүстік Кореяның қорғанысы мен қауіпсіздігіне қатысатын қарулы күштер құрылды. Бірлескен күштерді бақылау екі ел арасында ортақ бөлінді, бірақ соғыс болған жағдайда АҚШ қарулы күштерді бақылауға алады делінді. Кореядағы АҚШ қолбасшылығы 1957 жылы БҰҰ күштеріне көмек ретінде құрылды. Мекеме АҚШ Қарулы Күштерінің Тынық мұхиты қолбасшылығына бағынады. Әскери емес қызметкерлерді қосқанда командалық құрамға шамамен 28 мың адам бағынады. Оның 19 мыңға жуығы қызметтегі сарбаздар. Әуе күштерінде 8 мың адам жұмыс істейді, ал теңіз күштерінде шамамен бір жарым мың адам жұмыс істейді. Әдетте бірлескен жаттығулар кезінде әскери қызметкерлер көбірек келеді. Әскерлердің көп бөлігі Пхентек қаласында, Кёнги провинциясында, Сеулде және Кёнсанбук-до провинциясында Тэгуде орналасқан. Әуе күштерінің базалары Пхентекте орналасқан. Әскери-теңіз күштерінің қолбасшылығы Пусан мен Чангвонда орналасқан. Соңғы жылдары Америка Құрама Штаттары өзінің қарулы күштері мен әскери базаларын КХДР-мен шекарасынан алыста, Корея Республикасының оңтүстігіне қарай жылжытты [4].

Солтүстік Корея ядролық қаруды жою жолында.

1990 жылдардың басында Пәкістан Солтүстік Корея үшін ядролық технологияның маңызды көзі болды. Абдул Кадир Хан Пәкістан ядролық бағдарламасының бас сәулетшісі, 2004 жылдың ақпан айында Пәкістан өзінің ядролық технологияларын Иранға, Ливияға және Солтүстік Кореяға сатқанын мойындады. Солтүстік Корея әлемнің қалған бөліктерінен оқшауланған сайын, ол Пәкістанмен тығыз қарым-қатынас орнатты. Пәкістанның бұрынғы премьер-министрі Беназир Бхутто Пәкістанға өз елінің зымыран бағдарламасы үшін Солтүстік Кореяның зымыран технологиясының сызбаларын әкелгенін мойындаған болатын. Осы сәттен бастап Солтүстік Корея ядролық қару саласындағы әлеуетін жақсарту үшін көп жұмыс жасады және көптеген ядролық сынақтар өткізді, тұрақты әлемдік тәртіпке тікелей қарсы тұрды және аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылыққа елеулі қауіп төндірді.

Солтүстік Корея алты ядролық сынақ өткізді: 2006 жылғы қазан, 2009 жылғы мамыр, 2013 жылғы ақпан, 2016 жылғы қаңтар, 2016 жылғы қыркүйек

және 2017 жылғы қыркүйек. Әрбір сынақтан кейін ел ядролық технологияларын АҚШ материгіне тікелей қауіп төндіретін деңгейге дейін жақсарту үшін қару-жарақтың ауқымы мен тиімділігін арттыруға тырысты [5].

Солтүстік Корея сонымен қатар көптеген халықаралық заңдарды бұзды және 1950-2007 жылдар аралығында көптеген арандатулар жасады. Конгресстің зерттеу қызметі, Америка Құрама Штаттарының мемлекеттік саясатты зерттеу бөлімі, Солтүстік Корея жасаған 164 қылмыс туралы баяндама жасады:

Арандатудың ең қарқынды кезеңі 1960 жылдардың екінші жартысында Солтүстік Корея Оңтүстік Корея мен АҚШ-тың қауіпсіздік мүдделеріне қарсы бірқатар шектеулі Қарулы акциялар өткізген кезде болды. Қарулы агенттердің Оңтүстік Кореяға енуі арандатудың ең көп айтылатын түрі болды, содан кейін ұрлау мен терроризм болды. Есептерге сәйкес, 1954 жылдан 1992 жылға дейін Солтүстік Корея Оңтүстік Кореяға жалпы 3693 Қарулы агент енгізді, 1967 және 1968 жылдары олар жалпы санның 20 пайызын құрады. Терроризм жағдайлары әлдеқайда аз болды, бірақ олар екі Корея арасындағы қарым-қатынасқа теріс әсер етуді жалғастырды. Корей соғысын (1950-1953) қоздырған Солтүстік Кореяның Оңтүстік Кореяға шабуылын есептемегенде, Солтүстік Кореяның негізгі террористік актілеріне мыналар жатады: 1968 және 1974 жылдары президент Пак Чон Хиге жасалған қастандықтар; 1983 жылы Президент Чон Ду Хванның Рангун, Бирма (Мьянма) жарылыс салдарынан өміріне жасалған қастандық; және 1987 жылы Оңтүстік Кореялық Boeing 707 жолаушылар ұшағының ауасындағы диверсиялық жарылысы болды.

Клинтон әкімшілігі 1994 жылы 21 қазанда Солтүстік Кореямен «негіздемелік келісімге» қол қойды, алайда 2001 жылдан 2004 жылға дейін Буш әкімшілігі бұл келісімді іс жүзінде ұмытып кетті. Алайда, 2005-2008 жылдар аралығында әкімшілік алты жақты келіссөздер аясында Солтүстік Корея делегациясымен ұзақ екіжақты пікірталастарды жалғастырды. АҚШ пен Солтүстік Корея арасындағы сенімсіздіктің кенеттен өршуіне себеп болған оқиға 11 қыркүйектен кейін Джордж Буштың «зұлымдық осі» деген сөзі болды. Бұл сөзінде ол Солтүстік Кореяны Иран мен Иракпен бірге террорға демеушілер деп атады. 2003 жылы Иракқа шабуыл жасап, Иранға қарсы соғыс риторикасын күшейткеннен кейін, Солтүстік Корея АҚШ келесі кезекте бізге шабуыл жасауы мүмкін деп қауіптенді. Бұл Родонг Синмун билеуші жұмысшы партиясының газетіндегі мәлімдемесінен айқын болды: «американдық империалистердің Иракқа сәтті басып кіруі жағдайында олар Корея түбегінде жаңа агрессивті соғыс бастайтыны анық. Олар Солтүстік Кореяның Ауғанстан немесе Ирак емес екенін түсінуі керек» деп үндеу жасады [6].

2003 жылы Солтүстік Корея әлемде ядролық қару мен қару-жарақ технологиясының таралуын болдырмауға бағытталған ядролық қаруды таратпау туралы Келісімнен шыққан кезде, АҚШ пен Солтүстік Корея арасындағы сенімсіздік айқын болды, бұл американдықтарды ядролық мәселелерді өз бетінше шеше алмайтындықтарын түсінуге мәжбүр етті. Бұл АҚШ-ты Солтүстік Кореяда ядролық қарусыздануға көмектесу үшін аймақтық ынтымақтастыққа жүгінуге алып келді. Бұл күш-жігер Солтүстік-Шығыс

Азиядағы қатынастардың жақсаруына, аймақтық экономиканың дамуына және сайып келгенде Корей түбегіне бейбітшілік әкеледі деген үміт алып келді. Мәселен, 2005 жылғы 19 қыркүйекте АҚШ, Қытай, Ресей, Оңтүстік Корея, Жапония және Солтүстік Корея алты жақты бірлескен мәлімдемеге қол қойды. 2009 жылғы 19 сәуірде БҰҰ Солтүстік Кореяны спутникті сәтсіз ұшырды деп айыптаған кезде, Солтүстік Корея алты жақты келіссөздерден шығып, өзінің ядролық даму бағдарламасын жалғастыратынын мәлімдеді. Содан бері Корей түбегінде ядролық қарудың таралуына қатысты ешқандай прогресс болған жоқ.

2006 жылы КХДР ядролық қару сынақтарын өткізді, ал 2009 және 2013 жылдары жаңа ядролық сынақтар өтті, 2016 жылы сутегі бомбасы сыналды. 2007 жылы 3 ақпанда АҚШ, екі Корея, Жапония, Қытай және Ресей арасындағы алты жақты келіссөздер аясында келісімге қол қойылды, осы келісімде ядролық қарусыз Корея түбегіне барар жолды жариялады. Сондай-ақ, Пхеньянмен саяси қатынастарды қалыпқа келтіру, Кореяның бітімгершілік келісімін бейбітшілік келісімімен ауыстыру және Солтүстік-Шығыс Азия үшін аймақтық бейбітшілік құрылымын құру бойынша қадамдар көрсетілген.

Қомақты көмекті қабылдау үшін Солтүстік Корея Йонгбендегі ядролық қондырғыны жабуға келісті. Сондай-ақ, Америка Құрама Штаттары Солтүстік Кореямен қарым-қатынасты қалыпқа келтіру туралы пікірталастарды бастауға және Солтүстік Кореяны терроризмнің мемлекеттік демеушілері тізімінен шығару процесін бастауға келісті. Осы келісімді жүзеге асыру сәтті болды, өйткені АҚШ-тың бас келіссөз жүргізушісі Кристофер Р.Хилл Солтүстік Корея өз міндеттемелерін орындады деп мәлімдеді.

Цай мәліметтері бойынша Солтүстік Кореяның ядролық қаруы бар төрт артықшылығы бар. Біріншіден, Солтүстік Корея басшылары ядролық қаруды елдің кез-келген ықтимал шабуылына қарсы тосқауыл деп санайды. Екіншіден, Солтүстік Корея өзінің Оңтүстік Кореямен экономикалық бәсекелестіктен ұтылғанын бұрыннан білетіндіктен, ядролық қару Оңтүстіктің экономикалық артықшылығына қарсы психологиялық тепе-теңдік тудыруы мүмкін деп санайды. Үшіншіден, ядролық қару қарапайым қару-жарақ пен әскери күшке арзан балама ұсынады, ал Солтүстік Корея экономикалық дағдарыстармен күресіп жатқандықтан, ядролық қарудың болуы Солтүстік Корея үшін тиімді болып отыр [7].

2018 жылдың бірінші жартысында әлем көптеген күтпеген оқиғалардың куәсі болды. Солтүстік Корея басшысы Ким Чен Ын ҚХР Төрағасы Си Цзиньпинмен, Оңтүстік Корея президенті Мун Чжэ Инмен және АҚШ президенті Дональд Трамппен кездесулер өткізді. Ким-Трамп саммиті әсіресе қызықты болды, өйткені АҚШ-тың қазіргі президенті түбекте бейбітшілік пен тұрақтылыққа деген үміт тудырған Солтүстік Корея лидерімен бірінші рет жеке кездесу өткізді. Осы оқиғалардың барлығын инновациялық деп санауға болатынына қарамастан, барлық мүдделі тараптар Солтүстік Кореяның ынталары мен ниеттерін түсініп, түбекте ұзақ мерзімді тұрақтылыққа қол жеткізу үшін келіссөздерде нақты мақсаттар жасауы керек деп мәлімдеді.

АҚШ халықаралық қатынастар кеңесі, АҚШ-тың сыртқы саясатына бағытталған сараптама орталығы бастаған «Тәуелсіз жұмыс тобы» бағдарламасының аясында 2010 жылы АҚШ-тың Солтүстік Кореяға қатысты алты сатыдан тұратын саясатын жасады:

1. Солтүстік Кореяның ядролық қару мен технологиясын Ливия мен Сирия сияқты басқа елдерге экспорттауына жол бермеу;

2. Солтүстік Кореяға одан әрі ядролық қару мен технологияны жасау мен сынауға жол бермеу;

3. Денуклеаризация: Солтүстік Корея өзінің ядролық бағдарламасынан бас тартуы керек;

4. Тұрақсыздық жоспары: Солтүстік Кореяның көршілес елдері Солтүстік Кореяның тұрақсыздығы жағдайында миллиондаған босқындарды шекара арқылы жіберетін жоспар құруы туралы;

5. Солтүстік Кореяның халықаралық қоғамдастыққа интеграциясы: Егер Солтүстік Кореялықтар сыртқы әлемге ашылса, онда қоғамның хабардарлығы артады, бұл ақыр соңында режимді өзгертуге әкелуі мүмкін делінді;

6. Солтүстік Корея халқы үшін жағдайды жақсарту: Солтүстік Корея әлемдегі ең зұлым елдердің бірі және елдегі адам құқықтарының жағдайы қайғылы. Сондықтан, Солтүстік Корея халқының жағдайын жақсарту үшін АҚШ қолын созуы керек делінді.

Америка Құрама Штаттары КХДР-дың ядролық бағдарламасына ғана емес, сонымен бірге авторитарлық Солтүстік Корея режимінің болу фактісіне де қарсы. Америка Құрама Штаттары ешқашан КХДР-дың ядролық қаруын қолдамады және түбекті толықтай ядролық қарудан тазартуды үнемі жақтап келеді. Әскери базалар мен американдық сарбаздар армиясының кең желісі қазір қорғаныс рөлін ғана атқаруы екіталай. Олардың басты мақсаты – Америка Құрама Штаттарының қуаты мен мүмкіндіктерін, сондай-ақ Солтүстік Корея (немесе аймақтағы кез-келген басқа ел) қандай да бір арандатушылық туралы шешім қабылдаса, соққы беруге дайын екендігін көрсету болып табылады. Сондықтан АҚШ түбектегі ықпалынан айырылмауы үшін барлық шаралар қолданады.

Американдық әскери қатысудың өзі – ядролық қарусыздану және екі Кореяны біріктіру бойынша келіссөздер процесін қалыпқа келтіруге кедергі болатын факторлардың бірі. Қытай мен Ресей ұсынған «екі жақты тоқтату» тұжырымдамасын КХДР мақұлдап, АҚШ қолдады. Осы жоспарға сәйкес, Солтүстік Корея біртіндеп ядролық қарудан бас тартады, ал АҚШ өзінің түбегіндегі әскери қатысуын азайтып, Оңтүстік Кореямен бірлескен ауқымды әскери жаттығуларын тоқтатады. Екі процестің бір уақытта жүруі өте маңызды болып табылады

КХДР өз тарапынан ядролық бағдарламаны тоқтату және полигондардың бірін жару арқылы «екі жақты тоқтату» жоспары бойынша өз міндеттемелерін орындауға дайын екенін көрсетті.

Америка Құрама Штаттары мен КХДР басшыларының Ханойда 2019 жылғы ақпанда өткен соңғы кездесуі Вашингтон «екі жақты тоқтату»

жоспарының тармақтарына да, Солтүстік Кореяның жоспарларына да қайшы келетін толық ядролық қарусыздануымен ғана жеңілдіктер жасауға дайын екенін көрсетті. Дональд Трамп Оңтүстік Кореямен бірлескен жаттығуларды тоқтата тұратынын мәлімдеді, бірақ ол мұны американдық бюджетті үнемдеу мақсатында жасады. Бұл ескерту Ким Чен Ынға бұл қадам, тоқтату жоспарына сәйкес келсе де, іс жүзінде тек бюджетті үнемдеуге байланысты екенін көрсетуге арналған қадам болатын. Америка Құрама Штаттары КХДР қабылдаған қарусыздану әрекеттерін санкциялардың күшін жою түріндегі диалог пен жеңілдіктерді жалғастыру үшін жеткілікті деп санамайды. Екі тараптың бірлескен күш-жігерінсіз бұл тұжырымдаманың орындалуы сәтсіздікке ұшырауы мүмкін, бұл мүдделері қандай да бір жолмен «корей түйініне» сәйкес кедетін барлық тараптар үшін өте жағымсыз болар еді.

АҚШ президенті Дональд Трамп пен Солтүстік Корея лидері Ким Чен Ын Ханойдағы жоғары деңгейдегі келіссөздері нәтижесіз аяқталғанына қарамастан оң нотамен аяқтады. Бірақ содан бері екі ел арасындағы байланыста жағымсыз белгілері байқалды. Солтүстік Корея зымыран сынақтарын қайта бастауы мүмкін екенін көрсетеді, ал АҚШ бұл елге қарсы санкциялардың күшеюін меңзейді. Қазіргі уақытта тараптар олардың қарым-қатынасының болашағын анықтайтын маңызды кезеңде тұр.

Көшбасшылар Вьетнамдағы саммиттің нәтижелері бойынша келісімге келмегеніне қарамастан, Ақ үй кездесудің нәтижелерін оң бағалайды.

АҚШ Мемлекеттік хатшысы Майк Помпео саммит соңында КХДР-ді толықтай денуклеаризациялауға үміттенетінін мәлімдеді. «Мен әлі күнге дейін оптимистпін. Біз алдағы күндер мен апталарда жұмыс істей отырып, прогреске қол жеткіземіз және ақыр соңында бүкіл әлем қалаған нәрсеге – Солтүстік Кореяны ядролық қарудан тазартуға қол жеткіземіз деп үміттенеміз» деп мәлімдеме жасады [8].

Жақын арада екіжақты қатынастардың қай бағытта жүретінін болжау қиын болса да, 2018 жылдың басынан бері екі елдің келіссөздер үдерісін қалыптастырған кем дегенде екі факторды атап өткен жөн.

Бірінші фактор – бұл көшбасшылардың рөлінің маңыздылығы. Бұрынғыдан гөрі, 2018 жылдың басынан бастап АҚШ пен Солтүстік Корея арасындағы дипломатиялық қатынастар ел басшылары басқаратын үрдіске айналды. Трамп пен Ким жұмыс деңгейіндегі келіссөздердің алдын-ала нәтижелерін мұқият қараудың дәстүрлі әдісінен бас тартты. Көшбасшылық шешімдері келесі қадамдарды анықтауда шешуші рөл атқара беретін сияқты. Төменгі деңгейдегі келіссөздерге үлкен мән беру, әрине, тұрақсыз үдеріске тұрақтылық әкелуі мүмкін, бірақ бұндай келіссөздердің бол болмаы уақыт еншісінде.

Екінші фактор – Оңтүстік Кореяның рөлінің маңыздылығы. Оңтүстік Корея 2017 жылы Сингапурда өткен бірінші АҚШ-Солтүстік Корея саммитін өткізуге мүмкіндік беріп, Ханойдағы екінші саммитке барар жолдағы тегіссіздікті жұмсартып, делдал ретінде әрекет етті. Оңтүстік Корея АҚШ пен

Солтүстік Кореяға дипломатиялық қарым-қатынасты қалыпқа келтіру жолында көмектесуге ұмтылатын айтты.

Трамп пен Ким ең жақсы жағдайда Ханой саммитіндегі сәтсіздіктен кейін, мүмкін Оңтүстік Кореяның көмегімен дипломатиялық қарым-қатынас орната алады. Екі лидер сонымен қатар жұмыс деңгейіндегі шенеуніктерге келесі саммитке дейін екі ел арасындағы көптеген келіспеушіліктердің кейбірін шешуге күш пен мүмкіндік берсе, екі ел арасындағы дипломатияға қол жеткізуге болатын мүмкіндіктер туады.

Ең нашар жағдайда, Америка Құрама Штаттары мен Солтүстік Корея қайтадан қарсыластыққа түсуі мүмкін, егер екі лидердің біреуі өздерінің дипломатиялық мүмкіндіктеріне қызығушылықтарын жоғалтса, бұл шиеленістерге және қақтығыстарға әкелуі мүмкін.

Сонымен бірге, 2018 жылы маусымда Сингапурда өткен кездесуде президент Дональд Трамп пен Солтүстік Кореяның көшбасшысы Ким Чен Ын бірлескен мәлімдеме жасап, КХДР «Корея түбегін толық ядролық қарусыздандыру жолында жұмыс істеуге дайын» екенін мәлімдеді. Бірақ Вашингтон мен Пхеньянның денуклеаризацияға асықпайтынын көрсетті [9].

Оңтүстік Кореядағы АҚШ пен одақтас күштердің қолбасшысы, армия генералы Роберт Абрамс «Солтүстік Кореяның ядролық қару мен зымырандарды жасаудағы жұмысы Корея түбегінде ядролық қарусыздануға бет бұруға ниеті қарама-қайшы» деп бағалайды. Р.Абрамс 2019 жылғы наурызда Өкілдер палатасы қарулы күштер комитетінде сөйлеген сөзінде «біз байқаған Солтүстік Кореяның қызметі денуклеаризациямен үйлеспейтіндігін мәлімдеді». Абрамс осы іс-шаралардың егжей-тегжейін жеке кездесуде ұсынатынын айтты. Генерал сонымен қатар оны Корей түбегіндегі шиеленістің өткен жылы айтарлықтай төмендеуі жігерлендіргенін атап өтті. «Тыныштықтың атмосферасы сезіледі» деді Абрамс. Оның айтуынша, соңғы 14 айда Америка Құрама Штаттары мен Солтүстік Корея «арандатушылықтан бас тартуға көшті» деп мәлімдеді.

Біріктіруге келетін болсақ, АҚШ бұл жерде қандай да бір шарт қоя алмайды, өйткені екіге бөлінген Корея мәселесі, ең алдымен, Оңтүстік және Солтүстік Кореяның мүдделерін қозғайды. Осыған қарамастан Оңтүстік Кореяның саясаткерлері шешім қабылдауда АҚШ-тың көмегіне жүгінуі әбден мүмкін. Екі Кореяны біріктіру мәселесі бойынша АҚШ-тың ресми ұстанымы келесідей: «Америка Құрама Штаттары Корей түбегін Солтүстік және Оңтүстік Корея халықтары үшін қолайлы шарттармен бейбіт түрде біріктіруді қолдайды, сонымен қатар Корей түбегінің болашағы тек мемлекеттердің екіжақты шешімдеріне байланысты екенін мойындайды. АҚШ Солтүстік пен Оңтүстік қатынастарын жақсарту және түбектің маңызды мәселелерін шешу үшін сындарлы және байсалды корейаралық диалог қажет деп санайды». Алайда, АҚШ-тың әскери қатысуы проблеманың шешілуіне және бірігу процесіне айтарлықтай кедергі келтіреді.

Корей түбегіндегі ядролық мәселе Солтүстік-Шығыс Азиядағы қауіпсіздікке және ядролық қаруды таратпау режиміне үлкен қауіп төндіреді.

Солтүстік Кореяның ядролық проблемасын шешуді тек алты жақты келіссөздер процесінің (Қытай, АҚШ, Ресей, Солтүстік Корея, Оңтүстік Корея, Жапония) саяси консенсусы негізінде іздеу керек екені анық. Жалғыз Америка Құрама Штаттар бұл мәселені шешпейді және үнемі айтып отырған дағдарысты күшпен шешу мәселені шешуге көмектесе алмайды. Бүгінгі күні АҚШ пен КХДР осы аймақтағы басқа да маңызды мемлекеттер – Қытай, Ресей, Жапония және Оңтүстік Кореяны тарта отырып, ядролық проблеманы шешудің «жол картасын» құрастыруы қажет.

Сонымен қатар, Қытай Солтүстік Кореяның ядролық бағдарламасын шешуде негізгі мемлекет болып табылады. Қытай американдықтар мен солтүстік кореялықтарды бір келіссөздер үстеліне отырғызу жөніндегі күш-жігерінде сындарлы рөл атқарады.

Корей түбегінің болашағы Америка Құрама Штаттарының одан әрі іс-әрекеттеріне байланысты, Америка Құрама Штаттары экономикалық санкцияларды алып тастауы керек, алайда тек санкциялар Солтүстік Кореядан оқшаулауды алып тастай алмайды, бірақ егер санкциялар жойылса басқа елдер несие мәселесін тезірек қарастырып, инвестиция құюы әбден мүмкін [10].

Қорыта айтқанда, Америка Құрама Штаттарының Солтүстік Кореяға қатысты ресми саясаты өзгеріссіз қалады және оны ядролық қарусыздандыру талабына негіздейді. Америка Құрама Штаттары бұл мәселені Ресей Федерациясымен, Қытаймен, Кореямен және Жапониямен ынтымақтастықта бірлесе отырып шешуді көздейді. Вашингтон Пхеньянның қоқан-лоққысы мен сын-қатерлеріне, соның ішінде кибер шабуылдарына санкциялармен жауап беріп, Солтүстік Кореямен қарулы-қақтығыстарды болдырмауды қадағалап отыр. Сонымен, қазіргі кезде АҚШ пен КХДР арасындағы қатынастарда классикалық «қарама-қайшы позициялардағы тараптар арасындағы қақтығыстың» тығырыққа тірелген жағдайы қалыптасты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 President Delivers State of the Union Address Office of the Press Secretary. January 29, 2002 / White ouse Archive Gov. https://georgewbush whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html.

2 U.S Department of State: Bureau of East Asian and Pacific affairs. U.S. relations with North Korea: Fact Sheet. June 17 2019. https://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/2792.htm.

3 Стрельцов Д.В. Case study: Регион Восточной Азии в мировых политических и экономических процессах.// Сравнительная политика . 2010. No 2. https://cyberleninka.ru/article/n/case- study-region-vostochnoy-azii-v-mirovyh-politich- eskih-i-ekonomicheskih-protsessah.

4 Shorrok T. Can the United Nations Command Become a Catalyst for Change on the Korean Penin-sula? // National Interest. November 1. 2018 – URL: https://nationalinterest.org/feature/can-united-nations-command-become-catalyst-change-korean-peninsula- 34857?page=0%2C1.

5 Kame K. Koreas ready for joint guard duty as DMZ truce village gets new look.// Star and Stripes. No 6, 2108. https://www.stripes.com/news/pacific/koreas-ready- for-joint-guard-duty-as-dmz-truce-village-gets-new- look-1.555405

6 Resolution 84 // Security Counsel Resolution of 7 July 1950. http://unscr.com/en/resolutions/84.

7 Ким Чен Ын объявил о замораживании ядерных и ракетных испытаний // Интерфакс. 21.04.2018. https://www.inter- fax.ru/world/609496.

8 Vanden Brook T. Pentagon bases about 28,000 U.S. troops in South Korea // US Today. June 5.2018. https://amp.usatoday.com/amp/671126002.

9 Мосесов А. Всё пропало? Почему саммит США-КНДР в Ханое нельзя считать провальным // ТАСС. 05.03.2019. https://tass.ru/mezhdu- narodnaya-panorama/6186928.

10 Burns R. US: North Korean nuke work 'incon- sistent' with disarmament // ABS News. 27.03.2019.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 27.25

КОМПЬЮТЕРЛІК (ЕСЕПТЕУІШ) ДИАМЕТР ЕСЕБІ МӘНМӘТІНІНДЕ ФУНКЦИЯНЫ ЖУЫҚТАУ ЕСЕБІ

Н.П. Сайфуллаев
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Ғ.Е. Тауғынбаева
Ғылыми жетекшісі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Функция – негізгі математикалық модельдердің бірі. Шексіз күрделі объект ретінде қарастырылатын моделді компьютер үшін қарапайым объектімен жуықтау есебі жылдар бойы дамытылып, өзектілігі артуда. Оның ішінде функцияны дәл емес мәлімет бойынша құрылған есептеу агрегатымен жуықтау өз алдына жеке мәселе және жаңа бағыт. Осы жұмыста $SW_2^r(0,1)^s$ басым аралас туындысы бар Соболев класында алынған функцияны дәл емес мәлімет бойынша жуықтау есебі шешілді және дәл мәлімет бойынша алынған жуықтау қателігінің бағасын сақтайтын қателік шамасы көрсетілді.

Түйін сөздер: компьютерлік (есептеуіш) диаметр (қысқаша К(Е)Д), функцияны жуықтау, есептеу агрегаты, дәл мәлімет, дәл емес мәлімет

Функцияны жуықтау есебінің әртүрлі қойылымы бар [1-2].

Әртүрлі қойылымдағы дәл мәлімет бойынша функцияны жуықтау есебі Компьютерлік (Есептеуіш) Диаметр (қысқаша К(Е)Д) есебінде тоғысқан [1-2].

К(Е)Д) есебіндегі бастапқы анықтама келесі анықтама болып табылады:

$$\delta_N(\varepsilon_N;D_N)_Y \equiv \delta_N(\varepsilon_N;T;F;D_N)_Y \equiv \inf_{(l^{(N)},\varphi_N)\in D_N} \delta_N\left(\varepsilon_N;\left(l^{(N)},\varphi_N\right)\right)_Y,$$

мұндағы

$$\delta_N\left(\varepsilon_N;\left(l^{(N)},\varphi_N\right)\right)_Y \equiv \delta_N\left(\varepsilon_N;T;F;\left(l^{(N)},\varphi_N\right)\right)_Y \equiv$$

$$\equiv \sup_{\substack{f\in F\\ \left|\gamma_N^{(\tau)}\right|<1(\tau=1,\dots,N)}} \left\|Tf(\cdot)-\varphi_N\left(l_N^{(1)}(f)+\gamma_N^{(1)}\varepsilon_N^{(1)},\dots,l_N^{(N)}(f)+\gamma_N^{(N)}\varepsilon_N^{(N)};\cdot\right)\right\|_Y.$$

$F \subset X$ – функциялар класы, $\varepsilon^{(N)} \equiv \left\{\varepsilon_N^{(j)}\right\}_{j=1}^{N}$ – теріс емес тізбек. $\varepsilon_N^{(j)} \equiv 0, \left(j = 1, 2, \ldots, N\right)$ болған кезде дәл мәлімет бойынша жуықтау есебі шешіледі.

$\left(l^{(N)}; \varphi_N\right) = \left(l_1 ..., l_N; \varphi_N\right)$ жұбы дәл мәлімет бойынша жуықтаудың есептеу агрегаты, ол $f \in F$ функциясы үшін $l^{(N)} \equiv l^{(N)}(f) = \left(l_N^{(l)}(f), ..., l_N^{(N)}(f)\right)$ – F класынан алынған f функциясының $N\left(N = 1, 2, ...\right)$ көлемді сандық мәліметі мен $\varphi_N\left(z_1, ..., z_N; \cdot\right): C^N \times \Omega_Y \to X$ мәліметті өңдеу алгоритмінен құрылады да, $\left(l^{(N)}, \varphi_N\right)$ – арқылы белгіленеді.

Берілген анықтамалар мен белгілеулер жағдайында К(Е)Д есебі келесі үш есепті ретімен шешуден тұрады: Берілген T, F, Y, D_N (төменде мәтін бойынша барлық жерде бекітілген):

К(Е)Д-1: $D_N \equiv D_N\left(F\right)_Y$ *есептеу агрегаттар жиыны* үшін $\succ\prec \delta_N\left(0; D_N\right)_Y \equiv \delta_N\left(0; T; F; D_N\right)_Y$ [1] – *информативтік қуатының* реті анықталады .

К(Е)Д-2: $\succ\prec \delta_N\left(0; D_N\right)_Y$ ретін беретін $D_N \equiv D_N\left(F\right)_Y$ жиынынан алынған $\left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)$ есептеу агрегаты құрылады, сәйкес $\left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)$ агрегаты үшін

$$\delta_N\left(0; D_N\right)_Y \succ\prec \delta_N\left(\tilde{\varepsilon}_N; \left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)\right)_Y =$$

$$= \sup\left\{\left\|Tf\left(\cdot\right) - \bar{\varphi}_N\left(z_1, ..., z_N; \cdot\right)\right\|_Y; f \in F, \quad \left|\bar{l}_\tau\left(f\right) - z_\tau\right| \le \tilde{\varepsilon}_N^{(\tau)}\left(\tau = 1, ..., N\right)\right\}$$

және

$$\forall \eta_N \uparrow +\infty (0 < \eta_N < \eta_{N+1}, \eta_N \to +\infty): \overline{\lim_{N \to +\infty}} \frac{\delta_N\left(\eta_N \tilde{\varepsilon}_N; \left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)\right)_Y}{\delta_N\left(0; D_N\right)_Y} = +\infty$$

шарттарын қанағаттандыратын $\tilde{\varepsilon}_N \equiv \tilde{\varepsilon}_N\left(D_N; \left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)\right)_Y$ – К(Е)Д-2 – шектік қателіктің бар болу зерттеледі.

К(Е)Д-3: $\tilde{\varepsilon}_N\left(D_N; \left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\varphi}_N\right)\right)_Y$ шектік қателігінің массивтілігі анықталады: барлық мүмкін $l_1, ..., l_N$ функционалдары арқылы құрылған (сызықты болуы міндетті емес) әрбір

$$\forall \eta_N \uparrow +\infty (0 < \eta_N < \eta_{N+1}, \eta_N \to +\infty): \overline{\lim_{N \to +\infty}} \frac{\delta_N\left(\eta_N \tilde{\varepsilon}_N; \left(\bar{l}^{(N)}, \bar{\phi}_N\right)\right)_Y}{\delta_N\left(0; D_N\right)_Y} = +\infty$$

[1] $A << B$ белгілеуі $\left|A\right| \le cB\left(c > 0\right)$ қатынасының орындалуын, ал $A \succ\prec B$ белгілеуі $A << B$ және $B << A$ қатынастарының бір уақытта орындалатынын білдіреді.

шартын қанағаттандыратындай $\left(l^{(N)},\varphi_N\right)\equiv\varphi_N\left(l_1(f),...,l_N(f);\cdot\right)$ (әдетте $\left(\bar{l}^{(N)},\bar{\varphi}_N\right)$ құрылымы ұқсас) есептеу агрегаттарынан құрылған мүмкіндігінше үлкен $D_N\left(\bar{l}^{(N)},\bar{\varphi}_N\right)$ жиыны құрылады.

Дәл мәліметтер бойынша жуықтау есебі бұрыннан белгілі, зерттеулер де жеткілікті екендігін және оның К(Е)Д есебімен қаншалықты байланыста екендігі жоғарыда айтылды.

Математикалық әдебиеттегі дәл емес мәлімет бойынша жуықтау тақырыбы бойынша, басылымдарды үш топқа бөлуге болады, олар тұжырым тұрғысынан да, қызығы, бірдей математикалық нысандардың аттары жағынан да, әрине, нәтижелер тұжырымында да ерекшеленеді.

Бұл тақырып бойынша Дж.Трауб, Х.Вожняковский, Л.Пласкота ([3-4] және ондағы әдебиеттерді қараңыз) және олармен бірлескен авторлар мен зерттеушілер бірқатар зерттеулер жүргізген, зерттеудің негізі $c(\varepsilon_N^{(\tau)})$ бағасы бойынша z_τ («ақпараттық шудың») жуық мәндерін табу $c(\varepsilon^{(N)})=\sum_{\tau=1}^{N}c(\varepsilon_N^{(\tau)})$ *қосындылы* бағасын минимизациялау есебі болып табылады.

Зерттеудің басқа бағыты $\varepsilon>0$ шамасы кезінде, дәл емес ақпарат бойынша кейбір типті есептердің *нақты шешімі* берілген В.М. Тихомиров, Г.Г.Магарил-Ильяев, К.Ю. Осипенко, А.Г. Марчук [5-7] және олармен бірлескен авторлар мен зерттеушілердің жұмыстарында келтірілген.

К(Е)Д-2 есебінің екінші бөлігі және К(Е)Д-3 есептері бұрын соңды әлем әдебиеттерінде кездеспеген, ал ТМжәнеҒЗИ мүшелері тарапынан бірқатар нәтижелер алынған [1-2], [8-9].

Төменде біз жалпыланған Соболев класында анықталған функцияны жуықтау есебі бойынша алынған нәтижелерді келтіреміз.

Анықтама. s – оң бүтін $r,r>0$ сандары берілсін

$$f(x)=\sum_{m\in Z^s}\hat{f}(m)e^{2\pi i(m,x)},\quad \sum_{m\in Z^s}\left|\hat{f}(m)\right|^2\left(\bar{\bar{m}}\right)^{2r}\le 1$$

түрінде жазылатын әрбір айнымалысы бойынша 1-периодты барлық $f(x)=f(x_1,\ldots,x_s)$ функцияларының жиыны басым аралас туындысы бар Соболев класы $SW_2^r(0,1)^s$ деп аталады.

Теорема. *s – оң бүтін және* $r,r>\frac{1}{2}$ *шарты орындалатындай сандар берілсін. Онда*

К(Е)Д-1:

$$\delta_N\left(0;L_N\left(SW_2^r(0,1)^s\right)\right)\times\left\{\phi_N\right\}_{C(0,1)^s}\equiv$$

$$\equiv \inf_{\left(l^{(N)},\phi_N\right)\in L_N\left(SW_2^r(0,1)^s\right)\times\{\phi_N\}_{C(0,1)^s}} \sup_{f\in SW_2^r(0,1)^s} \left\| f(x)-\phi_N\left(l_0(f),l_1(f),\ldots,l_N(f);x\right)\right\|_{C(0,1)^s} \asymp$$

$$\asymp \sup_{f\in SW_2^r(0,1)^s} \left\| f(x)-\sum_{k=1}^{N}\hat{f}\left(m^{(k)}\right)e^{2\pi i\left(m^{(k)},x\right)}\right\|_{C(0,1)^s} \asymp$$

$$\asymp \frac{(\ln N)^{r(s-1)}}{N^{r-\frac{1}{2}}}$$

К(Е)Д-2: $\bar{\phi}\left(\left\{\hat{f}(m)\right\}_{k=1}^{N};x\right)\equiv\sum_{k=1}^{N}\hat{f}\left(m^{(k)}\right)e^{2\pi i\left(m^{(k)},x\right)}$ есептеу агрегаты мен

$$\bar{\varepsilon}_N\left(\bar{\phi}\left(\left\{\hat{f}(m)\right\}_{k=1}^{N};x\right)\right)\equiv\bar{\varepsilon}_N\left(L_N\left(SW_2^r(0,1)^s\right)\times\{\phi_N\}_{C(0,1)^s};\bar{\phi}\left(\left\{\hat{f}(m)\right\}_{k=1}^{N};x\right)\right)=\frac{\ln^{r(s-1)}N}{N^{r-\frac{3}{2}}}$$

үшін келесі қатынас орындалады:

$$\delta_N\left(\left(0;L_N\left(SW_2^r(0,1)^s\right)\right)\times\{\phi_N\}_{C(0,1)^s}\right)_{C(0,1)^s} \asymp$$

$$\asymp \delta_N\left(\bar{\varepsilon}_N\left(\bar{\phi}\left(\left\{\hat{f}(m)\right\}_{k=1}^{N};x\right)\right)=\frac{\ln^{r(s-1)}N}{N^{r-\frac{3}{2}}};L_N\left(SW_2^r(0,1)^s\right)\times\{\phi_N\}_{C(0,1)^s}\right)_{C(0,1)^s} \asymp$$

$$\asymp \sup\left\{\begin{array}{l}\left\|f(x)-\sum_{k=1}^{N}\hat{f}\left(m^{(k)}\right)e^{2\pi i\left(m^{(k)},x\right)}\right\|_{C(0,1)^s} : f\in SW_2^r(0,1)^s,\\ \left|\hat{f}\left(m^{(\tau)}\right)-z_\tau\right|<\bar{\varepsilon}_N\left(\bar{\phi}\left(\left\{\hat{f}(m)\right\}_{k=1}^{N};x\right)\right)(\tau=1,\ldots,N)\end{array}\right\} \asymp$$

$$\asymp \frac{(\ln N)^{r(s-1)}}{N^{r-\frac{1}{2}}}$$

Бұл теоремадағы К(Е)Д-1 есебі Ш.У. Ажгалиев пен Н. Темиргалиевтің еңбегінде дәлелденген [10]. Осы жұмыс барысында дәл мәлімет бойынша жуықтау қателігін сақтайтын дәл емес мәлімет шамасы анықталып, математикалық модельден алынған сандық мәліметтер қателікпен берілгенде жоғарыдан және төменнен алынған бағалар беттесе отырып, дәл мәлімет бойынша алынған бағаны сақтайтындығы көрсетілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Темиргалиев Н., Жубанышева А.Ж., Порядковые оценки норм производных функций с нулевыми значениями на линейных функционалах и их применения, Изв.ВУЗов. Матем., 3(2017), – С. 89-95.

2 Темиргалиев Н., Жубанышева А.Ж. ьКомпьютерный (вычислительный) поперечник в контексте общей теории восстановления, Изв.ВУЗов. Математика, 1(2019), – С. 89-75.

3 Plaskota L., Noisy information and computational complexity, Cambridge University Press, 1996.

4 Traub J.F., Wasilkowski G., Wozniakowski H., Information, Uncertainty, Complexity, Addison-Wesley, 1983.

5 Марчук А.Г., Осипенко К.Ю., Наилучшее приближение функций, заданных с погрешностью в конечном числе точек, Матем. заметки, 17:3 (1975), – С. 359-368.

6 Магарил-Ильяев Г.Г., Осипенко К.Ю., Тихомиров В.М., Оптимальное восстановление и теория экстремума, Докл. РАН, 379:2 (2001), С. 161-164.

7 Магарил-Ильяев Г.Г., Осипенко К.Ю., Оптимальное восстановление значений функций и их производных по неточно заданному преобразованию Фурье, Матем. сб., 195:10 (2004), – С. 67-82.

8 Темиргалиев Н., Абикенова Ш.К., Жубанышева А.Ж., Таугынбаева Г.Е., Задачи дискретизации решений волнового уравнения, численного дифференцирования и восстановления функций в контексте Компьютерного (вычислительного) поперечника, Изв.ВУЗов. Математика. 8 (2013), – С. 86-93.

9 Темиргалиев Н., Абикенова Ш.К., Ажгалиев Ш.У., Таугынбаева Г.Е. «Преобразование Радона в схеме К(В)П-исследований и теории квази Монте-Карло», Изв. вузов. Матем., 2020, 3, – С. 98-104.

10 Ажгалиев Ш., Темиргалиев Н. «Об информативной мощности линейных функционалов», Матем. заметки, 73:6 (2003), – С. 803-812.

ҒТАМР 29.17.27

LiF КРИСТАЛДАРЫНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖӘНЕ ОПТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

А.А. Халелова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Сілтілі галоидты кристалдар көптеген жылдар бойы іргелі зерттеулер үшін де, әртүрлі қосымшалар үшін де маңызды объектілер болып табылады. Олардың негізінде ақпаратты жазуға және сақтауға арналған оптикалық орталар, лазерлік орталар, жақын диапазонды жарық сүзгілері, термолюминесценттік дозиметрлер ұсынылған. LiF кристалдары тіндік

эквиваленттілігінің арқасында дозиметрияда кеңінен қолданылады (радиобиологияда, сәулелік терапияда, жеке дозиметриялық бақылауда).

Түйін сөздер: кристалдар, сәулелену, электронды қозу, радиация, LiF кристалдары.

LiF кристалдарындағы бояу орталықтары жаңа тиімді импульстік лазерлерді жасау үшін, бояу орталықтары бар LiF кристалдарының жұқа қабықшалары ақпаратты жазу және өңдеу үшін қолданылады.

Қазіргі уақытта қатты денелердегі сәулелену немесе электронды қозу кезінде радиациялық ағынның ұшатын бөлшектерінің затпен тікелей соқтығысуы нәтижесінде ақаулар пайда болатындығы анықталды.

Қатты денелердегі ақаулар электронды қозулармен, тордың ақауларымен әрекеттесу арқылы жаңасына айналады.

Осы мақаланың мақсаты – жоғары энергиялы ауыр және жеңіл иондармен сәулелендірілген кезде LiF кристалдарындағы электронды бояу орталықтары мен нанодефекттердің пайда болу процестерін зерттеу.

Сілтілі галоидты кристалдар теріс галоид иондарының (X-, аниондар) және оң сілтілі металл иондарының (M+, катиондар) жабық электронды қабықтары бар M+X- типті кристалдардың қатарына жатады. Литий, натрий, калий және рубидий галогенидтерінің гранецентрленген кубтық торы болады (1-сурет) [4].

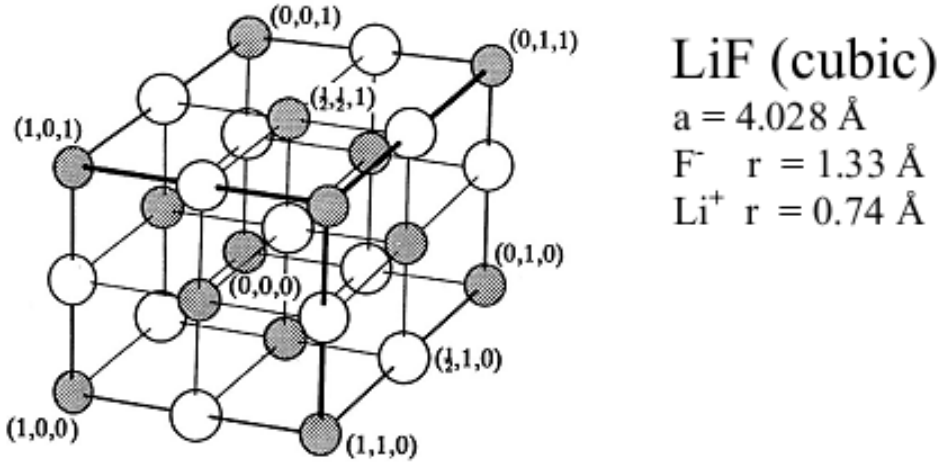

Сурет 1. LiF кристалының кристалды құрылымы.
(а-тор тұрақтысы және r-иондық радиус).

Электрондық тығыздықтың кеңістіктік таралуын зерттеу көрсеткендей, бұл отбасының кристалдары ауыспалы теріс және оң иондардан тұрады. Иондар арасындағы аралықта электрон тығыздығы нөлге дейін төмендейді. Сілтілі галоидты кристалдар асыл иондардың конфигурациясы бар жабық электронды қабықшалары бар иондардан жасалған. Кубтық кристалдардағы

мұндай иондар үшін электронды тығыздықты бөлу функциясы жақсы жақындастыруда сфералық симметрияға ие, сондықтан ионның қоршаған иондармен өзара әрекеттесу сипаты бағытқа байланысты емес. Аралық өзара әрекеттесуде Кулон күштері маңызды рөл атқарады. Мұндай тартылыс басқа иондар өрісіндегі әр ионның электронды поляризациясына байланысты көрінеді. Иондар электронды қабықтары бір-біріне сәйкес келе бастағанда, бірнеше электрондардың бір күйде болуына кванттық механикалық тыйым салумен байланысты белгілі бір импульсивті күштер пайда болады. Тебілу күшінің Кулон және поляризациялық тартылыс күштеріне қарсы әрекет етуі иондардың арақашықтығының белгілі бір теңесуіне әкеп соғады [5].

Иондармен сәулелендіру кезінде пайда болған бояу орталықтарының түрлері мен концентрациясын бағалау үшін абсорбциялық спектроскопия қолданылады. Сәулеленген кристалдарды сәулелендіру және күйдіру процесінде F_2 және F_3^+ бояу орталықтарын бөлу үшін люминесцентті спектроскопия қолданылады. Беттік наноқұрылымдық ақаулар сканерлеуші электронды және атомдық-күштік микроскопия әдістерімен зерттеледі. Кристалдардың механикалық қасиеттері наноиндентация әдісін қолдану арқылы зерттеледі.

LiF кристалында NaCl типті иондық тор бар. Электрондық құрылым жақсы зерттелген (Eg = 14,6 эВ; анионды экситон 13,6 эВ; катионды экситон ~ 62 эВ). Бұл кристалда радиациялық ақаулар Экситон механизмі бойынша, оның ішінде ауыр иондар қозған кезде пайда болады.

Ультракүлгін сәулелену, рентген сәулелері және зарядталған бөлшектер (электрондар, протондар, ауыр иондар) әсерінен диэлектриктердегі ақаулар тор атомдарының иондалуы немесе жылжуы нәтижесінде пайда болады [6, 7 б.]. Диэлектриктегі тыйым салынған аймақтың 2-3 энергиясынан асатын зарядталған бөлшектер электронды тесік жұптарын (e – h) немесе экситондарды (e^0) жасайды, олар релаксациядан кейін тордың ақауларын тудырады. Ионизациядан басқа, ақаулардың пайда болуының жалпы процесі атомдардың ығысуы болып табылады [8]. Қатты денеде қандай процестер жүреді, заттың Атомдық және электронды құрылымына және қоздырғыш радиацияның табиғатына байланысты. Ақаулар Экситон механизмі арқылы пайда болатын иондық кристалдарда ығысу процестері екінші роль атқарады. Металдарда ақаулар негізінен атомдардың ығысуы арқылы жасалады.

Иондармен сәулелендіру кезінде пайда болған бояу орталықтарының түрлері мен концентрациясын бағалау үшін абсорбциялық спектроскопия қолданылды. Сәулеленген кристалдарды сәулелендіру және күйдіру процесінде F_2 және F_3^+ бояу орталықтарын бөлу үшін люминесцентті спектроскопия қолданылды. Беттік наноқұрылымдық ақаулар сканерлеуші электронды және атомдық-күштік микроскопия әдістерімен зерттелді. Кристалдардың механикалық қасиеттері наноиндентация әдісін қолдану арқылы зерттелді.

Алғаш рет LiF кристалдарындағы сәулелену және күйдіру процесінде F_2 және F_3^+ бояу орталықтары мен анионды Бос орындар (Va+) рөлі эксперименталды түрде көрсетілді. Иондар энергиясының электронды

ысырабына байланысты F және F^n БО түзілу ерекшеліктері анықталды. Иондармен сәулелендірілген LiF кристалдарының бетіндегі және көлеміндегі нанодефекттер зерттелді [2].

Ион жолындағы ионизация кинетикалық энергияның кең спектрімен электрондардың каскадын (δ-электрондар) жасайды. Бұл δ электрондар ион жолынан үлкен қашықтықта жаңа ионизация мен қозуды тудыруы мүмкін. Диэлектриктегі иондану процестері тор атомдарының ішкі қабығында тесіктер жасайды. Сіңірілген энергияны электронды соқтығысу каскадына бөлу шамамен заңға сәйкес келеді. Қатты денелерде сіңірілген энергияның радиалды тәуелділігін тікелей өлшеу жоқ.

1-кестеде LiF кристалдары үшін бояу орталықтарының негізгі параметрлері. Белгілі бір температурада λmax максималды сіңуі және жану температурасы көрсетілген.

Кесте 1.

Орталықтар	**Модель**	**Максималды сіңіру** λ_{max} (нм)	**T_a (К)**
F	$V_a^+e^-$	250 (300K)	600
F_2	$2V_a^+2e^-$	445 (300K)	600
F_2^+	$2V_a^+e^-$	625	
F_2^-	$2V_a^+3e^-$	950	
F_3 (R_1)	$3V_a^+3e^-$	317 (300K)	600
F_3 (R_2)		377 (300K)	
F_3^+	$3V_a^+2e^-$	442	
F_3^-	$2V_a^+4e^-$	820	
F_4 (N_1)	$4V_a^+4e^-$	518 (300K)	500
F_4 (N_2)		540 (300K)	
V_3	$X_3^- = X^0X^-X^0$	114 (300K)	600
H	X_2^- / X^-	~345 (5K)	100
H_1	H_{A1}		
H_2	H_{A2}		
V_k	$X_2^- / 2X^-$	~345 (5K)	140
α	V_a^+	~94 (5K)	
I	X_{int}^-	~102 (5K)	~30
Li коллоидтары	nLi	~ 445 (300K)	≤900
Na	nNa	~ 520 (300K)	
K коллоидтары	nK	~ 680	
Mg коллоидтары	nMg	275 – 280	

Кешенді эксперименттік зерттеулер нәтижесінде келесі қорытындыларды жасауға болады:

1. Бір түсті орталықтардың (F орталықтарының) концентрациясы сіңірілген энергияның жоғарылауымен қанығады ($N_F^{sat} \sim 10^{19}$ $см^{-3}$). Қанығу dE /dx мәні жоғары иондар үшін ертерек пайда болады.

2. Үлкен сіңірілген энергияларда ^{14}N иондары үшін үлкен агрегаттардың пайда болуына байланысты бір F және күрделі F_n орталықтары концентрациясының төмендеуі байқалады. Бұл әсер ^{84}Kr иондарымен сәулелендірілген LiF кристалдарында жоқ.

3. Наноқұрылымдардың T = 500K температурасына дейін термиялық тұрақты екендігі эксперименталды түрде расталды. Жоғары температурада нанокристаллиттер көптеген дислокацияларға бөлінеді, олар бастапқы құрылымды қалпына келтіре отырып, T≈830K кезінде біртіндеп жасиды.

4. Бұрышпен сәулелену пайда болған нано-ақаулар құрылымын сақтай отырып, қатайтылған қабаттың азаюына әкелетіні көрсетілген.

5. LiF кристалдарын жеңіл иондармен сәулелендіру кезінде дислокацияға бай және қаттылықтың жоғарылауына ие бірдей құрылым пайда болатындығы көрсетілген.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ито Н., Стоунхэм А.М. «Электрондық қозу арқылы материалдарды модификациялау». Кембридж университетінің баспасы, 2001. – 538 б.

2 Пиеш Е., Бургхардт Б., Карабаджова С. LiF дозиметрлерінің әртүрлі түрлерін супралинеарлық және қайта бағалау// люминесцентті дозиметрия бойынша халықаралық конференция. 1975, 3 бөлім. – 189 б.

3 Гу Х., Ци Л. Бөлме температурасында LiF кристалында F_3^+ түс орталықтарын қолдана отырып, көлденең сорылатын Лазер // Оптика. – 2002. – 299 б.

4 Ван Энген Спайви А.Г., Федоров В.В., Маккернс М.М., Лоусон Ч.М., Миров С.Б. LiF түсті орталығы бар лазердің тар жолақты тербелістерін күшейту: F_2^{+**} // Оптика. – 2005 – 254 – 290 б.

5 Монтереали Р.Н. Оптикалық микрожүйелерге арналған жұқа сілтілі-галоидты пленкалардағы түс орталықтары // радиациялық әсерлер және қатты заттардың ақаулары. 1999, Т. 149, 189-195 б.

6 Нетомнящих А.И., Раджабов Е. А., Угранов А.В. Бояу орталықтары және LiF кристалдарының люминесценциясы. – Новосибирск: ғылым. Сібір бөлімшесі. 1984. – 114 б.

7 Лисицына Л.А. LiF // ФТТ кристалдарындағы иондалған электронды бояу орталықтарының радиолюминесценциясы. 2001. – 25-29 б.

ҒТАМР 45.41.01

ҚЫСҚА ТҰЙЫҚТАЛҒАН РОТОРЛЫ АСИНХРОНДЫ ҚОЗҒАЛТҚЫШТЫҢ МАГНИТТІК РАДИАЛДЫ КҮШТЕРДІҢ ІСЕРІНЕН ПАЙДА БОЛАТЫН ДІРІЛІН ЕСЕПТЕУ

К.О. Ғали
Доцент, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.
Нұржан Оспан
Магистрант, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

Бұл жұмыстың мақсаты магниттік радиалды күштердің әсерінен пайда болатын қысқаша тұйықталған роторлы асинхронды қозғалтқыштың дірілін және соның әсерінен пайда болатын шуды есептеп оның мәнін азайту үшін тік пазалардың орнына қиғашталған пазаларды қолданған кездегі діріл мен шудың мәндерімен салыстыру және зерттеу.

Түйін сөздер: Асинхронды қозғалтқыш, қысқаша тұйықталған ротор, полюстер саны, орама қадамы, тістік бөлік, полюстік бөлік, магниттік күштер, діріл және шу.

Бұл мақсатты орындау үшін кернеуі 220 В, жиілігі 50 Гц, қуаты 15 кВт және полюстер саны $2p=4$ тең болатын үш фазалы қысқаша тұйықталған роторлы асинхронды қозғалтқыштың магниттік діріліне жан-жақты есептеулер жүргіземіз, ол үшін келесі есептелген мәліметтерді пайдаланамыз:

пазалар саны $Z_1=48$, $Z_2=38$, $I_1=29$ *А*, $I_0=7{,}8$ *А*, $I^I_2=129{,}9$ *А;* фазалық бұрыш $\varphi_1=27^0$, $\varphi_{0r}=90^0$; Картер коэффициенті $k_{C1}=1{,}23$, $k_{C2}=1{,}17$; ауа саңылауындағы индукция $B_\delta=0{,}749$ *Тл;* магнит тізбегінің қанығу коэффициенті $k_H=1{,}56$; номинал сырғанау $s=0{,}026$; орамасының қысқарту қадамы $\beta=1$; орама коэффициенті $k_{op1}=0{,}958$; статордың қалыңдығы $h_c=2{,}28$ *см;* статордың орташа радиусы $R_c=13{,}6$ *см;* статордың ішкі диаметрі $R_i=11{,}4$ *см;* статордың активті ұзындығы $l_\delta=13$ *см;* статор қалыңдығының орташа бетінің 1 см^2 келтірілген статордың массасы $m_c = 2{,}3\cdot 10^{-2}$ *кг*.

1. Статор орамасындағы магнит өрістерінің жұпталған полюстер саны (негізгі толқынды қоса есептегенде)

$\nu = (6q'+1)\,p = +2, -10, +14, -22, +26, -34, +38, (-46, +50), -58, +62, \ldots$ Жақшаға тістік реттегі жұпталған полюстер саны алынған.

2. Ротор орамасындағы магнит өрістерінің жұпталған полюстер саны (негізгі толқынды қоса есептегенде)

$\mu = q''Z_2 + p = +2, -36, +40, -74, +78, ...$

3. Тербелу реті $r = \nu \pm \mu$ 1 кестеде келтірілген. Бұл кестеде тербелу ретінің толқындар санының 10 аз болатындары ғана көрсетілген. Кестеде көрсетілген барлық тербелу реттерінің ішіндегі ең күшті шу шығаратын толқын, ол $r = 2$. Тістік жиілікте мұндай реті өте төмен тербелістің пайда болуы, ол бұл қозғалтқыштағы ротор тістерінің сандары сәтсіз таңдалуынан болады. Кестеде көрсетілгендей, пазалық гармоникалар үлкен діріл туғыза алмайды, себебі олар қоздыратын тербеліс реті -6, +10. Сондықтан дірілді есептеуді орамалық гармоникалар қоздыратын *r=2* және *r=4* толқындар үшін жүргіземіз.

4. Қоздырушы күштердің жиіліктері:

$\nu = 38$ және $\mu = -36$ гармоникалар үшін

$$f = f_1\left[q''(Z_2 / p)(1-s) + 2\right] = 50\left[-1\left(\frac{38}{2}\right)(1-0,026) + 2\right] = 825 Гц;$$

$$\omega = 2\pi f = 314 \cdot 825 = 5183 c^{-1};$$

$\nu = 2; \mu = 2; r = 4$ негізгі толқын үшін

$$f = 2 \cdot 50 = 100 Гц; \ \omega = 2\pi \cdot 100 = 628 c^{-1}.$$

Кесте 1.

q''	q'	**0**	**- 1**	**+1**	**-2**	**+2**	**-3**	**+3**	**-4**	**+4**	**-5**	**+5**
		+2	**-10**	**+14**	**-22**	**+26**	**-34**	**+38**	**-46**	**+50**	**-58**	**+62**
0	+2	(4)										
-1	-36						+2	[+2]				
+1	+40						+6	-2	-6	+10		
-2	-74											
+2	+78											

5. Магниттік өрістердің амплитудасы:

Статор және ротор орамаларының гармоникаларының:

$$B_\nu = \frac{p}{\nu}\frac{k_{w\nu}}{k_{w1}} k_н \frac{I_1}{I_{0r}} B_\delta = -0,053\left(\frac{29}{7,8}\right) 1,56 \cdot 0,749 = 0,23 Тл,$$

бұл формуланы пайдалануды жеңілдету үшін $(p/\nu)(k_{w\nu}/k_{w1})$ көбейтінділердің мәндері әртүрлі орамалар үшін [1] оқулықтың 8 қосымшасында берілген.

$$B_\mu = \frac{p}{\mu}\frac{1}{k_{w1}}\frac{I_2'}{I_1}k_н B_\delta = \left(\frac{2}{36}\right)\left(\frac{1}{0,958}\right)1,56\left(\frac{129,9}{7,8}\right)0,749 = 0,3Тл,$$

негізгі толқын үшін $B_1 = 0,749Тл.$

6. Меншікті радиалдық күштің, статор арқасының орташа радиусына келтірілген амплитудасы:

$\nu = 38$ және $\mu = -36$ гармоникалар үшін

$$P_{\nu\mu} = 40B_\nu B_\mu\left(R_i / R_c\right) = 40\cdot 0,23\cdot 0,3\left(9,25/13,6\right) = 1,87H/см^2;$$

негізгі толқын үшін

$$P_1 = 20B_\delta^2\left(R_i / R_c\right) = 40\cdot 0,749^2\left(9,25/13,6\right) = 7,63H/см^2.$$

7. Статордың толық механикалық кедергісі:

$r = 2$ болған кездегі тербеліс үшін

$$\lambda_c = \frac{12R_c}{E}\left(\frac{R_c}{h}\right)^3\frac{r^2+1}{r^2\left(r^2-1\right)^2} = \frac{12\cdot 13,6}{2,1\cdot 10^7}\left(\frac{13,6}{2,23}\right)^3\cdot\frac{2^2+1}{2^2\left(2^2-1\right)^2} = 4,5\cdot 10^{-5}см/H,$$

$$z_c = \omega_1 m_c - \frac{1}{\omega_1\lambda_c} = 5183\cdot 2,3\cdot 10^{-4} - \frac{10^5}{5183\cdot 4б5} = -3,1H\cdot c/см;$$

$r = 4$ тербеліс үшін

$$\lambda_c = \frac{12R_c}{E}\left(\frac{R_c}{h}\right)^3\frac{r^2+1}{r^2\left(r^2-1\right)^2} = \frac{12\cdot 13,6}{2,1\cdot 10^7}\left(\frac{13,6}{2,23}\right)^3\cdot\frac{4^2+1}{4^2\left(4^2-1\right)^2} = 0,83\cdot 10^{-5}см/H,$$

$$z_c = \omega_1 m_c - \frac{1}{\omega_1\lambda_c} = 628\cdot 2,3\cdot 10^{-4} - \frac{10^5}{6,28\cdot 0,83} = 192H\cdot c/см.$$

8. Дірілдің деңгейі:

825 Гц жиілікте:

$$\dot{y} = \frac{P_{\nu\mu}}{\sqrt{2}z_c} = \frac{1,87}{\sqrt{2}\cdot 3,1} = 0,42см/c;\ L = 20\lg\frac{w_1\dot{y}}{3\cdot 10^{-2}} = 20\lg\frac{5183\cdot 0,42}{3\cdot 10^{-2}} = 97дБ,$$

100 Гц жиілікте

$$\dot{y} = \frac{P_1}{\sqrt{2}z_c} = \frac{7,63}{\sqrt{2}\cdot 192} = 0,028см/c;\ L = 20\lg\frac{w_1\dot{y}}{3\cdot 10^{-2}} = 20\lg\frac{628\cdot 0,028}{3\cdot 10^{-2}} = 55дБ.$$

Енді осы қозғалтқыш үшін пазаларды бір тістік бөлікке қиғаштаған кездегі діріл мен шуды ($\nu = +36; \mu = -36; \omega = 5183c^{-1}; r = 2$) есептейміз.

9. Инерция моменттері:

$$J_x = \frac{h_t^3}{12} = \frac{2,23 \cdot 13^3}{12} = 0,41 \cdot 10^3 см^4,$$

$$J_\tau = \eta l_t h^3 = 0,229 \cdot 13 \cdot 2,23^3 = 43 см^4.$$

мұнда $\eta = 0,299$.

$$J_p = \frac{m\left(l_t^2 + h^2\right)}{12} = \frac{46 \cdot 10^{-2}\left(13^2 + 2,23^2\right)}{12} = 6,7 кг / см^2.$$

10. Бұралған кездегі статордың иілгіштігі келесі формулаға сәйкес анықталады

$$\lambda_{кр} = \frac{R_c^2}{EJ_x + GJ_\tau r^2} = \frac{13,6^2}{2,1 \cdot 10^7 \cdot 0,41 \cdot 10^3 + 0,8 \cdot 10^7 \cdot 43 \cdot 2^2} = 18,5 \cdot 10^{-9} см / Н,$$

мұнда $E = 2,1 \cdot 10^7 Н / см^2$, ал $G = 0,8 \cdot 10^7 Н / см^2$.

11. Бұралған кездегі статордың толық механикалық сипаттамасы

$$z_{кр} \omega J_p - \frac{1}{\omega \lambda_{кр}} = 5183 \cdot 6,7 \cdot 10^{-2} - \frac{1}{5183 \cdot 18,5 \cdot 10^{-9}} = 10082 Н \cdot с / см.$$

12. Коэффициенттер [1] бойынша

$$k_{s\mu} = 0,2; q_{s\mu} = -0,4; \left(\frac{\mu \gamma_s}{2} = \frac{36}{38} \cdot \pi\right).$$

13. Бұраушы момент

$$M_\tau = P_\tau \frac{l_t^2}{2} q_{s\mu} = \frac{-1,8 \cdot 13^2 \cdot 0,4}{2} = -63 Н \cdot см.$$

14. Діріл:
радиалды күштерден

$$y = \frac{P_r k_{s\mu}}{\omega m - 1/\left(\omega \lambda_{кр}\right)} = \frac{0,2 \cdot 1,87}{\sqrt{2} \cdot 3,1} = 8,5 \cdot 10^{-2} см / с,$$

бұраушы моменттерден

$$\dot{y} = \frac{M_\tau l_\tau}{2\sqrt{3}\cdot z_{кр}} = \frac{63\cdot 13}{2\sqrt{3}\cdot 10082} = 2,3\cdot 10^{-2}\,см/с,$$

радиалды күштердің және бұраушы моменттердің қортынды дірілі

$$\dot{y} = \sqrt{\dot{y}_u^2 + \dot{y}_{кр}^2} = \sqrt{(8,5\cdot 10^{-2})^2 + \left(2,3\cdot 10^{-2}\right)^2} = 8,8\cdot 10^{-2}\,см/с,$$

$$L = 20\lg\frac{\omega\dot{y}_p}{3\cdot 10^{-2}} = 20\lg\frac{5183\cdot 8.8\cdot 10^{-2}}{3\cdot 10^{-2}} = 84\,дБ.$$

Демек, пазаларды қиғаштау салдарынан 5183 $с^{-1}$ магниттік дірілдің азайуы шуды $\Delta L = 97 - 84 = 13$ дБ азайтады екен.

Қолдаеылған әдебиеттер тізімі

1 Шубов И.Г. Шум и вибрация электрических машин. – Л.: Энергоатомиздат., 1986. – 208 с.

2 Лазориу Д.Ф., Бикир Н. Шум электрических машин и трансформаторов. Пер. с рум. – М.: «Энергия» 1973, – 271 с.

ГРНТИ 29.19.03

ТЕМПЕРАТУРНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ПАРАМЕТРА БЛИЖНЕГО ПОРЯДКА ДЛЯ Fe88Cr12

Г.Д. Баирова

Аспирант, Южно-Уральского государственного университета, Россия

Методом Монте Карло было проведено моделирование системы Fe88Cr12 при температурах от 400 до 900К, в результате построена температурная зависимость. Изменения значений параметра ближнего порядка, наблюдаемые во время термической обработки, позволяют предположить, что распределение атомов Cr в матрице α-железа сильно зависит от температуры. Установлено, что при повышении температуры кластеры Cr исчезают и исследуемый сплав

становится более однородным. Также рассчитана энергия формирования системы FeCr $E_f = -0.01 eV/atom$.

Ключевые слова: сплавы, моделирование Монте-Карло; энергия смешения; хром; ближний порядок.

В последние несколько лет проявился большой интерес к теоретическому и экспериментальному определению параметров ближнего порядка в сплавах на основе железа.

Железо-хромистые стали широко используются в промышленности и имеют большое техническое значение благодаря своим превосходным свойствам, поэтому вызывают значительный интерес. В частности, стали этого типа применяются реакторных средах по причине хорошей устойчивости к радиационному облучению и высокой коррозионной стойкости, способны надежно работать в течение длительного времени при высоких уровнях облучения и при высоких температурах (до 900 К) [1]. Таким образом, считается, что количественное и качественное понимание механизмов, ведущих к изменению свойств этих сталей после длительного воздействия внешних факторов, имеет большое значение для безопасного проектирования и эксплуатации инновационных ядерных систем. Важным фактором, определяющим их физические и химические свойства, является структурное состояние материалов.

Большого понимания можно достичь, изучая более простые модельные системы, такие как в данном случае сплавы Fe-Cr.

Согласно существующим представлениям, наличие определенного типа ближнего порядка играет важную роль в формировании физико-химических свойств сплавов на основе железа.

К настоящему времени более полно изучен ближний порядок в бинарной системе Fe–Cr. Ближний порядок в сплавах зависит как от состава, так и режимов термообработки, а его определение возможно лишь в рамках микроскопического подхода, учитывающего особенности взаимодействий между атомами разных компонентов. Сплав FeCr является основой феррито-мартенситных высоко-хромистых сталей, которые обладая хорошими термическими, механическими свойствами, широко применяются в промышленности.

Принимая во внимание вышеизложенное, мы решили изучить влияние температуры на структурные свойства сплавов FeCr на основе железа. Существуют определенные методы определения параметров ближнего порядка, к примеру, метод учета диффузного рассеяния рентгеновских лучей, связанного со статическими смещениями атомов-компонент твердых растворов, метод остаточного электросопротивления при изохронном отжиге [2].

Данное исследование будем проводить с помощью метода Монте Карло. В химически неупорядоченных бинарных сплавах для моделирования фазовых переходов упорядочения-разупорядочения для различных типов

кристаллической решетки успешно применяется метод Монте-Карло, благодаря высокой скорости и большой емкости памяти в современных вычислительных машинах [3-5].

Идея метода Монте-Карло заключается в конструировании алгоритма, применяемого к выбранной системе атомов и позволяющего построить статистический ансамбль ее конфигураций, с больцмановским распределением по энергиям. Вместо прямой генерации случайных конфигураций, что является достаточно сложным делом, используется процедура перестановок атомов местами (алгоритм Метрополиса).

Метод Монте Карло позволяет проводить моделирование на атомистком уровне для систем с большим количеством частиц. При условии полного описания всех взаимодействий в рассматриваемой системе возможно получить модельные данные, адекватно описывающие фундаментальные свойства материалов. Для описания взаимодействий атомов как правило используют многотельные потенциалы, построенные на основе метода погруженного атома. При моделировании системы Fe-Cr мы использовали потенциал BOP-типа (*bond-order potential*) Abell–Brenner–Tersoff (ABOP) [6].

$$E = \frac{1}{2}\sum_i \sum_{j\neq i} V_{ij}\,, V_{ij} = f_C(r_{ij})\left[f_R\left(r_{ij}\right) + b_{ij}(r_{ij})\right] \quad (1)$$

где

$$f_C(r) = \begin{cases} 1\; r < R - D \\ \frac{1}{2}\left(1 - sin\left(\frac{\pi}{2}\frac{r-R}{D}\right)\right)\; R - D < r < R + D \\ 0\; r > R + D \end{cases}$$

$$f_R(r) = \frac{D_0}{S-1} exp\left(-\beta\sqrt{2S}(r - r_0)\right)$$

$$f_A(r) = \frac{SD_0}{S-1} exp\left(-\beta\sqrt{2/S}(r - r_0)\right)$$

где D_0 – энергия связи димера, r_0 расстояние между атомами, S – подгоночный параметр, параметр β может быть определен из частоты осциляций димера.

Применение этого потенциала обосновано тем, что еще в 2013 году группа финских ученых (K.O.E. Henriksson, C. Bjorkas и K. Nordlund) в своей работе представили аналитическую параметризацию в форме Abell–Brenner–Tersoff для системы Fe–Cr–C. Потенциал воспроизвел параметр решетки, энергии формирования и упругие свойства основных карбидов Fe и Cr, была построена кривая энергии формирования Fe–Cr, при этом было достигнуто отличное согласование с предыдущими исследованиями и экспериментальными данными [6].

Моделирование системы Fe-Cr проводилось методом Монте-Карло в рамках алгоритма Метрополиса в программном пакете LAMMPS [7]. Анализ

данных моделирования осуществлялся с помощью программного обеспечения для визуализации и анализа данных Ovito [8]. Была использована ячейка моделирования 20×20×20, содержащая 16 000 атомов Содержание хрома 12 атомных процентов. Начальная конфигурация задавалась случайным распределением атомов двух типов. Моделирование проводилось при температурах от 400 до 900К с периодическими граничными условиями

Среднее значение параметра ближнего порядка (SRO) для первых двух координационных сфер в ОЦК-решетка рассчитывается по формуле [9, с. 10].

$$\alpha_{12} = 1 - \frac{\langle n_{12} \rangle}{14x} \quad (2)$$

$$\langle n_{12} \rangle = \langle n_1 \rangle + \langle n_2 \rangle$$

где x – концентрация Cr

$\langle n_1 \rangle$ и $\langle n_2 \rangle$ – средние координационные числа Cr в 1 и 2 координационных сферах.

Эта процедура усреднения обычно используется для ОЦК сплавов, в которые расстояния между первым и вторым соседями очень близки.

На рисунке 1 показаны вычисленные значения параметра ближнего порядка при разных температурах.

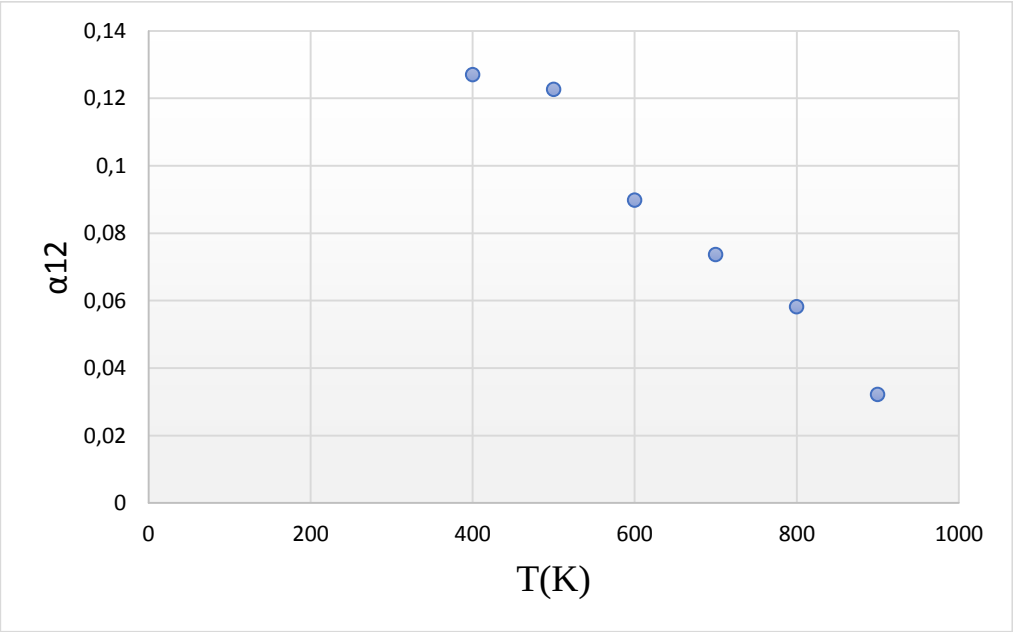

Рисунок 1. Температурная зависимость для сплава Fe88Cr12.

Положительные значения параметра ближнего порядка свидетельствуют о тенденциях кластеризации в исследуемом материале. Изменения значений

SRO, вычисленные при разных температурах, позволяют предположить, что распределение атомов Cr в матрице Fe сильно зависит от температуры и уменьшение значений параметра ближнего порядка указывает на то, что при повышенных температурах кластеры Cr исчезают и исследуемые сплавы становятся более однородными.

Энергию формирования структуры рассчитаем по формуле

$$E_f = E_t\,(Fe_{1-x}Cr_x) - (N_{Fe}E_c(Fe) + N_{Cr}E_c(Cr)) \qquad (3)$$

где E_t – общая потенциальная энергия, N_{Fe} и N_{Cr} число атомов Fe и Cr соответственно, $E_c(Fe) = -4{,}1785 eV/atom$ – энергия 1 атома Fe в ОЦК структуре, $E_c(Cr) = -4.095\, eV/atom$ – энергия 1 атома Cr [11]. $E_t\,(Fe_{88}Cr_{12}) = -66855.731\, eV$; $E_f = -0.01 eV/atom$.

С использованием потенциала межатомного взаимодействия Abell–Brenner–Tersoff (ABOP) проведено моделирование бинарного сплавов на произвольной неупорядоченной сетке методом Монте-Карло в приближении центрального атома при температурах от 400 до 900К.

С помощью расчетов была построена температурная зависимость средних значений параметров ближнего порядка 1 и 2 координационных сфер и вычислено значение энергии формирования структуры.

Измеренные данные могут сыграть важную роль в дальнейшей разработке и тестировании различных моделей бинарных сплавов Fe-Cr, а также методов расчета параметров системы.

Литература

1 Garner F.A., Toloczko M.B., Sence B.H. Comparison of swelling and irradiation creep behavior of fcc-austenitic and bcc-ferritic/martensitic alloys at high neutron exposure. Journal of Nuclear Materials, 2000, Vol. 276, Issues 1-3, p. 123-142.

2 Silonov V.M. Radioelektronika. Nanosistemy. Informatsionnye tekhnologii, 2011, Vol. 3, no. 1, – p. 34-46.

3 Fosdick L.D. Calculation of order parameters in a binary alloy by the Monte Carlo Method. Phys. Rev., 1959, Vol. 116, Issue 3, – P. 565-573.

4 Flinn P.A., McManus G.M. Monte Carlo calculation of the order-disorder transformation in the body-centered cubic lattice. Phys. Rev., 1961, Vol. 124, Issue 1, – p. 54-59.

5 Mirzoev A.A., Smolin N.A., Gel'chinskiy B.R. Novaya metodika modelirovaniya struktury blizhnego poryadka binarnykh neuporyadochennykh sistem v ramkakh metoda sil'noy svyazi (A new method for modeling the structure of the nearing order of binary disordered systems in the framework of the tight coupling method). Izvestiya Chelyabinskogo nauchnogo tsentra, 1998, Issue 2, – p. 21-26.

6 Henriksson K., Bjorkas C., Nordlund K., Phys J. Condens. Matter 25, 445401 (2013).

7 Lammps Molecular Dynamics Simulator. https://lammps.sandia.gov.

8 Ovito Open Visualization Tool. https://www.ovito.org.

9 Idczak R., Konieczny R., Chojcan J. (2012). Atomic short-range order in Fe1-xCrx alloys studied by 57Fe Mössbauer spectroscopy. J. Phys. Chem. Solids, 73, – p. 1095-1098.

10 Cowley J.M. (1950). An approximate theory of order in alloys. Phys. Rev., 77, – p. 669-675.

11 Баирова Г.Д., Мирзоев А.А. Ближний порядок в сплавах Fe–Cr: моделирование методом решеточного Монте-Карло // Вестн. Южно-Ур. ун-та. Сер. Матем. Мех. Физ., 2019, том 11, выпуск 2.

ГРНТИ 34.33.33

ЖОҒАРҒЫ ЕРТІС БАССЕЙНІНДЕГІ КӘДІМГІ ГОЛЬЯННЫҢ (PHOXINUS PHOXINUS) ҚАБЫРШАҚ ЖАБЫНДЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.А. Акбар

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Д.А. Тағаев

Ph.D., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақала Қазақстандағы жоғарғы Ертіс бассейнінің ихтиофаунасының аборигендік өкілі – кәдімгі гольянның (Phoxinus phoxinus) қабыршақ жабындысын зерттеуге арналған. Қазақстан су қоймаларындағы кәдімгі гольян популяциясының морфологиялық өзгергіштігі жеткілікті түрде зерттелмеген және таксономиялық күйі верификациялауды қажет етеді. Phoxinus туысы өкілдерінде қабыршағының таралу ерекшеліктері таксономиялық белгі ретінде қолданылады. Мақалада Шығыс Қазақстан облысындағы Ертіс өзенінде тіршілік ететін кәдімгі гольянның қабыршақ жабындысының ерекшеліктері туралы нақты мәліметтер келтірілген. Қабыршақ жабындысының әртүрлі дене бөліктеріндегі сипаттамалық белгілері анықталды. Алынған мәліметтерді алдыңғы уақытта Phoxinus туысы гольяндарының систематикалық ревизиясында пайдалана алады.

Түйін сөздер: Cyprinidae, Phoxinus phoxinus, кәдімгі гольян, морфология, қабыршақ.

Кәдімгі гольян (Phoxinus phoxinus) – Қазақстандық аборигенді тұқы балықтардың өкілі. Ұзақ уақыт бойы бұл түр Еуропа және Солтүстік Азияның ауқымды кеңістігінде таралған деп есептелді [1-2]. Морфологиялық ерекшеліктеріне қарамастан көпшілік популяцияларды дәстүрлі Ph. Phoxinus өкілдері ретінде қарастырылды [3, 4, 5]. Кейбір Еуропалық және Азиялық кәдімгі гольянның популяцияларын нақтылы зерттеу жаңа түрлерді анықтады, сондай-ақ, әлі сипатталмаған түрлердің бар екендігін көрсетті [2,6,7,8]. Сонымен қатар, жаңа молекулалық-генетикалық деректер Еуропаның су қоймаларында Phoxinus тұқымының түрлерінің анықталмаған толық кешені бар екендігін көрсетеді [9, 10, 11]. Осылайша кәдімгі гольян популяциясының барлық таралу аймағын ревизиялау жасырын қалған түраралық әртүрлілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның су қоймаларында кәдімгі гольян Каспий, Балқаш-Алакөл және Ертіс бассейндерінде тіршілік етеді деп көрсетілген [4, 12, 13], алайда аз құжатталған. Сонымен қатар, жоғарғы Ертіс бассейнінде тіршілік ететін түрі Ph. ujmonensis деген атаумен де пайда болады [6], бірақ, осы форманың шиеленіскен таксономиялық түріне байланысты бұрынғы атауын қалдыруды шешкен – Ph. phoxinus. Қазақстандық популяцияларды зерттеу деңгейі әлі де болса төмен және кәдімгі гольянның морфологиялық ерекшеліктері және жалпы биологиясы туралы мәліметтер жеткіліксіз, ал таксономиялық тиістілігі қайта қарауды қажет етеді.

Жақында жүргізілген кәдімгі гольянның морфометриялық белгілерін және оның таралу аймағының әртүрлі нүктелерінен салыстыру оның популяциясының Балқаш бассейні мен жоғарғы Ертістен оқшауланыуын білдіреді [2]. Алайда басқа морфологиялық белгілердің өзгергіштігі нашар зерттелген. Бұл сонымен қатар, Грекия мен Францияның оңтүстігіндегі су қоймаларынан шыққан үш жаңа түрді сипаттау кезінде қолданылған қабыршақ жамылғының ерекшеліктеріне де қатысты [7]. Бұрын жоғарғы Ертіс бассейні үшін осы түрдің қабыршақ жамылғысы туралы жалпы мәліметтер келтірілген [8]. Бұл мақалада біз кәдімгі гольян денесінің әртүрлі аймақтарындағы масштабты жабынды бағалау үшін жаңа нақты өлшемдерді қолдандық.

Бұл жұмыстың мақсаты Шығыс Қазақстан облысындағы Ертіс өзенінде тіршілік ететін кәдімгі гольянның қабыршақ жабындысының ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Алынған мәліметтерді алдыңғы уақытта Қазақстан су қоймаларындағы Phoxinus туысы гольяндарының таксономиялық мәртебесінің ревизиясында пайдалана алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Балықтар 06.07.2018 ж. Өскемен қаласының (Шығыс Қазақстан) маңындағы Ертіс өзенінің сағасынан тор-қақпанның көмегімен ауланды. Дарақтар формальдегидтің 4 % ертіндісінде бекітілген. Талдамада денесінің

абсолютті ұзындығы (*TL*) 62-86 мм (орташа 72,9 мм) болатын 20 экземпляры алынды.

Қабыршақ жабындысының талдамасы боялған дарақтарда жүргізілді. Бояу әдістері келесі түрде жүргізілді. Бекітілген гольян балықтары екі – үш тәулік бойы таза ағын суда ұсталды, кейін бір-екі тәулік әлсіз КОН (0,3 %) калий гидроксиді ерітіндісінде ұсталды, және әлсін-әлсін сутек тотығының бірнеше тамшысы тамызылып отырды. Балықтардың денелері түссізденген соң балықтарды қайтадан әлсіз калий гидроксиді (0,3 %) ерітіндісіне және толық боялғанша Ализарин рэд бояғышына салынды. Тым қатты боялып кеткен жағдай калийдің әлсіз гидроксиді ерітіндісіне бір тәулікке қойылды.

Қабыршақ жабындысының талдамасы әр дене бөлімдерінде бөлек жүргізіледі:

Дене тұрқының бүйірі – желбезек қақпақшасынан аналь жүзбе қанаттарының негізіне дейін;

Құйрық сабағы – аналь жүзбе қанаттарының негізінен құйрық жүзбе қанаттарына дейін;

Арқа бөлімі – басының артқы бөлігінен арқа жүзбеқанаттарының негізінің бастапқы бөлігіне дейін;

Тамақ бөлімі – истмустан бастап кеуде жүзбе қанаттарының артқы бөлігіне дейін;

Құрсақ бөлімі – кеуде жүзбе қанаттарының артқы бөлігінен құрсақ жүзбе қанаттарының негізінің бастапқы бөлігіне дейін.

Қабыршақ жабындысының бір – біріне қабаттасып тұру деңгейіне және әр дене бөлігінің қабыршағына талдама жасалды. Қабыршақ жабындысының жабылуы бойынша үш типі анықталды: қабаттасқан, қабаттаспаған және екі типі де кездесетін (аралас қабыршақ). Құрсақ бөлімі үшін келесі категорияларға бөлінді:

A – біртегіс қабыршақ жабындысы толықтай құрсақ бөлімінің зерттелетін облысының 100% қамтиды;

B – –″– зерттелетін облыстың >3/4;

C – –″– зерттелетін облыстың >2/3;

D – –″– зерттелетін облыстың >1/2;

E – –″– зерттелетін облыстың >1/3;

F – –″– зерттелетін облыстың > 1/4;

G – –″– зерттелетін облыстың < 1/4;

O – –″– зерттелетін облыстың 0 %.

Тамақ бөлімі үшін келесі категорияларға бөлінді:

A – қабыршақ жабындысы истмусқа жетіп тұрады немесе истмустың жанына дейін созылған;

B – қабыршақ жабындысы желбезек пердесіне дейін,ал бөлек қабыршақтар одан әрі қарай созылған;

С – қабыршақтар оң және сол жағында желбезек пердесінінің жанында жинақталған, алдыңғы жағында жалаңаш және каудальды қабыршақ тамақ бөліміне жалғасқан.

Зерттеу нәтижелері мен талдаулар.

Зерттелген барлық дарақтардың бүйіріндегі, құйрық сабағындағы және арқа тұсындағы қабыршақ жабындысы толық орналасқан. Барлық дарақтарда денесінің бүйір тұсындағы және құйрық сабағындағы қабыршақ жабындысы қабаттасқан типті, немесе, аралас типті екендігі анықталды.

1-кестеде арқа, құрсақ және тамақ бөлімдеріндегі қабыршақ жабындысы туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 1. Ертіс өзенінің Өскемен қаласы тораптарында тіршілік ететін кәдімгі гольяндарының қабыршақ жабындысының жабылу типтері бойынша (дарақтардың орта санынан %). Зерттелген дарақтар саны – 20.

Қабыршақтану типтері	**Арқа бөлімі**	**Құрсақ бөлімі**	**Тамақ бөлімі**
Қабаттасып орналасқан	–	10	–
Қабаттаспаған	82	90	100
Аралас тип	18	–	–

Арқа бөліміндегі қабыршақ типтерінің көп бөлігі қабаттаспай орналасқан, сирек – аралас типі болып келді. Құрсақ бөліміндегі қабыршақ типтері негізінен аралас типті, сирек – қабаттаспаған типі кездесті. Тамақ бөліміндегі қабыршақ жабындысының типтері барлық дарақтарда қабаттаспаған типі анықталды.

Құрсақ бөлімінің қабыршақтану деңгейі бойынша теориялық мүмкін болатын типтер екеу: E (орташа қабыршақ жинағы және қабаттаспаған қабыршақтар әрі қарай созылған болуы мүмкін зерттелетін облыстың 1/3), сондай-ақ F типі (орташа қабыршақ жинағы және қабаттаспаған қабыршақтар әрі қарай созылған болуы мүмкін зерттелетін облыстың > 1/4). E типі зерттелген дарақтардың 42 %, F типі зерттелген дарақтардың 58 % анықталды (сурет 1).

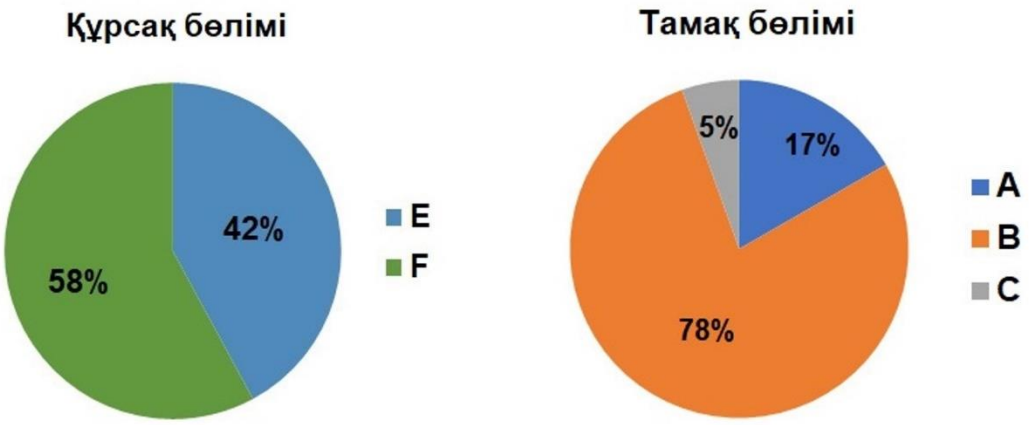

Сурет 1. Жоғары Ертіс өзенінен шыққан кәдімгі гольянның құрсақ және тамақ бөлімдерінің қабыршақ жабындысы типтерінің қатынасы (белгілердің анықтамасы мәтінде көрсетілген).

Тамақ бөлімінде желбезек сәулелерінің шекарасын бойлай және алдыңғы кеуде жүзбе қанаттарының негізінде, әр жақ бетінен қабыршақ бірнеше қатарлардан тұратын ұсақ қабаттаспаған қабыршақ жабындысының жинақтарынан тұрады (сурет 2).

Сурет 2. Жоғарғы Ертіс бассейнінен шыққан кәдімгі гольянның тамақ бөліміндегі қабыршақ жабындысының мысалы. В типі (қабыршақ жинағы тар бөлінген, тамақ бөлімінің орта сызығына дейін жетіп тұрады).

Зерттеліп жатқан гольяндарда үш тип анықталған: А (қабыршақ жинағы кең түрде бөлінген, тамақ бөлімінің орталық сызығынан айтарлықтай қашықтықта орналасқан), В (қабыршақ жинағы тар бөлінген, тамақ бөлімінің орта сызығына дейін жетіп тұрады) және С (қабыршақ жинағы алдыңғы

бөлігіне дейін байланысқан, арасында орталық сызыққа қарай жеке-жеке қатар түзбейтін қабыршақтар ассиметриялы түрде таралған). Дарақтардың көп бөлігінде В (78 %) типі, (17 %) дарақтарда А типі, дарақтардың (5 %) С типі болатындығы анықталды (сурет 1).

Қазақстан су қоймаларындағы кәдімгі гольяндардың сипаттамасы бойынша салыстырмалы материалдары бізге белгісіз. Ертіс бассейні, сондай-ақ Балқаш-Алакөл бассейндеріндегі кәдімгі гольяндарының басқа популяцияларының қабыршақ жабындысының ерекшелікерін зерттеу қажет.

Ертіс өзенінің Шығыс Қазақстан облысы аумағынан анықталған кәдімгі гольянның 20 дарағының қабыршақ жабындысының ерекшеліктеріне талдама жүргізу арқылы әр дене бөліктеріне тән белгілер: құйрық сабағында, арқа бөлімінде, құрсақ бөлімінде және тамақ бөлімінде бар. Балықтардың көпшілік бөлігінде арқа және тамақ бөлімдерінде қабаттаспаған қабыршақ жабындысының типі, ал құрсақ бөлімінде – аралас түрі. Балықтардың бүйірінде, құйрық сабағында және арқа бөлімінде қабыршақ жабындысымен толықтай жабылған. Біртегіс қабыршақ жабындысы құрсақ бөлімінің 1/4 немесе 1/3 аумағын алып жатыр, құрсақтың алдыңғы бөлігі жалаңаш. Қабыршақ жабындысының жинағы тамақ бөлімінде тар бөлінген және көпшілігінде жалаңаш кеңістіктен тұрады, ал кейбір дарақтардың бөліктерінде кең түрде бөлінген. Қабыршақ жабындысының өзгергіштігі бойынша салыстырмалы мәліметтердің жоқ болуы себепті басқа да кәдімгі гольян популяцияларын зерттеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Kottelat M., Freyhof J. Handbook of European freshwater fishes / M. Kottelat, J. Freyhof. – Kottelat, Cornol & Freyhof, Berlin, 2007.

2 Paśko Ł., Kusznierz J., Maślak R., Tagayev D., Sergiel A., Pietras-Lebioda A., Borczyk B. Morphometric exploration of the Eurasian minnow Phoxinus phoxinus (Linnaeus, 1758) diversity: a case study of a widely distributed Palaearctic fish // Annales Zoologici Fennici. – 2014. – №51 (4). – 399-412 pp.

3 Берг Л.С. Фауна России и сопредельных стран. Рыбы (Marsipobranchii и Pisces). Т. III. Ostariophysi / Л.С. Берг. – Петроград, Типография Имп. Акад. Наук, 1912.

4 Берг Л.С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. Ч. 2 / Л.С.Берг. – М.; Л.: Наука. – 1949. – 456 с.

5 Řepa P., Pivnička K. Morphologische Variabilität der Elritze Phoxinus phoxinus) Pisces: Cyprinidae // Věstník Československé Společnosti Zoologické. – 1980. – №44. – 68–80 pp.

6 Kottelat M. Fishes of Mongolia: a check-list of the fishes known to occur in Mongolia with comments on systematics and nomenclature / M. Kottelat. – The World Bank, Washington. – 2006. – 103 p.

7 Kottelat M. Three new species of Phoxinus from Greece and southern France (Teleostei: Cyprinidae) // Ichthyological Exploration of Freshwaters. – 2007. – №18 (2). – 145–162 pp.

8 Тагаев Д.А., Шахина Б.А. К морфологии обыкновенного гольяна Phoxinus phoxinus (Linnaeus, 1758) из р. Иртыш в Восточном Казахстане // Вестник ЕНУ: Серия биологические науки, №2 (127), 2019, – С. 37-42.

ҒТАМР 31.21.00

БОЗТІКЕН ӨСІМДІГІНЕН (ACANTHOPHYLLUM PUNGENS) БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРДЫ АЛУ

Н.С. Елибаева, А.С. Әбсейт, Г.Г. Әбдікәрім

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Бұл жұмыста халық медицинасында өте көп қолданылатын, салыстырмалы түрде қауіпсіз болып табылатын және жеткілікті дәрежеде адам денсаулығы үшін тиімді болатын, бірақ құрамындағы биологиялық белсенді заттар толық зерттелмеген дәрілік заттардың бірі, қалампырлар (Caryophyllaceae) тұқымдасына жататын бозтікен (Acanthophyllum pungens) өсімдігінің бейорганикалық құрамы қарастырылған. Өсімдік құрамындағы дәрумендер, аминқышқылдары және май қышқылдары сарапталды.

Тірек сөздер: Acanthophyllum pungens, экстракция, спектрофотометрия, газ-хроматография, биологиялық белсенді заттар.

Экологиялық қауіпсіздіктің қазіргі жағдайында және сыртқы ортаның адам денсаулығына айтарлықтай теріс әсерін ескере отырып, әлемдік фармацевтикалық өндірушілер құрамы табиғатқа сәйкес келетін, салыстырмалы түрде қауіпсіз болып табылатын және жеткілікті дәрежеде адам денсаулығы үшін тиімді болатын дәрілік құралдарды өндіруді алдыңғы қатарлы бағыт деп есептейді. Бұл олардың бірқатар артықшылықтарымен қамтамасыз етілген: өсімдік текті дәрілердің табиғаты мен химиялық құрамы адам ағзасына барынша жақын болып келеді; фитотерапия тиімді, салыстырмалы түрде қауіпсіз болып табылады; мөлшерін жеке адамға арнап таңдап алуға болады.

Сондықтан да, халықаралық фармацевтикалық нарықта фитопрепараттардың номенклатурасының өсу тенденциясы байқалып отыр[1].

Осы тұрғыдан алғанда, қалампырлар (Caryophyllaceae) тұқымдасына жататын бозтікен (Acanthophyllum pungens) өсімдігінің туыстары емдік қасиеті бар заттарға бай Қазақстан флорасының өкілі болып табылады [2]. Бұл өсімдіктің шикізат қоры да жеткілікті, қазіргі таңда мәдениеттендірілген. Acanthophyllum pungens өсімдігі халықтық медицинада қолданылғанмен, құрамындағы ББЗ туралы мәліметтердің аздығы және өсімдіктің тар ауқымда зерттелуі заманауи зерттеу жұмыстарының өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеу нысаны мен әдістері. Алматы облысы Бартоғай су қоймасы маңынан 2018 жылы мамыр айында жиналған Caryophyllaceae тұқымдасына жататын Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер үсті бөлігі. Қағазды, колонкалы хроматографиялар, титриметрия, экстракция, ЖэСХ, ГСХ, спектрофотометрия, аналитикалық таразы, ұнтақтағыш.

Жұмыстың мақсаты: Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер беті бөлігін сандық және сапалық анықтау, биологиялық белсенді кешенді алу технологиясын ұсыну.

Жұмыстың мақсатына жету үшін қойылған міндеттері:

1) Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер беті бөлігінің шынайылығын анықтау;

2) Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер беті бөлігінің дәрумендер, амино-май қышқылдар құрамына сапалық, сандық зерттеулер жүргізу;

3) Acanthophyllum pungens өсімдігінен биологиялық белсенді кешен алудың оңтайлы технологиясын ұсыну.

Зерттеу нәтижелері мен оны талдау. Ылғалдылық мөлшері өсімдіктің негізгі факторы болып табылады, себебі кептірілген өсімдіктердің сапасы мен тұрақтылығы ондағы қалған ылғалдылық мөлшеріне байланысты. Ал күлділік өсімдіктердің бейорганикалық бөлігі болып табылады және осы құндылықтар маңызды сапа стандарттарына кіреді [3-4]. Зерттеу барысында Acanthophyllum pungens өсімдігінің шынайылығының көрсеткіштері: ылғалдылық – 9,15 %, күлділік – 7,19 % құрады.

Микроэлементтер жануар және өсімдік ағзаларының дамуына ерекше рөл ойнайды. Сондай-ақ олар адам ағзасы үшін өте қажет. Өсімдік құрамындағы макро және микро элементтерді күлдің құрамына атомды-спектроскопиялық әдіс көмегімен анықталды. Нәтижесінде: Na – 500 мг/г Ca – 200 мг/г, Mg –300 мг/г, Fe – 0,0256 мкг/кг элементтері көп кездесетіні зерттелді.

Өсімдік құрамындағы биологиялық белсенді заттардың мөлшері: сапониндер – 13,3 % , кумариндер – 0,34 %, тері илегіш заттар – 0,9 %, органикалық қышқылдар – 1,85 %, амин қышқылдары – 7,56 %, флавоноидтар – 1,4 %, полисахаридтер – 1,3 %, алкалоидтар – 0,6 %.

Салыстырмалы түрде сапониндер мен амин қышқылдарының сандық мөлшері басым, ал кумариндер мен алкалоидтар аз мөлшерде кездесетіні анықталды.

Тіршілік үшін аса маңызды қосылыс – ақуыз молекуласы, ол аминқышқыл қалдықтарынан құралған. Ағза үшін аминқышқылдардың аса қажет. Табиғатта 80-нен астам аминқышқылдары белгілі, соның ішінде 20-сы ақуыз құрамында кездеседі. Биологиялық бағалығы бойынша алмастыратын және алмастыра алмайтын болып бөлінеді [5-6]. Зерттеліп отырған өсімдік шикізаты құрамындағы амин қышқылдарына сандық сараптау жасалынды. Сараптау нәтижесінде өсімдіктердің құрамында кездесетін 20 аминқышқылының проценттік мөлшері анықталды

Тікенді бозтікен (Acanthophyllum pungens) өсімдік шикізатының аминқышқылдар құрамы(%-үлеспен): Аланин – 0,602 %, Глицин – 0,201 %, Лейцин – 0,407 %, Изолейцин – 0,265 %, Валин – 0,144 %, Глютамат – 2,250 %, Треонин – 0,155 %, Пролин – 0,377 %, Метионин – 0,042 %, Серин – 0,196 %, Аспарагат – 1,420 %, Цистин – 0,022 %, Оксипролин – 0,004 %, Фенилаланин – 0,310 %, Тирозин – 0,245 %, Гистидин – 0,178 %, Орнитин – 0,001 %, Аргинин – 0,340 %, Лизин – 0,263 %, Триптофан – 0,088 % анықталды.

Зерттеу нәтижелерінде: тікенді бозтікен өсімдік шикізатында глутамат, аспарагат, аланин, пролин, аргинин аминқышқылдары мөлшері салыстырмалы түрде жоғары болды. Соңғы жылдары аминқышқылдарына түрлі патологиялық ауруларды емдеуде қолдануға болатын перспективті заттар мен тағамдық құрамдастар ретінде көп көңіл бөлінуде. Жеке аминқышқылдары медицинада көп қолданылуда. Глутамин қышқылы (тағамдық қоспа Е620) және оның тұздары (натрий глутаматы Е621, калий глутаматы Е622, кальций глутаматы Е623, аммоний глутаматы Е624, магний глутаматы Е625) тағам өнеркәсібінде дәм күшейткіш ретінде қолданылады. Ал медицинада нерв жүйесі ауруларын емдеу мақсатында пайдаланады. Темекі тарту және ішімдік ішу күшін азайтады, ағзадағы қышқылдық-негіздік тепе-теңдікті орнатады [7]. Аспарагат медицинада бауыр циррозы, инсульт, жүрек-қан тамырлары жүйесі ауруларын, т.с.с. емдік шараларда қолданылады, қанға енгізу арқылы қабынуды тежейді. Аланин – ми мен орталық жүйке жүйесі үшін энергияның негізгі көзі болып табылады. Ол антиденелерді өндіру арқылы иммундық жүйені нығайтады, қант және органикалық қышқылдар метаболизміне белсенді қатысады [8].

Зертттеудің хроматографиялық әдістері арқылы сапонониндердің түсі қосылыстары айқын байқалды. Төменде осы сапониндерді алу оңтайлы технологиясы ұсынылды.

Экстракция алу. Ұнтақталған (d=1-3 мм) шикізатты 70 %-ті этил спиртімен үздіксіз араластыра отырып реакторда экстракциялайды. Біріншілік экстракция – 1:7 қатынаста, $\tau_1 = 8$ сағ., ал екіншілік және үшіншілік экстракция – 1:6 қатынаста, $\tau_2 = \tau_3 = 6$ сағ. жүргізеді.

Вакуумда кептіру және сапониндерді ішінара булау. Вакуумды сорғышта (P=100-150 мм с.б., T = 70-75 °C) бастапқы көлемнің 1/10 бөлігіне дейін кептіреді. Дистиллят сығындысын бастапқы шикізатты экстракциялау үшін қолданады. Кубты қалдықты бөлме температурасына дейін суытып, тұнбаны суперцентрифугада ерітіндіден бөліп алады. Булау процесінде экстрагент ретінде су қолданады. Суда липидтер, фитостериндер, пигменттер, агликондар

ерімейді, ал сапониндердің негізгі массасы суда жақсы ериді. Тұнбадан бөлінген ерітіндіні вакуум-булау аппаратына қайта жібереді, қою сироп тәрізді массаға дейін булайды.

Тұндыру әдісімен тазалау. Кубты қалдықты 1:4 қатынасында этил спиртінде ерітеді. Кері тоңазытқышқа жалғанған реакторда үздіксіз араластыра отырып 30 минут қайнатады. Пайда болған ерітіндіні бөліп алып, реактордағы қалдықты қайтадан 1:4 қатынасында этил спиртімен өңдейді. Алынған спиртті қоспаны суытып, 1:2 қатынаста диэтил эфирімен араластырамыз. Сапониндер эфирде және төмен температурадағы спиртте ерімейді, тұнбаға түседі. Сапониндердің тұнбаға түсу уақыты – 30 минут. Кейін инертті газ көмегімен друк-сүзгіште сүзеді, тұнбаны вакуум-кептіргіш шкафта (P=150 мм с.б., T<60 ℃), қалдық ылғалдылығы 5 % дейін кептіреді [9]. Алынған тұнбаның физикалық тұрғыда иісі жоқ, аморфты, қоңыр түсті зат.

Қорытынды. Алматы облысы Бартоғай су қоймасы маңынан 2018 жылы мамыр айында жиналған Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер беті бөлігінің шынайылығы анықталды: ылғалдылығы – 9,15 %, жалпы күлділігі – 7,19 %, экстрактивті заттар – 42,6 %.

Acanthophyllum pungens өсімдігінің жер беті бөлігінің күлінің құрамынан минералды заттар атомды-абсорбционды спектрометр көмегімен анықталды, өсімдік құрамында көп мөлшерде кальций, магний, темір элементтері кездеседі. Тікенді бозтікен (Acanthophyllum pungens) өсімдік шикізатын биологиялық белсенді заттарға сандық сараптау бойынша құрамында сапониндер – 13,3 %, аминқышқылдары – 7,56 %, органикалық қышқылдар – 1,85 %, флавоноидтар – 1,4 %, полисахаридтер – 1,3 %, тері илегіш заттар – 0,9 % екені анықталды;

Алғаш рет өсімдік құрамындағы дәрумендер, аминқышқылдары және май қышқылдары сарапталды, мұнда:

– Тікенді бозтікен (Acanthophyllum pungens) өсімдік шикізатынан ГСХ әдісімен 20 амин қышқылдары идентификацияланды. Соның ішінде глутамат – 2,25 %, аспарагат – 1,42 %, аланин – 0,602 % көп мөлшерде табылды;

Acanthophyllum pungens өсімдігінің құрамынан сапониндерді бөліп алудың оңтайлы технологиясы ұсынылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Battger S., Melzig M.F. Triterpenoid saponins of the Caryophyllaceae and Illecebraceae family // Phytochemistry Letters, 2001. – V.4. – №2. – P.59-68.

2 Бурашева Г.Ш., Есқалиева Б.Қ., Үмбетова А.К. Табиғи қосылыстар химиясының негіздері, оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – Б. 136.

3 Писарев Д.И., Мартынова Н.А., Нетребко Н.Н., Новиков О.О. Сапонины и их определение в корневищах аралии маньчжурской в условиях Белгородской области // Химия растительного сырья. – 2009. – № 4. – С. 198.

4 Федотова В.В., Оганесян Э.Т., Челомбитько В.А. Тритерпеновые гликозиды травы Soldagocaucasica Kem.-Nath. // Фармация и фармакология. – 2014. – № 4(5). – С. 52-56.

5 Алексюк П.Г., Молдаханов Е.С., Аканова К.С., Анаркулова Э.И., Богоявленский А.П. Стандартизация сапонинсодержащих препаратов, обладающих противовирусной активностью // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 6. – С. 80-81.

6 Man S., Gao W., Zhang Y., Huang L., Liu C. Chemical study and medical application of saponins as anti-cancer agents // Fitoterapia. – 2010. – V.81 (7). – P. 703-714.

7 Сур С.В. Методы выделения, идентификации и определения терпеновых соединений // Химико-фармацевтический журнал. – 1990. – № 5. – С.45-50.

8 Федосеева Л.М., Дали Балтах Б. Изучение сапонинов в подземных органах ферулы хермонской // Химия растительного сырья. – 2016. – №1. – С. 181-184.

9 Карасек Ф., Клемент Р. Введение в хромато-масс-спектрометрию. – М.: Мир, 1993. – 237 с.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ

BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.67.91

ҚАЗАҚ КИНО ӨНЕРІНДЕГІ ҰМЫТЫЛҒАН АКТЕРЛАР, НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.Д. Дәулетқалиева
Магистрант, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

Мақала авторы қазақ кино өнеріндегі актерлардың ұмытылып бара жатқанын қайта еске түсіре отырып, олардың кино өнерінде қанша маңызды екенін айқындайды.

«Барлық өнердің ішіндегі біз үшін ең маңыздысы – кино!». Бұл ұранның көтерілгеніне ғасырға жуық уақыт өтсе де әлі күнге дейін өзектілігін жоймай керісінше кино өнерінің маңыздылығы нығая түсуде. Себебі, кино өнері эстетикалық тағылымды, адамдық танымды, көрерменнің талғамын байытатын құдіретті өнер. Әр кинокартинадан көрермен қилы ой түйіп, өзіне қажет ақпарат алып, рухани байып қалады. Бүгінде талай тарихи кезеңнен өткен кино өнері, жанрлық ерекшелігімен жетіліп, ұлттық ерекшеліктерін айқындап, шеберлігін шыңдап, үлкен мектеп қалыптастырып, өнердегі жолын таба білді.

Ұлттық кино өнеріміз бүгінгі таңда жоғарғы деңгейге жетіп, қарқынды дамып жатқандығын үлкен мақтанышпен айтуға болады. Бұл орайда әлбетте қазақ кино өнерінің актерлік мектебінің өркендеуіне үлес қосқан алғашқы актер шеберлерді С. Қожамқұлов, Қ. Жандарбеков, Е. Өмірзақов, Ә. Қашаубаев, И.Байзақов т.б. атап өтуіміз қажет. Себебі, өткенді құрмет тұтып, тарихты қастерлеу келер ұрпақ үшін маңызды екенін түсінуіміз керек.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, ұлттық мұраларымызды қайта жаңғырту мен түлетуде, қазақи болмысымызды тұтастай зерделеуде дүниетанымымыздың ой түсініктерін бағамдау кино ғылымына жүктеліп отырғандығын ескере отырып, осы мақалада есімдері қазақ кино өнерінде ұмыт болған актерлеріміздің есімдерін анықтап, өткен мен бүгінін сараптап, ғылыми кеңістікке шығаруды мақсат етіп отырмыз. Оған себеп, өткенді зерделеп, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айырып, оны бүгінгі күннің кәдесіне жарату – қоғам алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ кинематографиясында кинокартинада жалғыз ғана рөл сомдап, кейіннен кино алаңында бой көрсетпеген актерлар болғаны жасырын емес. Кино мамандарының айтуына қарағанда, олардың кино өнеріне қайта айналып келмеуіне себеп көп. Бірі экран кейіпкеріне лайық болмаса, енді бірінің кинокартина түсіру сәтіндегі қиындықтарға қайта жолағысы келмеуі себеп. Ал, кейбірі отбасылық жағдайларына, жеке басының мәселесіне байланысты кино алаңына оралмауы мүмкін.

Есімі жалғыз фильммен ел есінде қалса да бүгінгі таңда кино экранға екінші рет оралмаған актерлар тізімін «Менің атым Қожа» фильмінде басты рөлді сомдаған Н. Сезізбаев бастап тұр. Актер 1951 жылы 28 қазанда Алматы қаласында дүниеге келген. Оны фильмнің екінші режиссері Т.Дүйсенбаев пен оператор М. Аранышев киностудия маңындағы дәмханаға бара жатып, бесінші сыныпта оқып жүрген Нұрланды қыздарды қуып ойнап жүрген жерінен байқап киноға шақырады. Түсіру тобы Нұрланды Қожа рөліне бірден бекітіп көпке созбай кино түсірілімін бастап кетеді. Осындай тарихи кездесуден басталған актер тағдыры, жетпіс жылдан бері көрермен көруден жалықпайтын фильмнің басты кейіпкеріне айналды.

«Менің атым Қожа» фильміне тоқталар болсақ, фильмнің айтар ойы – түзелмейтін бала жоқ, бала тәрбиесі үлкеннен, ұстаздан дегенге әкеледі.

«Менің атым Қожа» фильмінен кейін Нұрлан Сегізбаевты басқа да киноға шақырған режиссерлар болған, алайда актер: «Киноға түсемін деп мектепте екінші жылға қалып қойдым. Ішінде болашақ опера әншісі Әлібек Дінішев, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының болашақ директоры Болат Сұлтанов бар класстастарымнан бір сынып қалып қойғаныма өкінетінмін» дейді [1]. Қожа рөлін сомдаған сол кездегі тентек бала бүгін ақыл тоқтатып, әулетінің ақылшысы болып отырған қазына тұлға. Кино картиналарда бой көрсетпеуінің тағы бір себебін ол кісі былай түсіндіреді. «Біріншіден, бұл – ауыр жұмыс. Екіншіден, ұнамайтыны – кинода сені таңдайды. Үшіншіден, актерлердің бәрі жұртқа ұнағысы келіп тұрады»-дейді ол. Кинодраматург Нұрлан Сегізбаев – философия ғылымдарының кандидаты. Казақстан кинематографистер одағының мүшесі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. Бүгінде ол «Қазақфильм» киностудиясының «Игровые фильмы» шығармашылық – өндірістік бірлестігінің редакторы.

Фильмде Қожадан бөлек қосалқы рөлдердің көп екенін ескерсек, олар да кино өнеріне бұл фильмнен кейін ат басын бұрмаған. Қожаның сыныптасы Жантас пен Жанар, бес жасар Дәулет, жігіт болса да мінезі қыңырлау Сұлтандардың рөлдері алғашқы және соңғы рөлдер. Сұлтанның рөлін сомдаған Марат Көкенов актер болуды армандағанмен, бұл фильмнен кейін оны ешкім киноға шақырмаған. Әскерден келгенен кейін ол мемлекеттік қауіпсіздік қызметіне орналасып, кино саласынан біржола кеткен. Бес жасар Дәулетті ойнаған Юсуф Шамузов киноға кездейсоқ келген. Ол бала кезінде киноға қалай келгенін былай еске алады: «Біздің аулаға бір көлік келді. Сөйтсек, Абдулла Қарсақпаев фильм директорының үйіне келіпті. Ол кезде машина деген таңсық нәрсе болатын. Үсті ашық «Бобик» екен. Біз кіріп алдық. Қарсақбаев шықты да, бізді көріп «Ертең мына баланы түсірілім алаңына алып келіңдер деді»-дейді. Содан кино алаңынан бірақ шықтым. Кино алаңына қайта оралмаған кішкентай актер медицина институтын бітіріп, 1983 жылдан бері Қазақстан бокс құрамасының дәрігері. Киноның ең маңызды рөлдерін сомдаған кейіпкерлердің бірі – Жанар. Жанардың рөлін сомдаған Гүлнәр Қарабаева. Фильм түсірілімі басталғанда Гүлнәр үшінші сыныпты аяқтаған кішкентай ғана қыз екен. Белсенді, пысық, қозғалысы ширақ қыз кино кейіпкерімен үйлесе кеткен.

«Сәті солай болды. Құрбымның үйінде қонақта отырғанмын. Оның анасы – кинематографист. Өзімнің ересек ойларыммен, сөздеріммен оны әбден күлдірдім. Фильмге үлгілі қыз бала керек дегенде құрбым «менде ондай қыз бар» депті. Киносынақ, фотосынаққа шақырды. Конкурста айтқан Федор Тютчевтің «Люблю грозу в начале мая» деген өлеңі фильмге де еніп кетті» – дейді [1]. Бүгінде ол кісі институтын тәмәмдаған, техника саласында инженер болып қызмет еткен ардагер әже.

«Дұшпан, тоғызыншы ұлыңнан қорық» – қазақ халық ертегілерінің желісімен түсірген көркем фильм. Фильмнің режиссеры – Виктор Пусурманов және Виктор Чугунов. Туынды 1984 жылы көрерменге ұсынылды. Сюжет бойынша жылқышы Ержан мен оның сегіз ұлын зұлым Тасбол сиқырлап тастайды. Ержанның тоғызыншы ұлы Еркенже көмекке асығып, жолындағы бар қиындықты музыканың арқасында жеңеді. Басты кейіпкер Еркенженің рөлінде Қайрат Нұрқаділов ойнайды. Бұл – оның алғашқы әрі әзірге жалғыз рөлі. Ол кезде актер 16 жаста болған. Бала Қайратты аулада бір топ баламен әңгіме айтып тұрған кезінде режиссердің ассистенті байқап, кастингке шақырған. «Бірде мен достарымен аулада жиналып бір ауқымды тақырыпты талқылап отырдық. Жаспын, қолды оңды-солды сермеп ойымды дәлелдеп тоқтамай сөйлеп отырған жерімнен жанымнан өтіп бара жатқан режиссер көмекшісі байқап киноға түсуге ұсыныс жасады. Мен келісімімді бердім, олар бір аптадан соң хабарласып бейнетүсірілімге шақырды. Ол кезде құрылыс техникумының бірінші курс студенті болғандықтан, екінші пландағы рөлдерді беретін шығар деп ойлағанмын. Бірақ менің сырт келбетім бас кейіпкерге лайықты болғандықтан маған басты рөлді ұсынды. Сол кезде актер болу үшін балаға арнайы оқу керек еместігін түсіндім. Себебі баланың өмірінің өзі кино екен. Бала киноны өз қабылдауымен, балалық санасымен ойнап шығады екен. Кино түсірілім Іле өзенінің бойында өтті. Бас аяғы бес ай жүріп түсірдік. Мен өзімнің атақты Ануар Молдабеков, Нұрмұхан Жантурин, Амина Өмірзақова, Болат Аюханов сынды актерлармен жұмыс жасағанымды мақтан тұттым. Фильмді Ресей арналарында көрсетті. Тәжірибе жинадым. Ол кездің өлшемімен жақсы қаламақы алдым. Алайда, режиссер Мәскеуге барып кино өнерін жалғастыруға ұсыныс жасағанда, әкеммен ақылдасып құрылыс институтына баруды шештік. Құрылысшы болу менің бала кездегі арманым еді. Сондықтан мен актер емес, құрылысшы болуды таңдадым» [2]. Бүгінде кино өнеріне екінші рет бет бұрмаған Қайрат Нұрқаділов Алматы әкімдігі тұрғын үй құрылысына қатысты ведомстволарында қызмет етіп келеді.

«Балкон» – Олжас Сүлейменов поэмасының желісімен 1988 жылы түсірілген фильм. Режиссері: Қалықбек Салықов, сценарий авторы Шахмардан Құсаинов, операторы Әубәкір Сүлеев.

Фильмнің сценарийі Олжас Сүлейменовтың шығармасының негізінде жазылған. Олжас Сүлейменов – сымбатты, сұңғақ бойлы, мінезді ақын. Сондықтан басты рөлде ойнайтын жігітке де осындай талаптар қойылған. Басты рөлдегі Айдарды Олжас Сүлейменовке қарап таңдаған. Таңдау Ысмайыл

Ығылмановқа түскен екен. Камерадан қорықпайтын, өзіне сенімді жігіт осы фильмге сұранып-ақ тұр екен» – деп еске алады оператор.

Картина 1950 жылдардағы Алматының өмірін суреттейді. Басты кейіпкер – жоғарғы сынып оқушысы Айдар Сұлтанов. Айдардың рөлінде Ысмайыл Ығылманов ойнайды. Автор фильмге түскенде 17 жаста болған. Ол сол кезде картинаның не жөнінде екенін түсінбегенін айтады.

«Менің ешқандай актерлік білімім жоқ. Мен Полиграфиялық институтқа түскенімді айтайын деп телефон будкасына кіріп, анама қоңырау шалдым. Сол кезде фильмнің екінші режиссері Галина Андреевна мені көріп, түсірілімге шақырды» – дейді Ысмайыл Ығылманов жуырда «Балкон» фильмінің 30 жылдық шарасына арналған кеште.

Фильмде бас кейіпкердің бірін сомдаған «Пуза» есімді кейіпкер бүгінде шетелге қоныс аударған. «Балкон» фильмінен кейін киноға қайта оралмаған. Айдардың досын содаған Ануар Чучикулов бүгінде мемлекеттік қызметте.

«Көпшілік менің «Балкон» фильмінде керемет ойнағанымды, басты рөльді тамаша алып шыққанымды айтады. Бұл мен үшін қызық. Өйткені мен ешқандай актерлік шеберлік танытқан жоқпын. Ең бастысы басты рөлдегі Айдардан өзімді көрдім десем болады. Ең қиыны, бетімдегі ісікпен жылаған сәт. Соған қарамастан сол жағдайды барынша шынайы беруге тырыстым. Фильмнен үзіндіні «Кинопанарамадан» көрсеткенде біздің рота теледидар алдында отырған еді. Әскерде әлімжеттік танытып, үлкендік көрсететін жігіттер мені іздеп тауып, фильмге түскенімді айтып сүйінші сұрады. Өзіме деген құрметтің барын сездім» – дейді Ысмайыл Ығылманов [3].

Ысмайыл Ығылманов «Балконан» кейін ешқандай фильмге түспеген. Ол Алматы халық шаруашылығы институтын экономика және менеджмент мамандығы бойынша тәмәмдады. Республикалық ақпарат құралдарында басшылық қызметте болды. Ірі жобалардың продюссері.

«Көксерек» – 1973 жылы Мұхтар Әуезов шығармасының желісімен түсірілген көркем фильмінің бас кейіпкері Құрмаштың бейнесі көрерменнің есінде мәңгіге сақталары сөзсіз. Сол кезде енді сегіз жасқа толған Қамбар Уәлиев фильмнен соң денсаулығына кінәрат келіп өмірінің соңына дейін ауырып өткен. Балалық шағын еске алған актер интернатқа «Шок пен Шер» фильміне түсетін бала іздеп келген режиссер назарына түскенін айтады. Актер бұл фильмде Ғалымжан есімді бас кейіпкерді сомдайды. Аталған фильм Монте-Карло қаласында өткен фестивальде «Күміс Нимфа» марапатына ие болады. Осы рөл Қамбар Уәлиевтің кино өнеріне жолын ашып береді. 1973 жылы кішкентай актерге қазақ кино өнерінің классикасына айналған «Көксерек» фильміне түсуге ұсыныс жасайды. Фильм драмалық оқиғаларға толы. Ата-анасынан ерте айрылған Құрмаштың ағасы Аханғұл Құрмашты өз тәрбиесіне алады. Кішкентай Құрмаш өзінің балалығына салып қасқыр бөлтірігін асырап оған «Көксерек» деп ат қояды. Алайда фильм соңында Құрмаш өзі асыраған бөлтірігінің тістеп алуынан қайтыс болады. Фильм режиссері Төлеміш Өкеевтің шеберлігін жеткізе білген бұл фильмде Аханқұл рөлін Сүлеймен Чокморов сомдап шыққан.

«Бір жылға созылған фильм 1974 жылы 8 сәуірде көрерменге жол тартты. Мен әлі көрген емеспін. Себебі маған қызық емес секілді. Өзім басы-қасында жүргендіктен болар» дейді актер фильм жайлы пікірімен бөлісіп.

Фильмде Қамбар Уәлиевпен қатар қырғыз фильмінің ең мықты деген актерлары бой көрсетеді. Фильм режиссері қырғыз азаматы болғандықтан ба екен, фильмде Камбардан басқа қазақ актерлары тартылмаған.

Қамбар бұл фильмнен кейін «Ән пәнінен төрт», «Құрманғазы», «Шаңырақ» фильмдерінде де басты рөлде ойнаған. Мектеп бітірген соң актер кино саласына бет бұрып, Мәскеуге оқуға аттанғысы келеді. Бірақ Мәскеудегі оқуға бірден қабылданбайтынын біліп, инженер-механик мамандығын таңдайды.

«Көксерек» көркем фильмі бала актердің денсаулығына кесірін тигізді. Бала күнінде байқамай балалықпен қайта-қайта суық суға малтыған актер кейін өмірде өкініп өткен. Қол-аяғы сырқырап ауыратын дерті өмірден өткенше соңынан қалмады. Соның да себебі болса керек, Құрмаш рөлін сомдаған Қамбар Уәлидің ғұмыры қысқа болды. Небәрі 49 жасында 2012 жылы дүниеден өтті. Өмірінің соңына дейін кино саласының өкілдерімен шығармашылық байланыста болды.

Бүгінде қазақ кино өнері жеміссіз емес. Көп болмаса да жылына он бестен астам кино шығаратындай жағдайға жетіп отыр. «Қазақфильм» студиясымен жарыса жекеменшік студиялар да фильмдерін түсіріп көрермен назарына ұсынып жатыр. Олардың барлығы талғамсыз, сапасы төмен деп біржақты айтуға болмайды. Бір ғана айтарымыз, кино бүгінгі қазақ өмірінің тіршілігі емес, қоғамның әрекеттерін бейнелейтін сұранысқа ие болса екен.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Азаров А. Менің атым Қожа – 50 жылдан соң экранда. – қараша 2013. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_movie_my_names_kozha/25171920.html.

2 Нуркадилов К. Кумиры для меня – мой отец и Нурсултан Абишевич. https://vlast.kz/kz/obsshestvo/kajrat_nurkadilov_kumiry_dlja_menja_moj_otec_i_nursultan_abishevich-8122.html.

3 Қалықбек Салықовтың жұмбақ «Балконы». Фильмге 30 жыл толды. https://baribar.kz/87939/qalyqbek-salyqovtynh-zhumbaq-balkony-filmge-30-zhyl-toldy/.

ҒТАМР 18.46.01

РЕЖИССУРА: ӨНЕР МЕН ПЕДАГОГИКАНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

Ш.К. Султангалиева
Құрманғазы атындағы Орал саз колледжі, Орал қ.
М.Е. Султанова
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Мақалада шығармашылық процесс арқылы оқыту мен тәрбиелеудегі режиссер-педагогтың рөлі туралы айтылады.

Түйін сөздер: режиссура, творчество, педагогика.

Режиссура – театр өнеріндегі негізгі мамандық. Режиссура кез келген драмалық шығарманы өзгеше сахналық творчествоға айналдырар импульс ретінде көрінетін бүтін театр қойылымын жасау шеберлігі [1, б. 17]. Қойылымның көркемдік құрамының логикалық байланысын режиссерлық шығармашылық ниетімен сабақтастыра отырып, актер және т.б. театрдың мәнерлеуші құралдарымен толықтырып, жаңа үйлесімде жасалатын рухани шындық сахнасы.

Режиссура ұғымы қалыптаспастан бұрын – ақ театр қойылымын жасау барысында бірінші актердің немесе үйретуші – ұйымдастырушының қызмет атқарғанын театр тарихынан білеміз.

Режиссура тарихын зерттеуші А. Виндс антикалық театр қойылымдарын жасау кезеңдерінде режиссерлік қызметтің болғанын баяндайды. Оның айтуынша хордың әрекетін ұйымдастыру және оның орындаған әндерінің характерін, қозғалысын, биін реттеу хор жетекшісінің қолында. Ол сол жетекшіні режиссер деп атауға болады дейді. Виндстың тұжырымы бойынша хор жетекшісінің қызметіне хормейстер, копельмейстер, тіл ұстартуды үйретуші ретінде қаралған. Театр өнерінде режиссура арнайы сала ретінде XVIII ғасырдың аяғында Германияда қалыптасты. Тұңғыш рет «режиссер» сөзін Гете қолданған.

Театр – нағыз ғажайып өнер, ол өзара келісетін немесе келіспейтін түрлі компоненттердің органикалық байланысына негізделген. Бір ғана көркем құбылыста, яғни қойылымда, біріншіден, әрқайсысының өзіндік сапалық ерекшеліктері бар, түрлі, дербес шығырмашылық (пьеса, актер, режиссер, суретші, композитор), элементтері кездеседі, бірігеді. Бұл элеметтерден туған өнерді көрермен залына қарсы орналасқан сахнадағы тірі адамдар ұсынады, және оны дәл сол уақыттағы жағдайлар деп есептеуімізге болады. Себебі театр

қойылымы бүгін, қазір, осында, осы ұжым орындауында, осы залға жиналған көрерменге арналады. Тек бір – біріне тығыз байланысқан түсініктер мен компоненттер бүтін театр өнерін, театрлық қойылымды құрайды.

Бүгінде, театр саласындағы шетелдік әріптестермен тәжірибе алмасып, әлемдік кеңістікте болып жатырған өзгерістерді назарға ала отырып, режиссерлер ғылым мен техниканың дамыған салаларындағы инновациялық технологияларды сахнаға икемдеп пайдалануға жүгініп жүр. Визуалды сценография, экран, жарық саласындағы дизайн жаңалықтары, лазерлі технология және пиротехника, голографиялық проекциялар, 3D, 4D меппинг, интерактивті инсталляция сахнаны көркем бейнелеудің мүмкіндіктерінің кең диапазонын ұсынып, қойылымның заманауи мәнерлеуші құралына айналуда.

Қазіргі театр – режиссер театры. Бүгінгі режиссер театрдағы ең бірінші тұлға. Театрдың шығармашылық келбетін, идеялық бағытын, репертуарлық саясатын, көркем стилін айқындаушы. Қойылымның тағдырын шешуші.

XX ғасырда К.С. Станиславский, Вл. И. Немирович-Данченко, Вахтангов, Мейерхольд т.б. бастаған жаңа режиссерлық идеялар театр эстетикасының жаңаруына жол ашты.

К.С. Станиславский – сахна өнерінің болашақ даму позициясына бағыт беріп, режиссура мен актер шығармашылығының материалистік ілгерілеу іліміне, тәсілі мен қоғамдық эстетикасына, техникасы мен сахналық талдау теориясына, оның көркемдік критерийіне ұлы төңкеріс жасады.

Бұл – сол кездегі театр қайраткерлерінің, дүниежүзілік сахналық өнердің көрнекті өкілдерінің шығармашылық және педагогикалық тәжірибесінің жалпы жинағы ретінде жасалған реалистік театр өнерінің негізін салушы – К.С.Станиславский жүйесі болатын.

К.С. Станиславскийдің режиссерлік өнерге қатысты реформасы – ол «жүйе» арқылы мамандықтың жаңа қырларын ашып, режиссер қызметінің орны мен мағынасын айқындады.

Реалистік орыс театры өнерінің майталманы Вл. И. Немирович-Данченко режиссер – үш келбетті тірі жан деп атап көрсеткен:

1. Режиссер – түсіндіруші, қалай ойнауды көрсетуші; сондықтан да, оны режиссер – актер немесе режиссер-педагог деп атауға болады.
2. Режиссер – айна, актердің жеке сапасының сәулелі шағылысы.
3. Режиссер – қойылымды түгел ұйымдастырушы [2, 256 б.].

Демек, режиссер-түсіндіруші, қойылым және автор мәтінімен жұмыс процесін талдау, түсіндіру. Режиссер – актер, (өзі, көкірек көзі арқылы) сахналық ойын үлгісін түйсініп, өрнектеу. Режиссер – педагог, саналы түрде талданып, санасыз түрде шығармашылыққа айналған сахналық образдардың туу процесін үйретуші.

Режиссер – айна, ол – сахнампоздың образды сомдау процесінде атқарған жұмысын творчестволық көңіл-күймен сезініп, оның қажырын (жігерін) сағалай отырып, психофизикалық зорлықты сездірмей дұрыс актерлік көңіл күйге бағыттап отырушы.

Режиссер – қойылымды түгел ұйымдастырушы. Бұл жұмысқа режиссердің қойылым композициясымен автор жұмысын талдауы, актерлермен, драматургпен, композитормен, бояушы, тігінші, жарық беруші, жиһаздаушы және сахна жұмысшыларымен біріге жұмыс жасау процесі кіреді. Станиславскийдің ізбасары, әйгілі режиссер Г.А. Товстоноговтың пікірінше, «режиссер ол – уақыттың, поэтикалық идеялар мен актер өнерінің тоғысатын жері..», «бұл театр өнерінің барлық компоненттерін бір орталыққа біріктіретін призма» [3, 81 б.] деп тұжырымдайды, олай болса, көрермен, автор және актер үштігіне шығармашылық қызмет етеді.

Режиссер актердің образ жасау барысындағы шығармашылық ізденісіне бағыт сілтеуші, қойылым қою барысында олардың партнерлік, рөларалық қарым – қатынасын үйлестіруші. Режиссура өнерінің педагогикалық аспекті осы элементте, яғни режиссердің актермен жұмысында көрінеді.

Педагогика – нақты тәсілдер, үлгілер арқылы оқыту, білім беру. Ал режиссура – қойылым жасау өнері. Әдетте, шығармашылықтағы педагогика оқыту мен тәрбиелеу барысындағы нақты тапсырмаларды орындаумен қатар жұмыстың рухани, мәдени деңгейін жасайды. Бұл – рухани және кәсіби білім қоры.

Режиссер – педагогтың тұлғасы, оның тәжірибелігі, мінезі, дүниетанымы – кәсіби қызметтің құралы болып табылатын мамандықтардың бірі. Ол – әдебиетші және суретші; сәулетші, тарихшы, әнші, биші, яғни оның кез-келген саладан хабары, өнері, білімі болуы маңызды. «Ол – режиссер – ұстаз, режиссер – психолог, режиссер – философ және физиолог. Ол, артистің физикалық және рухани табиғатын бір адамдай біледі, табиғат берген шығармашылықты қолдап, тудыратын «кіндік ананың» құрметті және қиын рөлін түсінеді, және соған қызмет етуге өзін арнайды. Қажет болған кезде ол өзін қалай жасыруды және қалай көрсету керектігін біледі ... Көрініс, керемет жағдай, бай мизансцена, кескіндеме, би, көпшілік сахналары көздің жауын алады, және естігенді қуанышқа бөлейді. Олар жанды қозғайды, ия, бірақ оған артисттердің тебіренісіндей терең енбейді. Біздің өнерімізде бәрі осыған қатысты». Демек режиссерлық қойылым емес, режиссер ғана артистердің, сонан соң көрермендердің «жүректеріне тереңірек еніп, олардың өзара бірігуіне» [4, 502 б.] жағдай жасау мүмкіндігіне ие. Осындай режиссер маман болса деп армандаған К.С. Станиславский.

Театрлық шығармашылықтың табиғаты адамның эмоциялық, интелектуалдық қабілетін дамытуға ықпал етуші, жан дүниесін байытып, құндылықтарын арттырушы ретінде көрінеді. Шығармашылыққа басқаны оқытудан бұрын адам өзі табиғи дарынның не екенін түсініп, өзіндік шығармашылық ресурстың қайда жатқанын, оларды ашып, толықтырып, қандай нәтиже шығатынын алдын ала білу керек.

Режиссер-педагог жұмысы тағылым, ақыл үйрету емес, ол режиссер-оқытушы мен әртіс-оқушының үнемі көз алдымызда болатын көркем ізденісі. Бұл – режиссер мен актер шығармашылығының негізгі аспекттерінің бірі. Оның бір ерекшелігі екеуі бірге ізденіп, бірге талдап, білімдеріне бір жолмен барады.

Әрине, әр режиссердың өз айла – тәсілі, әдісі бар. Мәселен, режиссер – қоюшы актерлер мәселесі бұл – олардың жеке шаруасы деп қараса, педагог-режиссер үшін актер тірлігі ең бірінші оның атқарған қызметіне қатысты. Яғни, режиссер-педагогтың маңызды қасиеттерінің бірі – актердің шығармашылық қабілеттілігін ерекше сезіну.

Шығармашылық тұлғаны дамыту дегеніміз тұлғаны кешенді тәрбиелеу. Актерді тәрбиелеу оны көптеген қабілеттермен байыту ретінде қарастырылады. Шығармашылық жағдайда еркін болу, зейін қою, салмақтылық, байыптылық, салқынқандылық, сахналық, әртістік, әрекетшілдік, мәнерлілік, байқағыштық, тез бейімделу, т.с.с. қабілеттерді оқытып үйрету мүмкін емес [5, 276 б.]. Жас актерлерде осы тәрізді қажетті қасиеттер мен қабілеттерді жүйелі тәрбие арқылы жетілдіру маңызды. Оқытушы дайындық сабақтарында қимыл, ым, ишарат арқылы кейіпкерлерінің бейнесін тәжірибе жүзінде көрсетіп, үйрететін болса нәтижесінде актерлердің іздену белсенділігін тежеп, өнер тудырушылық ынтасын басып тастайды. Осы кезде тәжірибесіз актерлер ешқандай ізденіссіз, талдаусыз-ақ кейіпкерлерінің «сыртқы» образ күйін ойнайды, яғни өздерінің табиғи мінез-құлқынан, әдеттерінен әрі аса алмай сахнада таптаурын әдістерге жармасады. Таптаурындылық – әр түрлі сезім айшығының дайын пішіні [6, 47 б.]. Таптаурын әдістердің идеясы біреудің жан дүниесіне, сезіміне, ым-ишарат, іс-қимылына, сөз саптау мәнеріне сырттай еліктеу болып табылады. Бұл – кеселді үрдіс актерлердің «образды ойнауына» әкеледі.

Актерлердің психофизикалық көңіл-күйді «әрекетті талдау» арқылы жасау әдісін меңгеруіне жағдай жасау режиссерлық қызметінің негізгі принціптерінің бірі. Бұл талдау – «ойша барлау» (К.С. Станиславский) жасау арқылы шығарма сюжетіндегі әрекеттерді тізбектеп, қарастырып, оқиғалардағы кейіпкерлердің өмірбаянын анықтау. Ал, әрекетке көшу шығарманы ойша талдау барысында табылған дүниелеріңді алаңға шығару.

Әлемді тану, ғаламдық кеңістікті шарлау, қиялыңа ерік беру арқылы өмір ағымы туралы, адамдар туралы толғанудан, болмысты, ақиқатты бақылаудан, адам психологиясындағы құпиялар мен кездейсоқ жағдайларға қызығушылықтан, мінез-құлықтардың салыстыруынан туған ойлардан режиссура басталады.

Режиссерлерді адамдардың әрекеттері қызықтырады. Олардың отырып – тұрғаны, ішкен-жегені, темекі тартқаны, тайталасып сөйлегені, махаббатты түсініскені, ашуланғаны, қорқытқаны, алдағаны, сендіргені, көндіргені, өлгені.

Актерлер мен режиссерларды тәрбиелеудің арасында бір өзгешелік бар. Егер актер бір адамның қимыл, іс-әрекетіне көз тігетіні болса, режиссерлар адамдар арасындағы қарым-қатынасты қызыға бақылайды. Мысалы, біреу сұрайды, екінші қарсы болады, үшіншісі жақтасады, және т.с.с. Бұл қарым-қатынас тек екі адам арасында ғана емес, үш, бес адам да, тобыр да болуы мүмкін емес пе? Сол сияқты адамдар тобы да үйлесім арқылы әрекеттесіп тұтастықты жасайды. Осы тұтастық режиссердың қызығушы нысаны.

Режиссура педагогикасы – оқытушы мен студенттің арасындағы қатыстардың сипаты, топтағы шығармашылық атмосфераны қалыптастыру,

яғни, қатысушылар арасындағы өзара байланыс, олардың танымдық талдау, сахналау әрекеттерін бақылап, басқаруы болып табылады.

Қазіргі кездегі педагогиканың есептеуінше, мұғалімнің қарым – қатынасының оңтайлы стилі болып демократиялық стиль саналады [7, 104 б.]. Оқытушының оқыту – тәрбиелеу стилінің бұл түрі шығармашылықты дамытушы фактор ретінде театр өнерінде жиі қолданылады. Онда актерге, режиссерге қатысты сенім, идеясының құндылығын тиісінше бағалау, сыйластық, өз дарынын айқындаушы кәсіби қабілеттерін көрсетуге толық мүмкіндік берілу қарастырылады.

Тапсырмалардың күрделілігіне байланысты әрбір студенттің темпераментіне сәйкес жеке жұмыс жасау стилі [8, 168 б.] қолданылса оқытушыға студенттің шығармашылығын дамыту жұмысын дұрыс жолға қоюға зор мүмкіндік туады. Сол кезде ғана қойылымның рухани, өміршең, табиғи образдарын сомдау жолындағы «режиссердің ниеті» актердің орындаушыға тән сапалық қабілеттері арқылы көрініс табады.

Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, режиссер-педагог, профессор Ә. Рахимовтың пікірінше «Бүгіндері өнердің қай саласы болсын синтездік (театр, кино, тв, цирк, пантомима, хореография және т.б) түрлерге бай болғандықтан, режиссурадан күн сайын жаңа шешімдер, ауқымды қойылымдар талап етіп отыр. Ол үшін режиссердің өмірлік тәжірибесінің молдығына, жалпы мәдени деңгейінің жоғары болуымен ғана емес, шығармашылық қиялы бай көркемдік ойды тұжырымдай алатын, өз идеясына өзгені еліктіре білетін, әдеби тілді таза меңгерген, «шағын драматургия» (әрбір әннің, бидің, миниатюраның, номердің, жеке көріністердің өзіндік драматургиясы) заңдылықтарын, бұқаралық қойылымдар сценариінің шарттарын жетік игерген маман болуы тиісі» деп түйіндейді [9, 144 б.], яғни, болашақ маманның көркемдік – шығармашылық тұрғыда көтерер жүгін көлемдеп, қоюшыға талаптың қатаңдығын түсінгеніміз маңызды.

Режиссердің негізгі кәсіби құзіреттілігі образдық ойлау қабілеті және оны театрдің тілімен жеткізу шеберлігі, өнер тудырушылық сезім; композициялық сезімі; елестету мен қиял; көңіл /зейін/ қойғыштығы; шығармашылық зердесі; талғамы; музыкалық зердесі; ырғақты сезу, есту; өмірдегі көңіл-күйді сахналауға бейімділігі, қажырлық, тебіреніске бейімділік, ойды – ойға байланыстыра көркемдеу (ассоциациялау) болып табылады. Сахнада табысты өнер көрсетіп, шығармашылықты ғылымға айналдырып жүрген режиссер-педагогтар бүгінгі студентке маман болу үшін табиғи дарындылыққа қоса, ерекше түйсік, жігер, талмай ізденуге күш-қуат, телегей теңіз білім қажеттігін ескерткенде олар осы мысалды үнемі өз тәжірибелеріне сүйеніп айтады деп ойлаймыз. Қабілетті жастарды дамытып, тәрбиелемесе интуиция сарқылып, дарын бірте-бірте әлсірей бастайтыны да сондықтан.

Мұғалім – грек тілінен «тәрбиеші». Әдетте, білім беру мен тәрбиенің нақты, жергілікті міндеттерін шешетін педагогикалық процесс болса (ал, артист-орындаушының рөлмен жұмысы әрдайым жұптасқан «ілім» мен тәрбие болып табылады) шығармашылық жұмыста ол белгілі бір рухани, мәдени,

адамгершілік деңгейін де қамтамасыз етеді. Режиссер-педагогтың кәсіби міндеті шығармашылық жеке қабілеттерді ашып, дамуына жағдай жасау, талғамды жетілдіру, жағымсыз әдеттермен, ұсақ өзімшілдіктермен күресу, сұрау, талап ету, актердің сахналық көңіл күй шындығына жету барысында жасаған әрбір қадамына қуану, көмектесу, үнемі бақылау.

Қорыта айтқанда, оқытушылар педагогика ғылымдарының оқыту мен тәрбиелеуге қатысты әдіс-тәсілдерін оқу үрдісінде кеңінен қолдану арқылы өздерінің кәсіби құзіреттілігін арттырып, сахна өнерінің ғылыми-теориялық жүйесін насихаттауда мол мүмкіндікке ие болады деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Буров А. Режиссура и педагогика. – М.: 1987. – С. 268.

2 Немирович-Данченко В.И. Театральное наследие. 1 т. – М.,1952. – С. 256-257.

3 Товстоногов Г.Л. Зеркало сцены. – Кн. 1. – Л.: 1980. – С. 81.

4 Станиславский К.С. Статьи, речи, беседы, письма. – М.: – С. 502.

5 Вахтангов Е. Сб. – М.: 1984. – С. 276.

6 Чехов М. Об искусстве актера, 2 т. – М.: «Искусство», 1986. – С. 47.

7 Пидкасистый П.И. Педагогика. – А.: Қазақ университеті, 2006. – 104 б.

8 Петрова Л.М. Некоторые психологические аспекты режиссерско-педагогической деятельности. Сб.науч.тр. Проблемы методики режиссерского творчества: – М.: 2002. – С. 168.

9 Рахимов Ә.С. Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 248 б.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

AGRICULTURAL SCIENCE

ҒТАМР 65.65.33

МАЙОНЕЗ ДАЙЫНДАУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСІ

Ж.И. Сатаева
Т.ғ.м., аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, Нұр-Сұлтан қ.
А.Б. Кубенова
Студент, С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, Нұр-Сұлтан қ.

Бүгінгі таңда майонез әлемдегі ең көп таралған өнеркәсіптік соустардың біріне айналды. Майонез – тазартылған сұйық өсімдік майын, жұмыртқаның сары уызын, сүт порошогін және ерекше дәм мен иіс беретін (қыша, сірке суы, тұз, қант, дәмдеуіш пен дәмдік қоспалар) әр түрлі қоспалар қосып жасайды. Майонезді әр түрлі салқын тағамдарға (көкөніс, балық, ет тағамдары) тұздық ретінде пайдаланады. Майонезді көбінесе сұйық ыстық тағамдардың дәмін келтіруге, бифштекс қуыруға және басқа да кулинариялық қажеттері пайдаланады. Осы мақалада майонездердің жаңа түрлерін алу әдісі келтірілген.

Түйін сөздер: майонез, рецептура, байыту, тағамдық құндылығы, функционалды тамақтану.

Өсімдік майын өндіру технологиясы азық-түлік кешенінде жетекші орындардың бірін алады, май шикізатының әртүрлілігімен және бірегейлігімен, сондай-ақ майлардың адам тамақтануындағы маңызды рөлімен байланысты. Өсімдік майын өндіру технологиясы Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің бір саласына кіреді. Қазақстанда бұл сала соңғы он жылдықта айтарлықтай нәтижелер көрсетіп, даму сатысында тұр. «Қазақстан – 2050» стратегиясына сәйкес, Елбасы бидайдың дара дақылынан бас тартып, егіс алқаптарын әртараптандыруды тапсырды. Соңғы 10 жылда майлы дақылдар алқабы 2,5 еседен астам өсті [1].

Майонез – ең асыл шығу тегі бар өнім. Француз тағамдары үш мыңнан асатын тұздықтарды қолданумен тығыз байланысты. Дәстүр бойынша, тұздықтар өнертапқыштардың немесе француздар осы аспаздық дәстүрлерге ие болған елді мекен мен адамдардың есімдерін атады. Мысалы, тартар соусы (қияр мен каперс қосылған майонез), орыс соусы (уылдырық қосылған майонез) ойлап табылды. Барлық әйгілі соустар XVII-XIX ғасырда құрылды. Көптеген соустардың авторлығы атақты ақсүйектер өкілдеріне тиесілі. Бұл «Бешамель»соусы, оның аты Маркиз Луи де Бешамельге, ал қарапайым «Субиз» пияз соусы – ханшайым де Субизге тиесілі.

Нағыз майонез қымбат және жоғары калориялы, сондықтан оларды тұтыну тіпті дамыған елдерде 5 %-дан аспайды. Негізгі үлес салат майонезіне

тиесілі-шамамен 50 %. Бізде басқа классификация бар және майонездер майдың массалық үлесі 55 %-дан асатын жоғары калориялы, майдың массалық үлесі 55 – 40 % және төмен калориялы – 40 %-дан аз.

Азық-түлік қауіпсіздігі ұлттың денсаулығын және оның генофондын сақтауды анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Тауарлардың тұтынушылық қасиеттері тағамдық құндылығымен, оның ішінде қауіпсіздігі мен сақталуымен анықталады. Қазіргі уақытта тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі мәселесі ерекше өзекті болып отыр, ал тамақ өнімдері тек тағамдық және физиологиялық құндылыққа ғана емес, сонымен қатар профилактикалық функцияларды да орындауы керек. Функционалды тамақ өнімдері көптеген аурулардың алдын алады және адам денсаулығына жағымды әсер етеді. Көптеген елдердегі тамақтану мамандарының ұзақ мерзімді зерттеулері функционалды ингредиенттердің негізгі топтарын және оларды азық-түлікпен байыту принциптерін анықтады. Бүгінгі даму кезеңінде функционалды ингредиенттердің келесі негізгі түрлері қолданылады: диеталық талшықтар, дәрумендер, минералдар, полиқанықпаған майлар, антиоксиданттар, олигосахаридтер, микроэлементтер, бифидобактериялар және т.б. Тамақ өнімдерін өндіру үшін адамның өмірі мен денсаулығына зиянды әсер етпейтін тағамдық қоспаларды пайдалануға жол беріледі.

Витаминдер мен минералдармен байытылған тамақ өнімдері функционалды тамақтану өнімдерінің кең тобына кіреді, яғни адам денсаулығын жақсартатын физиологиялық пайдалы тағамдық ингредиенттермен байытылған өнімдер. Бұл ингредиенттерге дәрумендер мен минералдармен қатар диеталық талшықтар, құрамында полиқанықпаған май қышқылдары бар липидтер, тірі сүт қышқылы бактерияларының пайдалы түрлері, атап айтқанда бифидобактериялар және оларды тамақтандыруға қажетті олигосахаридтер жатады [2].

Азық-түлік өнімдерін байыту үшін тапшылығы бар микронутриенттерді қолдану керек, олар өте кең таралған және денсаулық үшін қауіпсіз. Бұл ең алдымен С, Е, В дәрумендері, фолий қышқылы, каротин, минералдардан – йод, темір және кальций. Витаминдер мен минералдармен байыту, ең алдымен, халықтың барлық топтары, балалар мен ересектер үшін қол жетімді және күнделікті тамақтануда үнемі қолданылатын жаппай тұтыну өнімдері болуы керек. Тамақ өнімдерін витаминдермен және минералды заттармен байыту осы өнімдердің тұтынушылық қасиеттерін нашарлатпауы тиіс: олардың құрамындағы басқа да тағамдық заттардың құрамы мен сіңімділігін азайтуы, өнімдердің дәмін, хош иісін, балғындығын елеулі өзгертуі, олардың сақталу мерзімін қысқартуы тиіс.

Азық-түлік өнімдерін дәрумендермен және минералды заттармен байыту кезінде байытатын қоспалардың бір-бірімен және байытылатын өнімнің компоненттерімен химиялық өзара әрекеттесу мүмкіндігін ескеру және өндіріс пен сақтау процесінде өнімнің барынша сақталуын қамтамасыз ететін олардың комбинацияларын, нысандарын, әдістері мен енгізу сатыларын таңдау қажет. Бүкіл әлемде химиялық компоненттердің түсін, сақталуын, тепе-теңдігін

қамтамасыз ету және әртүрлі пайдалы қасиеттер беру үшін тағамға зиянсыз қоспалар енгізіледі [3].

Майонез – перспективалы тағамдардың бірі. Ол тағамдық құндылығын арттыру үшін әртүрлі аспаздық тағамдарға дәмдеуіш ретінде қолданылады.

Алайда, майонез өте пайдалы өнім болып саналмайды. Соңғы бірнеше жылда майонез ассортиментінің өсуіне қарамастан, осы типтегі өнімдерге қойылатын барлық талаптарға жауап беретін отандық майонез жасау мәселесі өзекті болып қала береді. Сондықтан біздің жұмысымыздың мақсаты – оны пайдалы ету. Майонез алу технологиясын оңтайландыру дайын өнімнің тұрақтылығы мен реологиялық сипаттамаларына физика-химиялық факторлардың әсерін егжей-тегжейлі зерттеуді қамтиды. Бұл қасиеттерді диеталық қоспаларды енгізу арқылы реттеу перспективалы бағыт болып табылады, өйткені ол берілген биологиялық және органолептикалық қасиеттері бар майонез жасау мәселелерін шешеді. Осыған байланысты өнімнің тағамдық құндылығын жақсартатын қоспалар маңызды, сонымен бірге эмульгаторлар, тұрақтандырғыштар және құрылым түзгіштер ретінде әрекет етеді.

Майонез – бұл екі кезеңнен тұратын эмульсия – май және су, екеуін де адамға қажетті биологиялық белсенді заттармен байытуға болады. Төмен калориялы антисклеротикалық және антидиабетикалық майонез өндірісінде дәстүрлі күнбағыс пен зығыр майының араласқан қоспасымен алмастыру май деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Араластырылған май қоспасының құрамы мен түрін таңдауды зерттеушілер органолептикалық және физика-химиялық қасиеттерді, атап айтқанда тұтқырлық мәндерін, ағынның сипатын және тотығуға төзімділігін басшылыққа ала отырып негіздейді. Диабетке қарсы бағытқа қантты 5 % сулы стевия сығындысымен толық ауыстыру арқылы қол жеткізіледі. Диеталық талшық денсаулыққа пайдалы, өйткені олар детоксикация ретінде әрекет етеді, адам ағзасындағы холестерин мөлшерін қалыпқа келтіреді және аллергияға төзімділікті арттырады. Майонезге асқабақтың өңделген өнімдерін қосу «мыс» липидті-каротиноидты сығындысы мен «Клетчатка плюс» асқабақ сығындысынан алынған ұнтақ суық тұздықтардың ассортиментін кеңейтуге мүмкіндік береді, дайын өнімнің тағамдық және биологиялық құндылығын арттырады, синтетикалық тағамдық бояғыштарды, Қоюландырғыштар мен тұрақтандырғыштарды ауыстыруды қамтамасыз етеді. Майонезге липидті-каротиноидты «мыс» сығындысын енгізудің оңтайлы дозасы өсімдік майы мен асқабақ целлюлозасын ішінара ауыстырумен 2,5 % құрайды – 1,2 г/100 г. (орташа майлы майонез үшін) және 0,7 г/100 г. (аз майлы майонез үшін), бұл өсімдік майының массалық үлесін 40% – ға, жұмыртқа ұнтағын 10 %-ға азайтуға мүмкіндік береді [4].

Майонездің жаңа түрлерінің органолептикалық, физика-химиялық, микробиологиялық, реологиялық қасиеттерін зерттегенде липидті-каротиноидты кешендердің антиоксидантты және бактериостатикалық қасиеттері бар екендігі дәлелденді. Оларды пайдалану төмен майлы майонездің сақтау мерзімін жоғары майлы майонездің сақтау мерзіміне дейін ұзартуға, сондай-ақ дайын өнімді пектинді заттармен, диеталық талшықтармен,

минералды элементтермен, каротиноидтармен және органикалық қышқылдармен байытуға мүмкіндік береді.

Тамақ өнеркәсібінің мамандары майонездің 40-қа жуық рецептуралық құрамдары мен атауларын әзірледі, ал сатып алушылардың көпшілігі олардың тек бірнешеуін ғана біледі, олар негізінен бұрын мемлекеттік май комбинаттарымен шығарылған.

Майонез – бұл су ортасында тазартылған және иіссіздендірілген өсімдік майының қаймақ тәрізді, көп компонентті, жоғары дисперсті эмульсиясы, оған жұмыртқа ұнтағы, сүт ұнтағы, қыша, тұз, қант, сірке суы, сонымен қатар бірқатар хош иісті, хош иісті және гельді қоспалар мен дәмдеуіштер енгізіледі.

Провансаль майонезін шығарумен қатар, осы жабдықта дәмдеуіштер мен жеміс толтырғыштары қосылған майонездің әртүрлі сорттарын жасауға болады: желкек, қызыл бұрыш, кориандр, томат пастасы, лимон мәні, түрлі жеміс шырындары және т.б. [5].

Жаңа өнімдердің рецептурасы 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1. Жаңа майонездердің рецептурасы.

Ингредиенттердің атауы	**Төмен калориялық майонез**	**Сарымсақ және кинза қосылған майонез**
Күнбағыс майы рафинадталған, г.	200	–
Зәйтүн майы рафинадталмаған, г.	–	20
Тауық жұмыртқасы, дана	–	6
Бөдене жұмыртқасы, дана	2	–
Ірімшік, г.	250	–
Кинза, г.	–	5
Лимон шырыны, г.	20	20
Қыша, г.	20	20

Жаңа әзірленген майонез өнімдердің тағамдық және энергетикалық құндылығы 2 кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Майонез өнімдердің тағамдық және энергетикалық құндылығы.

Көрсеткіштер	**Төмен калориялық майонез**	**Тәуліктік қажеттілік пайызы**	**Сарымсақ және кинза қосылған майонез**	**Тәуліктік қажеттілік пайызы**
1	**2**	**3**	**4**	**5**
Энергетикалық құндылығы, ккал	572		1929	
100 г өнімнің энергетикалық	162.51		653.90	

құндылығы, ккал				
Ақуыз, г	63		9	
Май, г	38		208	
Көмірсу, г	10		9	
Талшық, г	–		1	
Дәрумендер, мкг/мг				
А, мкг	**481**	**48%**	**307**	**31%**
1	**2**	**3**	**4**	**5**
B_1, мг	0.23	15%	0.09	6%
B_2, мг	0.77	43%	0.42	23%
С, мг	9	13%	12	17%
Е, мг	3.5	35%	88.8	88%
РР, мг	12.1	61%	2.6	13%
Минералдар, мг				
Калий	380.2	15%	198.1	8%
Кальций	371.9	37%	82	8%
Магний	69	17%	29.2	7%
Фосфор	756.3	76%	163.8	16%
Натрий	136.7	6%	75.8	3%
Темір	4.3	31%	2.4	17%

2-кестеге сүйенсек, бірінші өнімнің энергетикалық ккндылығы төмен және А, B_2, РР дәремендер, фосфор және басқада минералдар мөлшері жоғары. Екінші майонездің құрамы Е дәруменімен байытылған.

Қорытындылай келе, әлемдік аспаздық өнерінің ғажайыбы – майонез өнімдері өсімдік майының көп мөлшерімен сипатталды, бұл оның тауарлық сипаттамаларын анықтайды. Басқа компоненттер (эмульгаторлар, тұрақтандырғыштар, қоюландырғыштар) өнімнің консистенциясын, дәмін, иісін қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, сарымсақ пен кинза қосылған майонез және төмен калориялы майонездер дайындалды. Өнім сапасына қойылатын органалептикалық және нормативтік талаптар анықталды. Жаңа өнімдердің тағамдық құндылығы жоғары және өндірістегі өнімдердің ассортиментін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан. http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050.

2 Крусь Г.Н., Храмцов А.Г., Волокитина Э.В., Карпычев С.В. Технология молока и молочных продуктов. – М.: «КолосС», 2006. – 455 с.

3 Бухтарева Э.Ф., Ильенко-Петровская Т.П., Твердохлеб Г.В. Азық-түлік майларын, сүт және сүт өнімдерін зерттеу. – М.: Экономика, 1985. – 295 с.

4 «Прочие сельскохозяйственные науки» мамандығы бойынша ғылыми мақала. – Галух Б.И. , Паска М.З., Драчук У.Р. – М.: Экономика, 2004.

5 Карташова Л.В., Николаева М.А., Печникова Е.Н. Товароведение продовольственных товаров растительного происхождения. – М.: Деловая литература, 2004.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ГРНТИ 45.41.01

МОДЕЛЬ АСИНХРОННОГО ЧАСТОТНО-УПРАВЛЯЕМОГО ЭЛЕКТРОПРИВОДА

М.А. Мустафин
Д.т.н., профессор, Алматинский университет энергетики и связи Г.Даукеева, г. Алматы
Н.К. Алмуратова
PhD, доцент, Алматинский университет энергетики и связи Г. Даукеева, г. Алматы
М.Б. Жаркымбекова
PhD-докторант, Алматинский университет энергетики и связи Г. Даукеева, г. Алматы
Г.Д. Дауренова
Магистрант, Алматинский университет энергетики и связи Г. Даукеева, г. Алматы

Предлагается математическая модель частотно-регулируемого асинхронного электропривода, позволяющая исследовать электромагнитные и электромеханические процессы в электроприводе с любым приводным механизмом и учитывающая несинусоидальность выходного напряжения преобразователя частоты. Приведены блок схема алгоритмов вычислений, выполненных в компьютерном приложении «Mathcad», результаты моделирования и их анализ.

Ключевые слова: математическое моделирование, асинхронный двигатель, механическая характеристика, преобразователь частоты, динамические режимы, энергетические показатели.

В настоящее время наиболее массовыми потребителями электрической энергии являются электроприводы на базе асинхронных электродвигателей (АД). На этапах проектирования новых и модернизации существующих электроприводов с АД важное место занимает математическое моделирование объекта. Математическое описание электромагнитных и электромеханических процессов асинхронного электропривода известно давно. Различными авторами и в разное время применялись различные подходы, методы анализа, формы математического описания стационарных и динамических режимов работы систем асинхронного электропривода. Однако, существующие модели электропривода с АД или не учитывают особенностей приводимого механизма, или разработаны для какого-то одного типа механизмов. Так, в [1] предлагается модель асинхронного привода для центробежных механизмов с квадратичной зависимостью момента сопротивления от скорости. Авторами предлагается

универсализация математической модели электропривода с целью использования ее для механизмов с любым моментом сопротивления.

Созданная на базе компьютерного математического приложения «Mathcad» модель [1] является достаточно универсальной, поскольку охватывает все варианты управления АД. Путем задания необходимых начальных условий, моделируются все виды переходных процессов (пуск, останов, реверс, сброс и наброс нагрузки), различные формы задающих воздействий для их формирования. Расчет мгновенных значений токов, моментов, мощностей сопровождается расчетом интегральных характеристик – мощностей за время переходного процесса, коэффициентов мощности и КПД.

Полная система исходных дифференциальных уравнений, описывающих процессы в асинхронном электроприводе центробежных насосов, состоит из трех групп: уравнений электромагнитного равновесия (Кирхгофа), описывающих электромагнитные процессы в двигателе, уравнений электромеханического преобразования энергии и уравнений, характеризующих особенности механической нагрузки на валу двигателя.

На рисунке 1 представлена блок – схема математической модели электропривода на базе АД. Здесь выделены добавленные блоки расчета механической нагрузки и параметров преобразователя частоты, которые рассматриваются в данной статье.

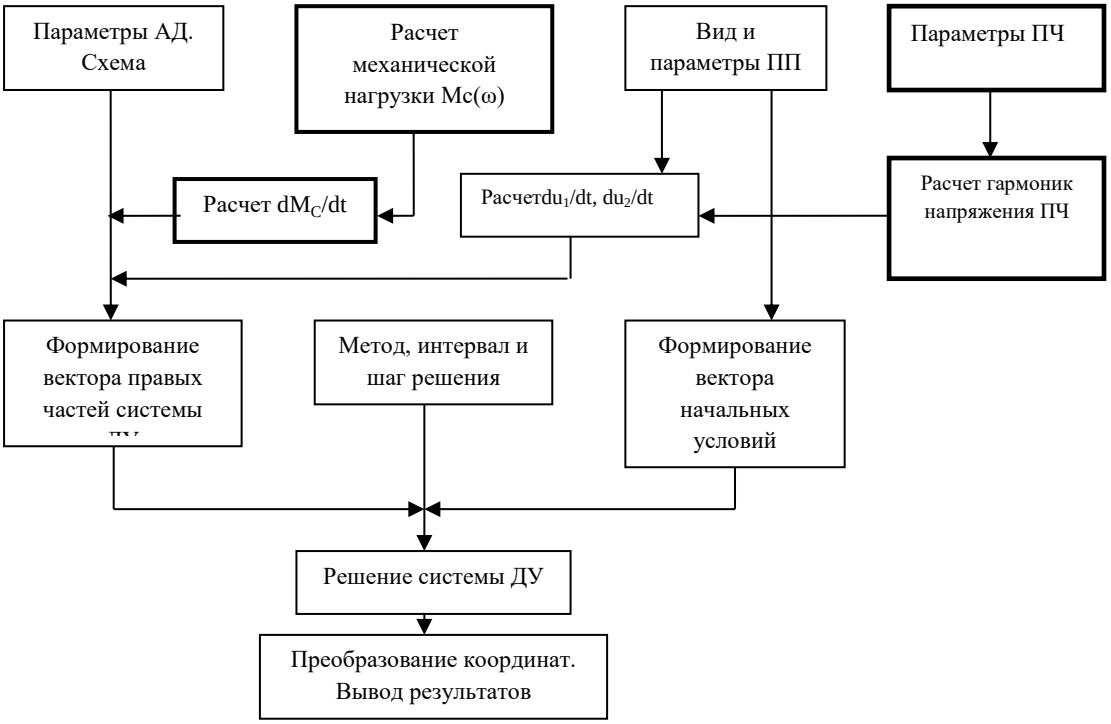

Рисунок 1. Блок – схема математической модели.

Модель, описанная в [1], включает в себя обязательный блок электромеханических преобразований в приводе. В общем случае,

электромеханические соотношения в программе рассчитываются по составляющим уравнения движения электропривода

$$M - M_C = J\frac{d\omega}{dt} \qquad (1)$$

В (1) электромагнитный момент, развиваемый двигателем, определяется достаточно просто:

$$M = -\frac{3}{2}p_n l_m \begin{vmatrix} i_{1x} & i_{2x} \\ i_{1y} & l_{2y} \end{vmatrix} \qquad (2)$$

Для определения зависимости *Mc(ω)* приходится для каждого исследуемого механизма проводить расчет и анализ механических характеристик. Например, при центробежной нагрузке момент сопротивления механизма M_C является достаточно сложной функцией скорости. Кроме того, для численного решения системы дифференциальных уравнений привода, необходимо записать в аналитическом виде (вычислить) первую производную (значение dM_C/dt). При этом применяются различного вида упрощения и допущения, снижающие точность результатов моделирования.

В [1], например, dM_C/dt рассчитывается, как

$$\frac{dM_C}{dt} = \frac{dM_C}{ds}\frac{ds}{dt}$$

где

$$\frac{ds}{dt} = -\frac{1}{\omega_0}\frac{d\omega}{dt} = -\frac{1}{J\omega_0}\left(\frac{3p_{\Pi}l_m}{2}(i_{1y}i_{2x} - i_{1x}i_{2y}) - M_C\right)$$

В новой модели мы предлагаем унифицировать этот расчет, сделав его применимым для любой зависимости *Mc(ω)*. Механическая характеристика большинства механизмов представляет собой непрерывную «плавную» функцию без скачков и разрывов и, следовательно, может быть аппроксимирована полиномиальной функцией. В компьютерном математическом приложении «Mathcad» имеется ряд встроенных функций, которые позволяют упростить такое решение. Предлагаем один из вариантов, использованный в разрабатываемой модели.

Пусть Мс изменяется при регулировании скорости по нелинейной зависимости, неопределенной аналитически. Определяется она экспериментально или по паспортной характеристике, представляемой заводом-изготовителем в виде графиков или таблиц. На рисунке 2 представлены две такие характеристики, соответствующие механизму с

постоянной мощностью на валу двигателя (Mc1) и с «вентиляторной» нагрузкой (Mc2).

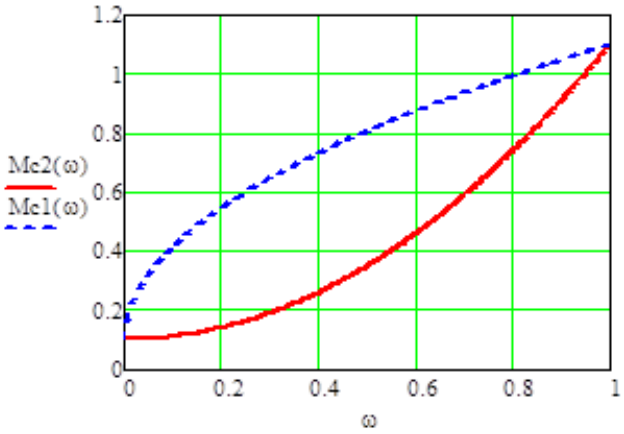

Рисунок 2.

В блоке «Расчет механической нагрузки» механическая характеристика, представленная в виде таблицы, преобразуется в полиномиальную регрессию вида

$$Mc(\omega) = b_0 + b_1\omega + b_2\omega^2 + .. + b_n\omega^n \quad (3)$$

Далее рассчитывается значение *dMp/dω*, которое в нашем случае имеет вид

$$dMc(\omega)/d\omega = b_1 + 2b_2\omega + 3b_3\omega^2 + .. + nb_n\omega^{n-1} \quad (4)$$

На рисунке 3 приведены фрагмент программы и результаты расчета в блоке «Расчет механической нагрузки» для объекта с механической характеристикой Mc1.

Представление механической характеристики в виде полиномиальной регрессии (Mathcad 15).

$$MM1 := \begin{pmatrix} 0 & 0.1 & 0.2 & 0.3 & 0.4 & 0.5 & 0.6 & 0.7 & 0.8 & 0.9 \\ 0.1 & 0.416 & 0.547 & 0.648 & 0.732 & 0.807 & 0.875 & 0.937 & 0.994 & 1.049 \end{pmatrix}$$

$$data := MM1^T \quad X := data^{\langle 0 \rangle} \quad Y := data^{\langle 1 \rangle} \quad n := rows(data) \quad k := 4$$

$$z := regress(X, Y, k) \quad coeffs := submatrix(z, 3, äëèíà\ (z) - 1, 0, 0)$$

$$coeffs^T = (0.113 \quad 3.36 \quad -7.233 \quad 8.207 \quad -3.354)$$

$$b0 := coeffs_0 \quad b1 := coeffs_1 \quad b2 := coeffs_2 \quad b3 := coeffs_3$$

$$b0 = 0.113 \quad b1 = 3.36 \quad b2 = -7.233 \quad b3 = 8.207$$

$$Mp(\omega) := b0 + b1 \cdot \omega + b2 \cdot \omega^2 + b3 \cdot \omega^3 + b4 \cdot \omega^4$$

$$dMp(\omega) := b1 + 2b2 \cdot \omega + 3b3 \cdot \omega^2 + 4b4 \cdot \omega^3$$

$$dMp(\omega) := \frac{d}{d\omega} Mp(\omega)$$

Рисунок 3. Фрагмент программы «Расчет механической нагрузки».

В программе зависимость *Mc(ω)* представлена в виде вектора MM1. Для решения используем встроенную в «Mathcad» программу *«regress (X,Y,k)»*, которая возвращает вектор «*coeffs*», содержащий коэффициенты многочлена *k*-ой степени, который наилучшим образом приближает «облако» точек с координатами, хранящимися в векторах *X* и *Y*.

Графическая интерпретация результата приведена на рисунке 4. Табличные значения механической характеристики (*X,Y,* обозначены крестиками) с высокой точностью аппроксимируются полиномом *Mp(ω)*. Здесь же показана вычисленная производная *dMp(ω)*.

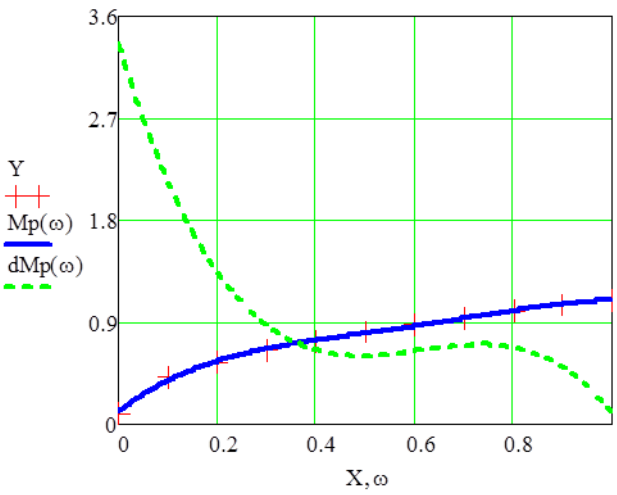

Рисунок 4.

Для получения характеристик любого другого механизма в исходных данных программы достаточно выставить табличные данные его механической характеристики. Ниже (рисунок 5) приведены результаты расчета для механизма с «вентиляторной» нагрузкой *Mc2*.

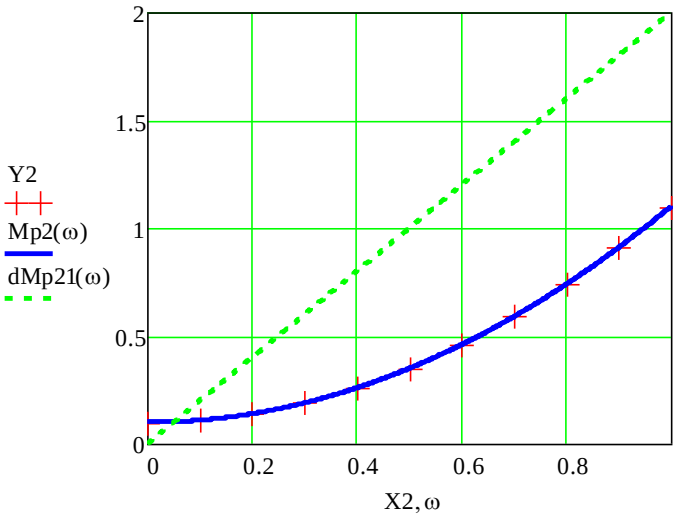

Рисунок 5.

В соответствии с предложенными изменениями, блок решения системы дифференциальных уравнений математической модели электропривода с АД приобретает вид

$$\left.\begin{aligned}
&\frac{di_{1x}}{dt}=\frac{1}{l_1l_2-l_m^2}(-r_1l_2i_{1x}+\omega l_1l_2i_{1y}-\omega sl_m^2i_{y1}+r_2l_mi_{2x}+\omega l_2l_mi_{2y}-\omega l_2l_msi_{2y}+(l_2u_{1x}-l_mu_{2x}))\\
&\frac{di_{1y}}{dt}=\frac{1}{l_1l_2-l_m^2}(-\omega l_1l_2i_{1x}+\omega sl_m^2i_{1x}-r_1l_2i_{1y}-\omega l_2l_mi_{2x}+\omega l_2l_msi_{2x}+r_2l_mi_{2y}+(l_2u_{1y}-l_mu_{2y}))\\
&\frac{di_{2x}}{dt}=\frac{1}{l_1l_2-l_m^2}(r_1l_mi_{1x}-\omega l_1l_mi_{1y}+\omega sl_1l_mi_{y1}-r_2l_1i_{2x}-\omega l_m^2i_{2y}+\omega l_1l_2si_{2y}+(l_1u_{2x}-l_mu_{1x}))\\
&\frac{di_{2y}}{dt}=\frac{1}{l_1l_2-l_m^2}(\omega l_1l_mi_{1x}-\omega sl_1l_mi_{1x}+r_1l_mi_{1y}-\omega l_1l_2si_{2x}+\omega l_m^2i_{2x}-r_2l_1i_{2y}+(l_1u_{2y}-l_mu_{1y}))\\
&\frac{ds}{dt}=-\frac{3p_{\Pi}l_m}{2J\omega}i_{1y}i_{2x}+\frac{3p_{\Pi}l_m}{2J\omega}i_{1x}i_{2y}+\frac{M_C}{J\omega}\\
&\frac{dM_C}{dt}=\left(\sum b_ns^n\right)\left(\frac{3p_{\Pi}l_m}{2J\omega}i_{1y}i_{2x}M_H+\frac{3p_{\Pi}l_m}{2J\omega}i_{1x}i_{2y}M_Hs-\frac{M_C}{J\omega}M_H\right)
\end{aligned}\right\}\quad(5)$$

На рисунках 6 и 7 приведены зависимости моментов сопротивления *Mc1(t)* и *Mc2(t)* при пуске АД, полученные на данной модели.

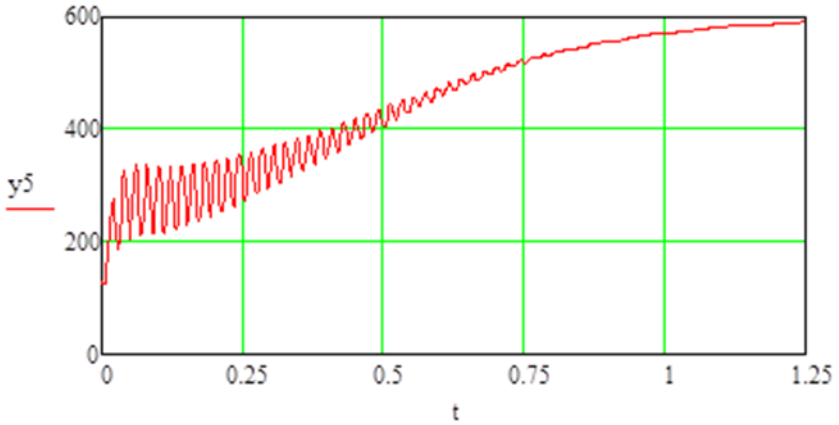

Рисунок 6.

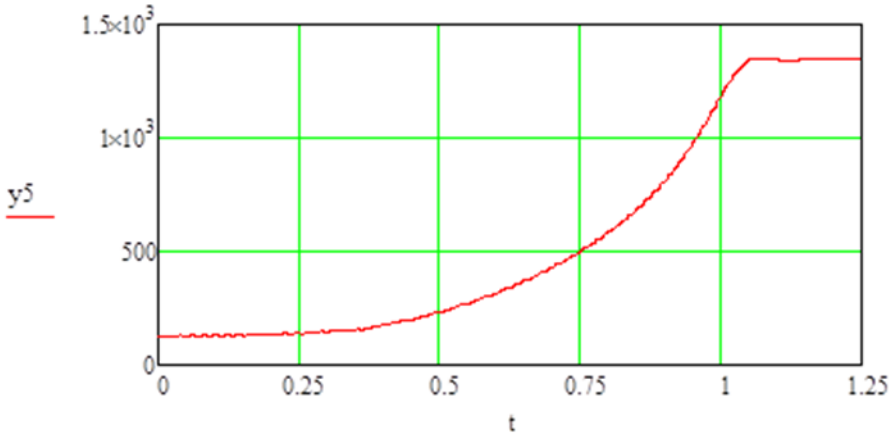

Рисунок 7.

Кривые электромагнитных моментов АД при пуске с различными типами нагрузок, полученные на предлагаемой модели, представлены на рисунках 8, 9.

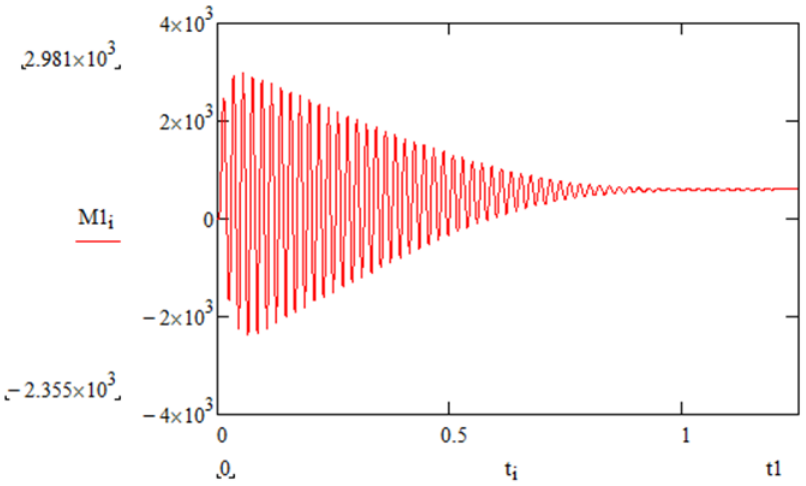

Рисунок 8. Электромагнитный момент АД при пуске с Мс1.

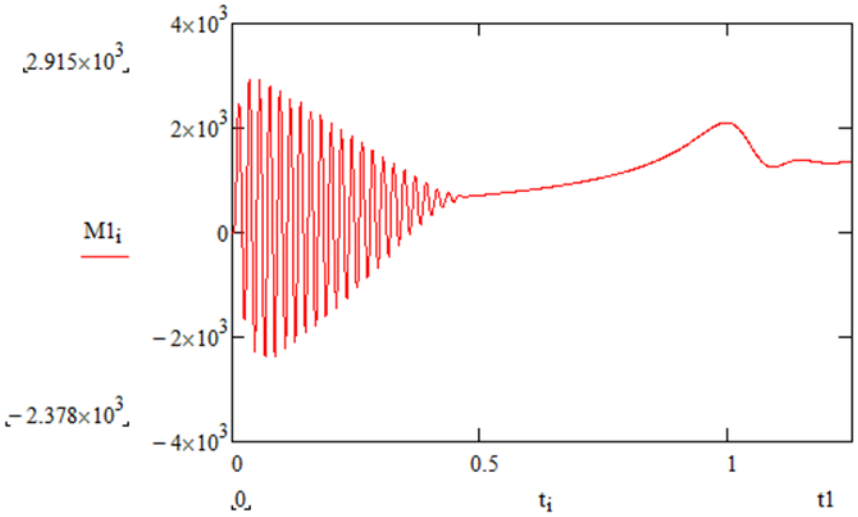

Рисунок 9. Электромагнитный момент АД при пуске с Мс2.

Выводы. В результате дальнейшего развития математической модели регулируемого асинхронного электропривода, появляется возможность использования модели для исследования электроприводов механизмов с любым моментом сопротивления при минимальной подготовке данных по нагрузке. При этом сохраняется адекватность модели при высокой точности представления реальной механической характеристики приводимого в движение механизма, полученного экспериментально или от предприятия – изготовителя, полиномом. Модель позволяет, кроме вариантов управления АД,

видов переходных процессов, характера нагрузки учесть особенности схемы и принципа действия преобразователя частоты.

Литература

1 Mustafin M., Almuratova N. International Journal of Pharmacy & Technology. Calculation of transient processes of electric drives of centrifugal mechanisms. IJPT, Sep-2016, Vol. 8, Issue No.3, Indian.

2 Дьяконов В.П. Mathcad 8-12 для всех. Издательство: «Солон-пресс», 2005.

SRSTI 44.01.99

DEVELOPMENT AND CALCULATION OF A NEW SYSTEM OF ENERGY-SAVING VENTILATED FACADE STRUCTURES

A.G. Daribayev
Master's degree student, SKU named after M.Auezov, Shymkent
U.S. Suleimenov
Doctor of Technical Sciences, Professor, SKU named after M.Auezov, Shymkent

In this study, we consider the energy efficiency of new structures of the ventilated facade, which presents a comparison of two variants of ventilated facades for the calculation of the heat transfer resistance of the outer wall of the building and their calculation. In a hot climate, the design of ventilation systems for houses becomes relevant. Therefore, taking into account this problem, we have come up with a new design of an energy-saving system of ventilated facades.

Key words: energy-saving, resistance, enclosing structure, ventilated facade, heat transfer.

Currently, in a hot climate, the design of house ventilation systems is becoming relevant. Therefore, taking into account this problem, we focused and came up with a new design of an energy-saving system of ventilated facades. The invented new system of structures of the ventilated facade system is presented in the second version in comparison with the traditional first version.

Option – 1

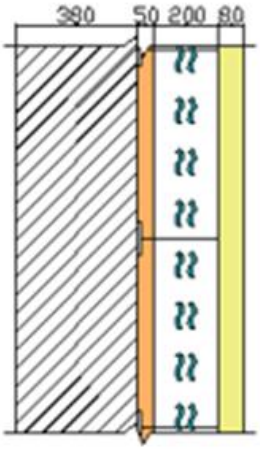

Option – 2

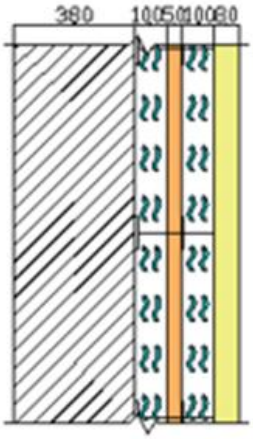

In the traditional version, thermal insulation is usually installed after the wall, that is, the insulation is then left with air layers and then the cladding materials are attached to the wall (using anchors, brackets, vertical and horizontal profiles, etc.). And on this new design, we considered an additional air layer, since this is an energy-saving measure for calculating the heat transfer resistance of the external wall of the building. And here I want to note four main measures for the thermal protection of the enclosing structure:

– Provide an additional layer in the enclosing structure, preferably with a lower coefficient of thermal conductivity (λ).

– Provide an air gap ($R_{\text{вп}}$).

– Replace one of the layers with a layer of material with a lower coefficient of thermal conductivity (λ).

– Increase the thickness of one of the layers (δ).

We came to the conclusion that it is correct to have one layer of air layer on both sides of the insulation in the system of the new design in order to strengthen the thermal protection of the enclosing structures.

The new structure was calculated according to the following calculation method for the heat transfer resistance of the external wall of the building:

a) We check the condition of paragraph 2.1 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

$$R_0 \geq R_0^{\text{тр}} \qquad (1)$$

R_0 – reduced heat transfer resistance of the enclosing structure ($m^2 \cdot °C/W$).

$R_0^{тр}$ – the required heat transfer resistance of the enclosing structure, established from the sanitary and hygienic requirements ($m^2 \cdot °C/W$)

б) We define $R_0^{тр}$ according to the formula 1 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

$$R_0^{тр} = \frac{n(t_в - t_н)}{\triangleq t_n \alpha_в} \qquad (2)$$

n – the coefficient taken depending on the position of the outer surface of the enclosing structure in relation to the outside air according to table 3 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

$t_в$ – the calculated indoor air temperature for residential and public buildings according to GOST 30494-2011 «Indoor microclimate parameters», for industrial buildings according to GOST 12.1.005-88 «General sanitary and hygienic requirements for working area air».

$t_н$ – the calculated outdoor air temperature, equal to the average temperature of the coldest five-day period with the provision of 0.92 according to table 1 of the SNiP of the Republic of Kazakhstan 2.04-01-2001 «Construction Climatology».

$\triangleq t_n$ – standard temperature difference between the temperature of the internal air and the temperature of the external surface of the enclosing structure according to table 2 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

$\alpha_в$ – heat transfer coefficient of the inner surface of the enclosing structure according to Table 4 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

Notes:

1. When determining the required heat transfer resistance of internal enclosing structures, the formula (1) should take n = 1 and instead of $t_н$ – the calculated air temperature of a colder room.

2. As the estimated winter outdoor temperature, $t_н$, for buildings intended for seasonal operation, the minimum temperature of the coldest month, determined according to the SNiP of the Republic of Kazakhstan, should be taken 2.04-01–2001 taking into account the average daily amplitude of the outdoor temperature.

в) We determine the heat transfer resistance of the enclosing structure R_0 according to the formula 4 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

$$R_0 = \frac{1}{\alpha_в} + R_к + \frac{1}{\alpha_н} \qquad (3)$$

$\alpha_н$ – heat transfer coefficient of the outer surface of the enclosing structure according to Table 6 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

$R_к$ – thermal resistance of the enclosing structure according to the formula 5 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

$$R_к = R_1 + R_2 + \ldots + R_n + R_{вп} \qquad (4)$$

$R_1 + R_2 + \ldots + R_n$ – thermal resistance of individual layers of the enclosing structure according to the formula 3 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering»

$$R = \frac{\delta}{\lambda} \qquad (5)$$

δ – layer thickness (in meters).

λ – calculated coefficient of thermal conductivity of the material layer ($m^2 \cdot$ °C/W) according to Annex 3 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction Heat engineering».

$R_{вп}$ – thermal resistance of a closed air layer according to Annex 4 of the SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

г) We check the requirement of paragraph 2.1 of the SNIP of the Republic of Kazakhstan 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

If the condition is not met, then we carry out the above four measures for the thermal protection of the enclosing structure.

To calculate the ventilated facade, we need 3 basic information (determined by the location of construction or major repairs of the building), which we can learn from the new designs of the energy-saving ventilated facade, the location I selected below is presented according to the thermal descriptions:

– By construction area – Shymkent.

– According to the purpose of the building or room – The living room of the house.

– According to the humidity of the indoor mode – Dry.

Scheme of the invented new design of the outer wall:

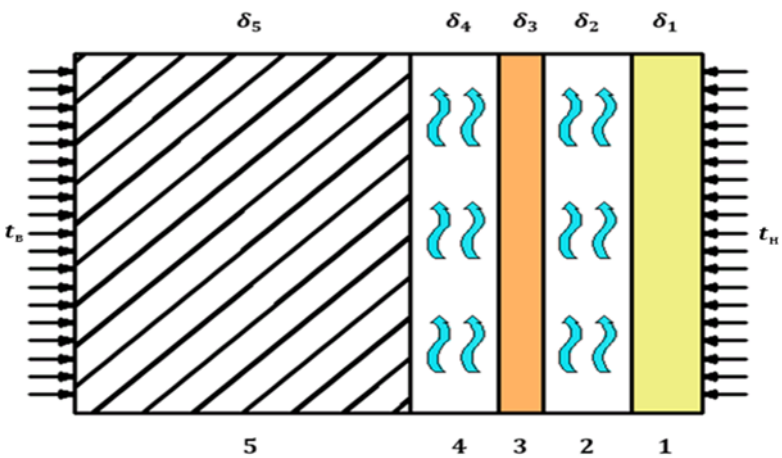

1) Facing tiles(travertine,tuff) with δ=80mm
2) Air layer with δ=100mm
3) Expanded polystyrene (penoplex) ρ=150kg/m^3 with δ=50mm
4) Air layer with δ=100mm
5) Silicate Brick Masonry ρ=1800kg/m^3 with δ=380mm

We calculate this vent facade and compare R_0 (the reduced heat transfer resistance of the enclosing structure) according to Table 1.

Table 1.

Option, №	**R_0 (reduced heat transfer resistance of the enclosing structure), $m^2 \cdot ℃/W$**
1	1.924
2	2.074

Thus, from the two compared options, which are clearly reflected in Table 1, we concluded that the second option is energy-saving.

References

1 Shikhov A.N., Shikhov D.A. Architectural and construction physics: textbook stipend/Perm: Publishing house: FGBOU VPO Permskaya GSHA, 2013. – 377 p.

2 SNiP RK 2.04-01-2001 «Construction Climatology».

3 SNiP RK 2.04-03-2002 «Construction heat engineering».

4 GOST 30494-2011 «Indoor microclimate parameters».

5 SP RK 2.04-01-2017 «Construction Climatology».

6 SP RK 2.04-106-2012 «Design of thermal protection of buildings».

7 SP RK 2.04-107-2013 «Construction heat engineering».

8 SN RK 3.02-38-2013 «Energy-saving buildings».

9 SN RK 2.04-21-2004 «Energy consumption and thermal protection of civilians buildings».

ҒТАМР 50.51.02

МИКРОКЛИМАТТЫ БАСҚАРУДЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІ

Б.Б. Оразғали,

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

А.С. Турашев
К.т.н., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада тұрғын үйдің микроклиматы және оны басқарудың маңызды шарттары көрсетілген. Заманауи автоматтандырылған жүйелер арқылы микроклиматты басқарудың жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, бөлменің жылыту, желдету, ауасын баптау жайлы өзекті мәселелер қарастырылып, оның шешімдері ұсынылған.

Түйін сөздер: микроклимат, жылыту, желдету, ауаны баптау, автоматтандырылған жүйе.

Қазіргі уақытта әлемдік құрылыс тәжірибесінде ғимарат жобасының сапасының басты критерийлерінің бірі – оның микроклиматы болып табылады. Тұрғын үйлердегі бөлмелердің микроклиматына сыртқы қоршау құрылымдарымен қатар жылыту, желдету және ауаны баптау әсер етеді. Біртіндеп, ғимараттың қоршау құрылымдарының тозуының нәтижесінде үй-жайдың ішкі микроклиматы бұзылады және адамдарда дискомфорт сезімі пайда болады. Сол себепті ғимараттың микроклимат жүйесінің тиімділігін арттыру және автоматтандыру өте маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Адам ағзасына тікелей әсер ететін сыртқы орта факторларының ішінде ауа маңызды рөл атқарады. Ауа тыныс алуға өте қажет және ағзаның жылу алмасуына қатысады. Микроклимат деп бөлмедегі ауа ортасының жағдайын сипаттайтын метеофакторлардың жиынтығын айтады. Микроклиматтың негізгі физикалық факторларына температура, ылғалдылық және ауаның жылжу жылдамдығы жатады. Аталған факторлардың әр қайсысы адам ағзасына тікелей физиологиялық немесе патологиялық әсер етуі мүмкін, бірақ та бұл әсер әрқашан кешенді, суммарлы болып табылады.

Ғимаратты жобалау кезеңінде және құрылыс процесінде қолайлы микроклимат құру туралы көп адамдар ойламайды. Көп жағдайда үйді абаттандыру жөндеуден, сапалы құрылыс материалдарын таңдаудан, жиһаз бен тұрмыстық техниканы таңдаудан басталады. Біз қандай да бір себептермен сапалы және таза ауамен қамтамасыз ету жүйесіне қамқорлық жасауға дағдыланған емеспіз, онсыз бөлмеде болу мүлдем пайдалы және ыңғайлы болмайды. Жоғары жылу өткізгіштік бөлменің жылу режиміне әсер етеді және оны жылытуға қосымша шығындарды қажет етеді. Материалдың ылғалдылығының жоғарылауымен қоршау құрылымдарының ішкі беттерінде көгеру мен көгеру пайда болады. Қазіргі уақытта тұрғын үйлердің жайлылығына қойылатын талаптардың артуына байланысты ғимараттың, атап айтқанда, қоршау құрылымдарының тозуы үй-жай иелеріне кері әсерін дұрыс болжау қажет болады.

Заманауи автоматтандырылған микроклиматты басқару жүйелері әртүрлі құрылғылардан тұрады, олардың әрқайсысы өз міндетіне жауап береді. Оның негізгі элементтері:

1. Жылыту жүйесі. Ол оңтайлы температураны ұстап тұруға қызмет етеді. Әдетте, оны ұйымдастырған кезде бөлек схемалар қолданылады. Температураны бақылау үшін араластырғыш клапанды пайдалануға болады.

2. Желдету жүйесі. Ол бөлмелерден ауаны шығарып, орнына таза ауамен алмастыруды қамтамасыз ету үшін қолданылады. Көбінесе бұл мәжбүрлі түрге жатады.

3. Ылғалдылықты бақылау жүйесі. Оны ылғалдылықтың қажетті деңгейін қамтамасыз ету қажет типографияда және басқа ұйымдарда қолдануға болады. Микроклиматқа арналған жабдық, оның құны едәуір төмен, параметр белгіленген шектерден шыққан кезде автоматты түрде қосылады.

Микроклиматты автоматты түрде басқару жүйелері көбінесе Siemens Logo, Pixel сияқты микроконтроллерлерді қолдануға негізделген. Шын мәнінде, мұнда механикалық реле «бағдарламаланатын ажыратқыштармен» ауыстырылады, бұл алдын-ала белгіленген алгоритмге сәйкес қажетті жұмыс параметрлерін нақты орнатуға мүмкіндік береді. Оның артықшылығы: параметрлерді көрсетілген шектерде дәл ұстап тұру мүмкіндігі және салыстырмалы түрде арзан шығындарын жатқызуға болады. Кемшіліктері келесідей: жұмыс істеу алгоритмінде алдын-ала белгіленбеген режимдерде микроклиматтың дұрыс басқарылмауы, жұмыс жағдайлары өзгергенде немесе басқару жүйесіне жаңа элементтер қосылған кезде алгоритмдерді өзгерту қажеттілігі.

Микроклиматты автоматты түрде басқарудың кең таралған жүйелері – бұл жоғары дәлдік пен жылдамдықтың арқасында PMV / PDD жайлылығының оңтайлы индикаторын қамтамасыз ететін, бұлыңғыр логика негізінде жасалған жүйелер [1]. Оңтайлы микроклимат параметрі ішкі микроклиматтың осындай күйі деп айқындалады, оның ұзақтылығы және адамға жүйелі әсер етуі терморегуляция механизмдерінің минималды кернеулерімен және адамдардың кем дегенде 80%-ында жылулық және жайлылық сезімі бар дененің қалыпты жылу күйін қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезде жасанды интеллект әдістерін қолдана отырып автоматты басқару жүйелері жасалуда. Бұл жағдайда басқару моделін құрудың физикалық принциптерін айқын көрсетілмей, тек кіріс және шығыс басқару параметрлері ажыратылады.

Азаматтық ғимараттардың қоршау құрылымдары біртіндеп тозады, бұл ғимараттың микроклиматының кейбір параметрлерінің өзгеруіне және адамдарда жайсыздық сезімнің пайда болуына әкеледі. Инженерлік бақылау бөлімімен бірге мен Тараз қаласындағы құрылыс элементтерінің тозуын анықтау мақсатында тұрғын үйлерге зерттеу жүргіздім. Сонымен қатар, тұрғын үй-жайларда микроклимат параметрлерін өлшеу жүргізілді. Көп пәтерлі тұрғын үйлерде жүргізілген комиссиялық зерттеу нәтижелері бойынша оларды қалпына келтіру жөніндегі шараларды кейіннен әзірлеу үшін қоршау

құрылымдарының жай-күйі және олардың дефектілерінің себептері туралы нақты мәліметтер алынды. Зерттеу нысандары келесі факторларға сәйкес таңдалды: қоршау материалдарының материалдары, тұрғын үйлерді салу кезеңдері, қабаттар саны 4-тен көп және құрылымдардың тозу көрсеткіштері.

Заман ағымына ілесіп, Тараз қаласының тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық басқармасы соңғы жылдар ішінде IRTIS 2000V1 термографын қолданып, тұрғын үйлердің қоршау құрылымдарынан жылу жоғалуына аспаптық сараптама жүргізіп келеді. Қазіргі уақытта бұл барлық талаптарға сай келетін ең заманауи құрал. 1-ші суретте IRTIS 2000V1 құрылғысымен жұмыс істеудің стандартты нұсқасы көрсетілген.

Сурет 1. «IRTIS 2000V1» құрылғысымен жұмыс істеудің стандартты нұсқасы.

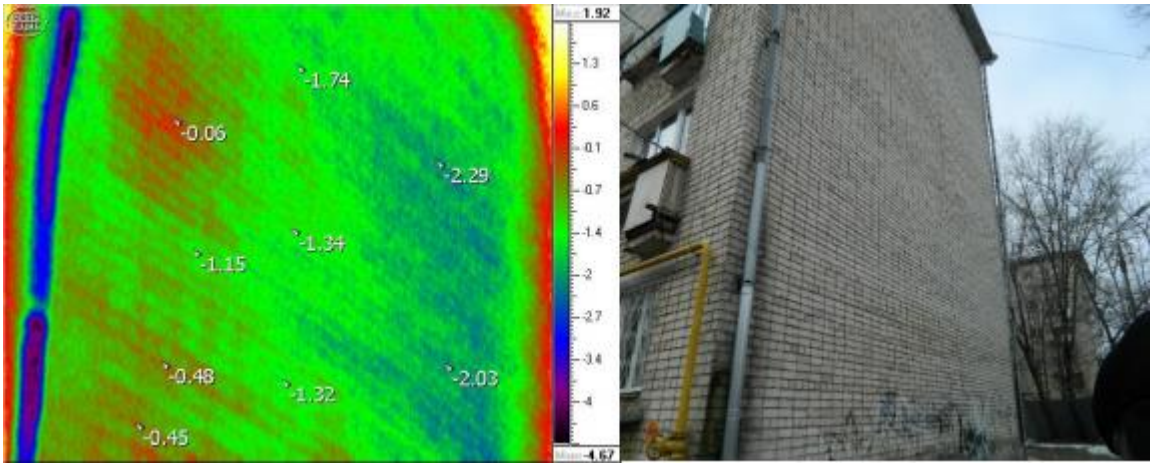

Сурет 2. Кірпіштен жасалған көпқабатты үйдің соңынан алынған термограмма және фотосурет.

Қоршау құрылымдарының физикалық тозуын бағалау үшін кірпіштен қоршалған 16 үй мен 20 панельді көппәтерлі тұрғын үйлер қаралды. Панельді үйлердің орташа қызмет ету мерзімі – 32 жыл, ал кірпіштен салынған үйлер –

34. 1-ші кестеде көп пәтерлі үйлердің қабырғаларының тозуына байланысты негізгі тозу белгілері көрсетілген.

Кесте 1. Физикалық тозу белгілерімен байқалған дефектілер.

Тозу, %	**Қабырғалардың физикалық тозу белгілері**	
	Кірпішті үйлер	**Панельді үйлер**
0 – 10	Ені 1 мм-ге дейінгі жарықтар пайда болады	Қасбеттің жеке элементтерінің зақымдануы 5 % дейін, кейбір жерлерде ұсақ шұңқырлар
11 – 20	Жарықтар ені 2 мм-ге дейін (қабырғаның 1/3 дейін) пайда болады, жіктерде 1 см тереңдікке дейін жел пайда болады (ауданы 10 % дейін)	Қабырғалардың қаптамасының аз зақымдануы (орындардың жалпы ауданы 10 % дейін), панельдердегі жарықтар, ғимаратқа ылғалдың еніп кетуінің іздері
21 – 30	Жеке кірпіштер құлайды, тігістер 2 см тереңдікке дейін ауытқиды (ауданы 30 % дейін), ені 2 мм-ден асатын линтельдерде жарықтар пайда болады, қоршаулардың ылғалдылығы артады	Панельдердің беткі қабатының айтарлықтай ажырап түсуі (зақымданудың жалпы ауданы 20 % дейін).
31 – 40	Кірпіш қабырғалардың жалпы әлсіреуі байқалады, жеке кірпіштер құлайды, жіктер 4 см тереңдікке дейін ауытқиды (ауданы 50 % дейін).	Панельаралық қосылыстардың ерітіндісін жою, үй-жайлардың 5 %-да қоршау құрылымдарының мұз басуы
41 – 50	Терезе саңылауларының астында жарықтар пайда болады, кейбір жерлерде кірпіштен жасалған бұйымдардың зақымдалуы көрінеді, бөлмеде қабырға төмпешігі пайда болады (бөлме биіктігінің 1/200 шамасында)	Ішкі безендіруді бұзу, бөлме ішіндегі судың іздері (жалпы көлемнің 10 %), гүлдену, панельдердің сыртқы қабатының зақымдануы 30 % дейін

Автоматтандырылған микроклиматтық жүйелер тұрғын үй жайлылығы үшін ең маңызды мәселе болып табылады. Жүйе автоматты түрде адамның араласуынсыз оңтайлы климаттық режимді сақтайды. Сонымен қатар, бұл жүйелер энергия мен жұмыс күшіне кететін шығындарды айтарлықтай үнемдейді. Микроконтроллерде салынған микроклиматты сақтауға арналған интеграцияланған автоматтандырылған жүйелер жалпы қолданыстағы жүйелерге қарағанда арзан болуы керек екенін ескеру қажет.

Сондықтан тұрғын үйге арналған арзан, кешенді, автоматтандырылған микроклимат жүйесін құру бойынша жұмыстар өте өзекті болып табылады және өнеркәсіптік үлгілерді шығарғанға дейін және өндіріске енгізгенге дейін жалғастыруды қажет етеді. Зерттеу негізінде бұл үлкен қорларды құрылыс индустриясында дәстүрлі байланыстырғыштармен салыстырғанда экологиялық таза байланыстырғыш ретінде пайдалануға болады. Жобаның болашағы ретінде толық автономды автоматтандырылған микроклимат жүйелерін құруды

қарастыруға болады. Оларды электрмен жабдықтау баламалы энергия көздерін, күн батареяларын және жел генераторларын пайдалану арқылы жүзеге асыруға болады.

Осы жұмысты дайындау кезінде Комиссиялық сараптамалар жүргізілді (инженерлік бақылау департаментімен бірге) және объектілердің техникалық жай-күйі туралы алынған мәліметтерді одан әрі талдау (36 дана панельдік және кірпіш көп пәтерлі үйлер мөлшерінде) орындалды. Зерттеу құрылыс нормаларында сипатталған әдіс бойынша жүргізілді, нәтижесінде әрбір тұрғын үйде құрылыс құрылымдарының физикалық және моральдық тозуы анықталды, сонымен қатар тұрғын үй-жайларда микроклимат параметрлеріне өлшеу жүргізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Модели управления микроклиматом в помещении / Карпенко А.В., Петрова И.Ю. / Фундаментальные исследования. 2016. № 7-2. – С. 224-229.

2 Олссон Г. Цифровые системы автоматизации и управления / Г. Олссон, Д. Пиани. – СПб. : Невский диалект, 2001. – 557 с.

3 Кувшинов Ю.Я. Энергосбережение в системе обеспечения микроклимата зданий; Издательство Ассоциации строительных вузов – М., 2017. – 320 с.

4 Порецкий В.В. Отопление, вентиляция и кондиционирование воздуха: справ. пособие / В.В. Порецкий. – М. : Патори, 2003. – 308 с.

5 Бодров В.И. Микроклимат зданий и сооружений / В.И. Бодров, – Н. Новгород: Арабеск, 2001. – 395 с.

ҒТАМР 87.03.17

АУЫР МЕТАЛДАР МЕН АТМОСФЕРАНЫҢ ЛАСТАНУЫН БАҚЫЛАУ ӘДІСІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Е.Е. Жексенбай

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада атмосфералық ауаның әртүрлі металдармен ластануы қарастырылады. Бұл мақаланың өзектілігі ауаның ауыр металдармен ластануы адам ағзасына теріс әсер ететіндігімен түсіндіріледі.

Адам ағзасының жүйелі улануы өнеркәсіптік токсиндермен және радионуклидтермен, сондай-ақ минералдар мен пестицидтердің көп мөлшерімен ластанған топырақта өсірілген тамақ өнімдерімен байланысты.

Түйін сөздер: ауыр металдар, атмосфералық ауа, бақылау, техногенді көздер.

Ауыр металдар барлық ортада бақылауды қажет ететін басымдылығы жоғары ластаушы заттарға жатады. Қауіптілігі жағынан екінші орында тұр. Олар атомдық массасы, тығыздығы, улылығы, табиғи ортада таралуы, табиғи және техногендік циклге тәуелділік дәрежесі сияқты көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Ауыр металдардың басқа ластаушы заттардан басты айырмашылығы, олар «өздігінен тазара» алмайды. Барлық таралу үрдістерінен кейін суда да, топырақта да, ауада да, тіпті тағамда да металдың концентрациясы артады [1].

Экологиялық мониторинг пен қоршаған ортаның ластану мәселесіне арналған жұмыстарда, ауыр металдарға Д.И. Менделеев кестесіндегі атомдық массасы 50–ден асатын 40–қа жуық элемент жатады деп белгіленген.Олар: мыс, мырыш, сынап, темір, молибден, кадмий, қорғасын, никель, висмут, хром, кобальт, марганец және т.б. [1]

Ауыр металдардың қоршаған ортаға түсуінің табиғи және техногенді көздері бар. Ауыр металдардың табиғи көзіне бірінші кезекті тау жыныстарын (шөгінділер, магмалық, меторфикалық, желдетудің өнімдерінен) түзілген топырақ қабаты жатады.

Сонымен бірге ауыр металдардың таралуының табиғи көзіне термологиялық су және тұздықтар, космостық және метеорикалық шаң, жанартау газдары, орман өрттері, теңіз суларының диспергерленуі, кейбір биологиялық және тағы сол сияқты үрдістер жатады.

Биологиялық көздерге өсімдіктердегі транспирация, өсімдіктердің споралары мен тозаңдарының атмосфераға түсуі сияқты үрдістерді жатқызады.

Мырыштың глобальды түрде қоршаған ортаға құрғақ аймақтың жоғары сатысындағы өсімдіктерінен түсуін ғалымдар: жылына 300×10^3 тонна деп жорамалдайды. Ал тозаңмен тропосфераға шамамен 80×10^6 тонна минералды заттар түседі.

Техногенді көздер. Экожүйеге ауыр металдардың техногенді түсу жолдары әрқилы болып келеді. Олардың ішіндегі маңыздылары: қара және түсті металлургия өндірістері, электростанциялар, көмір және мұнай жағатын орындар, автотранспорт, мал шаруашылық кешеннің қалдықтары, ағып келіп қосылатын су қалдықтары, минералды және органикалық тыңайтқыштар, тау кен және химиялық өнеркәсіптер мен ғаламшардың милитаризациясы және әр түрлі әскери сынақтар [2].

Қорғасынның қоршаған ортаға түсуінің негізгі көзі болып автокөліктің жанар-жағармай отындарын жағуы болса, Cd, As, Cu және Zn түсуіне түсті металлургия, Co, Ni және Se – жылу электр энергетикасы, химиялық өндіріс орындары бөліп шығарады.

Табиғи комплекстердің ауыр металдармен ластануына негізінен ықпал ететін түсті металлургия өндіріс орындары: «Қазмырыш» ААҚ, «Үлбі металлургия зауыты» АҚ, «Өскемен титан-магний комбинаты» ААҚ, «AES Өскемен ЖЭО» ЖШС, «Согра ЖЭО» ЖШС. Жыл сайын облыстағы 16 ірі кен орны мен 3 байту фабрикасы 13 млн тоннаға жуық руданы өндіреді және өңдейді.

Ауыр металдармен ластану өндіріс орындарында металдарды кеңінен пайдалануға байланысты, тазалау жүйелерінің нашарлығы нәтижесінде қоршаған ортаны, оның ішінде топырақты ластайды. Ауыр металдар топыраққа кен-байыту мекемелері қызметі нәтижесінде де түседі.

2017-2019 жылдары Өскемен қаласындағы топырақтың сынамаларында кадмий 0,4 – 42,0 РБШК, қорғасын – 0,8-22,2 РБШК, мыс – 0,1-14,2 РБШК, хром -.0,01 -1,6 РБШКжәне мырыш – 0,5-6,6 РБШК шегінде болды. Топырақтың кадмиймен көбірек ластануы көктемгі кезеңге тән, ол атмосфера ауасынан құрамында металы бар өлшемелі заттар жинақталған қар қабатының еруімен байланысты.

Заттың атауы	**Топырақтағы рұқсат берілген шектегі концентрация (бұдан әрі – РБШК) мг/кг**
Қорғасын (жалпы нысан)	32,0
Мыс (жылжымалы нысан)	3,0
Хром (жылжымалы нысан)	6,0
Хром$^{+6}$	0,05
Марганец	1500
Никель (жылжымалы форма)	4,0
Мырыш (жылжымалы форма)	23,0
Кадмий (жалпы нысан)	0,5
Мышьяк (жалпы нысан)	2,0

Төменде 2017-2019 жылдар мен 2020 жылдың көктемгі кезеңіндегі Өскемен қаласындағы топырақтың ауыр металдармен ластану динамикасы көрсетілген(ең жоғарғы маңыз). Өскемен қаласында топырақтың ауыр металдармен ластану жағдайы 2017-2019 жылдары және 2020 жылдың көктемгі кезеңінде РБШК нормасынан жоғары болған. Топырақтың көбірек ластануы кадмий және қорғасын бойынша байқалды [5].

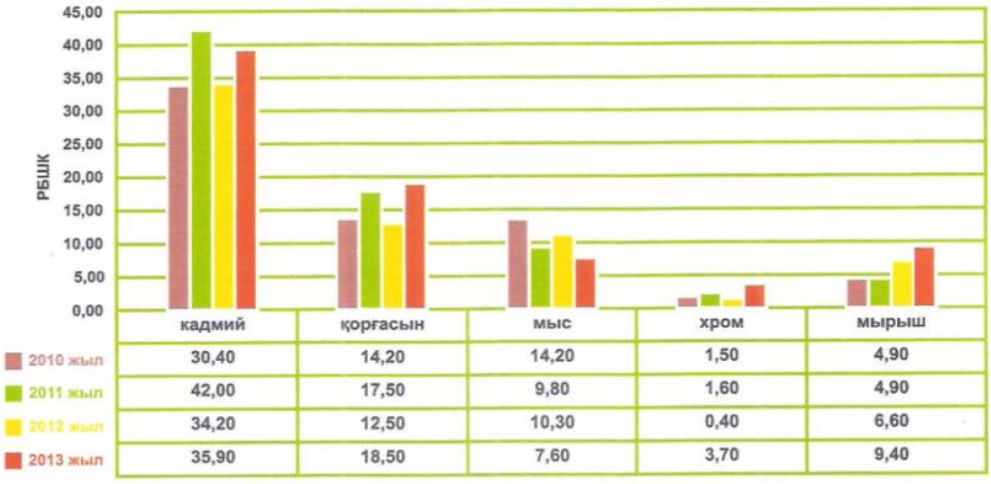

Сурет 1. Өскемен қаласы бойынша топырақтың ауыр металдармен ластану көрсеткіштері.

Сурет 2. Атмосфераға шығарылған заттар көлемі, мың тонна.

2017-2019 жылдар аралығы мен 2020 жылдың бірінші жарты жылдығындағы кезеңде бірқатар қалалар бойынша Шығыс Қазақстан облысының атмосфера ауасына шығарылған ластаушы заттардың шығарындыларының динамикасы келтірілген, одан атмосфераға шығарылатын ластаушы заттар эмиссиясының шамалы төмендеу беталысы көрініп тұр (1 графикте).

Қоршаған ортаның ауыр металдармен және өзге улы заттармен ластануы қаланың экологиялық жағдайы үшін ірі масштабты қауіп тудырары сөзсіз. Ауыр металдармен орта компоненттерінің ластануының өзектілігі адам ағзасына тигізетін ықпалының ауқымдылығымен түсіндіріледі. Ол адамның денсаулығына кері әсер етіп, көптеген теріс ықпалдарға, қауіпті зиянды іс-әрекеттерге, денсаулықтың бұзылуына, ауруға шалдығуына әкеліп соқтыруда. Улы, аллергиялық, концерогендік ықпал ете отырып, адам ағзасының барлық жүйесіне әсер етеді. Жүйелі түрде адам ағзасының улануы өндіріс такциканттары мен радионуклидтерден және жоғары көлемді минералдар мен пестицидтерден ластанған топырақта өскен азықтық өнімдерден болады.

2017-2019 жылдардағы статистика деректерінің негізінде экологиялық қауіпсіздік орталығы ШҚО өнеркәсіп қалаларындағы ластаушы заттардың шығарындыларының меншік көрсеткіштерін есептеп шығарған.

Графиктерге талдау жасасақ атмосфера ауасының құрамындағы көрсетілген зиянды заттардың шамалы төмендеу беталысын көреміз. Бұнымен қатарлас азот диоксиді мен күкіртке РАИСПЭМ автоматтандырылған жүйесімен жүргізілетін бақылау Өскемен қаласының атмосфера ауасында зиянды заттардың шамалы төмендеу беталысын растайды.

Шығыс Қазақстан облысындағы экологиялық ахуалға жасалған талдау қоршаған ортаға тұрақты көздерден шығатын шығарындылар мен құйындылардың тұрақтанғанын көрсетті.

Қорыта келе, қаланың барлық шағын қазандықтарында тазарту ғимараттарын енгізуге қол жеткізу міндетін қою керек. Өскеменде барлық «түтіндететін» авобустардың толық жойылуы қажет және Алматыдағы сияқты жолаушы көліктерін газға ауыстыру қажет. Экологиялық қауіпсіздік орталығы Өскеменді әсіресе, өнеркәсіпті кәсіпорындардың санитарлық-қорғаныс аймақтарын көгалдандыру жоспарын әзірлеу және іске асыру бастамасымен шықты. Қаланы тиімдірек көгалдандыру жасыл екпе ағаштардың тұрғындарды қоршаған ортаның зиянды факторларынан қорғаудағы қорғаныс рөлін күшейтуге әсер етуі тиіс (күн радиациясы, шу, атмосфера ауасының ластануы).

Сондай-ақ ШҚО қалаларын газдандыру бағдарламасына бастама көтеріп және осы мәселе бойынша үкіметтік шешімге қол жеткізу міндеті қойылуда. Бүгін күні айқын емес: жақын болашақта ШҚО-да газ бола ма, әлде болмай ма. Сондықтан экологиялық қауіпсіздік орталығы 2030 жылға дейін болашақта орталықтандырылған жылумен қамтамасыз ету жобасын әзірлеуге қатысуда, бұл шағын қазандықтардың санын қысқартуға мүмкіндік береді және сонымен атмосфераға шығарылатын зиянды заттардың шығарындысын біршама азайтады. Маңызды мәселелердің ішінде – Қаражыра кен орнында байыту фабрикасының құрылысын салу. Жол, айналма жол, көпірдің сапасынан бастап автомобиль көліктері бойынша мәселелер кешені да маңызды. Жанар-жағармай материалдарының сапасы, су қорғау аймақтарына орналасқан алты-сегіз жанар-жағармай құю станцияларын қаланың орталығынан шығару. Қалалардың қазандықтарына тазарту қондырғыларын міндетті түрде енгізу, бірқатар инновациялық технологияларды және т.б. енгізу керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Демченко А.И. Оценка загрязнения территории Восточно-Казахстанской области промышленными предприятиями и транспортом: информационный отчет по итогам работ. – Усть-Каменогорск. 1991.

2 Демченко Э.К. Шугрин Архив АО РГКП «ИГН им. К. И. Сатпаева». – Усть-Каменогорск, 1992.

3 Экосфера. Экологияның өзекті мәселелері туралы ақпараттық-талдау журналы, – Өскемен №1. – 2012.

ҒТАМР 45.41.01

ТАРТЫМДЫ ЭЛЕКТР ҚОЗҒАЛТҚЫШТАРЫНЫҢ СИПАТТАМАЛАРЫ

Н.К. Алмуратова
Доцент, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.
А.Қ. Әбілқайырова
Магистрант, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

Бұл жұмыста тартушы электр қозғалтқыштарын пайдалану кезінде механикалық, жылулық және электрлік шамадан тыс жүктемелер, сілкіністерін анықтау. Сондай – ақ, оларды құрастырған кезде түйіндер мен бөлшектерінің электрлік және механикалық күштің болуын, орамалардағы және ток өтетін бөлшектреді ылғал өткізуі және жылуы өткізу қабілетін, қозғалтқыштардың коммутациясын қадағалауды қарастыру.

Түйін сөздер: Асинхронды қозғалтқыш, тартымды қозғалтқыш, қысқаша тұйықталған ротор, полюстер саны, орама қадамы, тістік бөлік, полюстік бөлік.

Тартымды электр қозғалтқыштары (ТЭҚ) – электр қозғалтқышы, транспорттық құрылғыларды қозғалысқа келтіруге арналған (электровоздар, электрпойыздар, трамвай, троллейбусстар, электрмобилдер, электржетекті үлкен жүк көтеретін автомобильдер, көтеріп-түсіретін машиналарда және т.б.). ТЭҚ қарапайым электр қозғалтқыштарынан айырмашылығы, олардың жөндеген кезде бірқатар талаптар орындалу керек, мысалы жасалатын орын шарттары. Ол дегеніміз, конструкциясының ерекшелігі (ұзындығы мен диаметрі шектелген, станиналары көпқырлы, арнайы бекіту құрылғылары болуы керек). Қалалық және теміржол транспорттарында қолданылатын тартушы қозғалтқыштары бар, өте күрделі ылғал, шаң ауадағы күрделі ауа райы жағдайларында жөнделуі керек. Жалпы тағайындалған электр қозғалтқыштарынан ТЭҚ өте көптеген әр түрлі режімдерде жұмыс жасайды (қысқа уақыттық, жиі іске қосылатын қайталама қысқа уақыттық), ротордың айналу жиілігінің және ток бойынша жүктемесі өзгереді. Тартушы электр қозғалтқыштарының қозғалатын құрамы энергетикалық және тартушы сипаттамасы өте жоғары әсіресе ПӘК. Қазіргі кезде жартылай өткізгішті құралдарының дамыған кезінде электромеханикалық коммутациясы бар қозғалтқыштардан, жартылай өткізгішті құралдармен жасалған коммутациялы коллекторсыз машиналар шығарылуда. Жұмыс жасау бойынша шарттары мен

өлшемдері тартушы электр қозғалтқыштарын шектелген қолданыстағы машиналарға жатқызуға болады.

Қозғалтқыштың номиналды айналу жиілігі:

$$n_{\text{қоз}} = \frac{5{,}7\mu V_{\text{Н}}}{D}, \frac{\text{айн}}{\text{мин}} \qquad (1.1)$$

бұл жердегі μ –беріліс саны; μ = 11,3;

$V_{\text{Н}}$ – номиналды жылдамдық, км/сағ; $V_{\text{Н}}$ = 1 км/сағ;

D – жетекші дөңгелектердің диаметрі, м; D = 0,07 м;

$$n_{\text{қоз}} = \frac{5{,}3 \cdot 12{,}1 \cdot 27}{1{,}07} = 1235 \frac{\text{айн}}{\text{мин}} \qquad (1.2)$$

Якорь диаметрі:

$$D_{\text{я}} = k \cdot \sqrt[3]{\frac{P_{\text{Н}}}{n_{\text{қоз}}}} \qquad (1.3)$$

бұл жердегі $P_{\text{Н}}$– номинал қуат, кВт; $P_{\text{Н}}$ = 22 *кВт*;

k – шенфер коэффициенті, k = 60.

$$D_a = 60 \cdot \sqrt[3]{\frac{110}{1618}} = 24{,}48 \text{ см.} \qquad (1.4)$$

Стандартты реті бойынша D_a=16,5 см деп аламыз.

Жылдамдықтың максималды шеңбері бойынша якорьдің диаметірін тексереміз.

Номиналды шеңберлік жылдамыдық:

$$V_{\text{н}} = \frac{\pi D_a\, n_{\text{қоз}}}{50 \cdot 100} = \frac{15{,}75\text{км}}{\text{сағ}} \qquad (1.5)$$

$$V_{\text{н}} = \frac{3{,}14 \cdot 24{,}5 \cdot 1618}{50 \cdot 100} = \frac{15{,}75\text{км}}{\text{сағ}} \qquad (1.6)$$

Максималды шеңберлік жылдамдық:

$$V_{amax} = V_{\text{н}} \frac{V_{max}}{V_{\text{н}}} \qquad (1.7)$$

бұл жердегі V_{max}– максималды жылдамдық, км/сағ; V_{max} = 70 км/сағ:

$$V_{amax} = 15{,}75\frac{27}{70} = 53{,}81\ \text{км/сағ}. \qquad (1.8)$$

Қозғалтқыштың орамаларын пазаға бекіту шарттарына сәйкес $V_{amax} \leq 50 \div 55$ км/сағ.

Қозғалтқыштың максималды айналымы:

$$n_{\text{қмак}} = \frac{5{,}3\mu V_{max}}{D} \qquad (1.9)$$

$$n_{\text{қмак}} = \frac{5{,}3 \cdot 12.1 \cdot 70}{1{,}07} = 3195\ \text{айн/мин}. \qquad (1.\ 10)$$

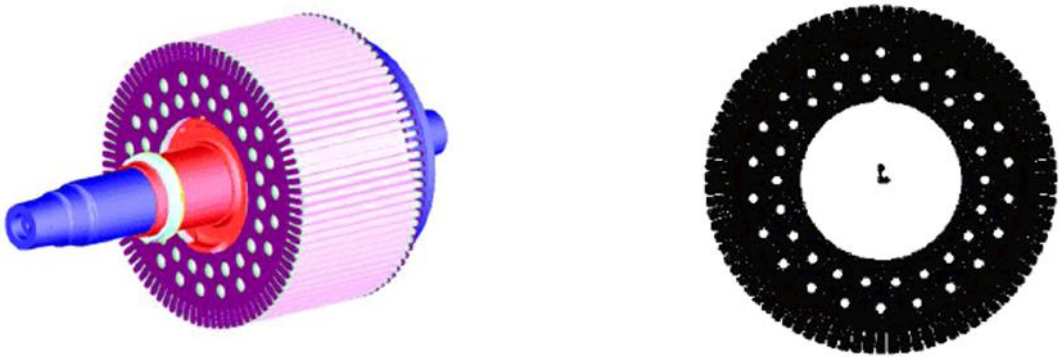

Сурет 1. Тартымды электр қозғалтқышының темір өзекшесі және электр қозғалтқыш зікірінің пластинасы.

Якорьдің орама типтері және полюстер санын таңдау. ТЭҚ жобалау тәжірибесі бойынша, якорь диаметірі 24,5 см болса, оның полюстер санын төртке тең деп аламыз (2р = 4).

Қозғалтқыштың номиналды токы:

$$I_{\text{қн}} = \frac{P_{\text{қн}} \cdot 10^3}{U_{\text{қн}} \cdot \eta_{\text{қн}}} \qquad (1.11)$$

бұл жерде $U_{\text{қн}}$ – коллектордағы кернеу, В; $U_{\text{қн}}$ = 750 В;

$\eta_{\text{қн}}$ – қозғалтқыштың ПӘК, $\eta_{\text{қн}}$= 0,92 [1];

$$I_{\text{қн}} = \frac{110 \cdot 10^3}{750 \cdot 0{,}92} = 167, \text{А}. \qquad (1.12)$$

Алдын-ала қарапайым толқындық ораманы таңдаймыз, оның а = 1.

Паралель тармақтардың токының шамасы:

$$i_a = \frac{I_{\text{қн}}}{2a} \qquad (1.13)$$

$$i_a = \frac{161}{2 \cdot 1} = 80{,}5 \text{ А.} \qquad (1.14)$$

Актив өткізгіштер саны:

$$N_{\text{а}} = \frac{\pi D_{\text{а}} \text{A}}{i_{\text{а}}} \qquad (1.15)$$

бұл жердегі А – сызықты жүктеме, А/см; А = 370 А/см [1];

$$N_{\text{а}} = \frac{3{,}14 \cdot 24{,}5 \cdot 370}{80{,}5} = 353 \text{ тал.} \qquad (1.16)$$

Паздардың санын, өткізгіштердің өлшемдерін, паз және тістер санын есептеу.

Тістік бөліну:

$$t_1 = \frac{\pi D_a}{z_n} \qquad (1.17)$$

бұл жердегі z_n– тістер саны, z_n= 21 деп қабылдаймыз [1];

$$t_1 = \frac{3{,}14 \cdot 24{,}5}{21} = 2{,}6 \text{ мм.} \qquad (1.18)$$

Паздағы активті өткізгіштер саны:

$$N_z = \frac{N_a}{z_n} \qquad (1.19)$$

$$N_z = \frac{353}{29} = 12 \text{ тал.} \qquad (1.20)$$

Пазға келетін коллекторлық пластиналардың саны:

$$u_k = \frac{N_z}{2} \qquad (1.21)$$

$$u_k = \frac{12}{2} = 6 \text{ пластина.}$$

Кесте 1. Паздың өлшемдерінің есептеулерінің нәтижесі.

Аталуы	**Материал**	**Өлшемі, мм**	**Қабаттар саны**	**Жалпы өлшемі, мм**
Өткізгіш	Мыс ПММ	1,12 / 6,7	6 / 4	6,72 / 26,8
Орамдық оқшаулама	Полиамидтті пленка	0,08 / 0,08	12 / 8	0,96 / 0,64
Корпустық оқшаулама	Полиамидтті пленка	0,08 / 0,08	2 / 4	0,16 / 0,32
Пішіндік оқшаулама	Шынылента	0,15 / 0,15	2 / 4	0,3 / 0,6
Төсеме	Шынытекстолит	– / 0,35	– / 6	– / 2,1
Сына (клин)	Шынытекстолит	– / 6	– / 1	– / 6
Төсемедегі саңылау	–	0,20 / 0,20	– / –	0,20 / 0,20
Саңылау	–	0,15 / –	– / –	0,15 / –
Барлығы:			$b_{\text{П}}/h_{\text{П}}$ = 8,49 /35,6	

Қорытынды бойынша тартқыш электр қозғалтқыш бойынша зәкір орамдарының түрі, олардың активті бөлігі, ұзындығы және параметрлері, коллектор-щеткалы түйін, содай-ақ магнитті тізбек, қосымша және негізгі катушкалар таңдалып, есептелді. Барлық есептеулер арқылы магниттелуді анықтау.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ефремов И.С., Косарев Г.В. Теория и расчёт троллейбусов (электрическое оборудование), ч.1 Учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа. 1981.– 293 с.

2 Рафаловский В.В. Электромагнитный расчёт тягового электродвигателя тепловоза: Метод. указание к курсовому проекту. – Гомель, РИО БелИИЖТа, 1991. – 61 с.

3 Назаров Е.Г. Руководство по эксплуатации электровоза ВЛ10 и ВЛ10У 1981.

4 Просаирин Б.К. Электропоезда постоянного тока, 2001.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Жанатаев Д., Әбілда Қ. Қазіргі кездегі философиялық дискурс контекстіндегі секуляризм философиясы 4
Жумашев М.Д. Қазақ жазушыларының шығармаларындағы антропонимдердің көрінісі 9
Қозыбағаров А.И. Әлихан Бөкейханның әлеуметтік-философиялық көзқарастары мен «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарының сабақтастығы 14
Иманқұлова С.М., Таубай А.Т. БАҚ-тағы жаңа сөздердің коммуникативті-дискурсивті сипаты 19
Жарысова Д.А. Реалий флоры и фауны отраженные в казахской, русской, английской паремиологии 27
Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т. О реализации структурно-семантического принципа обучения русскому языку на примере инфинитива 36
Макашева Д.А. «Новая казахская волна» в кинематографе в 80-90-х гг. XX века 41
Рысбекова Ш.С., Алимгожинов Ч.Р. Религиозность студенческой молодежи: на примере города Алматы 47

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Тоқтарова М., Таштырова Ж.Н. Жақсы мамандық – жарқын болашақтың бастауы 55
Сафаргалиева Г.Н., Бижан Ә.Б. Футбол ойынында дене жаттығулары мен спорт техникасын толықтырудағы үйлестірудің әсері 59
Бекентаев Н.Қ., Мусин З.А. Ұлттық ойындар арқылы білім алушылардың дене күш қуатының төзімділігін жетілдіру 64
Жумекенова Д.Е., Нургазин Е. Жас спортшылардың жеңіл атлетика жаттығулары дайындығын жетілдіру әдістері 70
Жантаева М.К. Оқушылардың ұлттық музыкалық өнерге қызығушылығын қалыптастыруда түрлі үйірмелер мен сыныптан тыс жұмыстардың маңыздылығы 75

Бүтінбай Н.Қ. Мүмкіндігі шектеулі студенттермен бұқаралық жұмыстарға спорттық іс-шаралар өткізу ерекшеліктері 80
Халилова Д.Х., Касымова А.Г., Нупирова А.М. Қашықтықтан оқыту шарттарында зертханалық жұмыстарды жүргізу 85
Кошанова М.Т., Кошанова Ж.Т. Креативтілікті қалыптастыру үдерісінде шығармашылықтың атқаратын рөлі 93
Мешел К., Есказинова Ж.А. Көптілді білім беру жағдайында CLIL технологиясының қолдану ерекшеліктері 99
Жайлауова М.К., Нурханова Г.А. Жобалар әдісі негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру 111
Мұхамедияр А.А., Таштырова Ж.Н. Жастардың ғылымға қызығушылығы 117
Жумекенова Д.Е., Ережепов Ж. Жас боксшылардың техникалық-тактикалық дайындық әрекеттерін ұйымдастыру 121
Нурова А.К., Алипбаева Г.А. Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың эмоционалды-тұлғалық дамуын дамыту жолдары 126
Раймкулова Ж.Т. Білім беруді өзгертетін технологиялар: «төңкерілген сынып» моделі 131
Мусин Б.С. Еркін күрес балуандарының арнайы төзімділікті дамыту әдістері мен құралдары 136
Қайыпбаева А., Жумаканова Н. Жеке тұлға қарым-қатынасының танымдық сипаты 141
Жумекенова Д.Е., Бектурганов Ж. Айналмалы жаттығу әдісін қолдана отырып футбол үйірмесінде шұғылданатын оқушылардың күш дайындығын жетілдіру әдістері 145
Курманбаев М.Р. Профориентационная деятельность как инструмент по снижению уровня безработицы и подготовки качественных кадров ... 150
Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т. Обучение устной коммуникации 154
Сманов Д.А. Когнитивные особенности студента с личностной беспомощностью 160
Темирбекова Г.А., Карпушина Г.В., Эргашева М. Использование технологии развития критического мышления на уроках в условиях обновления содержания образования 168
Bikenova G., Kadirbek A. Using newspapers as authentic materials in developing analytical reading skills 173
Ахетова А.А., Негметжанова А.О. Formation of intercultural competence in foreign language teaching 178
Жантаева М.К. А.К. Жубанов о роли казахской народной музыки в музыкально-эстетическом воспитании учащихся 182
Ибраева А.С., Ақшолақов Ғ.Ж. Қазақстан Республикасы ІІМ жоғары білім беру ұйымдарының курсанттары мен тыңдаушыларының кәсіби қолданбалы дене даярлығын жетілдіру туралы мәселе 186
Чернушенко Е.В. На пути к медиаграмотности через игры 190

Жумекенова Д.Е., Сандибеков А.А. Отандық спортты дамытудағы спортшылардың рөлі: А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің Дене шынықтыру және спорт факультетінің түлектері мысалында 196

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Тастамбеков Р.М., Замлелов А.Л. Место интеллектуальной собственности в современном мире 202
Ашимова Д.И., Сериев Б.А., Жұмабек М. Конституцияның және «жедел-іздестіру қызметі туралы» заңның ережелері: арақатынас мәселелері, қағидаттар мен кепілдіктердің мазмұны 209
Алмагамбетова А.А. Қоғамды қорғауды қамтамасыз ету ерекшелігі көлік құралдарына тапсырыс беру 217
Балабиев Қ.Р. Мемлекеттік қызметшілердің әкімшілік жауаптылығының негізгі мәселелері 221
Байжанова К.У., Сабырбаева Г.К. Некоторые вопросы классификации составов уголовных правонарушении 229
Ашыралиева Б.С, Ищанова Г.Т. Юридические аспекты старения населения в Республике Казахстан 238
Байжанова К.У., Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р. Об историко-правовых основах сущности принципов права в Казахстанской юридической науке 243

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Калиева Ж.Қ. Ауылдық аумақтарды дамытудағы әртараптандыру стратегиясын бағалау 250
Мурзатаева А.Ж., Ахметов Д.С. Мотивация труда персонала на промышленном предприятии 255
Nazarov A. The role of local government in the Republic of Kazakhstan and the Republic of Tajikistan 261
Икматова Э.Б. Рост человеческого потенциала в Казахстане 266
Мұханбетқали К.Ж. Молодежная безработица: проблемы и возможности 271
Аманғалиева Ф.Д., Болтаева С.Ж. Ұлы Жібек жолын жаңғырту бағдарламасы халықаралық ынтымақтастықты тереңдетудің факторы ретінде 275

Құрманхан Г.Ж. Теледидарда сұхбат түсірудің оңтайлы әдіс-тәсілдері 277
Жандосова Ә.М. Корей түбегінің мәселесі бойынша АҚШ-тың ықпалы мен саясаты 289

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Сайфуллаев Н.П., Тауғынбаева Ғ.Е. Компьютерлік (есептеуіш) диаметр есебі мәнмәтінінде функцияны жуықтау есебі 300
Халелова А.А. LiF кристалдарының электрондық және оптикалық құрылымы 304
Ғали К.О., Нұржан Оспан Қысқа тұйықталған роторлы асинхронды қозғалтқыштың магниттік радиалды күштердің ісерінен пайда болатын дірілін есептеу 309
Баирова Г.Д. Температурная зависимость параметра ближнего порядка для Fe88Cr12 313
Акбар А.А., Тағаев Д.А. Жоғарғы ертіс бассейніндегі кәдімгі гольянның (Phoxinus phoxinus) қабыршақ жабындысының ерекшеліктері 318
Елибаева Н.С., Әбсейт А.С., Әбдікәрім Г.Г. Бозтікен өсімдігінен (Acanthophyllum pungens) биологиялық белсенді заттарды алу 324

Өнертану ғылымдары
Искусствоведческие науки
Branches of art criticism

Дәулетқалиева Д.Д. Қазақ кино өнеріндегі ұмытылған актерлар, негізгі мәселелері 330
Султангалиева Ш.К., Султанова М.Е. Режиссура: өнер мен педагогиканың байланысы 335

Ауыл шаруашылығы
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Сатаева Ж.И., Кубенова А.Б. Майонез дайындаудың жаңа әдісі 342

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Мустафин М.А., Алмуратова Н.К., Жаркымбекова М.Б., Дауренова Г.Д. Модель асинхронного частотно-управляемого электропривода 349
Daribayev A.G., Suleimenov U.S. Development and calculation of a new system of energy-saving ventilated facade structures 357
Оразғали Б.Б., Турашев А.С. Микроклиматты басқарудың автоматтандырылған жүйесі 361
Жексенбай Е.Е. Ауыр металдар мен атмосфераның ластануын бақылау әдісін зерттеу және іске асыру 366
Алмуратова Н.К., Әбілқайырова А.Қ. Тартымды электр қозғалтқыштарының сипаттамалары 371

Scientific publication
Proceedings of the international scientific conference
«The scientific potential of contemporary youth – 2021»
May 17-18, 2021.
Karagandy, Kazakhstan.

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 25.05.2021.
Circulation of 100 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15231

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com